

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

103. kötet

2006

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

CSÚCS SÁNDOR

KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

MATICSÁK SÁNDOR

RÉDEI KÁROLY

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

103. kötet

Budapest, 2006

TARTALOM

Tamás, Ildikó: The Lule Saami vocalism	7
Agyagási Klára – Bereczki Gábor: Mutatvány a készülő cseremisiz etimológiai szótárból [Sample from the Cheremis Etymological Dictionary in progress]	26
Horváth-Szulimán Zsuzsanna: A mari testrésznevek etimológiai vizsgálata [Etymological investigation of the Mari body-part terms]	44
Gugán Katalin: A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról [On the alleged unidirectionality of syntactic changes]	61
Alberti Gábor: A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások rendszere [A survey of valency changes resulting from derivation]	75
Simoncsics Péter: Karácsony Sándor nyelvészeti nézeteiről és ezek utóéletéről [Sándor Karácsony's views on language and their (almost non-existent) influence on the profession]	106
Szépe Judit: Ép és patológikus beszédbeli tévesztések szóalak szintű szerkezetrendező műveletei [How to make normative to be deviant and vice versa? Mechanisms of disintegration and reorganising processes in deviance at the word level]	129
Németh Renáta: Aspektuális markerek grammatikálizálódásának rekonstrukciója a Guineai-öböl portugál alapú kreol nyelveiben [Reconstruction of the grammaticalization of aspectual markers in the Portuguese-based creol languages of the Gulf of Guinea]	148
Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség [Unity? Variety? Linguistic diversity in the Gypsy minority]	163

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Szófejtések [Etymologies].....	205
Rédei Károly: Visszontválasz Vászoly Erik perújrafelvételnek nevezett válaszára [Answer to Erik Vászolyi's – so-called “retrial” – reply]	212

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Rosemarie Radomski (1930–2006) (Csepregi Márta)	215
Häkkinen, Kaisa: Linnun nimi (G. Bogár Edit) [Bird names]	218
Geisler, Michael: Vokal-Null-Alternation, Synkope und Akzent in den permischen Sprachen (Sirkka Saarinen)	221
Карпова, Л. Л.: Среднечепецкий диалект удмуртского языка. Образцы речи (Fejes László)	227
Csúcs, Sándor: Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache (Eberhard Winkler) .	234
Адигаши, Клара: Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-камского ареала. Часть I. Этимологический справочник. (Pacsai Imre).....	242
Jelentések Szibériából [Reports from Siberia] (Oszkó Beatrix)	246

Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban (Maticsák Sándor) [A nation dies in its language. The present and the future of Finno-Ugric peoples in Russia]	250
Zaicz Gábor (szerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. (Gerstner Károly) [Etymological dictionary. The origins of Hungarian words and affixes]	260
Maticsák Sándor: Vándorló napok. A hét napjainak elnevezése az európai nyelvekben (Sipőcz Katalin) [Migrating days. The names of the days of the week in European languages]	268
H. Varga Márta: A magyar fosztó- és tagadóképző (Haader Lea) [The negative suffixes in Hungarian]	274
Simoncsics Péter: Chrestomathia Hungarica (H. Varga Márta)	285
Mende, Balázs Gusztáv (ed.), Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review (Klima László)	291

СОДЕРЖАНИЕ

Тамаш, Ильдико: Вокализм луле-саами	7
Адягаши, Клара – Берецки, Габор: Образцы словарных статей из готовящегося марийского этимологического словаря	26
Хорват-Сулиман, Жужанна: Названия частей тела в марийском языке с точки зрения этимологии	44
Гуган, Каталин: О предполагаемой однонаправленности синтаксических изменений	61
Альберти, Габор: Система в изменениях валентных структур при слово- образовании	75
Шимончич, Петер: О лингвистических взглядах Шандора Карачоня и влиянии ими оказанном	106
Сепе, Юдит: Нарушения организации речевого высказывания на уровне слова у здоровых и страдающих афазией людей	129
Немет, Рената: Реконструкция грамматикализации аспектуальных маркеров в португало-креольских языках Гвинейского залива	148
Салаи, Андреа: Единство? Многообразие? Цыганское меньшинство и языковое многообразие.....	163

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Редеи, Карой: Этимологии	205
Редеи, Карой: Обратный ответ на ответ Васойи Эрика «Возобновление дела»	212

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Розмари Радомски 1930–2006 (Чепреги, Марта)	215
Хяккинен, Кайса: Имя птицы (Г. Богар, Эдит)	218
Гайслер, Михаэль: Чередование гласный ~ 0, синкопа и акцент в пермских языках (Сааринен, Сиркка)	221
Карпова, Л. Л.: Среднечепецкий диалект удмуртского языка. Образцы речи (Фейеш, Ласло)	227
Чуч, Шандор: Реконструкция прапермского языка (Винклер, Эберхард)	234
Адягаши, Клара: Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-кам- ского ареала. Часть I. Этимологический справочник (Пачаи, Имре)	242
Осчёты из Сибири (Оско, Беатрикс)	246

Пустаи, Янош: Исчезновение языка — это исчезновение нации. Настоящее и будущее финно-угорских народов России в одиннадцати тезисах (Матичак, Шандор)	250
Зайц, Габор (ред.): Этимологический словарь. Происхождение венгерских слов и аффиксов (Герштнер, Карой)	260
Матичак, Шандор: Дни-путешественники. Названия дней недели в европейских языках (Шипёц, Каталин)	268
Х. Варга, Марта: Лишительно-отрицательный суффикс венгерского языка (Хаадер, Леа)	274
Шимончич, Петер: Chrestomathia Hungarica (Х. Варга, Марта)	285
Мендэ, Густав Балаж (ред.): Праистория венгров. Обзор исследований по теме (Клима, Ласло)	291

ILDIKÓ TAMÁS

The Lule Saami vocalism

“Why there is no vowel harmony in Lappish” was the title of a 1976 paper by István Bátori. His opinion – that there is no vowel harmony in the Saami (Lappish) language – is widely accepted among Finno-Ugrists even today. In this paper I will try to prove that there is vowel harmony (at least) in the Lule Saami dialect. I think that in the Lule dialect of the Saami language the vowels of the first syllable are conditioned by the vowels of the second syllable – not only historically, but by means of two different kinds of vowel harmony processes in present-day Lule Saami, too: (a) a very limited progressive *â*-harmony, and (b) a general regressive height harmony. Among the Saami dialects, Lule Saami is in an endangered position, with less than two thousand speakers. In spite of this, research on this dialect is not very intensive and no detailed description of Lule Saami phonology has been provided to date (as opposed to most of the other Saami dialects). Certainly, this study can only be the starting point of this work.

In this paper I will make an attempt to present the paradigmatic vowel alternations observable in the first and second syllables in Lule Saami that may seem to be chaotic at first sight. Phonological descriptions of the vowel system have already been made in the case of most Saami dialects; however, Lule has been left out so far (Itkonen, E. – Itkonen, T. – Korhonen – Sammallahti 1971, Sammallahti 1998). Therefore, the description of the Lule Saami vocalism cannot simply be regarded as something imperfect, but rather as something totally missing. From the literature which formed the basis of this research I can only mention three works – a descriptive grammar, a practice book and a monograph giving a general introduction to Saami dialects – that tangentially deal with vowel alternations in Lule Saami, but the background of this phenomenon is not mentioned at all in any of them (Spiik 1977, Nystø – Johnsen 2001, Sammallahti 1998). For establishing the sound values of phonemes, I used some tape recordings and was helped by two Lule Saami informants, one of whom is a co-author of the practice book referred to above (Nystø – Johnsen 2001).

In this paper I attempt to prove that it is not just historically the case that the quality of the vowel in the second syllable has influenced that of the vowel in the first syllable – similarly to Permian languages – but we cannot ignore this

phenomenon¹ in a synchronic description, either. The literature does not list the Saami language among languages with vowel harmony, which is quite justified in the case of most dialects (cf. Bátori 1976: 276, 178–280).

In Lule Saami, however, I believe that the existence of two types of vowel harmony can be proved: a limited progressive *â*-harmony,² and another, more wide-spread, regressive one according to vowel height. In the final part of this paper I demonstrate a vowel alternation pattern that was previously not very much taken into account, together with my tentative description of the background of this phenomenon.

1. Lule Saami vowels

Lule Saami vowels can be classified in terms of four different tongue heights and two places of articulation. The inventory of Lule Saami vowels contains eight vowels and three diphthongs (completed by two further diphthongs with a weaker status, which, however, are not regarded as independent vowels but as variant pronunciations of the mid vowels³). The orthography established in 1982 is phonematic, so one does not always get a real notion of the precise phonetic values of the individual phones. Furthermore, the fact that there are phonetic and phonological differences across Lule Saami subdialects has the result that not all graphemes have the same sound value over the whole dialect area.⁴ (One has to reckon with similar problems in every Saami dialect, cf. Lakó 1986, 28.)

¹ In ancient Lappish there used to be palatovelar harmony as well, which was gradually replaced by height harmony that became dominant in forming first syllable vocalism. In most dialects both types of harmony have disappeared. In the history of the Lappish language, first and second syllable vocalism has a well-known correlation, the first syllable vowel fitting into the vocalism of the second syllable in terms of height, e.g., *o* > *uo* in the case of *-e* stems and *o* > *oa* in the case of *-a* stems, cf. Finnish *lohi* (*lohe-*) ~ (Northern) Lappish *luossa* 'salmon' and Finnish *oksa* > (Northern) Lappish *oakse* 'branch'.

² My own term.

³ In this case, the use of the term 'diphthongoid' (as opposed to 'diphthong') has a theoretical rather than practical reason. The aim is a clearer and easier separation of diphthongs appearing in first and second syllables that behave in totally different ways.

⁴ The Lule Saami dialect can be divided into four subdialects: Northern (N), Central (C), Southern (S) and Western (W). The major differences among the vowel inventories of the subdialects are as follows (Sammallahti 1998: 21–22):

– N–C: *á* in the second syllable, due to *â* in the first syllable (because of rounding and height harmony) undergoes an *á* > *â* change: N–C *jâhttât* ~ S–W *jâhttât*

C [e:] and [o:] (long monophthongs) – in N *oa* and *ea* diphthongs: C *âhpav* [ɔ:hpav] ~ N *oahpav*, C *kehkat* [ke:hkat] ~ N *keahkat*

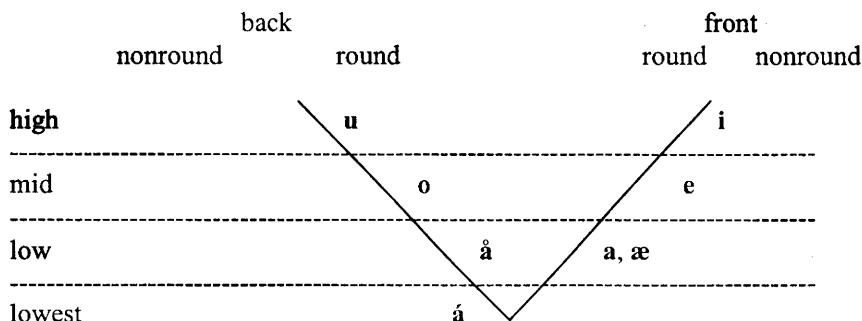
The orthography indicates diphthongs in the first syllable but not the diphthongoids occurring in even syllables. The Lule Saami monophthongs and diphthongs are the following: *á, a, â, æ, e, i, o, u; ie, uo, oa* (IPA: A, æ, ɔ, ε, e, i, o, u; ie, uo, oa). The pronunciation of mid vowels (*e* and *o*) in even syllables is most often [e] and [o], the surface realization of which, apart from their bound (second-syllable) position, is not influenced by the immediate environment. The reason for surface diphthongization may be the long duration as well as the low functional load of the vowels involved. In the phonetic transcription of Sammallahhti all the long phones, except for low *á*, undergo diphthongization (both in first and second syllables) but he does not speak of second syllable diphthongs as individual phonemes (Sammallahhti 1999, 153–154). Consequently, underlyingly these phones – as suggested by the graphemes indicating them – are to be considered monophthongs. The phoneme *æ* is also problematic because, while in certain subdialects it is a diphthong [ɛä], in others it is a long monophthong [ɛ:] (Sammallahhti 1998, 21–22).

In neighbouring Northern Saami, the uniform equivalent of this phone is the diphthong *ea*. With respect to the dual nature of the phoneme *æ*, monophthongization is – I think – a secondary outcome. This approach seems to be borne out by the phonotactic rules, and by the sound system of more conservative dialects. Although in Lule dialects the phoneme *æ* is regarded as a monophthong, the phonotactic rules that apply to diphthongs are valid with respect to *æ* as well.⁵ In this paper I will basically concentrate on the Northern and Central subdialects, which form the basis of the standard language. Before a detailed demonstration of symptoms related to vowel alternations, I survey the Lule Saami vowel system and the possible structures of syllables and words.

C–S: the PS **ea* and **ie* diphthongs undergo neutralization before 2σ **ɛ̃*. N *geasset* [keassⁱet], *diehtet* [tiehtⁱet] ~ C–S [kiessⁱet], [tiehtⁱet]

⁵ Sammallahhti holds the same opinion (Sammallahhti 1998: 20).

Fig. 1. The system of Lule Saami vowels

1.1. Vowel length

In Saami writing the length of vowels is generally not indicated. The length relationships of vowels are very complicated and depend on the surrounding consonants (or consonant clusters), on the quality of the vowel of the neighbouring syllables, and finally on whether the vowels occur in even or odd syllables. In Lule Saami, length oppositions have a meaning discriminating (and/or grammatical) function only in the case of *a* vs. *á*, e.g., *mánná* SgNom 'child' ~ *manná* VxSg3 'go'; *máná* CxSgGen 'child' ~ *maná* VxSg2 'go'.⁶ Diphthongs and *á* are long, *å* and *e* can be either short or long depending on their phonetic environment, whereas *a*, *i* and *u* are always short. Therefore, we cannot generally speak of a quantitative opposition of vowels. The length of vowels pronounced either short or long is specified by structural rules: they can be long, half-long, or short.⁷ The length of a vowel in the first syllable is determined by

⁶ Of the Saami dialects, the quantitative opposition of vowels has a significant (meaning discriminating) role in Koltta, but we have a restricted number of examples even in this case: *lpKo sǎ'lbbe* [sǎlbbe] 'lock, padlock' Sg.Nom, *sǎ'lbbe* [sǎlbbe] 'to prick' Ind.Praes.Pl/3, *sǎ'lbbe* [sǎlbbe:] 'to lock' Ind.Praes.Pl/3 (McRobbie-Utasi 1999: 27).

⁷ Pekka Sammallahti identifies eight different lengths in Lappish (overshort, undershort, short, half-short, half-long, underlong, long, overlong) despite the fact that they do not change the meaning (Sammallahti 1998: 174). The research on the length relations of vowels in Lappish is still in an early stage, therefore I will not deal with this debated issue, which otherwise has no significance with respect to the present topic of harmony types. I believe that the slight differences of the lengths of vowels are due to the steady relations between vowels and consonants within the foot. They are also related to the fact that Lappish feet can be regarded constant basic units with respect to length. This latter seems to be proved by the Koltta-Lappish research of McRobbie-Utasi

the quality of the consonant (cluster) between the first and second syllables (Sammallahti 1971: 11; M. Korhonen 1971: 48, 72). When a long vowel is followed by a consonant cluster in a “too strong” or super-long grade (grade III⁸), the vowel is pronounced shorter. Some vowels have a restricted distribution: diphthongs can occur only in the first syllable while diphthongoids only in an even syllable. The distribution of long and short vowels is as follows:

Long vowels in first syllable

ie	<i>ieddne, giella</i>	‘mother’, ‘tongue’
æ [ɛ:], [ɛä]	<i>hæsstá, ællo</i>	‘horse’, ‘wild reindeer’
á [A:]	<i>áhhtje, mánná</i>	‘father’, ‘child’
uo	<i>guolle, vuollget</i>	‘fish’, ‘depart’
oa	<i>goahte, oases</i>	‘tent’, ‘boutique’
å [ɔ:], [oa]	<i>åhpav</i> (VxSg1) (← <i>oahpat</i>) ‘I study’, <i>gådijt</i> (CxPIAcc) (← <i>goahte</i>), ⁹ ‘the tents’	
e [e:], [e _ε]	<i>merra</i>	‘sea’

Short vowels in first syllable

i	<i>idet</i>	‘morning’
e	<i>de</i>	‘yes, of course’ (particula)
u	<i>gursa, gullat</i>	‘course’, ‘to hear’
å	<i>jåhkå</i>	‘river’
a	<i>sarves, adám</i>	‘horn’, ‘marrow’

Long vowels in second syllable

e [ⁱ e]	<i>boahtet, tjalmme</i>	‘to come’, ‘eye’
á	<i>muoddá, áddjá</i>	‘aunt’, ‘grandfather’
o [^u o]	<i>biello</i>	‘alarm-clock’
å	<i>bår'råt</i>	‘to eat’

as well (McRobbie-Utasi 1999). I deal with the topic more in detail under the subheadings *Vowel alternations related to gradation* and *Quantitative vowel alternations* below.

⁸ See footnote 15.

⁹ å in a first syllable only becomes long as an allophone of *oa*.

Short vowels in second syllable

i	<i>sæmmi, båhtiv</i>	'the same', 'I came'
u	<i>Måhttu, boahitsu</i>	(personal name), 'reindeer'
a	<i>giehta</i>	'hand'
å	<i>jåhkå, dállå</i>	'river', 'fire'

Summary:

- 1st syllable: *ie, uo, oa, æ, á* are always long or half-long, *i, u* and *a* are always short, *e* and *å* alternate (*å* only becomes long as an allophone of *oa*);
- 2nd syllable: *á* (sometimes as an allophone of *a*), *e* and *o* are always long or half-long, *i* and *a* are always short, *å* alternates.

1.2. The distribution of vowels

Restricted distribution is a characteristic feature of Lule Saami vowels and consonants. In the following table I show the possible places of occurrence of the vowels:

Syllable	a	á	å	æ	e	i	o	u	ie	oa	uo
1st: (#_)	+	+	+	+	+	+	–	+	+	+	–
(C_C)	+	+	+	+	+	+	–	+	+	+	+
(_#)	+	+	+	–	+	–	–	+	–	–	–
2nd:(C_C)	+	+	+	–	+	+	+	+	–	–	–
(_#)	+	+	+	–	+	+	+	+	–	–	–
3rd:(C_C)	+	–	–	–	+	+	–	+	–	–	–
(_#)	+	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–
4th: (C_C)	+	+	–	–	+	+	+	–	–	–	–
(_#)	+	+	–	–	+	–	–	–	–	–	–

In the first syllable:

- initial (#_): V_o and VV_o ¹⁰ with the exception of *o* and *uo*,
- non-initial (C_C): V_o and VV_o with the exception of *o*.

In the second syllable:

- all monophthongs with the exception of *æ* (and diphthongoid allophones of *e* and *o*), in (_#) position as well.

In the third syllable:

- *e* and *a* in (_#) position as well, *i* and *u* (but not in (_#) position).

¹⁰ V_o : any kind of vowel, VV_o : any kind of diphthong

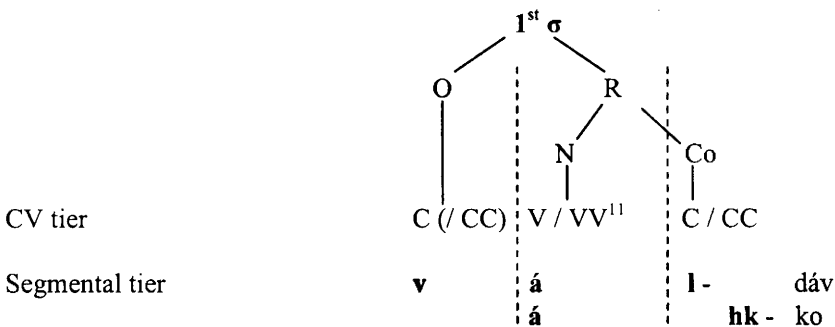
In the fourth syllable:

- *a, á* (only as an allophone of *a* or *e*), *e* and *i, o* (but not in (_#) position).

2. The syllable of Lule Saami

For considerations of space, I do not intend to dwell on the rules of syllable structure; I just introduce the essential amount of information that is indispensable for further analyses. In Lule Saami vowel sequences do not exist, the first nucleus (N) – that can be either a long or short monophthong, or any kind of diphthong – is followed by either the coda (Co) or the onset (O) of the following syllable. (With the exception of some recent loan words, e.g.: *káfea* (ká-fe-a) in which hiatus remains.)

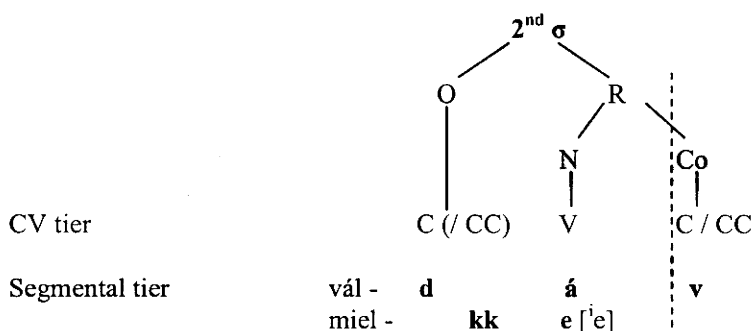
Fig. 2. The syllable structure of Lule Saami: initial syllables

In the syllable tree the presence of the domains left of the first broken line and right of the second is not obligatory, generally either O or Co appears in a syllable, or both of them can appear at the same time as well. However, the onset is an obligatory element of the syllables after the first one. Therefore, the structure of the second and following syllables is as follows:

¹¹ In this case VV refers only to diphthongs, while V indicates both short and long monophthongs together, because in this figure there is no need for a quantitative distinction of the latter.

Fig. 3. The syllable structure of Lule Saami: noninitial syllables

3. The Lule Saami foot and word

In the Lule dialect two-syllable words are dominant, but we can easily find three-syllable ones as well. Neither compounds nor suffixed words are longer than four or five syllables. Only grammatical or function words are monosyllabic. In Lule Saami the vocalism of the first and second syllables is closely connected. The alternation of the vowel in the second syllable (marginal vowel)¹² can implicate the alternation of the vowel at the first syllable (central vowel¹²). For the description of the regressive processes, we have to get acquainted with the structure of Lule Saami words. The bisyllabic Saami word contains one stressed syllable, while the four-syllable word has two (one main and one secondary). The stressed syllable can be followed by one unstressed syllable in words with an even number of syllables; however, in the case of words with an odd number of syllables, the number of unstressed syllables can be two. Consequently, the first syllable of a three-syllable word is stressed and both the following ones are unstressed. The nucleus of a stressed syllable is a central vowel, while that of the following unstressed syllable is called a marginal or 'latus' vowel. In the first case mentioned, the unstressed syllable is the last syllable at the same time, while in the latter case it is followed by another unstressed syllable. Consonants and consonant clusters at the boundary of a stressed and an unstressed syllable are also said to be central. The consonant or consonant cluster between the latus and the following unstressed nucleus (if there is one), the marginal vowel, is also called marginal. An onset consonant in the

¹² In Lappology, the term 'central' is not used to indicate the place of articulation of a vowel but to mark its position within the word itself. The term 'central' can either refer to individual phones or phone articulations.

first syllable is called initial, whereas a coda consonant in the last syllable is referred to as final (Magga 1984: 14, Sammallahti 1998: 39). The terms ‘central’ and ‘marginal’ are potentially confusing since Lappology does not use these terms in their general sense (Magga 1984: 14, Sammallahti 1998: 39). Still, I retain these technical terms not just because of their conventional nature but because of the absence of a strictly equivalent term, since the terms ‘stressed’ vs. ‘unstressed’ or ‘first-’ vs. ‘second-syllable’ would only partly cover the intended meaning.

Therefore, the words *âhpav* (VxSg1) ‘I study’ and *bednaga* (CxSgG) ‘dog’ can be segmented in the following way:

â (central vowel) – *hp* (central consonant cluster) – *a* (marginal vowel) – *v* (final) and *b* (initial) – *e* (central vowel) – *dn* (central consonant cluster) – *a* (latus) – *g* (marginal consonant) – *a* (marginal vowel).

In Saami words, bisyllabic rhythmic units (– ◡) are considered by researchers to be more important than single syllables (Magga 1984). There exists a particular harmony within the rhythmic units in Lule Saami, which is preserved in the course of gradation and vowel alternations. Allophonic alternations – as I will prove later on – in most cases preserve the original (height, length) relations between marginal and central vowels as well as between central vowels and consonants.

A stressed syllable and the following unstressed syllable(s) are together called a ‘foot’, which has two different types (Nystø – Johnsen 2001: 163–4). The formula of the binuclear (short) foot is – ◡ (e.g., *âhpav*), that of the trinuclear (long) foot is – ◡ ◡ (e.g., *bednaga*). If the Lule Saami word contains more than three (i.e., four or five) syllables, it can be divided into two feet. In case of an even number of syllables, the word consists of two short feet, while if the number of syllables is odd then it is made up by a short and a long foot. Obviously, in this case the word will contain not just one but two stressed syllables (generally a main and a secondary one), e.g., *guokta*[l]*ahke* ‘twelve’ (– ◡ – ◡), where [] indicates the consonant initiating a new foot. The domain of vowel and grade alternations always coincides with the short foot (in cases of words with four syllables with the second foot¹³), and so it covers only two syllables even in the case of a long foot. We have to put an imaginary boundary after the first unstressed syllable of a long foot (/): – ◡ / ◡, therefore the processes which link the central and latus vowels do not involve the (last)

¹³ In the second foot, however, vowel alternations are more restricted because of the bound position.

marginal vowel of a word with an odd number of syllables, similarly to consonants at the boundary of the second and third syllables which are left out of grade alternation. Certain trisyllabic recent loan words contain a short foot instead of the expected long one, such that the normal foot is preceded by a degenerate foot (–), e.g., *mi[n]uhtta* ‘minute’ (– / – ∪). These words are suffixed (and participate in gradation) similarly to words with an even number of syllables. All in all, morphological and morphonological alternations always take place in the – ∪ domain.

Some Lule Saami words have exclusively front or exclusively back vowels, so in principle we could speak of words with front/back vowel harmony. But as most suffixes (both derivational and inflectional ones) have just one form,¹⁴ palatovelar harmony is not possible in Saami, and so originally palatal and velar words can become ‘disharmonic’ when suffixed. The vowel alternations and harmony types presented below all apply within the root itself in all cases, and do not extend to suffixes containing a vowel outside the – ∪ domain.

4. Alternations of marginal vowels

4.1. Morphological alternations

The alternations in marginal vowels occur both in open and closed (usually suffixed) syllables. The alternations occur in three root types, which are the following: –a, –e, –o. The types of marginal vowel alternations are: *a* ~ *á*, *e* ~ *é*, *e* ~ *i*, *o* ~ *u*.

Observing the alternation types, it becomes obvious that mid vowels are the least stable and functionally the least loaded ones. The functional load of the sounds *a* / *á*, *i* and *u* is much heavier.

	–a	–á	–e	–i	–o	–u	–å
SgNom.	<i>niejdda</i>	<i>mánná</i>	<i>goahte</i>	<i>bassti</i>	<i>biebbmo</i>	<i>Máhttu</i>	<i>dállå</i>
	‘girl’	‘child’	‘tent’	‘spoon’	‘food’	(male name)	‘fire’
SgIII.	<i>niejddaj</i>	<i>mánnáj</i>	<i>goahtáj</i>	<i>basstij</i>	<i>biebbmuj</i>	<i>Máhttuj</i>	<i>dállåj</i>

¹⁴ Some case endings in the Northern Saami dialect have two forms because of rhythmic grade alternation, thus their consonant represents a weak or strong grade, depending on whether they join an even or odd syllable. Cf. LpN *guliide* ‘fish’ CxPl.III vs. *footnagiidda* ‘dog’ CxPl.III.

The alternations of the marginal vowel of a foot can be described as follows:

- a** → **á** / VxSg3 (*mannat* [Inf] → *manná*)
e → **á** / VxSg1–3 (*boahtet* [Inf] → *boahtá*); CxSgIII (*goahte* [Nom] → *goahtáj*)
e → **i** / VxDu1, VxPI3; VxSg1–2 (imperf.); CxPIGen, CxPIAcc, CxPIIII, CxPIIness, CxPIElat
o → **u** / VxSg3, VxDu1, VxPI3; VxSg1–2 (imperf.); CxSgIII, CxSgKom

4.2. Vowel alternations related to gradation¹⁵

In words with two or three syllables gradation always takes place at the boundary of the first two syllables; in words with four syllables, it takes place between the third and fourth. The appearance of the allophone *á* of *a* in the second half of the foot is bound to gradation and to the quality of the vowel of the first syllable. Thinking within the domain of the short foot, if the central vowel is short and the central consonants undergo gradation of the type II > I, then the marginal *a* lengthens (Nystø – Johnsen 2001: 167):¹⁶

<i>ladnja, lanjá</i>	'room' (CxSgNom, CxSgGen)
<i>mannat, manáv</i>	'goes' (Inf., VxSg1)
<i>lávvodahka, lávvodagá</i>	'Saturday' (CxSgNom, CxSgGen)

Unfortunately, spelling only indicates the quantitative opposition in the case of *a* vs. *á* (because, in addition to the length difference, the place of articulation also differs in this case), thus the long–short vowel alternation is not always traceable in the spelling.¹⁷ In the case of *merra, mera* 'sea', the expected *á* allophone fails to appear, despite the fact that we have a grade I consonant and a

¹⁵ Gradation is a morphophonological phenomenon. It involves an alternation of weak and strong grades of the consonants at the boundaries of 1st and 2nd or the 3rd and 4th syllables. The alternation can be 'radical' (in the stem), 'suffixal' (in the suffix) and 'subradical' (in a relative stem.) According to grade, we distinguish consonants of grades III (too strong or super-long), II (strong) and I (weak). The alternation of the grades brings about quantity and/or quality changes. Discussing this phenomenon in detail is beyond the scope of this paper, but gradation as a vowel modifying factor cannot be disregarded. Some vowel alternations may be overridden or blocked by gradation (both in the first and second syllables of the foot) but others may only be triggered by the appearance of the weaker or stronger grade of consonants.

¹⁶ This alternation has to be differentiated from the *a* – *á* alternation in VxSg3, mentioned earlier, because the latter had been morphologized in Proto-Saami (even though it only appears in word final position, in a seemingly phonologically conditioned form). See: PS **mene-m* > **mene-m* > **mana-m* (VxSg1), **mene-k* > **mene-k* > **mana-k* (VxSg2), **menā-ā* > **men-ā* > **mann-ā* (VxSg3) (Sammallahti 1998: 214–219).

¹⁷ The rather complicated quantity relations, possible oppositions, and allophonic relations of Saami vowels are areas that contain many unsolved problems even for Lappish linguistics, and are untraceable from the viewpoint of standard spelling.

seemingly short vowel in the first syllable. Alternation nevertheless does not take place, because the *e* is long [me:rra]. Conversely, the lengthening of the *á*, which happens under the same conditions, cannot be seen in a written form, for example *dállå* [tollɔ], *dålå* [tɔlɔ:] 'fire'.

To summarize, we could say that the compensatory lengthening of the low marginal vowels always happens under the above mentioned conditions. (The third low vowel, *æ*, only occurs in a central position, so it falls out of the scope of the rule.) The lengthening (or insertion) rule can be given as follows:

$$\begin{array}{ccc} \emptyset \rightarrow x / V_S C_I x _] & & \begin{array}{ccccc} x & x & x & x & x \\ | & | & | & | & \diagup \\ d & å & l & å & \end{array} \\ & & A \end{array}$$

5. Types of central vowel alternations

5.1. Regressive height harmony

The close connection between first- and second-syllable vocalism in Lule Saami mainly involves changes applying from right to left. Second syllable (marginal) vowel alternation results in first syllable (central) vowel alternation. The appearance of the central allophone is bound to that of the marginal allophone:

	V_C	V_M	
1.	$e \rightarrow \text{æ} / a \rightarrow \acute{a}$	e.g., <i>bessat</i> → <i>bæssá</i>	'escape'
2.	$\text{æ} \rightarrow e / o \rightarrow u$	e.g., <i>ællø</i> → <i>elluj</i>	'wild deer'
3.	$ie \rightarrow \text{æ} / e \rightarrow \acute{a}$	e.g., <i>biehket</i> → <i>bægáv</i>	'slide'

Diachronically, the fact that first- and second-syllable vocalism is closely connected in Saami is well known. The above examples, however, show the synchronic aspect of this phenomenon. The alternations of first-syllable (central) vowels can obviously be explained by height adjustment.¹⁸

In the first type of alternation, the marginal *a*'s lowering to *á* makes the central *e* turn into a more open *æ*.

¹⁸ Nystø and Johnsen refer to such vowel alternations as 'umlaut' (Nystø – Johnsen 2001/2: 165–166). In the Scandinavian terminology the term 'umlaut' is used when a change in the vowel of the second syllable induces a vowel alternation in the first syllable.

In the second type of alternation, the marginal vowel is raised by one degree and hence the central vowel appears as an allophone one degree higher, too.

In the third type, the second-syllable vowel is lowered by two degrees and this affects the diphthong in the first syllable in a way that it is also lowered by two degrees [ie] > [ɛä].

The above examples can only be explained by height harmony that, in the present case, does not produce a perfect height agreement within the foot (which, in the above examples, coincides with the whole word); rather, it results in a coordinated height shift or covariation. With the exact “joint movement” of the central and marginal vowels the balance in the foot, that is, the V_C – V_M relation, is kept.

This type of harmony works within the boundaries of the two-syllable rhythmic unit, the foot. In a four-syllable (two-foot) word it does not work, for the diphthongs (*ie* and *æ*), participating in the alternation, have a restricted distribution and can only occur in central (first-syllable) position. Words with more than two or three syllables are usually compound or derived words and they do not qualify as words from the viewpoint of harmony. Thus, harmony only works in two-syllable words that only have one rhythmic unit.

The variation in the first syllable only involves front vowels; the diphthongs *oa* and *uo* and back monophthongs are excluded from it.

5.2. *å*-harmony

I have coined the term “*å*-harmony” for the sake of simplicity and perspicuity, given that this type of harmony includes the characteristics of both roundness and height harmony. Words containing *å* are mainly homogeneous roots (they only contain *å*), for example, *bårråt* ‘eat’, *låhkkåt* ‘read, learn’, *dållå* ‘fire’, *jåhkå* ‘river’. In the neighbouring Northern (Norwegian) Saami dialect, all these words have an *a* in the second syllable (see lpN *borrat*, *lohkat*, *dolla*, *johka*), so in Lule Saami the marginal *a* has been labialized (Sammallahti 1998: 21). However, the nominative roots of some nouns and non-finite forms of some verbs have an *e* in their second syllables (e.g., *månne* ‘egg’, *Måskke* ‘Moscow’, *jåhtet* ‘migrate’, *gåhtset* ‘watch’). In the paradigms of the *e*-root words, *e* alternates with *á* (for verbs in Sg1–3, and for nouns in SgIII), except if the vowel in the first syllable is *å*, because in this case, instead of the regularly expected *á*, we get an *å* (e.g., *goahte* ‘tent’ SgNom – *goahtáj* SgIII, but *Måskke* SgNom – *Måsskåj* SgIII; and *boahtet* ‘come’ Inf. – *boadáv* VxSg1, but *jåhtet* ‘migrate’ Inf. – *jådáv* VxSg1). Again, we see a synchronic counterpart of a diachronic process, because in the paradigm the marginal *á* labializes (and becomes higher) under the effect of *å*-harmony. The regular paradigm of *jåhtet* would be the following:

★*jădăv*, ★*jădă*, ★*jăhtă* (VxSg1-3), but in fact, the correct forms are: *jădăv*, *jădă*, *jăhtă* (VxSg1-3).¹⁹ As we can see, the *ă* in the second syllable appears with roundness and height adjustment as an alternant of the *ă*, but never in the place of the original *e* root vowel: *jăhte bihtte*, *jăhte ba* (VxDu2-3), *jăhte p*, *jăhte bihtit* (VxPl1-2). In the nominal declension, the expected forms do not occur if there is a marginal *e-ă* alternation in the background, so in the case of *măne* 'egg' the regular ★*mănnăj* (SgIII) is replaced by *mănnăj*. On the other hand, *ă*-harmony does not apply if, before a Cx or Vx, the original *e* marginal vowel is kept: *măne* (SgNom), *măne* (SgGen), *mănev* (SgAcc), etc. The domain of *ă*-harmony, in this case, is the short foot, therefore (although there is progressive spreading) instead of suffix harmony we only talk about root harmony.²⁰ The end of the short foot (as seen before in several types of alternation) serves as a boundary in this case too: in longer root alternants and in suffixed roots (where the number of syllables rises to three) the *a* of the final syllable does not participate in the harmony: *tjăttă* 'throat' (SgNom) – *tjăddăga*

¹⁹ The question might arise of whether the appearance of *ă* in the second syllable has taken place in order to avoid homonymy. First, we must say that the paradigm containing the second-syllable *ă* is irregular. We might see this easier with the help of some Northern Saami examples. In Northern Saami bisyllabic verbs belonging to the (Nielsen spelling) -*e* or (contemporary spelling) -*i* root class have an irregular paradigm in the singular (in the second syllable, an *ă* appears instead of an *e*.) According to Korhonen, the appearance of the irregular forms was needed in order to avoid formal identity between past and present forms (M. Korhonen 1981, 270). The present tense singular forms of the verb *boahitet* are: *boadăn*, *boadăt*, *boahăt* (instead of the regular ★*boadîn*, ★*boadît*, ★*boahît*), and in the past tense they are: *bohten*, *bohtet*, *bođii*. We can see that there is no homonymy because the strong and weak roots are used in a complementary manner in the present and past tense paradigms; furthermore, the *i* past tense marker was dropped intervocally already in Proto-Saami (Sammallahti 1998: 79). It would be strange if a language, in order to avoid homonymy, changed both present and past paradigms, when only one change would be sufficient. In verbs with three syllables, having an -*i* root, the present and past forms would truly overlap, therefore in the present tense, before personal suffixes, there is an *a* instead of an *i* (cf. *muitalit* (inf.), Sg1-3 praes. *muitalan*, *muitalat*, *muitala* and Sg1-3 praet. *muitalin*, *muitalit*, *muitalii*). In this case the two paradigms would actually overlap, so the *i* alternating with *a* in the present singular form has become the marker of present tense. In my opinion, this analogy may have spread over to bisyllabic verbs with an *i* root. Etymologically, Lule Saami, two-syllable, *e*-root verbs correspond to Northern Saami *i*-root verbs (new spelling). The marker of the past tense is also *i*, so the appearance of the *ă* in the second syllable is not an attempt to avoid homonymy, but to comply with *ă*-harmony.

²⁰ Albeit labial harmony „means that a given suffix has two allomorphs, according to the labial/villabial opposition,” and so „primarily it is typical of complexes of free and bound morphemes (suffix harmony)” (Rédei 1976: 421), in Lule Saami, this harmony type works within the suffixless root, too.

(SgGen), *såhkår* 'sugar' (SgNom) – *såhkkåra* (SgGen) (root alternants)²¹ and *jåhtå-ba* (VxDu3), *dålå-jda* (CxPl.III).

5.3. Quantitative vowel alternations

The central diphthong–monophthong alternation evoked by the gradation of central consonants will be called quantitative vowel alternation.²² The three quantity degrees of the consonants have already been mentioned. Such three-way quantitative opposition can be observed in many Saami dialects, even in the case of vowels: the strongest degree (III, also known as prolonged or super-long degree) is represented by the diphthongs, the strong degree (II) by the long monophthongs, and the weak degree (I) by the short monophthongs (T. Itkonen 1971: 34). Type II–I alternation in consonants always goes together with type I–II alternation in vowels, and type III–II alternation in consonants always cooccurs with type III–II alternation in vowels. I have provided examples of the first case in the section on marginal vowel alternations. In the following examples vowel alternations triggered by type III–II gradation can be observed.²³

III	II	
<i>gæhttjæt</i> (Inf.)	<i>gehtjav</i> (VxSg1)	'looks'
<i>Hæjjka</i> (SgNom)	<i>Hejka</i> (SgGen)	(male name)
<i>oahppat</i> (Inf.)	<i>åhpav</i> (VxSg1)	'learn, read'
<i>poassta</i> (SgNom)	<i>påstav</i> (SgGen)	'post'
<i>boanndi</i> (SgNom)	<i>båndi</i> (SgGen)	'husband'
II	III	
<i>germaj</i> (SgNom)	<i>gærmmaha</i> (SgGen)	'snake'
<i>lávda</i> (SgNom)	<i>loavddaga</i> (SgGen)	'tent-canvas'

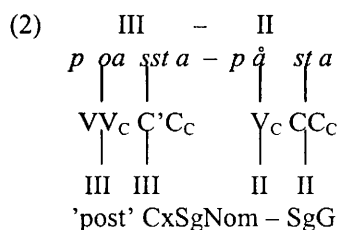
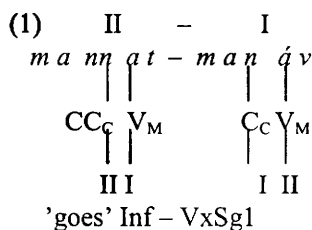
The diphthongs (for reasons mentioned in the introduction, I include *æ* here; see footnote 23 as well) always go together with consonant clusters in grade III,

²¹ In Lule Saami the case suffixes go partially with the strong or the weak or gradated stem. The genitive suffix has been dropped, so only the weak plain root indicates the grammatical relation.

²² Sammallahti writes the following about this phenomenon: "In Lule Saami, stressed vowel alternations are dependent on the quantity of the following consonant center and the following vowel, and only the low diphthongs participate" (Sammallahti 1998:20).

²³ In Lule Saami, quantity-related vowel alternation is not only quantitative, but may also be qualitative in cases of type III–II gradation. Mere length alternation, however, can also be seen in the neighbouring Northern Saami dialect, and it shows some similarity with type II–I alternation in Lule (see: Lakó 1986, 50).

and the long monophthongs with consonant clusters in grade II. The C–V “asymmetrical constellation” of grades II and I can be observed between central consonants and marginal vowels. In type III–II alternation, where central consonants and central vowels participate, the C–V “constellation” is seemingly symmetrical.²⁴

The first type has further phonological conditions (it involves short central monophthongs) and only applies to low vowels, just like in Northern Saami. The second, however, depends on consonant gradation only and concerns low and mid vowels; it cannot be detected in surrounding dialects.

It has been mentioned previously that the vowels that precede consonants in the prolonged (III) grade have a shorter pronunciation than the ones that precede consonants in the strong (II) grade (Sammalahti 1971: 11, M. Korhonen 1971: 48). The quantity distinction between grades III and II means more than just a difference in duration, as there can also be differences in fundamental frequency and intensity.²⁵ If the words above are transcribed phonetically, it can clearly be seen that gradation involves length (and, as can be proved instrumentally, also intensity) equalization between the first and the second syllables, e.g., grade III: *Hæjjka* [hæjjka] or [hæj^aka], grade II: *Hejka* [he:jkka]. The first-syllable diphthong (III) is pronounced shorter than the corresponding monophthong (II),

²⁴ This symmetry, however (as I will prove later on) can only be interpreted theoretically (within a two-syllable metric unit) in connection with the joint appearance of type III–III and II–II of quantity degrees, but within a syllable C–V length relations are asymmetrical. The consistence of C–V relationships was discovered by Zita McRobbie-Utasi, too, in the Koltta-Saami dialect. Moreover, Lakó mentions it in his chrestomathy; but since the dialects they have observed lack the related qualitative vowel alternation, they could not take note of it (McRobbie-Utasi 1999, Lakó 1986, 48–50).

²⁵ According to Tuomas Magga’s measurements, in a dialect of Northern Saami (the Kautokeino), diphthongs and monophthongs produce almost identical values with respect to average sound length, furthermore, the long monophthongs are pronounced longer in two specific cases than the diphthongs they alternate with: *ie* 16.1, *ii* 17.5, *ea* 18.6, *e* 18.1, *oa* 18.7, *o* 18.5, *uo* 16.1, *u* 17.2 (msec). Magga also states that the duration of the short monophthongs is about half of that of the long monophthongs (Magga 1984: 99, 100).

due to the prolonged degree (III) of the consonant cluster. It is worth thinking in terms of syllables rather than a foot here and to break up the consonant clusters accordingly: [hæjj-ka] vs. [he:j-kka]. In the case of the stronger (III) grade, the consonant in the first syllable is pronounced longer, or with a schwa, while the one in the second syllable is always short and schwa-less. In the weaker (II) grade, however, the length and intensity (taken away from the first syllable) are given to the onset of the second syllable. The vowels of the first and the second syllable behave accordingly. The length and intensity lost by the consonant during gradation is transferred to the central vowel. The marginal vowel's pronunciation, however, becomes predictably shorter due to the central vowel's lengthening. These statements are theoretical conclusions, drawn from an examination of the deep structure of the paradigmatic alternations. They will have to be made more precise with phonetic measurements and concrete numerical data, but due to the non-availability of the necessary equipment, this has yet to be done.

The vowel alternations presented in this paper usually belong to a particular type, that is, they are either due to height harmony or to *â*-harmony or are quantitative changes. However, there may be cases where several effects are observable in the same root. For example, in *færjjo* – *ferjujn* 'ferry', there are both height and (grade III–II) quantity adjustments that have to be taken into account. On the other hand, *â*-harmony does not conspire with other types of harmony.

I have mentioned in the introduction that the technical literature does not consider Saami as a language with vowel harmony (although what the term 'Saami' usually means in this connection is the Northern dialect). In this paper, I have attempted to prove that we have to take regressive horizontal harmony (albeit it has disappeared in Northern Saami) into account in both the diachronic and synchronic description of Lule Saami.²⁶ *â*-harmony and quantitative vowel alternations are missing from the dialects east of Lule. I have found such phenomena in the neighbouring southern dialects (Pite, Ume, Southern), but these have yet to be studied further. Mapping possible parallels of quantitative vowel alternations in the neighbouring dialects and also in those further away from Lule Saami remains an aim for future research.²⁷

²⁶ A similar but more complex phenomenon might be observed in Pite and Southern Saami, where the regressive changes (umlaut, according to the Scandinavian terminology) are not only related to tongue height, but they also show palatovelar correspondences. However, this paper will not discuss this in detail.

²⁷ The author is aware that this topic is in need of further research in several respects. The main goal here was to present a comprehensive introduction to the Lule Saami vocalism in a unified framework. Considering the lack of phonological description of the dialect, mere problem

Abbreviations

- long syllable
- ◡ short syllable
- V_o any vowel appearing in the given position
- V_C central vowel
- V_M marginal vowel
- V_S short monophthong
- VV diphthong
- VV_o any diphthong
- C₁ short vowel, in grade I.
- CC geminate or consonant cluster
- C'C long geminate or consonant cluster, in grade III.
- PS Proto-Saami
- * reconstructed form
- ★ incorrect or non-existing word form

References

- Bátori István (1976), Miért nincs a lappban magánhangzó-harmónia? [Why there is no vowel harmony in Lappish]. NyK 78: 273–283.
- Itkonen, Erkki (1971a), Ehdotus inarilapin fonemaattiseksi transkriptioiksi. In: Itkonen *et al.* (1971), 43–68.
- Itkonen, Erkki (1971b), Ehdotus kildininlapin Šongujn murteen fonemaattiseksi transkriptioiksi. In: Itkonen *et al.* 1971: 87–110.
- Itkonen, Erkki – Itkonen, Terho – Korhonen, Mikko – Sammallahhti, Pekka (1971), Lapin murteiden fonologiaa. CT 1.
- Itkonen, Terho (1971), Itäruijanlapin foneemianalyysin pulmia Outakosken murteen valossa. In: Itkonen *et al.* 1971: 23–42.
- Kiefer Ferenc (ed.) (1994), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* [A structural grammar of Hungarian. Vol. 2. Phonology]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korhonen, Mikko (1971), Ehdotus kolttanlapin Suonikylän (nyk. Sevetijärven) murteen fonemaattiseksi transkriptioiksi. In: Itkonen *et al.* 1971: 69–86.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKS, Helsinki.
- Korhonen, Mikko – Mosnikoff, Jouni – Sammallahhti, Pekka (1973), *Kolttansaamen opas*. CT 4. Helsinki.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.

raising and a summary of the relevant synchronic phenomena may be worth the reader's attention. Nevertheless, the author has also tried to reveal the phonological background of the paradigmatic alternations presented.

- Magga, Tuomas (1984), Duration in the quantity of bisyllabics in the Guovdageaidnu dialect of North Lappish. *Acta Universitatis Ouluensis* 11, University of Oulu.
- McRobbie-Utasi, Zita (1999), Quantity in the Skolt (Lappish) Saami language. An acoustic analysis. Indiana University, Bloomington, Indiana.
- Nystø, Anders – Johnsen, Sigmund (2001), *Sámásta* 1–2. Báhkko. Drag.
- Rédei Károly (1975), A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról [On horizontal and vertical vowel harmony]. *NyK* 77: 480–484.
- Rédei Károly (1976), A magánhangzó-harmónia egyes típusai [Some types of vowel harmony]. *NyK* 78: 417–423.
- Sammallahti, Pekka (1971), Ehdotus norjanlapin länsimurteiden fonemaattiseksi transkriptioiksi. In: Itkonen et al. 1971: 7–22.
- Sammallahti, Pekka (1998), *The Saami languages. An introduction.* Davvi Girji, Kárášjohka.
- Spiik, Nils Erik (1977), *Lulesamisk grammatik.* Sameskolstyr, Jokkmokk.

Mutatvány a készülő cseremiszi etimológiai szótárból

The authors are writing the first-ever Etymological Dictionary of Cheremis. This paper presents some entries from the dictionary in progress (the dictionary will contain 5000 entries altogether). The entries include four structural components: (1) The entry and its meaning in Hungarian. (2) The illustration of the origin/history of the word with a focus on data from the languages of the Volga–Kama area. (3) An interpretation of the relevant data. (4) Bibliography.

A címben szereplő szerzőpáros azt a célt tűzte maga elé, hogy összeállítja a cseremiszi nyelv etimológiai szótárát.¹ A mű szükségessége mellett számos nyomós érvet lehet felsorakoztatni. Az első az, hogy eddig még nem készült ilyen munka. F. I. Gordeev kísérlete (l. Gordeev 1979, 1983) egyrészt torzóban maradt, másrészt munkamódszere miatt – nem veszi figyelembe az uralisztikai és a cseremiszi hangtörténeti kutatások eredményeit – nem nagyon lehet rá támaszkodni.

Az újonnan készülő cseremiszi etimológiai szótár szócikkeit négy szerkezeti egységből kívánjuk felépíteni. Az első rész a címszó, mely megegyezik a tárgyalandó szónak a cseremiszi irodalmi nyelv értelmező szótárában megadott alakjával és magyar nyelvű jelentésével. A második részben közöljük a szó történetét illusztráló, lehetőség szerinti minél teljesebb adatbázist (középpontba állítva a Volga–Káma vidéki nyelvi area² adatait a szó nyelvföldrajzi összefüggéseinek bemutatására), a harmadik részben az adatok összefüggésének módját interpretáljuk, és végül a negyedikben csatoljuk a címszót korábban tárgyaló irodalmat.

Az UEW az uráli etimológiai kutatások legkiemelkedőbb szintézise a 20. században, de a cseremiszi nem volt a szótár munkatársai között kimondott szakembere, így számos szó esetében – amint ez a mellékelt mutatványból is kitűnik – helyesbítésekre, kiegészítésekre van szükség. Technikai szempontból ez azt jelenti, hogy a tervezett cseremiszi etimológiai szótár szócikkei az uráli etimológiák esetében ráépülnek az UEW szócikkeire. Így tehát a cseremiszi etimológiai szótárban uráli eredetű szavakban praktikusnak tűnik megtartani az

¹ Jelen cikk az OTKA támogatásával készült, nyilvántartási szám T 48805.

² A Volga–Káma vidéki nyelvi area működésének részleteiről l. Bereckzi 1983, Agyagási 2005a: 32–38.

UEW által használt megoldásokat a forrás- és irodalmi hivatkozásokban. Az ott követett eljárás által ugyanis (a szerző vezetéknevének megadása mellett a közlemény megjelenési helyének feltüntetése rövidített formában a finnugrisztikában általánosan elterjedt rövidítési gyakorlatnak megfelelően) igen helytakarékos. Szükségtelemmé teszi a felhasznált irodalom minden egyes tételének külön irodalomjegyzékben való felsorolását, miközben teljes értékűen eligazítja az olvasót. Helykímélés és a könnyebb kezelhetőség végett jónak láttuk, hogy a cseremiszi szó etimológiája szempontjából irreleváns nyelvjárási adatok felsorolását egyes nyelvek, elsősorban a lapp, vogul és az osztják esetében, lerövidítjük, a szamojéd megfelelőkre pedig csak utalunk, kivéve, ha a finnugorságban nincs a cseremiszi szónak megfelelője.

A cseremiszi csuvas és tatár jövevényszavait Räsänen máig nagy elismerésben részesített monográfiákban dolgozta fel (l. ČLČ, TLC), de ezek megjelenése óta csaknem száz év telt el, s az időközben megjelent terjedelmes cseremiszi, csuvas és tatár szótárak hatalmas mennyiségű új adatot tartalmaznak. Ennek illusztrálására elég felhozni a cseremiszi–csuvas lexikális kapcsolatokat. Räsänen említett monográfiájában kb. félezer nyelvi jövevényszót mutatott ki a cseremiszből. Készülő szótárunk mintegy ötezer címszót tárgyal, s ezekből valamivel több mint 1600 a csuvas, illetve volgai bulgár eredetű szavak száma, tehát háromszorosa a Räsänennél találhatóknak. Räsänen nyomdokaiban haladva M. R. Fedotov is áttekintette a cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavait (Fedotov 1990: 154–288). A Fedotov által tárgyalt címszavak mennyisége némileg meghaladja Räsänen listáját, de módszertani tekintetben a szójegyzék nem hoz újat: a tárgyalt címszavak mellett csak a hozzátartozó cseremiszi és török adatok (hiányos) felsorolását találjuk, a szerző meg sem kíséri az átdolgozott alakok hangtani és kronológiai rekonstrukcióját.

A cseremiszi szókincs Volga-vidéki török nyelvekből származó jövevényszavait N. I. Isanbaev is áttekintette kétkötetes munkájában. Az első kötetben (1989) a szerző szót ejt arról a tényről, hogy a cseremiszi szókincsben a közvetlenül átvett csuvas, tatár és baskír jövevényszavak mellett jelentős a más nyelvekből – arab, perzsa, mongol, orosz, csuvas (bulgár) – tatár közvetítéssel kölcsönzött jövevényszó, melyeket véleménye szerint a hangalakjuk miatt szintén tatár kölcsönzésekként kell kezelni, ugyanakkor nem vállalja fel ezek rendszeres tárgyalását. Néhány példát sorol csak fel nyelvenként, melyekben a tárgyalt szavaknak sem a kiinduló nyelvi alakja nem szerepel, sem pedig a közvetítés fonetikai részleteinek rekonstrukciója. Pedig rendelkezésre állnak, és már az ő rendelkezésére is álltak színvonalas kutatások e témában, melyek megkönnyítették volna a dolgot. B. Scherner 1977-es monográfiájában a tatár nyelv arab és perzsa jövevényszavainak széles körét tárgyalja, azokat is, melyek tatár közvetítéssel kerültek a cseremiszibe. A tatár és csuvas nyelv mongol

jövevényszavainak szakszerű feldolgozását pedig Róna-Tas András tollából olvashatta volna, vö. Róna-Tas 1982. De legbosszantóbb a kronológiai dimenzió teljes figyelmen kívül hagyása, mely az egész kötetet végigkíséri, bármilyen szókészleti rétegről is legyen szó. Így aztán a következő fejezetben hiába szól a különböző török nyelvekből származó szavak hangtani kritériumok alapján történő elkülönítéséről (39–60), nem tudja levonni a szükséges és kínálkozó következtetéseket az átadó nyelv történeti állapotának és nyelvjárási tagoltságának meghatározására vonatkozóan. A könyv leginkább használható két fejezete a tatár jövevényszavak nyelvföldrajzi jellemzése (67–103), melyben a tatár jövevényszavakat a cseremiszi nyelvjárásokban való elterjedtségük alapján csoportosítja a szerző, (ezt az információt Beke Cseremiszi nyelvjárási szótára is szolgáltatja), valamint a tatár jövevényszavak művelődéstörténeti megközelítésű, tematikus csoportosítását adja (104–147).

Isanbaev munkájának második kötetében (1994) kommentár nélkül, jegyzékszerűen sorolja fel a cseremiszi nyelv török jövevényszavait. Adatainak túlnyomó része már korábról ismert, másrészt kis területeken elterjedt baskíriai tatár kölcsönzéseket tartalmaz, melyeket nem vettünk fel címszójegyzékünkbe. Amennyiben eddig még nem tárgyalt, a cseremiszi szélésebb körben elterjedt kölcsönzót találunk nála, hivatkozunk rá, különben nem.

A cseremiszi–csuvas lexikális kölcsönhatással kapcsolatban rá kell mutatnunk egy fontos új szempontra. A régebbi kutatók, mint Y. Wichmann, M. Räsänen és sokan mások M. R. Fedotovval bezárólag (vö. Fedotov ESČ) a volgai bulgár és a csuvas kapcsolatát az előd és az utód viszonyaként fogták fel (l. Agyagási 2003: 41). Ez az álláspont ma már nem tartható. A volgai bulgár nyelvnek a tatárjárás korára a vokalizmus rendszerszerű különbségei alapján három egyidejűleg létező nyelvjárást lehet elkülöníteni. Ezek a következők: 1. ócsuvas; 2. VB₁; 3. VB₂. A csuvas mellett a másik két volgai bulgár nyelvváltozatból is sok szó átkerült a cseremiszibe.³ Itt megint meg kell különböztetni a közvetlen kölcsönzéssel átvett

³ Megjegyzendő, hogy a cseremiszi nyelvjárások a volgai bulgár nyelvjárásokból nemcsak jelentős számú jövevényszót vettek át, hanem számos volgai bulgár alaktani elemet is kölcsönöztek, ezek helyét és funkcióját a cseremiszi nyelv rendszerében l. Bereczki 2002. Serebrennikov már 1953-as cikkében felsorolta a mai cseremiszi és csuvasban kimutatható legfontosabb párhuzamos grammatikai jelenségeket, de a bemutatott párhuzamos jelenségek nyelvészeti megítélésében tévedett. A cikke címében „izoglossza-jelenségeknek” nevezett sajátosságokat a cikk végén (1953: 241) „tipológiai egyezéseknek” tartja, minthogy a csuvasban meg nem lévő volgai bulgár nyelvjárási eredetű jelenségeket nem tudja azonosítani. (Nem véletlenül, hiszen a cikk megírásának korában a volgai bulgár nyelv nyelvjárási tagolódásának problematikája még fel sem vetődött.) A „tipológiai egyezések” forrásaként egy azóta kihalt cseremiszi nyelvjárást feltételez, melyre rárétegződött valamely, a „kámiai-bolgárhoz” vagy a kazárhoz közelálló török nyelv (Serebrennikov 1953: 242), és bekövetkezett a nyelvek keveredése. A keveredésből szerinte győztesen a török nyelv került ki (melyet azonban nem nevez nevén),

volgai bulgár elemeket a volgai bulgár közvetítésű más származásúaktól. A közvetített átvételek nagy száma egyébként a volgai bulgár nyelvnek az areában betöltött domináns nyelvi státuszából fakad (csakúgy, mint későbbi korban a kazanyi tatár esetében). Az eddig egységesen csuvas eredetűnek tartott jövevényszavakat igyekszünk differenciáltan, az új kutatási eredményekkel összhangban bemutatni. A volgai bulgár kölcsönzések forrásának lehetőség szerinti pontos meghatározása mellett rámutatunk az átvételek időrendjére is.

Az utóbbi évek kutatásai arra is fényt derítettek, hogy a cseremiszek és a csuvasok szomszédságában, a Vetluga, a Volga és a Vjatka által határolt területen élt egy ismeretlen nép, melyet ugyan nem önálló népnévvel, hanem szintén a *cseremiszi* toposszal neveztek meg a források (vö. Agyagási 2002), de ez nyelviileg nem volt azonos a finnugor eredetű cseremisszel (marival). E nép nyelvéből számos jövevényszó bekerült a csuvasba (innen sok esetben átment a tatárba, de a cseremiszibe is), valamint közvetlenül a cseremiszibe (l. Agyagási 2000: 3–24). A cseremiszi szókinsnek ezt a szubsztrátumnyelvi rétegét is megkíséreljük feltárni.⁴

Az orosz jövevényszavak közül csak a meggyökeresedett régi kölcsönzéseket vettük fel a címjegyzékbe. E szavak száma ötszáz körül mozog. Ezt a jövevényszóréteget is az eddigieknél jóval differenciáltabban szándékszunk feldolgozni, figyelembe véve az orosz nyelvtörténet és a dialektológia eredményeit, s azt is vizsgáljuk, hogy nem valamely szomszéd nyelv közvetítésével került-e az orosz szó a cseremiszibe. (A cseremiszi nyelvjárások közvetlen kölcsönzéssel átvett régi orosz jövevényszavairól l. Agyagási 2004, 2005b, 2006.)

A cseremiszi ezernyi szállal fűződik a Volga–Káma vidéki area nyelveihez, s ezt a lexikológia területén is megpróbáljuk minél sokoldalúbban bemutatni. Nem szorítkozunk kizárólag a szókölcönzésekre, a frazeológiában is sok a kölcsönös kapcsolat, megtaláljuk a tükörfordítások különböző típusait, s véleményünk szerint egy igényes etimológiai szótárnak ezeket is tartalmaznia kell. A

amely nyelvi rendszerében azonban megőrizte a kihalt cseremiszi nyelvjárás grammatikai sajátosságait. E hipotézisét azonban Serebrennikov meg sem próbálta bizonyítani. Mindez csak azért érdemel említést ehelyütt, mert a cikk tévesen azt a benyomást kelti, mintha a volgai bulgáron kívül a cseremiszi más *r-török* nyelvvel is kapcsolatban állt volna, pedig ezt sem akkor, sem azóta semmi nem bizonyította.

⁴ A Volga és a Vetluga összefolyása környékén hajdan létezett, de ma már csak a csuvasban, cseremiszi és tatárban szubsztrátumelemek szintjén jelen lévő nyelv azonosítására megindultak a kutatások. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen kutatás nagy körütekintést igényel és számos probléma megoldását feltételezi. Jelen cikkben még korai lenne a megoldásról nyilatkozni, de a már rendelkezésre álló részeredmények biztatóak. A tervezett cseremiszi etimológiai szótárban reményeink szerint körvonalazódik a volgai–vetlugai szubsztrátumnyelv szókinsének egy jelentős rétege, amely útmutatóul szolgálhat e nyelv eredetének tisztázásához.

tükrörfordítások fontos csoportját képezik a cseremiszből az ún. páros igék. Ezek kivétel nélküli bemutatása jelentős mértékben megnövelné a szótár terjedelmét. Valamennyi páros igének nincs helye a lexikológiában. Ha a páros ige második komponense, az ún. modifikátor képzői (leggyakrabban igekötő) értékű, esetenként döntjük el, foglalkozunk-e a szerkezettel, ha ellenben új jelentés hordozója, mint pl. a cser. *mijen tolam* 'vki megjár vmilyen utat' (tkp. 'odamenve megjön') (vö. csuv. *kajsa kil-* ua.), feltétlenül bevesszük a *mijem* igét tárgyaló szócikkbe.

Nehéz probléma, hogy mit kezdünk az onomatopoeitikus szavakkal. Ezek száma a cseremiszből igen nagy. A *j* és az *l* kezdetű címszavak esetében Beke szótárában csaknem elérik a 20%-ot, más szókezdő hangoknál 10% körül mozognak, de akadnak hangok, pl. az *n*, amelyekkel alig kezdődik hangutánzó vagy hangfestő szó. A Volga–Káma vidéki area nyelveiben sok a hasonlóság az idetartozó szavakban, de hangtani szempontból többnyire szabálytalanok az egyezések. Mi csak a szabályos hangtani megfeleléseket mutató szavakat vesszük figyelembe.

Az adatok írásában attól függően, hogy uráli, török vagy orosz lexemáról van szó, az illető szakterületen elfogadott fonetikai átírást alkalmazzuk.

A fentiekből kiviláglik, hogy a kitűzött cél eléréséhez alapos uralisztikai, turkológiai és szlavisztikai ismeretekre van szükség, ez indokolja több kutató összefogását. E sorok íróin kívül részt vesz a szótár munkálataiban Rédei Károly, aki a cseremiszi–iráni lexikális kapcsolatokat helyezi korszerű megvilágításba.

A szótár címszavainak összeállításához elsősorban a tízkötetes cseremiszi–orosz értelmező szótárt (SiMarJa), V. M. Vasil'ev cseremiszi–orosz szótárát (Vas.) és Beke Ödön Mari nyelvjárási szótárát (MNYsz.) használtuk.

A cseremiszi nyelvjárások török eredetű jövevényszavait tárgyaló címszavak felépítésében annyi adatot szerepeltetünk, amennyi az etimológia szempontjából szükséges és elégséges. Ez azt jelenti, hogy az átdadó alakok modern török megfelelői közül elsősorban a Volga-vidéki (csuvas, tatár, baskír) irodalmi nyelvi, nyelvjárási és nyelvjárástörténeti adatokat idézzük, valamint a szó középkipcak (CC) és/vagy ótörök előfordulását (Clauson etimológiai szótára vagy a *Drevnetjurkskij slovar* – továbbiakban DTS – alapján). Amennyiben jelentéstani vagy más szempontok indokolják, az adatállomány a csuvas és volgai kipcsak adatokon túl kiterjedhet valamennyi kipcsak nyelvre és nyelvjárásra. Ha a cseremiszből került török szónak nem áll rendelkezésre a középkipcak vagy ótörök kori alakja, akkor a török etimológia megalapozása érdekében valamennyi rendelkezésre álló török nyelvi adatot felsorakoztatjuk. A modern irodalmi nyelvi adatok idézésének rendjére vonatkozóan, helykímélés miatt, követjük a TESz által kifejlesztett gyakorlatot, mely szerint valamely

modern nyelvi adat mindig egy konkrét szótár adatával azonosítható, pl. a bask. hivatkozás mindig Uraksin 1996. (A bibliográfiai rövidítéseket a szótár elején közöljük.) A nyelvjárási és nyelvjárástörténeti publikációk sokfélesége miatt a nyelvjárási adatok forrását minden esetben külön jelezzük.

A forrásjelzés nélküli cseremisiz adatok a SIMarJa, a csuvasok pedig a M. I. Skvorcov által szerkesztett ČuvRSI. kiadványokból származnak.

Címszómutatványok

čatan 'sánta'

Cser. ir. *чатан* 'хромой; имеющий укороченную или большую ногу, лапу, хромающий, искаленный'; [U: ?votj. S K *čut* 'Lahm, Krüppel', S *čut*-, (Wichm.: MSFOu. 36: 8) G *čutŋ*- 'hinken' | zürj. V S P *čot*-, PO *čot*- 'hinken' vö. UEW 611].

T: tat. ir.: *čatan* 'хромой, хромоногий, колченогий'; K.tat.nyj. (gäy, ngb.-krš) *čatan* 'кривоногий' (TTDS 1969: 477); M.tat.nyj.(kld, mäl) *čatan* 'кривая нога' (TTDS 1993: 347); Szib.tat.nyj.(bar.) *cat* 'ограниченная двумя соединяющимися реками; междуречье'; bask. ir. *satan* 'хромой, хромоногий'; D.bask.nyj.(Eyek – Hakmar) *sata* 1.'перекресток'; 2. 'рукав реки'; csuv. nyj. A *čatan* 'хромой' (Ašm 15: 161) ← tat.; kirg. *čat* 'место соединения ног (с внутренней стороны)'; kzk. *šat* 'спайка тазовых костей'; oszm. *čatan* 1.'хромающий на обе ноги'; 2. 'нечто соединяющее одно с другим'; 3. 'некто снискивающий благорасположение более знатного или богатого лица'; 4. 'часть бедра лошади'; *čat*- 'соединяться, задеть, зацепиться, столкнуться, наткнуться, пристать'.

Vasilev utal a cseremisiz szó baskíriai elterjedtségére az ottani cseremisiz nyelvjárásokban. A baskíriai cseremisizbe a középbaskiűr **čatan* 'összeakadó' alak került, mely az ÓT **čat*- 'összekapcsolódik, összeütközik, összeakad' ige jelen idejű melléknévi igenévi alakjának változatlan formában megőrzött, melléknévként lexikalizálódott formája. Az *-An* (< őstör. **-gAn*) képzésű jelen idejű melléknévi igenév a kipszak nyelvekben ritka (vö. Baskakov 1988: 452–455), l. még bask. *yılan*. A cseremisiz szó uráli etimológiája téves.

⊗ Lytkin, VokPerm. 99; ESK.

čäla 'minden, mindegyik'

Cser. ir.: *чыла* 'все, что имеется, есть, будет, необходимо; наличное'; cser tört.: 1775: *чыля* 'весь, целый' (Sebeok – Raun 1956: 43); cser. nyj.: P B M US UJ C Č *čäla*, MK UP USj. *čäla*, JT *cäla*, JO V *cälä*, K *cilä* 1.'mind, minden', 2. 'tisztá' (MNYSz 9: 3079) < őscser. **čäla* (Bereczki 1992: 7, № 2); U: ?votj. S *čilk-ak* 'im ganzen, rein'; (Wichm.) G *čilk-ak*: č. *med úsoz* 'mögen

(die Körner) gleich herausfallen', (Wichmann 1906: 35) M *čilk- ak* 'ganz und gar, gänzlich', S *čilkjt* 'rein, klar' | zürj. PO *čil* 'совсем, совершенно' < **čilz* 'alles, ganz' (UEW 613).

Az UEW megjegyzi, hogy a votják megfelelőben a *k* névszóképző, az *ak* pedig nyomatékösítő partikula. A cseremisiz szóvégi *a ~ ä* redukált hangból vált teljes hanggá, mint annyi más esetben (l. Bereczki 1994: 128–129). Hangtani és jelentéstani szempontból nem merül fel számottevő nehézség a tárgyalt cseremisiz és permi szavak egybevetésénél, úgyhogy az UEW-ben alkalmazott kérdőjel elhagyható. Az UEW a fentebb felsorolt cseremisiz megfelelőkön kívül ideveszi a (Ramst) KB *cält* 'alles, ganz und gar' alakot is, melynek Beke a következő nyelvjárási változatait sorolja fel: UP *čilt(-ak)*, CÜ CK *Č ěält*, CK *čälđ(-ok)*, Č *čälđ(-ak)*, JT *cält(-ok)*, JO V *cält* 1. 'alle', 2. 'ganz und gar, gänzlich' (MNYsz 9: 3084). Ez utóbbi cseremisiz szóban nem igazolható, hogy a szóvégi *t* (*đ*) képző, így a hangalak és a jelentés hasonlósága ellenére el kell választani a két lexémát. Ez utóbbi szó kapcsolatban van viszont a cser. P CÜ *d'ält*, B CK Č JT *jält*, UP *jilt-ak*, UJ *jält-ak*, K *jält* 'sauber, rein, ganz (adv.); sehr, ganz' (MNYsz 2: 423), továbbá a P BJp M CÜ *jalt*, B UP USj. *jalt(-ak)*, MK *d'alt-ak*, K *jalt(-ok)* 'ganz, völlig' (adv.) (MNYsz 2: 365–366) szavakkal. A cser. *jält* stb. átkerült a csuvasba is (l. Bereczki 2002: 168). A szókezdő *č*, *c ~ j*, továbbá a szóbelseji *a ~ ä* alternáció teljesen ismeretlen a cseremisizben. Lehetséges, hogy ezek a szavak kései őscseremisiz-korban átvett Vetluga–Volga–Vjatka vidéki szubsztrátumi eredetű jövevények.

⊗ Wichmann: FUF 6: 35, Toivonen: FUF 20: 59; Lytkin: SFU 2: 120, ESK.

čonga 'domb, halom, emelkedés, domb csúcsa'

Cser. ir.: чона 'холм, пригорок, бугорок, горка, высота, возвышенность, возвышенное место; местность, возвышающаяся над окружающим'; cser. nyj.: UJ C *čonga*, JT *congа* 1. 'Hügel, Anhöhe', 2. 'Bülte' (MNYsz 9: 3151), B *čöngä*, JT *cöngа* 'Hügel, Anhöhe' (uo. 3174), M MM MK U C *čungа*, ČČ JT JO V *cünga*, K *cänga* 1. 'Hügel, Anhöhe' (M MK), 2. 'Haufen' (M MK U JT), 3. Knödel, Klößchen (aus Fleisch, Hanfsamen usw.), 4. Kniescheibe (KA) (uo. 3191–3192); U: mord. M *čonga* 'Insel' (Bereczki 1992: 91).

A felsorolt cseremisiz szavak a konszonantizmus és a jelentésbeli egyezések folytán a vokalizmus ingadozása ellenére kétségtől közös eredetre mennek vissza. Az UEW (47) kérdőjellel egy konszonantizmusa miatt rendkívül kétes *vogul*, s az óm. *ság* 'Hügel, Berg' szavakkal veti egybe a tárgyalt cseremisiz alakokat. A m. *ság* szó azonban a cser. JT *šüngo* 'Hügel', JO V *šüngü* 'Urwald' szavakkal függ össze (l. lentebb). A cser. *čonga*, *čungа* és a mordM *čonga* szó mind a cseremisizben, mind a mordvinban iráni átvétel vö. osz. *čong* 'csúcs' (l. Abaev 1949: 447). Mivel közös volgai alapnyelvet nem lehet feltenni, a

cseremisiz és a mordvin szó párhuzamos kölcsönzés, amire más példákat is találunk (vö. Bereczki 1992: 91–96).

⊗ Gordeev 1985: 101; UEW 47; Bereczki 1992: 91: 103.

eŋam 'láng nélkül ég, izzik, parázslík'

Cser. ir.: *энам* 'тлеть, гореть без пламень'; cser. nyj.: P B U USj. C Č *eŋam*, M *eŋām*, JO V *eŋām*, K *eŋgām* 1. 'verbrennen, versengt werden', 2. 'dürr werden, vertrocknen', 3. 'gebräunt werden, abbrennen (in der Sonne)' (MNYsz 2: 264) [U: ? zürj. (Savvaitov, mitg. Wichm.: FUF 16: 210) *in* 'Flamme', (Wied.) *in*; *ināl*- 'flammen, entbrennen'; *ined*- 'entzünden'] ostj. (164–165) Vj. *jāŋlāl*- 'am Feuer rösten', Kaz. *jaŋal*; ung. *ég* 'brennen' (UEW 26)].

T: csuv. ir.: *ēn*- 1. 'опаляться, обгорать; пригорать', 2. 'выгорать, сгорать (на солнце)'; *ēnt*- 1. 'палить, опаливать; обжигать', 2. 'бить'.

A hegyi *eŋgām* alapján ítélve az első szótag magánhangzója korábbi **i*-re megy vissza, a keleti *e* másodlagos. Ilyen a cser. *eŋāž* 'málna' szó például, vö. Bereczki 1992: 8, № 8.

A szó a VB₂ **iŋ*- 'pislákol' (< ÓB **iŋ*-) óbulgár kori átvétele. Az ige főalakban nem őrződött meg a török nyelvekben, csak a belőle képzett főnév, vö. ÓT *iŋir* 'рассвет, предрассветные сумерки' (DTS 211) < *iŋ*- + *-q(a)r*, vö. Sevortjan 1974: 355. A VB₂ **iŋ*- alakban hiányzik a *y*-protézis. Räsänen (ČLČ 127) és az UEW (26) feltételezése a cseremisiz alakok csuvas eredetéről téves, (a csuvasban szabályosan *yēn*- lenne várható), a csuv. *ēn*- maga is jövevény a másik, VB₁ nyelvjárásból (ÓB **iŋ*- > VB₁ **ēŋ*- → középcsuv. *ēn*- > csuv. *ēn*-). Tovább erősíti a cseremisiz ige VB₁ kölcsönzésének tényét, hogy az ige tranzitív-kauzatív képzős alakja is átkerült a cseremisizbe, vö. cser. P B M U C Č JT JO V *eŋdem*, K *eŋdem* 1. 'scheinen (Sonne), 2. verbrennen, sengen (Sonne)', 3. schlagen (mit der Faust), jm einen Faustschlag versetzen' (MNYsz. 2: 265–266), vö. csuv. *ēnt*- ← VB₁ **ēnd*- < ÓB **iŋd*-. A cseremisizben a kölcsönzött igék szinte kivétel nélkül a II. konjugációhoz tartoznak, az *eŋam* stb. azonban az I.-höz. Ez közvetve azt valószínűsíti, hogy korábban volt a cseremisizben egy fgr. eredetű 'ég' ige, (vö. UEW 26), de ezt a hasonló hangzású volgai bulgár alak kizsorította.

⊗ MUSz 766; Szinnyi NyK 38: 278; Wichmann: FUF 16: 210; NyH⁷; EtSz; SzófSz; FUV; Rédei: NyK 67: 117; MSzFgrE; TESz.

örδδž 'oldal; távoli, idegen'

Cser. ir. *эрде* 'бедро; часть ноги человека или животного от таза до колена'; *ордыж* 'бок; правая или левая часть туловища'; cser. tört.: 1775: *эрдежъ* 'бок, ребро' (Sebeok – Raun 1956: 59); 1785 (Damaskin): *эрдежъ* 'ребро' (Sergeev 2003: 409); cser. nyj. P B M C Č JT *erde*, UP USj.

US *erðā*, UJ *örðā*, MK JO V *erðā*, K *ärðā* 1. 'Oberschenkel' (MNySz. 2: 280); P B M V *örðōž*, MK *örðūž*, UJ C JT *örðāž*, Č JO K *örðāž* 1. Seite', 2. fern, fremd (Mensch, Dorf)' (MNySz. 5: 1737) < őscser. **erðā*; **örðāž* (Bereczki 1992: 47, № 242); U: mord. (Paasonen 1903: 92) E M *ir'deš*, E *ir'diš* 'Rippe' | votj. S K *urd*, S *urd-li*, K *urd-lā* 'Rippe' (*li* 'Knochen'), S K (Wichm.) G *urdes* 'Seite' | zürj. S *ord-li*, P *ord-vi*, PO *ord-li* 'Rippe' (*li*, *li*, *vi* 'Knochen, Gräte'), S *orde*, P *erde* (Postp.) 'zu', I *orde* 'die aufrechtstehenden Seitenbretter im Schlitten' | lapp. N *ær'te* 'slope at the bottom of river or lake; the side (when speaking of being laid or lying on the side, of boar carcass)' < **ertā* 'Flanke, Seite' (UEW 625).

Az UEW megjegyzi, hogy több kutató – kérdőjellel E. Itkonen is (FUF 31: 178) – idetartozónak vélte az *erde* 'Schenkel' szót is, ez azonban szerinte jelentéstani okokból nem lehetséges. Az UEW szerint a cser. *örðāž* szó jelentése 'Schenkel', s ebből valóban nem magyarázható a 'Seite' jelentésű szó. Az orosz szótárakban viszont mindig az or. *бедро* szóval adják vissza a cseremisiz szó jelentését, s ez egy olyan testrészt jelöl, amely a medencecsonttól a térdhajlatig húzódik, s magába foglalja a csípőt is. Ebből viszont már fejlődhet 'oldal' jelentésű szó. Egyébként a fentebb idézett 1775. évi cseremisiz nyelvtan első helyen a szó 'oldal' jelentését közli.

A cser. *örðāž* szó 'távoli, idegen' jelentése csuvas tükörfordítás. A csuv. *ajak* 'бок; сторона; грань' (< ÓB **äyäk*, vö. ÓT *äyägū* 'properly 'rib' as an anatomical term; also used metaph. for 'the rib of a tent' etc., Clauson 1972: 272) szónak is van hasonló jelentése egy *borda* → *oldalborda* → *oldal* → **külső oldal* → *távol* történeti jelentésváltozás lejátszódásának eredményeképp, pl. *ajakka* 'távolra, messzire', *ajakran* 'távolról, messziről' stb. Több finnugor nyelvben az 'oldal' + 'csont' jelentésű szó összetétele 'bordát' jelent, amint azt az UEW (625) is megjegyzi: „In mehreren Sprachen (Mord., Wotj., Syrj.) ging eine Bedeutungsentwicklung 'Seite' → 'Rippe' vor sich”. Hozzátehetjük, hogy a cseremisizben is ez történt, vö. cser. B *örðōž-lū*, UJ JP *örðāž-lū* 'Rippe' (*lū* 'Knochen') (MNySz 5: 1737). A szóban forgó folyamat nyilván még a finn-permi korban ment végbe, hiszen valószínűtlen, hogy ennyi nyelvben egymástól függetlenül azonos jelentésfejlődés zajlott volna le. Az *s képzőt illetően is hasonló megállapítást kell tennünk.

⊗ Europaeus: Suomi 1868: 72; Budenz: NyK 7: 30; Munkácsi: KSz 4: 378; Jakobsohn, ArUgrof. 206; Uotila, SyrjChrest. 128; Moór: ALH 2: 383; E. Itkonen: FUF 31: 178, 214, 271; Collinder, CompGr. 123; MSzFgrE (unter *oldal*); ESK.

ḍštem 'tesz, csinál'

Cser. ir. *ыштем* 'делать, сделать; действовать, проявлять (проявить) деятельность; заниматься, заняться, быть занятым чем-л.'; cser. nyj.: P B UJ C Č JT *ḍštem*, P UJ JT *štem*, K *aštem* 'machen, tun, zubereiten, verfertigen; kosten, wert sein' (MNYSz 2: 301) < őscser. **ištā-* (Bereczki 1992: 8, № 10); U: zürj. S *ešti-*, P *ješti-*. PO *ješti-* '(mit etw.) fertig werden (S P PO), fertig, od. vollendet werden (Arbeit); (zu etw. Zeit haben; (etw. tun) können, rechtzeitig hinkommen; reifen, reif werden (S P); zur rechten Zeit wohin kommen' (PO) | finn. *ehiti-* 'Zeit haben, Zeit finden, etw. schaffen, können'; est. *ehe* (Gen. *ehte*) 'Schmuck', *ehiti-* 'sich schmücken, sich putzen', *ehita-* 'zieren, schmücken, putzen, zurüsten, ausrüsten, errichten, bauen' | lapp N *âstâ-* 'have time, leisure (to do something); be available, not be required' < **ešte-* 'Zeit haben, fertig werden' (UEW 626).

A cser. *ḍštem* ige jelentése csuvas hatásra kibővült. Csuvas tükörfordításnak tekinthető a 'szül' jelentés: cser. *aza ḍštem* 'gyereket szül' ~ csuv. *ača tu-* 'fiat szül' (*tu-* 'csinál'). Mind a csuvasban, mind a tatárban gyakori jelenség, hogy az onomatopoetikus szavakat a 'csinál, tesz' jelentésű ige kitételével igésítik, s ez a cseremiszben is előfordul: cser. M *opšaže wola, šoldār-yoldār šten šokten wola* 'die Türe fällt herunter, fällt mit große Gepolter herab' (MNYSz 7: 2429) ~ csuv. *kəməl ukša šankār-šankār tāvat* 'az ezüstpénz zörög' (*tāvat* 'csinál') ~ tat. *jalt-jült it-* 'fel-fel villan' (*it-* 'csinál').

⊗ Lindström: Suomi 1852: 15; MUSz 12, 140, 153, 342; Wiklund: MSFOu 10: 238; Genetz: Suomi1897/3/13: 35, VähKirj 23/2: 35; Setälä, ÅH 130, 209, 276, 294; WV 25; Wichmann, TscherT 49; Toivonen: Vir 1932: 55–56, MSFOu 67: 380, FUF 32: 20; Uotila: MSFOu 65: 76, SyrjChr. 73; Ravila: 25: 15; Steinitz, FgrVok 31, DEWO 316; E. Itkonen: FUF 29: 261, FUF 31: 175, UAJb 28: 69, LpChr. 77; Posti: FUF 31: 51; Fokos ALH 3: 259, NyK 55: 38; SKES; Joki: Vir 1955: 279, FUFA 32: 51; Collinder, CompGr. 389; Lytkin, VokPerm. 138; ESK; Rédei, SIW 97.

ḍštār 'posztókapca'

Cser. ir.: *ыштыр* 'онуча, портянка, длинная широкая полоса ткани для обмотки ноги'; cser. nyj. P B M UJ C Č JT *ḍštār*, P UJ *štār*, US *ištār*, MK *ištīr*, V *štar*, JO K *aštar* 'Fußlappen, Beinwickel' (MNYSz 2: 302); U: votj. S *ištīr*, K *ḍštār* 'Fußlappen, Fetzen' (Wichm. FUF 12: 129) G *ištīr*, M *ištīr* 'Fußbinde aus grobem, wollenem Tuch' < **šštā-rz* 'Fußlappen' (UEW 827); T: tat. ir. *ištīr* 'портянка, онуча, обмотка'; K. tat. nyj. (gäy.) *ištīr* 'человек медлительный в движениях; неаккуратный, неряшливый, неопрятный' (TTDS 1969: 530); bask.ir. *ištīr* 'онучи'; D. bask. nyj. *ištīr* 'портянки'; ? K. bask. nyj. *ištīr* 'гвоздь в оси телеги'.

A szó a cseremiszből minden bizonnyal kései őscseremiszből jövevény, amit az bizonyít, hogy az alakváltozatok között a cseremiszből egymástól távoli nyelvjárásokban is előfordul a szókezdő magánhangzó hiánya. E szóra a korábbi korokban is első szótagi hangsúlyt lehet feltenni, ilyen helyzetben pedig a cseremiszből hangtörténetben nem indokolt a szókezdő magánhangzó lekopása. A szókezdő felső nyelvallású magánhangzók redukálódása, majd lekopása a VB₁ nyelvjárás sajátossága (vö. Agyagási 1999, 2001), ugyanakkor a cseremiszből nyelvjárásokba került szó nem török eredetű. A tárgyalt szavak feltehetően valamilyen ismeretlen nyelvből származó kölcsönzések, melyek még az óbulgár korban (tatárjárás előtt) kerültek be a volgai bulgár nyelvjárásokba. A szókezdő magánhangzót megőrző alakok a VB₂ nyelvjárásból, míg a szókezdő vokálist elvesztő alakok a VB₁ közvetítésével vándoroltak tovább a cseremiszből, votjából, tatárba és baskirba.

⊗ Munkácsi: NyK 18: 114; ÁKE 628; Wichmann: FUF 12: 129, TscherT 49; Räsänen: MSFOu. 50: 94 Anm., EtWbTürkSpr. 168; Uotila: MSFOu 65: 43; SKES; Mägiste: Vir. 1959: 327.

jüt 'éjszaka'

Cser. ír.: *ӱӱд* 'ночь'; cser. tört.: 1775: *юмъ* 'ночь' (Sebeok – Raun 1956: 55); cser. nyj.: P M MK UJ CŰ *düt*, B USj. US *jüt*, UP *üt*, JT *jüt*, CK ČN JO JP V *jüt*, K *jät* 'Nacht' (MNYsz 2: 597); < őscser. **jut*. [U: osztj. (100) Trj. DN O *ät* 'Nacht', OL 212) (Lok.) V DN *itən*, Kaz. *jetən*, 'Abend; abends' | vog. (Kann., mitg. Liim.: MSFOu 127: 179) TJ *jüt*, KU *ēi*, So. *ēti* 'Abend, Nacht' (+ szam.) < **jitz* (**jüts*) 'Abend, Nacht' (UEW 99)].

Az UEW az első szótagra PU *i*-t vagy *ü*-t következtet ki. Az obi-ugor és a szamojéd alakok alapján ez helyesnek tűnik. Az őscseremiszből viszont *u*-t lehet feltenni az első szótagban. A nyugati cseremiszből, de a vele határos keleti nyelvjárások is egyöntetűen erre mutatnak. Analógiás példa a cser. k. *jür* ~ ny. *jur* 'eső' (vö. csuv. *jur* 'hó'). A cseremiszből szót nem lehet egyeztetni a vele egybevetett uráli szavakkal, és az őscseremiszből alak **jüde* formában való rekonstrukciója – vö. Adamović 1985 – is téves.

⊗ Klapr. 198; ÁKE 236; Setälä: JSFOu 30/5: 40; Beitr. 70; Toivonen: FUF 16: 226; Beke: Nyr 53: 15; Sz. Kispál: MNY 34: 14, 233; FUV; SKES; Collinder, CompGr. 406; Steinitz, DEWO 199, 217.

kajem 'megy, utazik'

Cser. ír.: *каем* 'идти, передвигаться в пространстве, ступая ногами (о человеке, животном)'; cser. tört.: 1775: *каемъ* 'иду впредь' (Sebeok – Raun 1956: 124); 1785 (Damaskin) *кеёмъ* 'иду' (Sergeev 2003: 186); Cser. nyj.: P B M U C Č *kajem*, JO V K *kejem* 'gehen, fahren' (MNYsz 3: 612–613). [U: ?

finn. *käy-* (Präteritalstamm: *käv-*) 'gehen; geschehen, vor sich gehen, ablaufen', *kävele-* 'gehen, wandern'; est. *käi-* 'gehen, in Gang sein, in Bewegung sein' < **käwe-* 'gehen' (UEW 654–655)].

T: csuv. *kay-* 'глагол, обозначающий движение по направлению от говорящего – перевод зависит от способа передвижения: идти, уходить, ехать, уезжать, улетать, отправляться и т.д.'

Az UEW szerint: „Die Zusammenstellung ist aus lautlichen Gründen unsicher. Für die Vokalentsprechung tscher. *W ä* (> *e*: *keje-*, *ke-*) ~ *O a* (< **ä*) der ersten Silbe gibt es nur wenige und unsichere Belege (vgl. E. Itkonen: FUF 31: 203)”. A cser. ny. *ä* > *e* hangváltozásra nincs példa, csak a fordítottjára (l. Bereczki 1994: 100–102). A k. *a* ~ ny. *ä*, *e* megfelelés csupán néhány, feltehetően nem is a csuvasból, hanem a volgai bulgár más nyelvjárásaiból kölcsönzött szóban fordul elő (további példákat l. Bereczki 1994: 91). Ezekben a szavakban legtöbb esetben csak a Volga jobb partján élő hegyi cseremiszeknél van *e*. A legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy ide a mongolok előli meneküléskor egy kisebb VB₁ típusú nyelvjárást beszélő bolgár-török csoport telepedett be, s ezeknek a nyelvéből kerültek át a kérdéses szavak. A csuvas *kay-* középcsuvas **käy-* alakra mehet vissza (melynek lehetett **key-* változata más volgai bulgár nyelvjárásokban), de ezen alakváltozatoknak nincs megfelelése a többi török nyelvben. A csuv. *kay-* ige kései tatár jövevényként való tárgyalásának (← modern tat. *qayt-* 'возвращаться, ехать обратно' < ÓT *qai-* 'поворачиваться, оборачиваться' DTS 406, vö. Fedotov ESČ 1: 211–212) ellent mond a szó széleskörű segédigei használata a csuvasban. Mind a cseremisiz *kajem* ~ *kejem*, mind a csuvas *kay-* szó számos páros ige modifikátoraként is használatos: cser. *čonestân kajem* 'elrepül' ~ csuv. *věsse kaj-* 'ua.' (tkp. 'repülve elmegy'); cser. *erten kajem* 'elhalad vmi mellett, utolér' ~ csuv. *irtse kaj-* ua. (tkp. 'elhaladva megy'); cser. *lektân kajem* 'elmegy' ~ csuv. *tuxsa kaj-* ua. (tkp. 'kimenve megy'); cser. *nalân kajem* 'elvisz' ~ csuv. *ilse kaj-* (tkp. 'véve megy'); cser. *örân kajem* 'elcsodálkozik' ~ csuv. *tělense kaj-* ua. (tkp. 'csodálkozva megy'); cser. *pokten kajem* 'üz, üldöz' ~ csuv. *xüterse kaj-* ua. (tkp. 'üldözve megy'); cser. *šongem kajem* 'megöregszik' ~ csuv. *vatälsa kaj-* ua. (tkp. 'öregedve megy').

⊗ Lindström: Suomi 1852: 53; Budenz: NyK 6: 385; VglWb 216–217; Genetz: Suomi 1897/3/13: 28, VähKirj. 23/2: 28; Setälä: JSFOu 14: 39; Wichmann: FUFA 16: 44, Tschert 58; Räsänen: MSFOu. 48: 3, EtWbTürkSpr. 221; Lakó: MNy 37: 96, Anm.; E. Itkonen: FUF 31: 205, LpChr. 124; SKES; K. Sal: NyK 67: 343.

kök 'sötétszürke (lósín)'

Cser. ir.: *kök* 'сивый, синева-серый'; cser. nyj. P B UJ C Č JT K *kök* 'dunkelgrau (nur für Pferde benutzt)' (MNSz 3: 955); k ~ ny. *kök* 'темносерый, сивый' (Isanbaev 1994: 80). '[U: m. *kék*].

T: csuv. tört.: 1769: *kvákъ* 'синий' (Soč. 35); csuv. ir. *kāvak* 1. 'синий, голубой', 2. 'серый', 3. 'седой', 4. 'сивый (конь)', 5. 'сизый', 6. 'краска'; csuv. nyj.: A *kāvak* 'синий, сизый, серый, голубой; зеленый' (Ašm. 7:91); tat.ir. *kük* I. 1. 'синий, голубой; лазурный', 2. 'сивый (о масти лошади)'; *kük* II. 'небо'; K.tat.nyj. (t.ya.-trx) *kük* 'серый' (TTDS 1993: 204); M.tat.nyj. *kük* 'Himmel' (Kakuk 1996:155); bask. ir. *kük* 1. 'синий, голубой', 2. 'посинельный, посиневший', 3. 'серый, седой, голубоватый', 4. 'сивый (о масти лошади)'; K.bask.nyj. (Qǝǝl, Měyās) *kük* 'масть лошади'; kirg. *kök* 1. 'небо', 2. 'синий, голубой', 3. 'синька', 4. (о растениях) 'зеленый, незрелый', 5. ист 'цвет траура (синий) по умершему феодалу, монаху', 6. (о масти) 'серый, сивый'; kzk. *kök* 1. 'синий, голубой'; 'серый (о масти скота)', 2. 'зелень'; krm. *kök* 1. 'небо', 2. 'голубой, темно-синий'; krč.blk. *kök* 1. 'голубой, синий', 2. 'ранняя весенняя трава'; nog. *kök* 1. 'небо, небесный', 2. 'голубой, синий', 3. 'зелень', 4. 'серый (о масти животных)' < Kkipcs. **kök*, vö. CC *kök* 1. 'Himmel', 2. 'blau, blauum' < OT *kök* vö. *kök* 'the sky; sky-coloured, blue, blue-grey' (Clauson 1972: 708).

A cseremis nyelvjárásokba **kök* alak kerülhetett a korai középkorban – kizárólag lószínnévként. A kölcsönzés forrása bármelyik, vagy egyidejűleg több középkor kori volgai kpcsak nyelvjárás lehetett. (A m. *kék* alak honfoglalás előtti bulgár-török jövevényt, vö. EWUng 721).

⊗ Räsänen TLC 40.

laðra 'alacsony növésű, zömök, ágas-bogas'

Cser. ir.: *ладыра* 1. 'раскидистый, ветвистый; с широко разросшимися ветвями; широко расходящийся в сторону', 2. 'приземистый; малорослый и плотный по сложению (о человеке или животном)'; cser. nyj.: P B U C Č J V *laðra*, K *laððra* 'niedrig (Mensch, Tier); weitverzweigt (Baum)' (MNSz 4: 1159); C Č ČN *loðra*, K *laððra* 'niedrig, untersetzt, stämmig, gedrungen'; CŰ ČN l. *puŝenge* 'weiterverzweigter Baum' (MNSz 4: 1270–1271); CK *lōððra* 'weiterverzweigt' (MNSz 4: 1317); U: mord. E (Paas.) *ladra* 'zwergwüchsig, mit weitverzweigter Krone' (← csuv.)

T: csuv. tört.: 1769: *лотры* 'низкий' (Soč. 39); csuv. nyj. V *lotra*, A *lutra* 'низкий' (Ašm. 8: 94).

A cseremis alakváltozatok közül a *loðra* az eredetibb. A csuvas alakok is emellett szólnak. Az első szótagi *a* megjelenése elsősorban a szóvégi hangsúlyos *a* hatásával magyarázható a keleti nyelvjavítóváltozatokban. Ugyanígyen

alakváltozatokat találunk a lentebb idézett cser. *šaldra*, *šoldra*, *šöldra* szóban. A cseremiszi alakváltozatok hangtani szempontból származhatnak a csuvasból, de valószínűbb, hogy szubsztrátumelemmel van dolgunk. A csuvas szónak nincs megfelelése más török nyelvekben (ezekben nincs szókezdő *l*). A cseremiszen több tucat *-dra* végződésű szó van. Ezek egy részének megfelelése van a csuvasban, pl. cser. *šaldra*, *šoldra*, *šöldra* 'nagy szemű, ritka, gyér' ~ csuv. (Ašm. 17: 219) *šultāra*, *šoltāra* 'hatalmas, nagy szemű', többségük azonban ismeretlen etimológiájú, mint amilyen pl. a cser. *čōdra* 'erdő'. A legkézenfekvőbb magyarázat a tárgyalt szavak esetében az, hogy a cseremiszi és a csuvas *-dra*, *-ōdra*, ill. *-tra*, *-tāra* végződésű szavak egy ismeretlen szubsztrátumnyelvből származnak. Egyik-másikuk csuvas közvetítéssel is kerülhetett a cseremiszibe.

⊗ Räsänen ČLČ 253; Fedotov 1990: 309.

undār 'hód'

Cser. ir.: *умдыр* 'бобр; грызун с ценным мехом; живущий колониями по лесным рекам'; cser. tört.: 1775: *ýндырь* 'бобер' (Sebeok – Raun 1956: 67); cser. nyj.: MK *un-dār*, P *wüt-undur*, USj *wüt-undār* 'hód' (MNYsz 9: 3254); Ny.cser. nyj. *əndār* 'бобр' (Sav.); U: votj. (Isl.) Y *kundiri*, *ižzi* k. 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)' (Munk.) M *kudjro: miji k. šuba* 'mit Biber gebrämter Pelz'.

T: csuv. ir. *χāntār* 1. 'бобр, бобровый', 2. 'бобер, бобровый мех', 3. 'опушка, оторочка, окантовка, кайма'; csuv. nyj. A *χāntār* 'бобер, тесьма, оторочка' (Ašm. 16: 340) < ÓB **χundur*; tat. ir. *kōndīz* 'бобр, бобер, бобровый'; M. tat. nyj. *kōngīz* 'Biber' (Kakuk 1996: 152); bask. ir. *qōndōz* 'бобр, бобровый' < ÓT *qunduz* 'beaver' (Clauson 1972: 635).

A kései őscseremiszi az ócsuvas **χundur*, míg a votják a VB₁ **χūndīrī* alakot kölcsönözte a kései óbulgár korban.

⊗ Wichmann, Tschuw. Lehnw. 77; Räsänen ČLČ: 236; Doerfer TMEN III № 1534; Rédei – Róna-Tas 1983: 10; Fedotov 1990: 263; Blagova 2000: 146; Agyagási 2001b: 7.

Rövidítésjegyzék

bask. ir. = baskir irodalmi nyelvi adat Uraksin 1995 alapján idézve

CC = Codex Cumanicus, Grønbech 1942 alapján idézve

cser. tört. = cseremiszi történeti adat

csuv. ir. = csuvas irodalmi nyelvi adat Skvorcov 1982 alapján idézve

csuv. tört. = csuvas történeti adat

D. bask.nyj. = déli baskir nyelvjárási adat Makšutova 1970 alapján idézve

K. bask. nyj. = keleti baskír nyelvjárási adat Maksutova – Išbulatov 1970 alapján idézve.
 Kkipcs. = középkipcsak alak
 kirg. = kirgiz adat Judahin 1965 alapján idézve
 krč.blk. = karacsáj-balkár adat Tenišev – Sujunčeva 1989 alapján idézve
 krm. = karaim adat Baskakov – Zajončkovskij – Šapsan 1974 alapján idézve
 K.tat.nyj. = központi tatár nyelvjárási adat
 kzk. = kazak adat Mahmudov - Musabaev 1987 alapján idézve
 M.tat.nyj. = miser tatár nyelvjárási adat
 oszm. = arab írásos forrásból vett török adat Radlov 1893–1911 alapján idézve
 Ny.cser.nyj. = nyugati cseremis nyelvjárási alak
 Szib.tat.nyj. = szibériai tatár nyelvjárási alak Tumaseva 1992 alapján idézve
 T = török nyelvi adatok
 tat.ir. = kazányi tatár irodalmi nyelvi adat Osmanov 1966 alapján idézve
 U = uráli nyelvi adatok

Irodalom

- Abaev, V. I. [Абаев, В. И.] (1949), *Осетинский язык и фольклор*. Наука, Москва – Ленинград.
- Adamović, Milan (1985), *Umstrittene tschuwaschische Etymologien*. UAJb NF 5: 74–97.
- Agyagási Klára (1999), Volga-vidéki etimológiák II. *Mari оηaj – csuvas may*. FUD 6: 1–13.
- Agyagási, Klára (2000), *Der sprachliche Nachlaß der Spät-Gorodec Bevölkerung in den tschuwaschischen und mariischen Mundarten*. FUD 7: 3–24.
- Agyagási, Klára (2001), *Zur Geschichte der tscheremissischen -la/-lä- und der tschuwaschischen -lla/-lle- Adverbialsuffixe*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 6: 9–14.
- Agyagási Klára (2001b), *Középbulgár nyelvjárások, középbulgár nyelvéllapot*. In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.), *Néptörténet–Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SzTE Altajisztikai Tanszék, Szeged. 1–17.
- Agyagási, Klára [Адягаши, Клара] (2002), *Название черемис в средневековых источниках*. *Пермистика* 9. Ижевск, 102–108.
- Agyagási Klára (2003), *Egy volgai bulgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban: šďrča 'üveggyöngy'*. *NyK* 100: 40–45.
- Agyagási, Klára [Адягаши, Клара] (2004), *Отражение северно-великорусской диалектной особенности «ёканье» в русских заимствованиях марийского языка*. *Slavica* 33: 43–53.
- Agyagási, Klára [Адягаши, Клара] (2005a), *Ранние русские заимствования тюркских языков Волго–Камского ареала I*. *Studies in Linguistics of the Volga-Region Vol. II*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Agyagási, Klára [Адягаши, Клара] (2005b), *Отражение диалектных особенностей некоторых русских заимствований в марийском языке*. *Slavica* 34: 39–47.

- Agyagási, Klára [Адягаши, Клара] (2006) Некоторые миконимы русского происхождения в лексическом составе марийского языка. *Slavica* 35: 21–30.
- Ašm = Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1928–1950), Словарь чувашского языка 1–17. Казань – Чебоксары.
- Baskakov, N. A. – Zajončkovskij, A. – Šaršan, S. M. (szerk.) [Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшал, С. М. (ред.)] (1974), Караимско–русский словарь. Издательство «Русский язык», Москва.
- Baskakov, N. A. [Баскаков, Н. А.] (1988), Причастие. In: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Отв. ред. Э. Р. Тенишев. Наука, Москва. 444–478.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. SUA 34. Szeged.
- Bereczki Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 35.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremisiz nyelv történeti alakzata. *Studies in Linguistics of the Volga-Region. Supplementum I.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bereczki CserChr = Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Blagova, G. F. [Г. Ф. Благова (отв. ред.)] (2000), Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «К». Издательство Индрик, Москва.
- Clauson sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Doerfer TMEN I–IV = Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- DTS = Надеяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Э. Р. – Щербак, А. М. (Ред.) (1968), Древнетюркский словарь. Наука, Ленинград.
- EWUng = Benkő Loránd (szerk.) (1993–1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1990), Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. Издательство Саратовского университета, Саранский филиал, Саранск.
- Fedotov EŠČ = [Федотов, М. Р.] (1996), Этимологический словарь чувашского языка 1–2. ЧНИИ, Чебоксары.
- Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1979), Этимологический словарь марийского языка. Том 1. (А–Б). Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1983), Этимологический словарь марийского языка. Том 2. (В–Д) Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1985), Историческое развитие лексики марийского языка. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Grønbech, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Copenhagen.

- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1989), *Марийско-тюркские языковые контакты. Часть первая. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.*
- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1994), *Марийско-тюркские языковые контакты. Часть вторая. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.*
- Itkonen, Erkki (1954), *Zur Geschichte des Voklaismus der ersten Silbe im Tschere-missischen und in den permischen Sprachen.* FUF 31: 149–345.
- Judahin, K. K. [Юдахин, К. К.] (1965), *Киргизско-русский словарь.* Издательство «Русский язык», Москва.
- Kakuk Zsuzsa (1996), *Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis.* SUA 38.
- Mahmudov, H. G. – Musabaev, G. [Махмудов, Х. – Мусабаев, Г.] (1987), *Казахско-русский словарь.* Главная редакция Казахской Советской Энциклопедии, Алма-Ата.
- Makšutova, N. H. – Išbulatov, N. H. [Максютова, Н. Х. – Ишбулатов, Н. Х.] (1970), *Словарь башкирских говоров (Восточный диалект).* Академия Наук СССР, Уфимский институт языка и литературы, Уфа.
- Makšutova, N. H. (szerk.) [Максютова, Н. Х. (ред.)] (1970), *Словарь башкирских говоров. Южный диалект.* Башкирский Филиал Академии Наук СССР, Уфа.
- MNySz = Beke Ödön (1997–2002), *Mari nyelvjárási szótár 1–9.* BDTF Úralisztikai Tanszék, Szombathely.
- Osmanov, M. M. [Османов, М. М. (ред.)] (1966), *Татарско-русский словарь.* Издательство «Советская Энциклопедия», Казань.
- Paasonen, Heikki. (1903), *Mordvinische Lautlehre.* MSFOu 22.
- Radlov, V. V. [Радлов, В. В.] (1893–1911), *Опыт словаря тюркских наречий I–IV.* Санкт-Петербург.
- Rédei, Károly – Róna-Tas, András (1983), *Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages.* AOH 37: 3–41.
- Róna-Tas 1982: Róna-Tas, András, *Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash.* SUA 17: 66–134. Szeged.
- Sav. = Savatkova, A. A. [Саваткова, А. А.] (1981), *Словарь горного наречия марийского языка.* Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Scherner 1977 = Bernd Scherner, *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Sebeok – Raun 1956 = *The First Cheremis Grammar (1775).* A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun. Chicago.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников Б. А.] (1953), *Изоглосные явления чувашского и марийского языков.* In: Баскаков, Н. А. (Отв. ред.), *Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей.* Издательство Академии наук СССР, Москва, 231–242.
- Sergeev, O. A. [Sergeev, O. A.] (2003), *Из истории отечественной лексикографии. Словарь черемисского языка с российским переводом.* Йошкар-Ола.
- Sevortjan, E. S. [Севортян, Э. С.] (1974), *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межатюркские основы на гласные.* Москва.
- Skvorcov, M. I. (red.) [Скворцов, М. И. (ред.)] (1982), *Чувашско-русский словарь.* Издательство Русский язык, Москва.

- SiMarJa. = Словарь марийского языка 1–10. Марийское книжное издательство (1–6), Марийский Научно-Исследовательский Институт (7–10), Йошкар-Ола, 1990–2005.
- Soč. = Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка (1769).
- Tenišev, E. P. – Sujunčeva, H. I. [Тенишев, Э. Р. – Суюнчева, Х. И.] (1989), Карачаево–балкарский словарь. Издательство «Русский язык», Москва.
- TTDS 1969 = Mahmudova, L. T. (szerk.) [Махмудова, Л. Т. (Ред.)] (1969), Татар теленен диалектологик сүзлеге. Татарстан китап нәшрияты, Казань.
- TTDS 1993 = Ramazanova, D. B. (szerk.) [Рамазанова, Д. Б. (Ред.)] (1993), Татар теленен диалектологик сүзлеге. Татарстан китап нәшрияты, Казань.
- Tumaševa, D. G. [Тумашева, Д. Г.] (1992), Словарь диалектов сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета.
- Uraksin, Z. G. [Ураксин, З. Г.] (1995), Башкирско–русский словарь. Издательство Дигора, Русский язык, Москва.
- Vas = Vasil'ev, V. M. [Васильев, В. М.] (1928), Ўпымарий. СССР Калык-влак савыктыв. Моско.

A mari testrésznevek etimológiai vizsgálata

This paper discusses the terms for exterior body parts in Mari (Cheremis). Non-compound terms were collected and classified according to their origin. The list includes 73 terms for body parts culled mainly from the Mari dialectal collection by Ödön Beke but also from dictionaries and other works listed in the bibliography.

A következő példatár készülő doktori disszertációm egyik fejezetét alkotja, melyben az egyszerű mari külső testrésznevek szerepelnek. Ezen testrésznevek felkutatásában legnagyobb segítséget a Beke Ödön által hátrahagyott Mari Nyelvjárási Szótár (MNYSz) jelentette, ezt forgatva gyűjtöttem össze és csoportosítottam a terminusokat. Munkámhoz egyéb szótárakat és kiadványokat is felhasználtam, melyek adatai az irodalomjegyzékben olvashatók. Ezen kívül sok etimológia elkészítésében témavezetőm, Prof. Bereczki Gábor szóbeli közléseire is hagyatkoztam.

Szavak bizonyos témakör szerinti csoportosításával már rengeteg nyelvben készültek tudományos munkák. Az ilyen esetekben a rokonságnevek és a színnevek után talán a leggyakrabban előforduló a külső testrésznevek felépülése egy adott nyelvben. Ebben a témában már folytak kutatások finnugor nyelveket vizsgálva is (finn, hanti, manyisi), a mari nyelv esetében azonban mindezekig még nem. Jelen fejezet 73 mari egytagú, külső testrész név eredetét próbálja megvilágítani.

1. *ci* 'csecs'

JT *ci* (gyermeknyelvi – gyny.) 'csecs' (Beke 3112).

2. *čakan* 'sarok'

M *jol-čakan* 'a láb sarka'; MK *čakan* 'sarok (lábé, csizmáé)'; MK *kem-čakan* 'csizmasarok'. (Beke 3013) < csuv. *čakan* 'kakassarkantyú' (ČuvRSI).

3. *čapa* 'láb'

P B M U C Č *čapa*; J K *čapa* (gyny.), 1. 'láb' (Beke 3023).

4. *čize* 'csecs'

P B BJ M Č *čize*, BJp *čize*, MK *čizā*, UP USj US *čizā*, UJ C *čāze*, ČČ JT *cāze*, JO *cāzā*, V K *cāzā* 'csecs' (Beke 3120–3121).

A csuvas *čāčā* 'ua.' (ČuvRSI.) átvétele. A szóbelseji csuvas *č* **č* hangértékben került át a cseremiszbbe, ahol **č* > **š* > *ž* változáson ment keresztül. Analógiás példa a csuvas *ača* 'kisgyerek' cser. *aza*, *ažža*, *žžā* megfelelése (l. Bereczki 1994: 51). A szónak létezik gyereknyelvi változata is: UJ CÜ *čizi*, CK *čizi* (gyny.) 'csecs' (Beke 3121).

5. *čonga* 'térdkalács'

UJ C *čonga*, JT *coŋGa*. 1. 'domb, halom'; 2. 'zsombék'; 3. 'magas' (föld); BJp *wuj-čonga* 'fejtető'. BJ *pulwuj-čonga* 'térdkalács' (Beke 3151–3152); BJp M CK *čanga-lu* 'lábszárcsont (BJp), bokacsont (M CK), csipőcsont (CK)' (Beke 3022). Vö. osz. *čong* 'csúcs' (Gordeev 1985: 101; Bereczki 1992: 91).

A *čanga* a *čonga* nyelvjárási változata lehet. A szó iráni eredetű és 'domb' jelentése miatt hasonlóságon alapuló névátvitelről lehet szó.

A cseremiszbben nem gyakori jelenség, de előfordul, hogy a második szótagi *a* hatására az első szótagi *o*-ból *a* lesz, pl. P B U C Č *waštar* ~ M MM JT *woštar* 'jávorfá' (Beke 111).

5a. *čunğa* 'térdkalács'

M MM MK U C *čunğa*, ČČ JT V *cünGa*, JO *cünğa*, K *cənğa* 1. 'domb, halom' (M MK); 2. 'rakás' (M MK U JT); 3. 'gombóc' (hús, kendermag); 4. 'térdkalács' (KA) (Beke 3191).

Mind hangalak, mind jelentés tekintetében oly nagy a hasonlatosság a *čonga*, *čönga* alakokkal, hogy ezeknek változata kell, hogy legyen.

6. *čuyo* 'pénisz'

P UJ CK Č *čuyo*, UP *čuyō*, C Č JT *cŭyo*, JO V *cŭyŭ*, K *cəyō* 'penis' (Beke 3176) < csuv. *čəyō* ua. (ČLČ 233). Vö. m. *csök*, *csék*; votj. *čukaŋo* (Gombocz BTLU 63).

7. *čurij* 'arc'

P B M *čurij*, UP *čurej*, *čure*, UJ CÜ *čuri*, C Č *čōri*, JT *čōre*, JO V *cārej*, K *cāre* 1. 'szín', 2. 'arc'; 3. 'arcszín'; B *čurij-βālš*, UP *čure-βilš*, UJ *čuri-βālš*, USj *čure-pilš*, JT *cāre-βālš* 'arc'. Vö. tat. *čōraj* 'ua.' (Beke 3197–3198); B *čurij-βālš*, UP *čure-βilš*, UJ *čuri-wālš*, USj *čure-pilš*, JT *čōrij-βālš* 'arc' (Beke 3197).

A cseremisz szót Räsänen (TLC 81) a tatár *čuraj* 'ua.' szóval veti egybe. A cseremisz és a tatár szó kétségtelenül kapcsolatban van egymással, de a cseremiszbbe nem közvetlenül a tatárból került át. A tatár szó első szótagi

magánhangzója finnugor átírásban *ä*, ami korábbi *i*-re megy vissza, s ennek a cseremisz tatár jövevényszavaiban soha nincs *u* megfelelése (Bereczki 1994: 74). A csuvas nyelvjárásokban azonban van *i* ~ *u* váltakozás (Bereczki 1994: 78). A csuvasban viszont nincs meg az *u*-s cseremisz szó megfelelője. Bizonyára egy kihalt bolgár-török nyelvjárásból kerülhetett át a szó.

A B *čurij-βäläš* stb. 'arc' (tkp. 'arc + fül') összetételhez hasonlóakat szép számmal találhatunk a rokon nyelvekben is (pl. m. *arc* < *orr* + *száj*), de a cseremisz példa első tagja idegen eredetű, ezért kései, belső cseremisz képződmény lehet. A cseremiszben ilyen még: *kit-jol* 'végtagok' (tkp. 'kéz + láb'); *šüm-mokš* 'belső részek, belsőség' (tkp. 'szív + máj').

8. *d'älme* 'nyelv'

P BJp. CÜ *d'älme*, B UJ CK Č JT *jälme*, US *jälmä*, UP USj. *jilmä*, M *d'ülmö*, MK *d'ülmö*, JO V K *jälma* 1. 'nyelv' (testrész) (Beke 421) | lp.N *njal'bme* | ostj. *häläm* | wog. *hil'am*, *hël'am* | ung. *nyelv* < PFU **hālmä* > őscser. **jilmä*; (MSZFE 480–481; UEW 313–314; Bereczki 1992: 10).

9. *erde* 'comb'

P B M C Č JT *erde*, UP US USj. *erđä*, UJ *örđö*, MK JO V *erđa*, K *ärđa* 'comb' (Beke 280); P B M V *örđöž*; MK *örđüž*; UJ C JT *örđäž*; Č JO K *örđaž*; UP *örž*. 1. 'oldal' (Beke 1737) | mord. E M *iř'd'es* | lp.N *äer'te* | wotj. *urd*, *urd-lj*, *urdes* | syrj. *ord-lj*, *ordę*, *erđę* < PFP **erüä* > őscser. **erđä* ~ *örđä-ž*; (MSZFE 498; UEW 625; Bereczki 1992: 47).

A cseremisz *örđäž* szónak nemcsak általában vett 'oldal', hanem testrész jelentése is van. Ezt bizonyítják Beke példái is, pl. UP *öržyeč wür lektes* 'oldalából vér jön ki' (Beke uo.). A cseremisz *erde* és *örđäž* ugyanannak a szónak két változata. Az *örđäž* változatban a -ž képző (Bereczki 2002: 192–193). A rokon nyelvi megfelelők előfordulnak képzővel és képző nélkül is (l. *örđöž*). Az *erde* ~ *örđäž* típusú alternációra párhuzamul szolgálhat a cser. P B UJ JT *šäläž*, UP *šiläž* 'derék' (Beke 2346) ~ (Wichm) M *šile* 'Rücken' (l. UEW 772); P BJp. MK *šorž*, MM *sorž* 'arasz' (Beke 2467) ~ (Wichm) JU *šor* 'ua.' (l. UEW 448).

9a. *örđäž* 'oldal'

L. *erde*.

10. *jäžäηla* 'nyakcsigolyák'

K *ježäη*, UJ B BJp. M CÜ CK Č JT *jäžäη*, MK *jižin*, UP US USj. *jižäη*, JO V *jäžäη*. 1. 'íz, izület': *šü-jäžäη* 'nyakcsigolya' (Beke 456–457) | fi. *jäsen* (>lp.N *jäsän*) | est.*jäse* | mord.E *ežne*, M *jäžhä*, *äžhä* | wotj. S K G *joz*, MU *d'oz* | syrj. S

P *jēz*, VO *jez*, S *jez-vij*, P *jēzna* | wog. N *jis* | ? ung. *íz, izmos* <PFP **jäse* (*jäsne*) > őscser. **jižēŋ* (MSzFE 333; UEW 94–95; Bereczki 1992: 11).

A szó alapjelentése 'íz, ízület', és a *-la* többesjellel kapja meg a 'nyakcsigolyák' jelentést, illetve a *šü* 'nyak' szó leválasztásával.

11. *jol* 'láb'

P BJp. M CÜ *d'ol*, B U CK Č JT *jol*, JO V K *jal* 1. 'láb' (Beke 465–471) | mord. E *jalgo*, M *jalga* 'gyalog' | lp. N *juol'ge*; L *juol'kē*; K T *jilke*; Kld. *jülk*; Not. *juolk*; A *julgit* (Pl.) | fi *jalka* | est. *jalg* | ung. *gyalog* <PFU **jalka* > őscser. *jol* (MSzFE 230; UEW 88–89; Bereczki 1992: 11).

12. *kap* 'test'

P B M U C JT *kap*, JO JP V K *käp*; 1. 'test' (Beke 641) < csuv. *kap* 'külső, forma, alak' (ČLČ 141). Vö. m. *kép* (BTLU 93–94.).

13. *kawa* 'has'

P B M U CK Č JT *kawa* 'has' (Beke 603); < csuv. *keBe* < ar. *kāba* 'égbolt' (ČLČ 139).

Arab eredetű szó, de a cseremiszbbe csuvas közvetítéssel került be. A csuvasban 'ég, pogány istenség' jelentése van. Csak a cseremiszbben lett testrésznév belőle, valószínűleg a has és az égbolt domborúsága miatt, hasonlóságon alapuló névátvitellel (Bereczki Gábor szóbeli közlése).

14. *kawal* 'sarok'

K *kawal* 'sarok' (Beke 603; UEW 160, 652).

Ismeretlen eredetű szó.

15. *keka* 'bögyörő, kis fiú nemi szerve; pénisz'

P B MK UP ČN M *kika*, BJp. *kekaj* (Beke 685).

A szó elterjedése majdnem egybeesik a következő szóéval, minden bizonnyal annak a változata. A hangtani különbség talán hangfestő vagy gyermeknyelvi jelleggel magyarázható. (Bereczki Gábor szóbeli közlése)

16. *keye* 'pénisz'

B BJ BJp. MK *keye* (gyny) 'pénisz' (Beke 685); (PS) *keye* < wotj. *gogo, gogi* | syrj. Ud. P *gēg*, I *geg* (Bereczki 1992: 116).

A cseremiszb szó votják kölcsönzés (l. Bereczki uo.), mert permi eredetű szó esetén a permi szóbelsei *g*-nek szabályosan *ŋk*-ként kellene megjelennie a cseremiszbben.

17. *kəḏal* 'derék'

P B MK UJ C Č JT *kəḏal*, M *kiḏal*, BJp. UP USj. US *kiḏal*, JO V K *kəḏäl* 1. 'közép, középső'; 2. 'derék' (Beke 723); P B *küḏülnö*, CK *küḏälnö*, P B M *küḏüñ*, UP *küḏäñ* (Beke 723–726) | ostj. *köt* | wog. *koṭal*, *kät'äl* | ung. *köz, közép* < PFU **kitə* (**küṭə*) > őscser. **kiḏ* ~ **küḏ*- (MSzFE 379–380; UEW 163; Bereczki 1992: 15).

18. *kəl̄mde* 'köldök'

P B M UJ C Č ČČ JT *kəl̄mde*, MK *kilimdə*, UP USj *kil̄mdə*, US *kəl̄mdə*, JO K *kələmdə*, V *kələmDə*. 1. 'köldök' (Beke 734).

A *kəl* 'kötő, húr, fogantyú' szó származéka. Az *-mde* ritka denominális névszóképző (l. Bereczki 2002: 200–201).

A cser. *kəl̄mde* szó *kəl* alapszavának etimológiája a következő: P B M UJ C Č JT *kəl*, MK UP USj. US *kil*, JO V K *kal* 1. 'fogantyú'; 2. 'kötő, húr' alakban és jelentésben közli a kérdéses szót Beke (MNySz 3: 728–729). A 'köldök' jelentésű szó a 'kötő' jelentésváltozatból fejlődhetett. Az UEW (135) a fi. *köysi* (Gen. *köyden*) 'Strick, Seil, Tau' szóval veti egybe kérdőjellel a cseremisiz szót. Azért használ kérdőjelet, mert a finn alapján kikövetkeztethető **ḏ* > cser. *l* hangfejlődésre ez lenne az egyetlen példa. Ezért valószínűbbnek tartja, hogy a cseremisiz szó tatár kölcsönből. Az SSA (II. 487) is a fi. *köysi* szóval tartja összetartozónak a cseremisiz *kəl*-t. Legrészletesebben Bereczki foglalkozott a cseremisiz lexemával. Szerinte is köze van a cseremisiz szónak a fi. *köysi*-hez, ahogyan a SKES is állítja, továbbá a zürj. (WUo.) Sz. Pecs Lu *kel*, V Ud P *kev* 'Bindfaden, Schnur, Band (zum Zubinden)'; votj. (Wichm) G *kal* 'Halsschnur' szavakhoz. Nem lehet azonban közvetlen a kapcsolat, mivel a finn szó alapján kikövetkeztetett szóbelseji **ḏ*-nek egyetlen más estben sincs *l* folytatása a cseremisizben. Lehet azonban őspéri v. ősvotják kölcsönzés a cseremisiz szó. Az őscseremisizre **kil* alakot lehet kikövetkeztetni, s a permi szavak is palatális hangrendű őspéri alakra mennek vissza (l. ESK) (vö. Bereczki 1977: 62; 1992: 98–99; LU 41: 190.)

A tárgyalt cseremisiz szó 'húr' jelentését az azonos hangalakú tatár szó hatása alatt bekövetkezett jelentésbővülésnek lehet tartani. Räsänen ebben a jelentésben tatár kölcsönzésnek is veszi (l. TLC 37).

19. *kəñer* 'könyök, alkar'

BJp. UJ C Č ČN JT *kəñer*, P BJ *kiñer*, K *kəñer* 1. 'könyök, alkar' (Beke 740–743) | mord.E *keñe'e*, *käñi'r*, M *keñer* | lp.N *gâr'dnjel*, L *kar'ñel* | fi. *kyynärä*, *kyynäs* (dial.) *kyinärä*, *kyynärpää* | est. *küünar*, *küünarpea* | votj. *gîr-pum*, *gâr-pun* | syryj. *gîr*, *gîr'ža* | ostj. *köñji* | wog. *käñel* | ung. *könyök* (dial. *könyék*) < PFU

kiña* (küñä*) > őscser. **kiñer*; (MSzFE 372–373; UEW 158–159; Bereczki 1992: 16).

A cseremisz *käñer-wuj* (l. *wuj*) összetétel finn-permi eredetű lehet, de a cseremisz az eredeti 'fej' jelentésű szót egy újabbra cserélte. (Bereczki Gábor szóbeli közlése)

20. *kit* 'kéz'

P B M U J V K *kit*, CÜ CK Č *kât* 'kéz' (Beke 801–805) | mord. E *ked'*, M *käd'* | lp. N *giettä*, L *kiehta*, K T Kld. *kïtt*, Not. *kieht*, A *kit* | fi. *käsi* | est. *käsi* | wotj.–syryj. *ki* | ostj. *kõt*, *ket* | wog. *kät* | ung. *kéz* < PFU **käte* > őscser. **kit*; (MSzFE 262–263; UEW 140; Bereczki 1992: 17).

21. *koñla* 'hónalj'

P B *koñla*, U CK JT V *koñla*, K *koñgla* 1. 'hónalj' (Beke 871–872) | mord. *kaval*: E *k. alks*, M *k. al* | est. *kangla*, *kangel* < PFV **kañla* > őscser. **koñla*; (UEW 645, Bereczki 1992: 19).

22. *kopa* 'talp, tenyér'

P BJp M U C Č JT *kopa*, JO V *kapa* 'talp, tenyér' (Beke 874).

Vasiľev szótára szerint ennek a szónak van *kopka*, *koptak* változata is. Eredete ismeretlen, de ha a *-ka*, *-tak* képző, akkor lehet csuvas vagy bolgár-török eredetű (Andreev 1957: 54–55; Bereczki 2002: 216–217).

23. *kormâž* 'marok'

P B M U C Č JT JO K *kormâž*, MK V *kormüž* 'marok' (Beke 889–890) | mord. M *kurmoš* | wotj.–syryj. *kirjım* < PFP **kurm.3* > őscser. **kormâž* (UEW 677; Bereczki 1992: 20).

24. *kowarće* 'far'

P B M UJ C Č JT *kowarće*, MK UP *kowarčê*, JT *kowarce*, JO V K *kawarcê* 1. 'far, farpofa' (Beke 810).

A cseremisz szó összetartozik a csuvas *kovarća*, *kuvarća* 'Lende (des Pferdes), Hinterbacke' alakokkal (ČLČ 248–249), de Räsänen nem tudja eldönteni a kölcsönzés irányát. Valószínűleg közös szubsztrátum eredetű mindkét nyelvben a szó (Bereczki Gábor szóbeli közlése).

25. *kutan* 'segg'

P B M U CÜ K *kutan*, CK Č J V JP *kūtan* 'segg, far, hátsó rész' (Beke 1075–1079) < csuv. **koDan*; Ašm. *koDana* (ČLČ 152).

26. *küč* 'köröm'

P BJp. UP C Č *küč* B *küč*, BJ *küč*, M *küčö*, MK *küčö*, UJ *küčö*, JT JO *küč*, V *küč*, K *kəč* 'köröm, karom, pata' (Beke 1142) | mord.E *kenže*, M *kenžä* | lp.N *gâža*, L, K T *kanc*, Kld. *konc*, Not. *kocc* | fi *kynsi* | est. *küüs* | wotj. *gįži*, *gâžž*, G *gižī* | syrj. *giž* | ostj. *kõnč*, *kõņč* | wog. *künš*, *käš*, *kos* < PFU **kinče* (**künče*) ~ **kiče* (**küče*)> öscser. **küč*; (SKES 255; UEW 157; Bereczki 1992: 26).

27. *laŋga* 'tarkó, nyakszirt'

K *šü-laŋga* 'nyakszirt, tarkó' (Beke 1169, 2595).

A cseremisz szó összefügg a csuv. *lankaška* 'gödör' stb. jelentésű szóval (ČuvRSI.). A csuvas szókezdő *l* arra mutat, hogy a szó nem eredeti, valószínűleg cseremisz kölcsönzés. A cseremisz szó pedig, ismeretlen eredetű.

28. *lapa* 'tenyér, talp'

K *lapa* 'tenyér, talp' (Beke 1176) < or. *lapa* 'mancs, láb'.

29. *lepkä* 'homlok'

K *lepkä* 'homlok' (Beke 1217); B *šanga-loпка* 'homlok' (Beke 1293).

A török nyelvekben nincs szókezdő eredeti *l*, tehát a kölcsönzés csak a mariból a csuvas felé történhetett. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Beke csak hegyi területről közöl adatot. Viszont a *-ka/-kä* képző csuvas (Bereczki 2002: 216–217). Legvalószínűbb, hogy egy szubsztrátumelemről van szó.

30. *loyar* 'torok, gége'

P B M UP C Č *loyar*, J V K *loyer* 'gége, torok' (Beke 1271).

A szó ismeretlen etimológiájú, lehetséges a hangfestő eredet. A szóvégi *-ar/-er* váltakozás azzal magyarázható, hogy a cseremisz nyelvérzék a végződést az azonos hangzású gyűjtőnévképzővel azonosította (Bereczki 2002: 181).

31. *lōlaš* 'térdkalács'

P *lōlaš*, B BJ BJp. *nōlaš*, M Č *nōlaš*, MK *nūlaš*, UP US *lelaš*, Usj. UJ *nelaš*, CÜ *nōlaš*, JT JŠ *nelaš*, Č *lōlaš*, CK *lōlakš*, ČN *nōlakš*, ČČ *nelaš*, JT *lūlakš*, V *lelakš*, K *lūlaš*. 1. 'pereszlen'; 2. 'térdkalács' (K); (Beke 1317–1318) | fi. *lályli*, *lálylä* | ?lp. R *lieulos*, *leulok* | ? ostj. Trj. Mj. *lii* < PFV **läwlz* > öscser. **lelō*, *nelō* (UEW 243).

Hasonlóságon alapuló névátvitel, eredetileg nem testrésznév volt. A *lōlaš*, *nelaš* stb. szó a *lele*, *nele* 'nehéz' (Beke 1211) szó származéka, tulajdonképpen nehezéket jelent, azt a karikát, amely segíti az orsó pörgetését. A *lele*, *nele* szavaknak a finn-volgai nyelvekben is vannak megfelelői (UEW 243).

32. *mel* 'mell'

P B M U C Č J K *mel*, UJ *wer-* 1. 'mell' (Beke 1418-1420) | mord. E *tuvoñ mel'ke*, M *mälkä* | fi. *mälvi* | est. *mälv* | lp.N *miel'gâ* | wotj. *mâl* | ostj. *möyäl*, *mewäl* | wog. *mäwâl*, *mayl* | ung. *mell* < PFU **mälke* (**mälje*) > őscser. **mel* (MSzFE 430–431; UEW 267, Bereczki 1992: 36).

33. *moyâr* 'test, törzs'

P B M U C Č JT JO JP V *moyâr*, MK *moyûr*, K *moŋgâr* 1. 'test' (Beke 1454) | wotj. (Munk.) S *migor*, K G J *mugor* | syrj. V P *mig*, VO I *miger* | ung. *mag*, *maga*, *magas*, *magló* 'szaporítás végett tartott disznó', *magvas* < PFU **muŋkâ* (UEW 286; Bereczki 1992: 102).

A hegyi cseremisiz (K) *moŋgâr* alak felel meg szabályosan a permi és a magyar szavaknak. A nazális nélküli *moyâr*, *moyûr* változatok votják hatással magyarázhatók, amint erre Bereczki is rámutat (l. ih.).

34. *mošna* 'herezacskó'

MK, JP *mošna*; UP CŮ C Č *mosna*. 1. 'herezacskó'; 2. 'herezacskó a herével együtt' (Beke 1464).

A *mosna-ŷalta* 'herezacskó', *mosna-ŷokla* 'ágyék, a here és a comb közti rész'. A *mošna* szó az or. *mošna* 'erszény, pénzeszacskó' jelentésű szó átvétele. A *ŷalta* a (Beke 627) P B M U *kalta* 'bőrtáska, zacskó, doboz' szóval azonos. Intervokális helyzetben a *k* gyakran spirantizálódik a cseremisizben. A cseremisiz *kalta* szó a tatár *kalta* 'Tasche, lederner Beutel' (TLČ 33) szó átvétele. A P B M UP C Č *kokla* 'köz- közép' (Beke 839) szó, amelyben a *k* intervokális helyzetben ugyanúgy spirantizálódott, mint a *kalta* esetében. Ez a szó a cser. *kok* 'kettő' jelentésű szó *-la* helynévképzővel ellátott változata.

35. *muno* 'tojás, here'

P B M UJ CŮ *muno*; UP *munê*; CK Č JT *mũno*, JO JP V *münũ*; K KB *mânê* 1. 'tojás, here' (M csak 'here'), 2. 'herezacskó' (P M MK) (Beke 1491) | fi. *muna* | est. *muna* | lp.N. *mânne~mõnne* | mord. E, M *mona* | ostj. *moŋ*, *mân* | wog. *man*, *mon* | ung. *mony* (dial. 'tojás, here'), *mogyoró*, *monyas* (dial.) | jen. *mona* < PU **muna* > őscser. **munê* (UEW 285–286).

A rokonnyelvekben szélteben ez a két jelentése van a szónak, így mindkettő az alapnyelvig visszavezethető. A Beke szótárban szereplő UP *munê* *koptak*; K *mânê*- *mešâk* 'herezacskó' uo. A *koptak*, mint fentebb láttuk, ismeretlen eredetű, de a képző miatt nagy a valószínűsége a csuvas eredetnek (l. *kopa*). A *mešâk* szó az or. *mešok* 'zsák' jelentésű szó átvétele.

36. *muškundo* 'ököl'

P B M *muškundo*, MK *muškundū*, UJ CÜ *muškêndo*, UP *muškêndô*, CK Č JT *müškündo*, JO *müškündū*, V *müškündüş*, KŠ *mâškêndô* 'ököl' (Beke 1503) | mord. E *mokšna*, M *mokšenda* | wotj. *mižig* | syrj. *mižik* < PFP **mučkэ* > őscser. *muškê-ndô* (FUV 115; UEW 704; Bereczki 1992: 39).

37. *müškür* 'has'

P B M CK *müškür*, UP UJ CÜ Č *müškêr*, JT JO V *müškür*, K *măşkər* 'has, domborulat'. (Beke 1534). | wotj. *miš* | syrj. *miš*, *miškir* < PFP **miškэ* (*müškэ*) > őscser. **müškê-r* (SKES 348; UEW 112–114, 703; Bereczki 1992: 41).

38. *ner* 'orr'

MK *neř*, P B M UJ C Č J V K *ner*, UP *ner* 1. 'orr, vég, hegy' (Beke 1554) | mord. E *héér*, M *här* | lp.N *nierrâ* | wotj. *nijr*, *nêr* | syrj. *nijr*, *nür* | ostj. *nir*, *nir* | jur.sam. *heri*; < PU **nere* > őscser. **ner* (MSzFE 482; UEW 303–304; Bereczki 1992: 42); B M *ner-mučaš*, UP *ner-mučaš*, UJ *ner-mučaš*, JT *ner-müčaš* 'orrhegy'; CK *ner-nöryaš*, 'orrcimpa'; UJ *ner-nöryö*, K *ner-nöryə* 'orrcimpa'; UP *ner-šuldôr* 'orrcimpa'; B M UJ *ner-tünj*, UP *ner-tünj*, JT *ner-tünj* 'orrtő' (Beke 1556).

A rokon nyelvi megfelelések alapján feltételezhető, hogy a szó eredetileg térszinformanév volt. Hasonló a m. *orr* jelentésfejlődése is (UEW 571), de a m. *domb* megfelelői között is találhatunk idevágó példát (UEW 896). A *domb* tetejét is jelenti.

39. *nur* 'arc, arcszín'

B *nur* 'arc, arcszín'. (Beke 1606).

A tatár (TatRS1.) *nur* 'sugár, fény, csillogás' jelentésű szó átvétele.

40. *onćâl* 'öl'

P B M U C Č *onǰâl*, MK *onǰal*, JT *onDZâl*, JO K *andzâl*, V *anDZâl*. 1. 'eleje valaminek'; 2. 'első'; 3. 'előtte való'; 4. 'öl' (Beke 1681) | fi *otsa*, kar. *oćća* | est. *ots* | wotj. S *aǰ*, K G *aǰ*, *aǰ* | ? ung. *agy* < PFP **onća* > őscser. **onǰâ*- (UEW 339).

A testrésznév a szó első ('eleje valaminek') jelentéséből fejlődött.

41. *onj* 'mell'

P B M U C Č J V K *onj* K *ong* 'mell' (Beke 1687) < csuv. vir. *om* (ČLČ 85).

42. *oŋlaš* 'áll'

B MK U Č J V *oŋlaš*, P BJp. C *oŋðlaš*, M MM *oŋlas*, JP *oŋlakš*, K *oŋgðlaš* 'áll' (Beke 1694) | votj. *aŋles* | ostj. *ðŋəl* | wog. *ol'c*, *uləs* | ? ung. *áll* < PFU **oŋlɜ* > őscser. **oŋðlas* (MSzFE 82–83; UEW 341; Bereczki 1992: 46).

43. *paklaka* 'bokacsont'

B BJ *paklaka*, BJp *pakl'aka* 'bokacsont, a kéztőn levő kiálló csont' B BJ *jol-paklaka*, BJp *d'ol-pakl'aka* 'bokacsont'; B *kit-paklaka*, BJp *kit-pakl'aka* 'kéztőcsont' (Beke 1754).

A tatár *bākäl* 'ua.' átvétele. A cseremisiz szó keleti elterjedése is a tatár eredet mellett szól. A *-ka* képző csuvas eredetű (l. Bereczki 2002: 216–217), amely gyakran járul más eredetű szavakhoz is.

44. *panga* 'boka'

UP *panga* 1. falabda; 2. henger alakú fácska; 3. 'bokacsont' (Beke 1763).

A cseremisiz szó Beke adatai alapján ítélve elsősorban 'falabda' jelentésben van meg a cseremisiz nyelvterület legkeletebbi részén. A 'bokacsont' jelentés hasonlóság alapján történt névátvitel eredménye. Az orosz *panka* 'facsésze' lehet a cseremisiz szó forrása.

45. *parak* 'vagina'

P B M U C Č JT *parak*, JO V K *päräk* 'vagina (nem szűz)' (Beke 1766).

A csuvas **parak* átvétele (ČLČ 175). A kérdéses szó a mai csuvasból már vagy kiveszett, vagy egy ma már kihalt bolgár-török nyelvjárásból került át a cseremisizbe. A szót a mordvin, a votják és az osztják is átvette, mint Räsänen is utal rá a fent említett helyen.

46. *pätäk* 'női szeméremtest'

K *pätäk* 'női szeméremtest (szűz)' (Beke 1786.)

A szó mindenképpen török eredetű. Vö. tat. *pätäk*, *bätäk* 'ua.' (ČLČ 175). Viszont a cseremiszből csak a hegyi alnyelvjárásból van rá adatunk, amely soha nem került kapcsolatba a tatárokkal. Továbbá a *t* sem magyarázható a tatárból, de a votják *patäk* 'ua.' alakban szintén megvan. Ez a szó is bizonyára bolgár-török eredetű a cseremisizben (Bereczki Gábor szóbeli közlése).

47. *parña* 'ujj'

P B JT K M U C Č *parña*; Jo JP V *pänä* 'ujj'. B U *jol-parña*; M *d'ol-parña*; JT *jol-parña*; K *jal-parña* 'lábujj'. B M U JT *kit-parña* 'kézuujj' (Beke 1771–1772) < csuv. vir. *porñs*, *porña* *purñe* (ČLČ 145).

B M UP *kokla parña* 'középső ujj' (Beke 840).

48. *păčăk* 'kislány nemi szerve'

CK *păčăk* Č *pătăk*, *pătik*, JT *pătăk*, KK KN *pătăk*, KA KJ KK KŠ KN *pătik* 'kislány nemi szerve' (Beke 1852).

A cseremisiz alakváltozatok közül a *t'*-t tartalmazók az eredetibbek. A *t'* csak csuvas kölcsönzésekben szokott előfordulni. A votjákba is *t'*-vel került át a szó *pătik* alakban (ČLČ 175).

49. *pălăș* 'fűl'

cser. P B M *pălăș*, MK *piliș*, UP Usj. *pilăș*, UJ CÜ *pălș*, CK JT *pălăks*, Č *pilăș*, ČN *pilăks*, JO V *pălăks*, K *pălăș* 1. 'fűl' (Beke 1828); KN *pălăș-kapčak* 'fülcimpa'; CK *pălăș-koprak*, Č *pilăș-koprak* 'fülkagyló, fülcimpa'; UJ *pălș-kopčăk* 'fülcimpa'; UJ *pălș-nöryö*, K *pălăș-nöryă* 'fülcimpa'; UP *pălăș-tün*, UJ *pălș-tün*, JT *pălăks-tün*, JO V *pălăks-tün*, K *pălăș-tă* 1. 'fültő (a fűl mögött)' (U JT)', 2. 'halánték (JO K)' (Beke 1829) | lp.N *băellje* | mord.E *pil'e*, M *pil'a* | wotj. *pel'* | syrj. *pel'* | ostj. *pěl* | wog. *pil'* | ung. *fűl*, *figyel-*, *fűlel-*; < PFU **peljä* (UEW 370–371).

A *-kš* (képző) (Bereczki 2002: 205), a *păl* az eredeti tő.

50. *piša* 'férfi nemiszerve'

B UP USj. US *piša*, M *pišă*, UJ *pâsa*, JO *pâșă*, V *pâsă* 'a férfi nemi szerve' (Beke 1873).

A cseremisiz szó ismeretlen eredetű (UEW 345).

51. *pomăș* 'öl'

P B M U CÜ *pomăș*, MK *pomüş*, CK Č *pomăž*, J *poŋăș*, V *poŋüş*, K *poŋgăș* 'kebel, öl' (Beke 1906–1907) | mord.E *pongo*, M *pov*, *pova* | lp.N *buogŋă* ~ *vuogŋă* | fi. *povi* | est. *põu* | wotj.–syrj. *pi*, *pij* | ostj. *puŋəl*, *põxəl* | wog. *põt*, *pūt* < PFU **poŋe(–sə)* > őscser. **poŋă-š* (SKES 616–617; UEW 395; Bereczki 1992: 51).

52. *puluș* 'váll, felsőkar'

P B *puluș*, M MM *pulus*, MK *pulüş*, U K *pulăș*, CÜ *pulș*, Č ČN *pülüş*, CK *pülüş*, JT JO *pulăks*, V *pulüks* 1. 'váll'; 2. 'váltó, a váll csúcsa, vállizület, forgócsont, vállcsont' (P B M U C J V); 3. 'felsőkar' (Č) (Beke 1997) | mord. E *pulo*, M *pula* E *pulăks* | syrj. *puli*, *puli-li*, *puli-pom*; < FP **pola* > őscser. **pulă-kš* (ESK 232; UEW 704, Bereczki 1992: 53).

A *-kš* denom. nomenképző (Bereczki 2002: 205), amely a mord.E adat alapján ítélve már a finn-volgai korban hozzájárult egyes nyelvjárásokban a szóhoz.

53. *pun* 'szőr'

P B M U CŰ *pun*, CK Č J JP V *pŭn*, K *pĕn* 'szőr, toll, hely, hely, hely'. (Beke 1997–1998) fi. *puna* | est. *puna* | mord. E M *pona* | ostj. *pun* | vog. *pon*, *pun* | ung. (dial.) *fan*, *fon* < PFU **puna* 'haj, szőr' > őscser. **pun* (UEW 402; Bereczki 1992: 53).

54. *pŷĕl'mö* 'kis fiú bögyörője'

P B BJ *pŷŷl'mö*, BJp *pŷŷl'mä*, MK JP *pŷŷl'mö*, UP *pŷĕl'mĕ*, UJ CŰ *pŷĕl'mö*, JT *pŷĕl'mö*, JO *pŷŷl'mĕ* 1. 'fenyőtoboz', 2. 'kis fiú bögyörője' (Beke 2059) | ostj. V *pĕki*, DN *pāx*, Kaz. *paw*, Ko. *pōw* | vog. KM KO *pĕk*, P *pāk*, So. *pāk* | sam.Selk. TaU *pŷkĕ*, KeM *pŷqa*, Ty. *pŷka* < PU **pākz* > őscser. **pŷĕl'mĕ* (UEW 362).

55. *pŷj* 'fog'

P B M MK *pŷj*, U C Č J V K *pŷ* 'fog' (Beke 2061); KA *pĕ-wŷ*, UP *pĕ-wŷ* 'szemfog', M *us-pŷj*, UJ CK *uŷ-pŷ*, JT *uŷ-pŷ* 'bölcességfog' (Beke 2062) | mord. E *pej*, *pev*, *peŷ*, M *pej* | fi. *pŷi* | est. *pŷi* | wotj.–syry. *pĕŷ* | ostj. *pĕŷk*, *peŷk* | wog. *pāŷ*, *pāŷk*, *pŷŷk*; | ung. *fog*; < PFU **pŷje* > őscser. **pŷj*; (MSzFE 208–209; UEW 382; Bereczki 1992: 55).

56. *pŷjδŷŷ* 'lányék, ágyék'

B MK *pŷjδŷŷ*, USj UJ *pŷjŷŷ* 'lányék, ágyék' (Beke 2064).

A szó *pŷj* komponense a csuv. *pŷ* 'növény, test, szár' (Čuv.RSl.) átvétele. A jelentések közül a testrésznévvel a szár jelentés jöhet szóba. Azokban a nyelvjárási változatokban, amelyekben *pŷj* a szó alakja, a *j* másodlagosan alakult ki. A cseremis nyelvterület keleti vidékein minden egyszótagú CV alakú szó *j* végződést kap *i/ü* után akkor is, ha ez etimológiailag nem indokolt (l. Bereczki 1994: 57–58).

A *δŷŷ* komponens a *tŷŷ* 'tő' szóra vezethető vissza. Az összetétel szó szerinti fordítása 'szártő' lehetne magyarul, azaz az a hely, ahonnan a lábak kiágaznak.

56a. *pŷjδŷŷĕš* 'deréktáj, ágyék'

P BJ BJp *pŷjδŷŷĕš*, USj UJ *pŷjδŷĕš*, CK Č ČN *pŷjδŷĕš*, JT *pŷjδĕš*, JO *pŷjδĕš*; US *pŷjδŷĕš-wal* 'lányék, ágyék' (Beke 2065).

A szó az előzőnek névszóképzőkkel ellátott változata: -ĕš (l. Bereczki 2002: 191), ennek alakváltozata a -šĕ; -mšĕ; -mžĕ (l. uo. 201).

57. *šaklak* 'csukló, bokacsont'

UJ CK Č *šaklak*; 1. 'csukló, bokacsont'; P CK Č *šaklaka*, UJ *šaGlaka*, JT *šaklaka*, K *šäkläkä* 1. 'bütyök, bokacsont'. P *d'ol-šaklaka*, UJ *jol-šaGlaka*, JT *jol-šaklaka*, K *jal-šäkläkä* 'bokacsont'; P *kit-šaklaka*, K *kit-säkläkä* 'bütyök a csuklón'; K *parña-säkläkä* 'bütyök, ízület az ujjon' (Beke 2282).

A *šaklak* szónak Beke szerint (uo.) van 'fatalp háncsbocskoron' jelentése is. Ez kapcsolatba hozható a csuvas (Ašm.) *šaklama* 'ua.' szóval. A csuvas *-ma* képző rendszerint igéből képez névszót, de *šakla-* ige nincs a mai csuvasban. Andreev (1957: 54) idéz néhány példát hangfestő szavakból képzett *-ma/-me* végződésű főnevekre is. Ebből talán kikövetkeztethető, hogy korábban szélesebb körű volt a szóban forgó képző funkciója. Az *-ak/-ek* szintén deverbális nomenképző a csuvasban (l. Andreev 1957: 50), de néhány szóban denominális nomenképzőként is megtalálhatjuk (l. Andreev 1957: 56) kicsinyítő funkcióban, ugyanakkor elég gyakori melléknévképző is ez a csuvasban (l. uo. 88.), a jelen esetben a melléknév főnevesülhetett is. Számunkra azok az esetek fontosak, amikor az *-ak/-ek* a *-ma/-me* képzővel váltakozik, pl. *šjɬma* 'nadrág' és a *šjɬtak* 'nadrágocska' (l. uo.).

Az *l* jésülése belső cseremisz fejlődés eredménye. Emellett szólnak Vasiľev jésítetlen *l*-t tartalmazó *šaklak* és *šäkläkä* adatai. A cseremiszben előfordul néha motiválatlan jésülés is, pl. UJ J *okna* ~ KŠ *okña* 'ablak' (Beke 1652) < or. *okno*. A tárgyalt szó valószínűleg nem a csuvasból, hanem egy kihalt bolgár-török nyelvjárásból került a cseremiszbe.

58. *šile* 'derék'

M MM *šile*, MK *šilə*, UP Ušj. US *šil* 'derék' (Beke 2379) cser. P B UJ JT *šäläž*, UP *šiläž*, JO V *šäläž*, (Wichm) M *šil'e* | lp.N *čiel'ge* | fi. *selkä* | est. *selg* < PFV **šelkä* > őscser. **šil* (SKES 995–996; UEW 772; Bereczki 1992: 61).

A *-ž* képzős alak belső cseremisz fejlődés eredménye. Ugyanezt a kettősséget találjuk a cseremisz *erðe* ~ *örðäž* szóban (l. fentebb).

59. *šinča* 'szem'

P B M U CÜ *šinča*, CK Č *šânča*, JT *šânca*, JO V KN KŠ *šanžä*, KA KJ *šanžä* 'szem' (Beke 2382–2385) | mord.E *selme*, M *šelmä* | lp.N *čäl'bme* | fi. *silmä* | est. *silm* | wotj. *šin*, *šim* | syrj. *šin* | ostj. *sem* | wog. *šäm*, *sam* | ung. *szēm* | jur.sam. *sew* < PU **šilmä* > őscser. **šinžä* (MSzFE 579; UEW 479; Bereczki 1992: 62).

A *šinča* szóban a *-ca/-ča* képző, tehát az őscseremisznek egy korábbi szakaszában **šim* < **šim* lehetett a szó hangalakja. Ugyanolyan hangfejlődést találunk benne, mint a PFU **kolme* > cser. *kum* 'három' esetében.

60. *šüj* 'nyak'

P B M MK *šüj*, U C Č J V K *šü*, 1. 'nyak' (Beke 2595–2596) | mord.E *šive*, *šivä*, M *sivä* | lp.N *čæbét* | fi. *sepa* | est. *seba* | wotj. *šies* | syrj. *ši-keč*; *šijes* | ostj. *säwä*, *sapät*, *sapäl* | wog. *šip* < PFU **šepä* > őscser. **šüj* (SKES 1000–1001; UEW 473–474; Bereczki 1992: 72).

60a. *šüaš* 'nyak'

Uj JT *šüaš* 'nyak' (Beke 2596).

Az -*aš* denominális nomenképző (Bereczki 2002: 191–192).

61. *šüryö* 'arc'

P B M UJ Č *šüryö*, MK *šüryö*, UP *šüryö*, Č JT *šüryö*, JO V *šüryü*, K *šaryä* 'arc' (Beke 2626–2627).

A szó eredete ismeretlen.

62. *šanga* 'homlok'

P BJp UJ CK ČČ JT Č *šanga*, B BJ M MK UP USj *šanga*, JO *šängä*, V *šängä* 'homlok' (Beke 2170); B *šanga lopka* 'homlok' (Beke 1293).

A cseremisiz szó az azonos jelentésű csuvas (ČuvRSI.) *šamka* szó átvétele. Az átvétel idején a csuvasban még nem zajlott le az *ŋ* > *m* hangváltozás.

63. *šowo* 'tenyér'

B BJ M *šowo*; BJp UJ CK Č *sowo*; Up US *šowä*; US *sowä* 1. 'tenyér (összeszorított ujjakkal)' (Beke 2211).

A cseremisiz szó a csuvas (ČuvRSI.) *šupo* 'pofon'jelentésű szó átvétele. Beke a 'pofon' jelentést a cseremisiz szó második jelentéseként közli, így lehet, hogy a 'tenyér' jelentés belső cseremisiz fejlődés eredménye.

64. *tārāk* 'pénisz, bögyörő, kisfiú nemi szerve'

C Č JT *tārāk* JO V K T *tārāk* 'pénisz (JT K) bögyörő, kisfiú nemi szerve (C Č JO V)' (Beke 2755).

A cseremisiz szó összefügg az azonos jelentésű csuvas *tārāk* szóval, de hangtani okokból nem lehet ennek az átvétele, hanem valamilyen változatáé.

65. *towāk* 'térdkalács, könyökcsont'

P B USj. *towāk* 'térdkalács, könyökcsont'; vö. P B *kiñer-towāk* 'a könyök csúcsa'; USj. *kiñel-wuj-towāk* 'könyök csúcsa'; P BJ USj. ČŰ *pulwuj-towāk*; B *pulwuj-dowāk* 'térdkalács' (Beke 2770).

A tatár *tubyk* 'térdkalács' szó átvétele (TLČ 70).

66. *tömök* 'férfi nemi szerve'

Č *tömök* 'a férfi nemi szerve' (Beke 2832).

Ismeretlen eredetű szó.

67. *tup* 'hát'

P B M U CÜ K *tup*, CK Č JT JO V *tűp* 'hát' (Beke 2897–2898) | wotj. *tijir*, *tābār* | ? ung. (dial.) *top*, *tomp*, *tompor* < PFU **tupps*> őscser. **tup* (MSzFE 638; UEW 538, Bereczki 1992: 79).

M *sűj-tup* 'nyakszirt' (Beke 2595).

68. *türwö* 'ajak'

P B M UJ CÜ CK *türwö*, MK *türwö*, UP *türwê*, Č JT *türwö*, JO V *türwü*, K *tərwa* 'ajak' (Beke 2983) B *ülül türwö*, UP *ülül türwê*, JT *ülül-türwö*, K *ül-ðərwa* (Beke 2984) | mord.E *turva*, M *torva* | fi. *turpa* | wotj. *tārpê* | syrj. *tīrp*, *torp* < PFP **turpa* > őscser. **türwê* (SKES 1426; UEW 801; Bereczki 1992: 80).

69. *upša* 'száj'

P B M U US *upša*, CÜ *umša*, CK Č KJ *šma*, ČN *ušma*, JT *šūma*, JO JP V *ūmša*, KA *šōma* 'száj' (Beke 3259).

Ismeretlen eredetű szó, bár az UEW (493) a m. *száj* szóval, viszont ez az egybevetés nagyon bizonytalan, mert nem tudjuk, hogy melyik cseremisiz adat az elsődleges.

70. *ümä* 'száj'

P B *ümä*, M *umä*, USj UJ C *üma* (gyny.) 'száj' (Beke 3310).

A szó votják kölcsönzés (Bereczki 1992: 127), amit a szó keleti elterjedtsége is alátámaszt.

71. *waðê* 'nyakszirt, tarkó'

JO *waðê*, V *wat* (Beke 91); JO *tī-waðê*, V *tī-wat* (Beke 2760).

A *tī*- azonos a cser. *tī*, *tij* 'tetű' szóval (Beke 2760). A *waðê* szó eredete ismeretlen.

72. *wače* 'váll'

P Bjp. UJ Č *wače*, B BJ M *wače*, MK UP Usj. US *wačê*, CÜ *wač*, JT *wace*, JO *wäca*, V *wöcö* 'váll' (Beke 114–115) < syrj. I *voč-lj* (?); *voč-lj*; VO I VU *vočlj* (Bereczki 1964: 387, Bereczki 1992: 113).

Bereczki részletesen kifejti (l. ih.), hogy a cseremisiz szó első szótagi *a*-ja miatt csak permi kölcsönzés lehet.

73. *wuj* 'fej'

KB U B *wuj* 'fej'| fi. *oiva* | est. *oim, uim* | lp.N *oai've* | mord.M *ujf'e-* || jur.sam. *ŋäewa* < PU **ojwa* > őscser. *wuj*; (UEW 336–337, 543).

Az uráli etimológia általában elfogadott, de ez akkor lenne helyes, ha a cseremiszből lenne *w* protézis. Erre azonban egyetlen biztos példa sincs. A cseremiszből éppen ellenkezőleg, a szókezdő *w* elmaradása jellemző labiális magánhangzó (elsősorban *u, ü*) előtt. Ez történik részben vagy egészében a következő szavakban: cser. *uryem* 'varr' < **worke-* (l. UEW 584–585); cser. *ü*, *üj* 'vaj' < **woje* (l. UEW 750).

Irodalom

- Agyagási, Klára (2000), Der Sprachliche Nachlaß der Spät-Gorodec Bevölkerung in der tschuwaschischen und marischen Mundarten. FUD 7: 3–24.
- Andreev, N. I. [Андреев, Н. И.] (1957), Имя существительное; Имя прилагательное. In: Материалы по грамматике чувашского языка I. Чувашское Книжное Издательство, Чебоксары. 5–106.
- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1898), Материалы для исследования чувашского языка. Казань.
- Bereczki Gábor (1964), Etimológiai megjegyzések. NyK 66: 385–388.
- Bereczki Gábor (1977), Permi–cseremiszi lexikális kölcsönzések. NyK 79: 57–77.
- Bereczki, Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. SUA 34.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 35.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremiszi nyelv történeti alakzata. Studies in Linguistics of the Volga-Region Supplementum I. Debrecen.
- BTLU = Gombocz, Zoltán (1912), Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache. SUST 30.
- ČLČ = Räsänen, Martti (1920), Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tschere-missischen. SUST 48.
- ČRSI. = Sirotkin, M. Ja. (szerk.) [Сироткин, М. Я. (ред.)] (1961), Чувашско–русский Словарь. Москва.
- ESK = Lytkin, V. I. – E. S. Gulajev [Лыткин, В. И. – Гулаев, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Издательство Наука, Сыктывкар.
- FUV = Collinder, Björn (1955), Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1985), Историческое развитие лексики марийского языка. Марийское Книжное Издательство, Йошкар-Ола.
- MNySz = Beke Ödön (1997–2002), Mari nyelvjárási szótár 1–9. Közzéteszi Pusztay János, Újraszerkesztő Bereczki Gábor. BDTF Uralisztikai Tanszék, Szombathely.
- Paasonen, H. (1948), Ost-Tscheremissisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

TLČ = Räsänen, Martti (1923), Die Tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. SUST 50.

Vachrušev, V. M. (szerk.) [Вахрушев В. М. (ред.)] (1966), Татарско–русский Словарь. Издательство Советская Энциклопедия, Казань – Москва.

Vasiľev, V. M. [Васильев, В. М.] (1928), Ўпымарий. Марий мутер. СССР Калык-влак савыктыв. Моско.

A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról*

It is a fundamental concept of grammaticalization that certain changes tend to be unidirectional; among these, Hopper and Traugott (2004²) lists changes pertaining to complex sentence structures. They claim that there is “a cline of clause combining” with three “cluster points”: parataxis > hypotaxis > subordination (embedding). On the basis of examples from various Uralic languages, the present paper argues that there are changes in the opposite direction as well, in which non-finite clauses are reanalyzed as finite clauses, and these can be considered legitimate counterexamples to unidirectionality. It also gives a detailed analysis of the Hungarian *-vÁn* suffixed adverbial participle, as it is assumed that this participle was on the way to reanalysis in Middle Hungarian, but the reanalyzed structure later virtually disappeared.

1. Vannak-e jellegzetesen egy irányban zajló folyamatok a nyelvtörténetben? A grammatikalizációt ilyennek feltételezik, de sokan érezték és érzik kihívásnak, hogy megfelelő ellenpéldákat keressenek. S ha a grammatikalizáció tágabb definíciójából indulunk ki, mely szerint „a grammatikalizáció az a változás, melynek során lexikális elemek, valamint szerkezetek egy bizonyos nyelvi környezetben grammatikai funkciót nyernek, vagy a grammatikai elemeknek új grammatikai funkciói alakulnak ki (Traugott 2001: 1)”, akkor a szintaxis területén is lehet ebben az irányban vizsgálni, hiszen a definíció szerkezetekre is vonatkozik. Elizabeth C. Traugott és Paul J. Hopper a grammatikalizációról szóló áttekintő monográfiájukban külön fejezetet szentelnek a tagmondatok közötti viszonyok lehetséges változásainak, és felállítanak egy skálát ennek a viszonyoknak a grammatikalizálódottsági fokáról (Hopper – Traugott 2004²: 175–211). Dolgozatomban amellet fogok érvelni, hogy bizonyos ige- és szerkezetek ártértekelődése véges ígét tartalmazó tagmondattá, mely az ige- és szerkezetek ártértekelődésével jár együtt, ellentétes irányú az általuk felállított skálával, így valószínűleg legitim ellenpéldának tekinthető. A dolgozatnak azonban semmiképpen sem a grammatikalizációval kapcsolatos megállapítások

* A tanulmány az OTKA (T 48867) támogatásával készült. A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani a cikk két lektorának, valamint Dér Csillának, Haader Leának és Horváth Lászlónak értékes megjegyzéseikért.

támadása a célja, hanem azt a kérdést vizsgálja, mennyire terjeszthetők ki ezek a szintaktikai változásokra.

2. A Hopper – Traugott féle tagmondattípus-osztályozásnak, s így az erre épülő, alább ismertetendő grammatikalizációs kontinuumnak egyik fontos előzménye Christian Lehmann *Towards a typology of clause linkage* c. áttekintő írása (1988), melyben hat paraméter alapján vizsgálja az összetett mondat tagjai közötti viszonyok jellemzőit:

(i) hierarchikus lefokozódás: két független tagmondat egymás mellé helyezésétől az alárendelt tagmondat teljes beágyazódásáig, mely esetben az utóbbi a fölérendelt tagmondat egy konstituense;

(ii) a tagmondatok összekapcsolása milyen szinten történik: a skála a szöveg szintjén történő kapcsolódástól egészen addig a szintig tart, amelyen a valamikori fölérendelt tagmondat igéje segédigévé vagy toldalékká grammatikalizálódik (s ebben az esetben a szerkezet már nem tekinthető az összetett mondatok altípusának);

(iii) az alárendelt mondat szintaktikai jellemzői: mennyire képviseltetnek benne azok a kategóriák, amelyek egy önálló mondatra jellemzőek (illókúciós erő, mód, idő, aspektus, vonzatok és szabad határozók);

(iv) a fölérendelt mondat állítmányának grammatikalizációja;

(v) a két propozíció egymásba fonódása (interlacing): az argumentumok, az idő és az aspektus esetleges azonossága;

(vi) a tagmondatok közötti viszony jelöltségének explicitsege: a kötőszó megléte vagy hiánya, illetve annak jellemzői.

A fenti hat paraméterhez tartozó skálák végpontjainak összessége egyben a tagmondatkapcsolások két szélső típusát adja ki: az egyik a parataxis, melynek esetében mindkét tagmondat önálló, és a közöttük lévő kötőszó foglalja magába mindazt, amely a két tagmondatban közös. A másik végpont a beágyazottság, amely vagy úgy jelenik meg, hogy egy mondat az állítmánya mellett tartalmaz egy másodlagos predikátumot is, amely erősen nominalizált, vagy a valamikori főmondati állítmány grammatikalizálódik. A két végpont, a parataxis és a beágyazódás között azonban sok köztes típus van: „A köztes típusok mindössze annyiban különböznek a szélsőséges típusoktól, hogy az egyes paraméterek egymáshoz hasonlóan köztes fokozatban vannak. A sokféle altípus arra vezethető vissza, hogy a paraméterek közötti korreláció nem tökéletes” (Lehmann 1988: 218).

A tagmondatok közötti viszony típusát a finitséggel összefüggésben vizsgálja szintaxisában Talmy Givón (1990). A finitséget a tagmondat (és nem az igealak) tulajdonságának tekinti, és azt írja, hogy ez egy skaláris, nem pedig bináris grammatikai jelenség, mely azt kódolja, hogy egy tagmondat milyen mértékben ágyazódik be közvetlen környezetébe. A finitség összetevői Givón szerint (i.h. 853):

- a) az igei inflexió: i) idő-aspektus-modalitás; ii) egyeztetés, iii) igenévképzők;¹
 b) a névszói inflexió: i) az alany és a tárgy esetjelölése; ii) névelők és determinánsok.

A finitséget a tagmondatok közötti tematikus koherenciával hozza összefüggésbe, ezen belül is két fő tényezővel: az idő-aspektus-mód koherenciájával és a referenciális koherenciával. „Minél inkább megjósolható – azaz folyamatos, koherens, nem változó – egy tagmondat egy jellemzője a közvetlen tagmondatkörnyezetéből, annál valószínűbb, hogy az adott tényező jelöletlenül marad, azaz kevésbé finit lesz” (i.h. 876).

3. Mint azt Lehmann (1988: 217) megjegyzi, a tagmondatkapcsolási skála két végpontja között gyakran tételeznek fel diakrón összefüggést az önállóságtól a beágyazottság irányában. A grammatikalizáció keretében vizsgálva ugyanezt Hopper és Traugott (2004²: 175–211) amellet érvel, hogy a tagmondatok közötti viszonyok változása tekinthető egyirányú kontinuumnak, mely a tagmondatok viszonylag laza egymás mellé állításával kezdődik, végpontja pedig szoros szintaktikai és morfológiai kötöttség, azaz a változást összefoglaló grammatikalizációs kontinuum: parataxis → hypotaxis → alárendelés.² A tagmondatok közötti kötöttség erősödése sokszor társul szerkezeti lefokozódással, például az igei kategóriák elvesztésével. Azt is megjegyzi azonban, hogy előfordulnak ellenpéldák is – mivel áttekintésükben főleg a kötőszavak grammatikalizációjával foglalkoznak, példájuk is arra vonatkozik, hogy bizonyos kötőszavak válhatnak kevésbé szoros tagmondatközi viszonyok jelölőivé (például egy eredetileg megengedő kötőszó az ellentétes mellérendelés kifejezőjévé vált a japánban). Ugyanakkor bőséges példaanyaggal bizonyítják, hogy jóval

¹ Bár sok érv szól amellet, hogy az igenevek affixumai nem képzők, hanem jelek (l. Kenesei 2000: 116–128), a továbbiakban az egyértelműség kedvéért megtartom a hagyományos elnevezést.

² A skála köztes fokozatait az egyszerűség kedvéért hypotaxisnak nevezik, s a három fokozat jellemzése náluk (Hopper – Traugott 2004²: 177–184):

(1) Parataxis: csak az intonáció, illetve – nagyobb grammatikalizáltsági fokozat esetében – kötőszó fűzi össze a tagmondatokat. Az egyes tagmondatok önállóak (magok [nucleus]).

(2) Hypotaxis: a tagmondatok (mag és perem [nucleus vs. margin]) között kölcsönös a függés. Erre a viszonyra jellemző lehet, hogy az összes igei kategória (idő, mód, szám és személy) csak a magban reprezentált. A perem nagyobb függetlenségét mutatja viszont az, hogy az megtarthatja saját illokúciós erejét.

(3) Alárendelő viszony (subordination) a tagmondatoknak nem lehet különböző az illokúciós erejük, azok ekvivalensek az általuk kifejezett mondatrésszel, s össze vannak vele kapcsolva valamilyen módon. Ennek szélső típusa a beágyazódás (embedding).

A továbbiakban a skála egyik végpontjára a parataxis elnevezést, a másikra a beágyazódást használok, tekintettel arra, hogy a magyar terminológiában a hypotaxis az alárendelés megfelelője.

gyakrabban fordulnak elő olyan változások, melyek egymással kötöttebb viszonyban álló tagmondatgyütteseket eredményeznek. Givón szintaxisában található példa finit tagmondat → nem finit tagmondat változásra is, amellyel az igei kategóriáknak a beágyazódással járó redukciója illusztrálható (1990: 872).

4. Az egyirányúsági hipotézist sokan vitatják, egész folyóirat-különszámot is szenteltek a grammatikalizációs kutatások, s ezen belül az egyirányúsági hipotézis kritikájának (Language Sciences 2001). A vélelmezett ellenpéldákat áttekintve szembetűnő, hogy azok főként morfológiai változásokra vonatkoznak, a Hopper – Traugott tankönyv fent idézett, tagmondatkapcsolásokra vonatkozó megállapításaira nem. Egyértelmű ellenpélda erre (t.i. a szintaxisra vonatkozó megállapításaik figyelmen kívül hagyására) Harris és Campbell könyve a történeti mondatról, amelyben általános kritikát fogalmaznak meg az úgynevezett hypotaxis-parataxis elméletéről, azaz hogy a mellérendelés általában véve megelőzte a nyelvekben az alárendelés kialakulását, sőt mi több, annak forrásául szolgált volna és szolgál, illetve hogy az alárendelt tagmondatok egymástól független szövegmondatok összetapadásából alakultak volna ki (1995: 282–313). Ugyanitt felvetik azt is, hogy a véges igés alárendelést tartalmazó tagmondatgyüttesek kifejezőeszközeinek egyik lehetséges forrása az igeneves szerkezet lehet, az igenevek kettős természete ugyanis magában hordja az átértelmezés lehetőségét. A továbbiakban tehát példákat mutatok be arra, hogy a feltételezett változási iránnyal ellentétesen milyen folyamatok figyelhetők meg, hogyan értékelődnek át igeneves szerkezetek, válnak egyes esetekben önálló főmondatra. Ezzel kapcsolatban részletesebben is elemezni fogom a *-ván* toldalékos igenév funkcióváltozását, melynek esetében véleményem szerint ugyanilyen irányú átértékelődési folyamat érhető tetten, bár ez végül ún. „zsákutcás” változásnak bizonyult. Amennyiben ezek a példák érvényesek, akkor mindenképp el kell azon gondolkodni, hogy helytálló-e egyirányúnak feltételezni a tagmondatkapcsolásra felállított változási sort; ebben az esetben ugyanis nem egy-egy elszigetelt ellenpéldáról van szó, hanem több nyelvben megfigyelt átértékelődési folyamatról.

5. Harris és Campbell példája az észti nyelvből származik (Harris – Campbell 1995: 98–100). Mint az uráli nyelveket általában, a balti-finn nyelveket is a participiális szerkezetek bősége jellemzi. Ezek közül egy igenév végződése az észti átértékelődött függőbeszéd-formává, úgynevezett indirektális módjellé („a közlés nem a beszélő közvetlen tapasztalatából ered, s nem bizonyos benne, hogy a közlés igaz” Bereczki 2000: 83), s az átértékelődés következtében már kötőszóval bevezetett tagmondatban, valamint önálló mondat állítmányaként is előfordulhatott. A változás kiindulópontja két szinonim szerkezet volt: a beszédaktust vagy mentális állapotot kifejező ige mellett állhatott *et* kötőszó és finit ige, vagy participiális forma kötőszó nélkül.

(1a) *sai kuul-da, et seal üks mees ela-b.* (Harris – Campbell 99)
 kap hall-Inf, hogy ott egy.Nom ember.Nom él-PrsSg3

(1b) *sai kuul-da seal ühe mehe ela-vat* (i.h.)
 kap hall-Inf ott egy.Gen ember.Gen él-PrsActPart

'Meghallotta, hogy ott él egy ember.'

Az alábbi új szerkezet két módon tér el a fentiektől: a *-vat* toldalékos ige mellett már nem genitívusban, hanem alanyesetben áll az alany, és a két tagmondat között kötőszó is megjelenhet.

(1c) *sai kuul-da, (et) seal üks mees ela-vat.* (i.h.)
 kap hall-Inf, (hogy) ott egy.Nom ember.Nom él-PrsIndir

A következő példa pedig azt mutatja, hogy az igealak a változás után már önálló mondatban is megjelenhet:

(1d) *Ta tule-vat.* (Bereczki 2000: 83)
 'Ő bizonyára jönni fog.'

Az igenév tehát véges igévé értékelődött át, amelynek modális többletjelentése van, és nem ragozható. A változás bemeneti és kimeneti szerkezetének tulajdonságai tisztán tükrözik az elmozdulást a tagmondatkapcsolási módokat tipizáló skálán a beágyazott pólustól a függetlenség irányába.

Hasonló változás az északi osztyákban is megfigyelhető. A. Jászó Anna (1969, 1976) írja le, hogy a *-t* és *-m* képzős, folyamatos, illetve befejezett igenevek személyraggal ellátva finit igei állítmányként funkcionálhatnak. Ezek a birtokos személyragos igenevek a hősénekekben jóval gyakoribbak a tulajdonképpen finit igéknél, és teljes paradigmájuk van. Emellett egyes szövegekben arra is talált példát, hogy az igenévképzőhöz nem a birtokos személyragozási sor megfelelő alakja, hanem igerag járul (igaz, erre keveset). Az átértékelődés folyamatát így írja le: „a participium perfectum betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a participium perfectum alapján cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény” (1969: 124). Arra is rámutat, mi volt az igenévből átértékelődött finit igék funkciója: egyrészt aspektuális jelentésük volt (az előbbi folyamatos, az utóbbi befejezett aspektust jelölt), másrészt nem-szemtanúsági módot fejeztek ki: „igeidőtől függetlenül végbemenő cselekvést

jelent, melynek végbemenetelekor az elbeszélő személy nincs jelen vagy nem volt jelen [...]” (1976: 357); ez a funkció az Osztják hősénekekben (Zsirai 1944, 1951, 1963, 1965) és az Északi osztják medvénekekben (Fazekas 1934) mutatható ki. Az átértékelődött igenévképzők és az időjelek közötti különbség később eltűnt. Az átértékelődés folyamatát azonban még tükrözi az, hogy egyes északi nyelvjárásokban, s ezeken belül főleg egyes és többes szám harmadik személyben a birtokos személyraggal ellátott igenevek továbbra is használatosak az időjeles igék helyett, sőt, a nyizjami nyelvjárásban be is kerültek az igei paradigmába egyes és többes szám harmadik személyben (Honti 1986: 58).

A nyizjami esete arra példa, amikor nem a teljes paradigma alakul ki igenévi alapokon, hanem csak egy-egy személybe kerül be igenévi eredetű elem. Ugyanez történt a balti-finn nyelvekben is, ahol első és második személyben a személyragok személyes névmásokból agglutinálódtak, harmadik személyben azonban igenévképzői eredetűek: az (1a) példában szereplő észti E/3. *-b* igerag ugyanarra a képzőre (a folyamatos melléknévi igenév képzője) vezethető vissza, mint a később átértékelődött *-vat* (**-pa*, *-pä*; Bereczki 2000: 30).

6. A magyar nyelvben is találhatók példák hasonló változásra, bár ezek még a nyelvelméletes kor előtt, az ősmagyar korban zajlottak le. Kézenfekvő eset a *-t/-tt* képzős befejezett melléknévi igenév története, melynek átértékelődését így írja le Abaffy: „[a]z egyes és többes számú állítmányként álló igenevek könnyen átértékelődhettek E/3. és T/3. *verbum finitum*okká, s így már alkalmasak voltak arra, hogy analogikusan teljes igei paradigma (az általános ragozás paradigmája) kerekedjék ki belőlük” (1991: 109). Az új időjelnek aspektuális többletjelentése volt (befejezettség), majd jelentése kibővült, és az általános múlt idő jelévé vált. Az *-ó/-ő* képzős igenév szintén beépült az igei paradigmába: ennek előzményeire vezethető vissza például az elbeszélő múlt T/1. *-ók/-ők* toldaléka (i.h. 107–109).

A melléknévi igenevek mellett, melyek esetében az E/3. és a T/3. szám–személyben zéró kopulás névszói-igei állítmányi szerepből indulhatott ki a nem-finit → finit reanalízis, a határozói igenevek is figyelemre tarthatnak számot a finitségi skálán való elmozdulások vizsgálatakor. Az *-atta/-ette* képzős határozói igenév számban és személyben egyezik cselekvéshordozójával és lehet saját alanya is; a ragozott igével egyidejű, folyamatos cselekvést fejez ki (A. Jászó 1992: 452). Bár a finitség klasszikus definíciója a személyragozás meglétére vonatkozik (Palmer 1986: 114), ennek a kötelezően személyjelölt igenévnek a korlátozottabb használata arra utal, hogy az ilyen alaptagú szerkezetek közelebb vannak a beágyazott pólushoz a tagmondatkapcsolások skáláján, mint a többi határozói igeneves szerkezet – nem is fordulnak elő állítmányi szerepben. Tanulmányozásukat az is megnehezíti, hogy az ilyen igenév „[a] kései ómagyar korban is meglehetősen elszigetelt jelenség, szinte csak a BécsiK. és a MünchK. szerzői használják [...]” (A. Jászó 1992: 451).

A *-va/-ve* képzős igenevek személyjeles alakjai ugyancsak főleg a BécsiK.-ben és a MünchK.-ben fordulnak elő, s többek között ennek alapján A. Jászó arra a következtetésre jut, hogy a személyragozott alakok „a szerző grammatizálási törekvésének a termékei, s ezek az alakok a személyjeles *-atta/-ette* képzős határozói igenevek analógiájára keletkeztek” (i.h. 442). A ragozott *-va/-ve* képzős igenevek a későbbiekben alig-alig fordulnak elő: a Horváth László által vizsgált közép- és újmagyar kori korpuszban mindössze négy többesjeles határozói igenévi állítmány fordul elő (1991: 42), az általam áttekintett középmagyar forrásokban pedig szinte kizárólag a *rakvák* igenév szerepel állítmányként, amelyet toldalékolása miatt A. Jászó nem is tart igenévi alaknak (1991: 348). A ragozott *-va/-ve* képzős igenevek ugyanazokat a funkciókat tölthették be, mint a *-ván/-vén* képzős igenevek; „a személyragos alakok használatának különösebb funkcionális szerepe nincs” (Károly 1956: 209).

Ezzel szemben a ragozatlan *-va/-ve* képzős és a *-ván/-vén* képzős igenév funkciójában a kései ómagyar korban már eltérés mutatkozik, mely A. Jászó feltételezése szerint ennek az időszaknak az újítása: a *-va/-ve* képzős igenév használata korlátozottabb, csak mód- és állapotthatározói szerepben jelenik meg (fő szerepe a létige melletti állapotthatározói), míg a *-ván/-vén* képzős számottevően több funkcióban fordul elő. Emellett a Magyar nyelv történeti nyelvtan (Benkő 1991, 1992, 1995) ómagyar kori korpuszában a *-va/-ve* képzős igenév lényegesen ritkábban fordul elő a *-ván/-vén* képzősnél, az előbbi részesedése mindössze hat százalék (A. Jászó 1992: 441; a kódexek és az egyéb vizsgált anyag ebben a tekintetben eltér, az előbbiben 4%, az utóbbiban 23% a rövidebb képzős igenevek aránya). A kései ómagyar korban a határozói igenév állítmányi szerepben ritka.

Horváth László Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből c. írásában a fentiekhez hasonló eredményeket talált: a *-va/-ve* képzős igenév az első két metszetben (1: 1570–1615, 2: 1670–1715) jóval ritkábban fordul elő, mint a *-ván/-vén* képzős, és használata is szűkebb körű. Ugyanakkor ebben a két metszetében jelentős számú állítmányként értékelhető határozói igenevet talált, melyek kivétel nélkül *-ván/-vén* képzősek. A harmadik, újmagyar kori metszetben (1825–1850) azonban megfordulnak az arányok, a *-va/-ve* képzős igenév a gyakoribb, az állítmányi szerepű határozói igenév pedig lényegesen kevesebb. Horváth mai statisztikájában a *-ván/-vén* képzős igenév aránya elenyésző (5% alatt), állítmányi szerepben pedig mindössze egy *-va/-ve* képzőst talált (1992: 69). Mindebből az a kép rajzolódik ki, hogy a középmagyar korban a *-ván/-vén* képzős igenévi alaptagú szerkezetek a tagmondatkapcsolási skálán függetlenebb irányba mozdultak el – részben ez ösztönzött arra, hogy a *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezetek jellemzőit vizsgáljam a középmagyar

korban. Az alábbi áttekintéshez a készülő középmagyar történeti nyelvtan korpuszát dolgoztam fel.³

7. Velcsov Mártonné két cikkében (1957, 1981) szintén foglalkozott a határozói igenevekkel kapcsolatos nyelvtörténeti kérdésekkel. Ő hívja fel arra a figyelmet (Klemmre is hivatkozva), hogy a magyar határozói igenév történetének egy szakaszában elindult azon az úton, amin a korábban bemutatott igenevek végigmentek, azaz a nem-véges → véges átértékelődésen, ugyanis bizonyos esetekben a határozói igenév „a beszélő nyelvében ugyanolyan szerepű, mint bármely egyes szám harmadik személyű múlt idejű állítmány” (1981: 312). Velcsov Mártonné példái Apor Pétertől, illetve különböző kódexekből származnak. Kritériumai az átértékelődés megállapítására a következők:

Önálló állítmánynak tekinti a határozói igenevet, ha:

- (i) és, ritkábban *azután* kopulával kapcsolt mondategység követi;
- (ii) *sőt*-tel kapcsolt tagmondat követi;
- (iii) *tahát*, ritkábban *mikor* kötőszóval folytatódik az összetett mondat;
- (iv) vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi;
- (v) csak önmagában áll.

Átmenetinek tekinti a határozói igenevet, ha:

- (i) az igenévnek saját alanya van (Károly terminusával: független cselekvéshordozó);
- (ii) távol áll tőle az igei alaptagnak tekinthető főmondati állítmány;
- (iii) az igenévnek saját tárgya van, s távol van a fölérendelt tag;
- (iv) saját hátravetett határozójuk van, és e között meg az igenévi alaptag között utalószó áll.

Alapvetően ezeket a kritériumokat használta fel Horváth László is fentebb idézett tanulmányaiban, kiegészítve azzal, hogy „olykor nemcsak az igenevet követő, hanem az azt megelőző kötőszó is szerepet játszhat abban, hogy a határozói igenév állítmánnyá váljék” (1991: 43). A következőkben a középmagyar korpusz áttekintése következik részben a fenti szempontok, részben a dolgozat elején idézett támpontok alapján.

7.1. Givón szempontjait figyelembe véve a határozói igenév „átlagos” (azaz a korszakra általánosan jellemző) tulajdonságai eleve közel vannak a végességi skála finit végpontjához. A szerző a tagmondatban kifejezett igei jelentéskomponenseket a következő rangsorba állítja: idő > modalitás > aspektus > tagadás; a legfinitébb tagmondatokban mind a négy kategória előfordulhat, a leginkább beágyazottakat még tagadni sem lehet önállóan. A határozói igeneves szerkezetek tagadhatók, a szerkezet aspektusa a véges ígés szerkezetétől

³ A középmagyar korpuszban szereplő források listája az interneten elérhető:
<http://www.nytd.hu/oszt/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf>

független: az igenévképzés bemenetétől szolgáló igétől, illetve a szerkezet egyéb összetevőitől függ. Nem jellemző azonban rá az önálló időviszonyítás, időtengelyen való elhelyezése a főmondat igeidejétől függ: ha az igeneves szerkezet befejezett aspektusú, azt előidejüként, ha folyamatos aspektusú, akkor egyidejüként értelmezzük a véges igés tagmondatnál. Ugyancsak a finit pólushoz közelíti a határozói igeneves szerkezetet az a tulajdonsága, hogy alanya alanyesetben, tárgya tárgyesetben jelenik meg a mondatban. A szerkezet átértékelődését tehát mindenképp elősegíti az igenév predikatív jellege, azonban A. Jászó abban a tekintetben nem foglal állást, hogy az ómagyar korban állít-mányi szerepben előforduló igenevek öröklött predikatív jellegük miatt tölthetik-e be a forrásokban ezt a funkciót, vagy ez másodlagos jelenség (1992: 449).

7.2. A finit igévé való átértékelődés megbízhatóbb jele, ha az adott igealak önálló főmondat állítmánya lehet, de a szövegtagolással kapcsolatos problémák miatt sokszor nem lehet egyértelműen megállapítani a mondat- és tagmondat-határokat (illetve azt, hogy ezek hol lehettek a szöveg alkotója szerint). Amikor azonban feltételezhető, hogy az igenévnek nincs fölérendelt tagja, akkor kijelentő módú, múlt idejű igealakokkal egyenértékű, mint feltehetőleg az alábbi példákban is:

(2) *Ennyi eßtendőben meg váltás vtán, / Ezer, két báz, egy eßtendő el muluán,
/ Az hidektől iö vððre forduluán, / Minden felöl az hadac el induluán. /
András Király ez dolgon meg örüle [...]* (Valkai A2)

(3) *Mindazáltal a' Magyarok inßiálván, hogy el-vegyem [a pénzt], mert
máskent meg fzeýenlé magát az egéß Ország, és aßsecurálván forma, hogy
ne féljek fémmit attól, a' mitől félni láttatom; elvévén a pénzt; de erősen el-
tökéllvén magamban, hogy én ne legyek fénkinek adós [...]* (Ments. A3)

(4) *Rotterdamból 20-a Novembris megindultunk 3 órakor délután egy hajón,
melyet Jachtnak hívnak. Reggel el nem indulhatván a szélnek miatta és a
refluxusnak nem léte miatt. Fogadtam meg a Jachtot Mordeckig (mely circa 7
óra Rotterdamhoz) húsz forinton. (Teleki 92)*

7.3. A kötőszóval való kapcsolás a Lehmann-féle paraméterek között is megtalálható: a kötőszó jellemzői, illetve egyáltalán a megléte vagy hiánya ugyan nem feleltethető meg pontosan a tagmondat függetlenségének vagy lefokozottságának, az egyértelmű, hogy a nem-véges igealakokat a kötőszóhiány jellemzi. Az igeneves szerkezetek kötőszavas kapcsolása már az ómagyar korban is megfigyelhető, az alábbiakban pedig a középmagyar korpuszból látható néhány példa ugyanerre:

(5) „ugyan pálfy Ilona javaslásából Hampo Eörse ruhából, és hajából ellopván, ugyan pálfy ilona, és a val e fatensnek az orát megh füstölé” (Bosz. 1737: 539)

(6) „foha a' Magyar reformatusok ilyen correcta Bibliát nem láttanak. Jóllehet pedig mind ezt én jó lelki-ísméret fzerint kiváltképpen való devotióból tselekedvén, úgy tetézett, hogy ditséretes dolgot tselekedtem; mindazonáltal az irégy fzivék kivált képen, [...] magyarázták balra” (Ments. A2)

(7) „Legörögvén könyve orcájára, úgy megkövet,” (Bal. 84)

(8) „nem meruen kesnőm, miuel az Helt az fű Capitanom erőssen siettuen Epetteti uala, es nekem meg hatta uala, hogi ne kesnem.” (Wath. 548)

7.4. Egy szerkezet beágyazottsági fokát tükrözheti az ige(név) alanyának megléte vagy hiánya, illetve esete: „Az alany az első az ige argumentumai között, amelyet a lefokozódás érint” (Lehmann 197). Ennek az érintettségnek jele lehet az, hogy az alany nem is jelenhet meg az igenév mellett, vagy ha megjelenik, akkor tárgyesetbe vagy valamilyen más esetben kerül. A fentebb felsorolt példák között az igenévképző átértékelődésének háromféle típusa figyelhető meg: a) átértékelődés időjellé, mely időjellel ellátott tőnek teljes ragozási sora van; b) átértékelődés személyraggá, s így az igenévképző az igei paradigma részévé válik; c) átértékelődés olyan finit toldalékká, amely számban és személyben nem egyezik kitett, alanyesetű alanyával. A magyar határozói igenév ezt az utóbbi mintát látszott követni, hiszen alakja számban és személyben nem egyezik (viszont több számban és személyben is előfordulhat). Az igenév saját alanya lehet kitett vagy implicit (azaz a saját alany nincs kitéve, de a szövegkörnyezetből megállapítható, hogy nem egyezik meg a főige alanyával). Kitett saját alanyokra a következő szám–személyekben sikerült példát találni:

(9) E/1: „Meg-gondolván én azt is, mi végre fogtam Istenem előtt mind ezekhez” (Ments. A3a)

(10) E/3: „az melye ['melle'] el feketülvén soha jó világo nem lévén urával, mire megh mondotta, megh is hólt.” (Bosz. 1737: 538)

(11) T/1: „mellyből észre vévén mi is, hogy a bécsieknek oda járjon elméjek, melly szerint a statusoknak activitasokat el rontván, ex consequenti a megh lött electiot is nullitasban hozzák” (Rádlr. 601)

(12) T/3: „*Mások azért a' Biblia nyomtatást olyan nehéz munkának tartván, hogy mikor én abban munkálkodnám-is, voltak olyak, kik azt mondták: hogy Nagy fába vágtam a' fejfér*” (Ments A2b)

Velcsovné (1957) a *-ván/-vén* képzős igenév végén lévő *-n* elemet (Mészöly nyomán) lokatívuszrag eredetűnek tartja, mely az igei paradigmába épp az igeneveken keresztül került be. Feltételezése szerint először a *tőn, vőn*-típusú, igenévi eredetű alakok értékelődtek át finit igékké, s végükön az *-n* elem személyraggá, majd ugyanez az *-n* bekerült a egyes igéknél a jelen időbe is (*teszen, vagyon*), illetve az iktelen igék felszólító mód E/3. sz. alakjába. Ugyanő (1981) úgy véli, hogy a viszonylag kései megjelenés, valamint a toldalékban lévő határozórag magyarázza, hogy az állítmányként előforduló *-ván* képzős igenév nem egyezik alanyával. Ha helytálló a feltételezés, hogy az igenév esetében reanalízis történt, akkor annak egyértelműen az E/3. alak volt a kiindulópontja, s az adatok azt is mutatják, hogy a kitett saját alany használata hogyan terjed számban és személyben: messze leggyakoribb az E/3. személyű alany. Ennél jóval ritkább, de azért nem tekinthető szórványosnak a T/3. személyű sem, és kisszámú példa van E/1. és T/1. személyű kitett alanyra is, második személyű alany azonban nem került elő a gyűjtésben.

7.5. A tagmondatviszonyok közötti erősség egyik paraméterét, az összefonódás (interlacing) jelenségét így írja le Lehmann: „Az összefonódás szemantikai aspektusa az, hogy a két propozíció néhány jelentéseleme közös. A jelenség szintaktikai megfelelője az, hogy a közös elemek nem jelennek meg az egyik propozícióban [...]” (1988: 204). Ennek egyik példája az, hogy az alárendelt tagmondat idejét és aspektusát részben vagy egészben meghatározza a főmondaté (mint azt korábban írtam, a határozói igeneves szerkezet aspektusa független a véges igés szerkezetétől, az időbeli elhelyezés azonban a főmondatától függ, amelyhez aspektusa alapján viszonyul). Másik példája az ige bővítményeinek átfedése: „Ha a főlérendelt és az alárendelt tagmondat úgy fonódik össze, hogy egy elem közös a szerkezetükben, ez az elem nem jelenik meg az alárendelt tagmondatban, s az űrt a főmondat tölti ki” [„If main and subordinate clauses are interlaced by sharing an element of their structure, this will be left unspecified in the subordinate clause, the specification being supplied by the main clause.”], i.m. 208). Ezért volt szembeötlő, hogy a közép-magyar igeneves szerkezeteket vizsgálva olyan példákat is találtam, amikor a közös referenciájú, azonos mondatrészi szerepű igei és igenévi bővítmények az igeneves szerkezetben is és a véges igés szerkezetben is expliciten megjelennek, ez a jelenség ugyanis ellentétesnek tűnik a fentiekkel, és a szerkezet függetlenségét tükrözi. Az alábbi példákban tehát az igeneves szerkezet és a véges igés

szerkezet viszonyának lazulására utalhat az, hogy a közös referenciájú bővít-mények mindkettőben megjelennek:

(13) „*Bé-vetvén a'magot fűkséges aztot bétakarni illyenképpen:*” (Sely. 17)

(14) „... és igen fűp *fiat* fűle Buthinac. Es meg kerefteluén *aft*, Ianculánac neuezék *det*.” (HKr 81b: 1575)

(15) „Némelly nehézkes *afszonyok* látván a' meg-fententziáztatott embernek fejét vétetni, *dk* is oftán fejetlen gyermekeket fűltek,” (Isp. 27)

(16) „a' mellyet tselekedett *Idvezült Édes Anyánk-is: ki* Szebenben lakván velünk együtt, ott GRÓF HALLER LÁSZLÓ kezdett Engemet magának kéretni az Házaíági életre, *Idvezült Édes Anyámtól;*” (BKata 9)

(17) „hanem egy Jancsi nevű *inasom* jövén le a patakon utánam, *az* is olyan bolond ...” (Bethl. 274)

8. A fentiekben Givón és Lehmann paraméterei alapján próbáltam azt bizonyítani, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek a középmagyar korban a tagmondatkapcsolási lehetőségeket tipizáló skála kötöttebb végpontjától a szabadabb végpont felé mozdultak el. Ez a fajta használat a későbbiekben teljesen visszaszorult (l. Horváth fent idézett adatait). Mint korábban említettem, a határozói igenevek ómagyar korban betöltött állítmányi szerepével kapcsolatban A. Jászó két lehetőséget is felvet, azt is, hogy ez a funkció is öröklött, és azt is, hogy a jelenség másodlagos. A magyar nyelv nyelvelmékes korában megfigyelhető folyamatok arra utalnak, hogy ennek során mindenképpen volt elmozdulás a *-ván/-vén* képzős igenevek esetében a függetlenedés irányába, a feltehető előzményektől akár függetlenül is. Ha az átértékelődés melletti érvek megállják helyüket, akkor újabb példa illeszthető az *nem-véges* → *véges* igealak típusú változások sorába, s azok közül leginkább az észt átértékelődésre emlékeztet ez a változás: úgy tűnik, itt is egy ragozatlan végződés jöhetett volna létre a folyamatos környezetnyerés során. Mint látható volt, az ilyen típusú változás semmiképp sem tekinthető szórványosnak, de még a grammatikalizációval ellentétes irányúnak sem – legalábbis a morfológia felől, hiszen ebben az esetben a grammatikalizációnak azzal a változatával állunk szemben, amikor egy morféma új funkciót nyer.

Ha azonban az igeenes szerkezet és a véges ígét tartalmazó szerkezet (tagmondat) kapcsolatát tekintjük, akkor az állapítható meg, hogy ez a félbemaradt változás – és a többi lefutott – az igeenes szerkezet függetlenedésével járt. A

dolgozat elején idézett grammatikalizációs skálán ugyanis a parataxis felől a beágyazódás felé megy a változás, és ez tipikusan az igei kategóriák elvesztésével jár. Itt azonban az igeneves szerkezet alaptagja igei kategóriákat nyert, és folyamatosan függetlenedett a fölérendelt tagtól. Érdeemes tehát elgondolkozni azon, hogyan viszonyul egymáshoz a grammatikalizáció a két különböző szintéren: a morfológiában és a szintaxisban.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő 1991: 104–121.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1995), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (2000), Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Universitas Kiadó, Budapest.
- Fazekas Jenő (1934), Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medve-kultuszához. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján feldolgozta Pápay József. Budapest.
- Givón, Talmy (1990), Syntax. Vol. II. John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle (1995), Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge University Press, Cambridge.
- Honti László (1986), Chrestomathia Ostiastica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (2004²), Grammaticalization. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth László (1991), Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. NyudÉrt 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László (1992), A határozói igenevek mondatbeli szerepéről. In: Keszler Borbála (szerk.), Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 33–81.
- A. Jászó Anna (1969), Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában. NyK 71: 123–127.
- A. Jászó Anna (1976), Megjegyzések a particípiumból alakult verbum finitumok mondattanához az északi osztjákban. NyK 78: 353–358.
- A. Jászó Anna (1991), Az igenevek. In: Benkő 1991: 319–351.
- A. Jászó Anna (1992), Az igenevek. In: Benkő 1992: 411–454.
- Károly Sándor (1956), Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NyudÉrt 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lehmann, Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Sandra A. Thompson (eds), Clause Combining in Grammar and Discourse. Benjamins, Amsterdam.

- Lehmann, Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Sandra A. Thompson (eds), *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Benjamins, Amsterdam.
- Traugott, Elizabeth C. (2001), Legitimate counterexamples to unidirectionality. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>
- Velcsov Mártonné (1957), Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *NNy* 1: 105–110.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *MNy* 77: 308–314.
- Zsirai Miklós (1944), *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka I. Reguly Könyvtár 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1951), *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka II. Reguly Könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1963), *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka III/1. Zsirai Miklós hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Reguly Könyvtár 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1965), *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka III/2. Zsirai Miklós hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Reguly Könyvtár 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Források

- Bal. Gyarmati Balassi Bálint énekei. 1595 e. Kiadta: Kőszeghy Péter és Szabó Géza (1986), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bethl. Bethlen Miklós önéletírása. 1710 e. Kiadta: Tolnai Gábor – V. Windisch Éva (1955), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BKata Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. 1744. In: Széki gróf Teleki József özvegye, bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. Kiadta: Szádeczky Kardos Lajos (1922), Budapest.
- Bosz. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–III. Közreadja Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 1982.
- HKr. Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól ...* [Kolozsvár, 1575.] Facsimile kiadás. Kiadta: Varjas Béla (1973), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Isp. Csapó József, *Kis gyermekek isputalja*. 1771. Hasonmás kiadás (2003), Debrecen.
- Ments. M. Tótfalusi K. Miklosnak Mentsége. Kolozsvár, 1698.
- Rádlr. Rádai Pál iratai. I. 1703–1706. Kiadta: Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László (1955), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sely. Sollenghi Károly, *Uj-modi magyar selyem-ruha*. Alsó Sclavónia, 1769.
- Teleki Gróf Teleki Sámuel úti naplója 1759–1763. Sajtó alá rendezte ifj. Biás István (1908), Marosvásárhely.
- Valkai Valkai András, *Bánk bán históriája*. 1576.
- Wath. Wathay Ferenc önéletírása. In: *Régi Magyar Költők Tára*. XVII/1. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula – Klaniczay Tibor – Nagy Lajos – Stoll Béla (1959), Akadémiai Kiadó, Budapest. 538–546.

ALBERTI GÁBOR

A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások rendszere¹

I have reviewed all sorts of word derivation qualified as productive in *Strukturális magyar nyelvtan* (Kiefer 2000), and I argue that Model Tau (Alberti 1997) can be extended to the entire spectrum of derivations; moreover, in the possible most straightforward way, according to which the single novel factor to be allowed for is the central case frame peculiar to particular word categories. I claim, for instance, that if the predicator is a noun, what corresponds to the case frame ⟨Nom, Acc⟩ in the sphere of verbs, is the case frame ⟨Nom, Poss⟩. This mapping is immediately observable in the case of *-ÓJA* (Laczkó 2005a), a suffix forming nouns in an argument-structure retaining way (*elcsábít* 'seduce' → *elcsábítója* '(someone's) seducer'). As for generalization, the case frame characteristic of the output word category supplies an upper limitation, within which the actual realization can still belong to five types; and I claim that these five possibilities precisely coincide with the five basic types of category-preserving verbal (and participial) derivation discussed in the original 1997 framework of Model Tau (Alberti 1997). How can these magical five basic types be derived? The crucial factor of each argument-structure transition is claimed to be nothing else but the "advancement" of an argument (parallel with the "degradation" of another argument) in a sense that can be defined precisely in Model Tau.

A kilencvenes években Tau modell néven kidolgoztam egy (döntően magyar adatokon szemléltetett) univerzális elméletet az igei argumentum-szerkezetek lehetséges vonzatkeret-megvalósulásairól és azok átmeneteinek rendszeréről (l. pl. Alberti 1988a, 1988b, 1992–93, 1994, 1997, 1998a), amelyben ötvöztem a holisztikus zsilikai gondolatvilág (pl. Zsilka 1966, 1982) általam legértékesebbnek ítélt megfigyeléseit és gondolatait a tematikus elméletek meghatározó elemeivel (l. Komlósy 1992);² csatlakozva ahhoz az

¹ A szerzőt e cikk megírásában az OTKA T38386 sz. projektje támogatta, majd a végső változat elkészítését az OTKA K60595 sz. projektje tette lehetővé. Értékes, a cikk végső változatára is kiható megjegyzéseikért a következő kollégáimnak szeretnék köszönetet mondani: É. Kiss Katalin, Bérces Emese, Ohnmacht Magdolna, valamint a Nyelvtudományi Közlemények anonim bírálója.

² Az alábbi művek említésével szeretném felidézni a tematikus elméletek gazdag és szerteágazó családját: Gruber (1965), Fillmore (1968), Jackendoff (1987), Rappaport – Levin (1988), Parsons (1995), Williams (1995).

irányzathoz, amely (már) nem egy konkrét szereprendszer felállítására törekszik, hanem elvontabb argumentumhierarchiák alakjában próbálja megragadni a morfoszintaktikai relevanciával bíró lexikai-szemantikai információt (pl. Bresnan – Kanerva 1989, Grimshaw 1990, Dowty 1991).

A Tau modellnek ez a változata tehát a szófajt nem váltó igei képzésekre vonatkozóan tesz – elsősorban kizáró/megszorító jellegű – állításokat, öt átmenettípusba sorolva azokat. A jelen projekt arra irányul, hogy valamennyi olyan képzésre kiterjesszem a rendszert, amelyet (többé-kevésbé) produktívnak ítélnék a Strukturális magyar nyelvtan morfológia-kötetének szerzői (Kiefer 2000). A döntő állításom az, hogy a nem igei kimenetű képzéseket is integráló „kiterjesztett Tau modellben” egyetlen új tényezőt kell figyelembe venni az argumentumstruktúra-átmenetek megragadása során – miközben az öt átmenet-típus fenntartható; nem mást, mint ami kézenfekvő és elkerülhetetlen: a kimeneti szófajra jellemző vonzatkeret-megvalósulási lehetőséget.

A Tau modell vázlatos ismertetését és szemléltetését követően (1. pont) kifejttem a függelékben közölt magyar vonzatszerkezeti átmenetrendszer rendezőelveit (2. pont), majd külön pontokban (3–5.) ismertetem a vonzatszerkezet-megőrző, -csökkentő és -bővítő képzéseket.

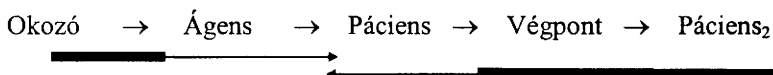
1. Abszolút hatáslánc – relatív esetkeretek

A Tau modell egyik alapötlete az, hogy egy adott igealak adott vonzatkeretét meghatározott módon összeválogatható rokon argumentumstruktúra-változatok családja alapján jellemezhetjük a gyakran bizonytalan tematikusszerep-meghatározás helyett.

Az alábbi (1d) pontban bemutatott *elásat* igeváltozat fogalmi keretében például (legalább) öt szereplővel kell számolnunk: az explicit módon szerepeltetett, parancsokat osztogató kalózvezérén és a föld mélyére kerülő kincseken kívül az *ás* ige bizonyos változatainak vonzatszerkezetében megemlíthetők az ásás műveletét ténylegesen végző kalózok, az általuk megmozgatott (tehát közvetlen hatásnak kitett) föld, illetve a létrehozott gödrök, amelyekben a kincseket elhelyezték. A tradíciókra tekintettel tematikusszerep-címkéket próbáltam társítani ezekhez a szerepekhez, de így akár olyan jellemzést is adhatnánk, amelyben az *akaratát* másokra erőltető kalózvezér és a *munkálkodó* kalózok egyaránt Ágensnek, a *mozgó* földdarabok, a *létrejövő* gödrök és a föld mélyére *helyezett* kincsek egyaránt Páciensnek minősülnek. Mivel cél az elkülönítés, a kalózvezér Okozónak (‘Causer’) is minősíthető, a gödrök pedig egy állapotváltozás Végpontjának (gödrökké alakítják az ásás eredményeképpen keletkező hiányát a földnek). A részletekbe nem kívánok belebocsátkozni,

pusztán a tematikus szerep-meghatározás fent említett bizonytalan voltát kívántam szemléltetni. Ami releváns jellemzést hivatott nyújtani a Tau modellben, az az (1e) pontban bemutatott polarításos hatáslánc, amelynek újdonsága abban áll, hogy egy adott igealak adott vonzatstruktúrájának adott szerepét lényegében rokon argumentumstruktúra-változatok (ASV) egy (alább (1a–d) pontokban szemléltetett) lineárisan rendezett sorozata alapján lehet kiszámítani. A lineáris rendezésről ehelyütt annyit mondhatunk, hogy egyre gazdagabb jelentéstartalmú ASV-okat listáz; aminek tesztelése precíz eljárásokat kíván meg, mint ahogy a polarításos hatáslánc algoritmikus felépítése is (Alberti 1997).

- (1) a. *A kalózok (a sziget túlsó felén) ásták a földet.* ⟨Ágens, Páciens⟩
- b. *A kalózok gödröket ástak.* ⟨Ágens, Végpont⟩
- c. *A kalózok elásták a rabolt kincseket.* ⟨Ágens, Páciens₂⟩
- d. *A kalózvezér elásatta a rabolt kincseket.* ⟨Okozó, Páciens⟩
- e. *Az elásat ige hatáslánc, gyenge/erős ágensi és páciensi szerepei (1a–d alapján):*

Az említett algoritmus kezdőlépése az (1a) pontban bemutatott ASV kijelölése a felépítendő hatáslánc primitív magjának, aminek informális tartalma az, hogy ez az ASV hordozza a legszűkebb jelentéstartalmat; az ebben szereplő alanyi és tárgyi argumentumot pedig gyenge ágensnek, illetve gyenge páciensnek nevezem a Tau modellben, amit az (1e) ábra vékony alárajzolt nyilakkal érzékeltet. Az (1b) ASV új tárgyi argumentumot hoz: az lesz az első erős páciens a Tau modell terminológiája szerint (vastag alárajzolt nyíl). Az (1c) változat újabb tárgyát egy a hatásláncban soron következő erős páciensnek kell minősíteni. Az (1d) ASV az alanyi funkcióban hoz új argumentumot. Ilyenkor a hatásláncot a bal oldalán, azaz a „hatók/okozók” oldalán kell gyarapítanunk, egy erős ágenssel – ahogy az az eddigi terminológia logikája alapján nyilván sejthető.³

³ A gyenge/erős ágensi/páciensi besorolás pontos definiálása olyan komoly módszertani alapot kíván meg, hogy nem tudom átemelni az 1997-es könyvből (Alberti 1997); így e cikk olvasójának be kell érnie a kikristályosodott végeredménynek tekinthető, imént felvázolt algoritmussal és annak rajzos megjelenítésével. Ennek tudományos értékét a ráépített állítások deskriptív és magyarázó ereje minősíti, és ezek töltik meg pontos tartalommal az elnevezések nagyjából sejtethető, de az olvasói háttértudás alapján könnyen félre is érthető rendszerét. Jó

le, addig a *please* esetében éppen fordítva, ⟨Acc, Nom⟩ esetkeretet kapunk, noha a két jelentés között erőltetett lenne grammatikailag relevánsnak ítélni a különbséget mutatni. Az *Experiens* és a *Stimulus* viszonylatában nincs olyan hatáslánc, amit a kemény fizikai valóság elemének tekinthetnénk. Az *Experiens* felfoghatjuk olyan szereplőként, aki érzelmeit különféle cselekedetek formájában nyilvánít(hat)ja ki, ugyanakkor a *Stimulus* szerepét is felfoghatjuk úgy, hogy az érzelmi reláció kiváltása különféle aktivitások eredménye. Az *ásás* esetében viszont nagyjából egyértelmű a hatások láncolata: az ásókat mozgatják a földdarabokat, és semmiképpen sem fordítva, a gödröket pedig amazok elmozdulása eredményezi eredeti helyükről, azaz a gödrök vannak „később”. A gödrök kapcsolatát a kincsekkel már tekinthetjük „belelátott” viszonyoknak. Ami az okozók oldalát illeti, itt a kalózvezér hatása persze absztrakt, ám mélyen gyökeredzik a csoportbeli hierarchiák „társadalmi valóságában”.

A fent említett nyelvtipológiai hipotézis azt mondja ki, hogy valamennyi emberi nyelvben van két centrális argumentumfunkció: egy ágensi polaritású negatív relatív szerep (–) és egy páciensi polaritású pozitív (+). Együttes előfordulásuk esetén beszélhetünk tranzitív ASV-ről, amelynek a használata révén mintegy megmutatjuk a mögöttes abszolút hatáslánc egy részletét; nyilvánvalóan ebből adódik a (2a) pontban kimondott megszorítás. Az intranzitív ASV-ot úgy tekintem, mint amelyben ugyanaz a szereplő tölti be a ható negatív relatív szerepét és a behatott pozitív relatív szerepét (–/+). Például *A kalózok már órák óta ásnak* kijelentés mögött azt érezhetjük, hogy a saját kifáradásukra ezúttal több figyelem esik, mint a megmozgatott földdarabokra, vagy az esetleg létrehozott gödrökre. A magyarhoz és az angolhoz (ebben a tekintetben hasonlító) akkuzatív nyelvekben a negatív és a pozitív centrális funkciót a jelöletlen nominatív és a morfológiailag jelölt akkuzatív eset hivatott kifejezni, míg az intranzitív igék egyetlen argumentuma nominatívuszban áll. Ez utóbbi állítás az ergatív típusra is érvényes, ám ott a tranzitív változatban a pozitív centrális funkció nem kap morfológiai jelölést (abszolútívusz), míg a negatív ún. ergatív esettel jelentkezik. A kétféle centrális polaritás bevezetésével (Alberti 1997) lefedhető nemcsak ez a két alapvető nyelvtípus, de a Komlósy (1982) által leírt köztes típusok gazdag világa is.

A megelőlegezett nyelvelsajátítási hipotézis a (mögöttes) abszolút polaritásos hatáslánc és a (felszíni) relatív ASV-megvalósulások között azt a kézenfekvő kétirányú kapcsolatot feltételezi, mely szerint a nyelvet elsajátító gyermek – miközben azt is éppen sajátítja el, hogy a körülötte lévő világban milyen fizikai és lélektani hatások működnek – a hallott ASV-ok alapján felépíti magában az igékhez társuló polaritásos hatásláncokat, majd ezek alapján hoz létre korábban (esetleg) nem is hallott új ASV-okat. Az (1) példásor és a (2) megszorítások ismeretében például létrehozható az alábbi (3a) példamondattal szemléltethető

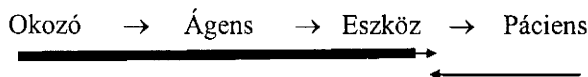
ASV, ami kifogástalan is! Az ilyen pozitív jóslatokkal persze óvatosan kell bánnunk, inkább (bizonyos esetekben elsöprő, míg más esetekben bizonytalanabb) tendenciákról beszélhetünk, különféle nyelvfüggő tényezőkkel is számolva; ez vonatkozik a potenciális intranzitív ASV-ok létre is (pl. *„Mostanában az a főnök heppje, hogy napokon át ásat).*

- (3) a. *A kalózvezér gödröket ásatott.* (Ágens, Végpont)
 b. *„Milan Baroš berúgta a cseh válogatottat a torna döntőjébe.*
 c. *„Bocsi, édeském, most leteszlek / kinyomlak, mert úgy hallom, érkezik a férjem.*

Innen már csak egy lépés az a nyelvevolúciós hipotézis, miszerint a világhoz való emberi alkalmazkodás részeként a „valóságban” távoli, de releváns kapcsolatok egyetlen igével való kifejezésére törekszünk, hatáslánccal összekötve ily módon „távoli” szerepeket. Az (1d) példamondat kalózvezére például nem piszkolja össze földdel a kezét, de még csak a kincsekhez sem ér feltétlenül hozzá, mégis jogosan mondhatjuk, hogy az ásási cselekmény arra megy ki, hogy szándéka szerint megfelelő helyre kerüljenek a kincsei. A diakrón folyamat a szinkroniában olyan elszólások vagy alkalmi humoros megfogalmazások formájában érhető tetten, mint amilyeneket a fenti (3b–c) pont szemléltet. A nevezetes cseh csatár például nyilván egy labdába rúg bele közvetlenül. A fociban ennek releváns esete az, amikor a labda a rúgás hatására bekerül egy kapuba; meg is szilárdult a nyelvben egy ezt kifejező tranzitív ASV: *gólt rúg*. Az ilyesmin csapatok sorsa múlhat egy tornán, kiesések vagy továbbjutások, így releváns – és ebből adódóan érthető is! – a (3b) pontban bemutatott alkalmi nyelvi megnyilvánulás: nyilván arról van szó, hogy egy szerencsés rúgás olyan gólt eredményezett, ami eldöntötte a cseh válogatott továbbjutásának kérdését. Az pedig, hogy egy-egy új ASV polgárjogot nyer-e egy rétegnyelvben, majd a köznyelvben, vagy csírájában elhal-e ez a potenciális folyamat, sztochasztikus folyamatokkal modellálható probléma (Alberti 1988a–b). A (3c) kapcsán hasonló gondolatokat fogalmazhatunk meg: nyilván a beszélő hölgy egy telefonkagylót tesz le (illetve a még modernebb második változatban egy mobiltelefonon nyomja meg a hívásnak véget vető gombot), ám ezzel társalkodó-partnerére gyakorol releváns hatást.

Az alábbi (4) és (5) pontban két másik ASV-családon fogjuk szemléltetni az eddigieket. Arra is érdemes figyelni, hogy ugyanaz a négy tematikus szerep összességében más esetkeretekre képeződik le, tehát a tematikus reprezentáció korántsem ragadja meg optimálisan a morfoszintaktikai szempontokból releváns szemantikai jelleget. A különbség a primitív ASV figyelembe vételén múlik, ami legjobb tudomásom szerint egyedül a Tau modell jellemzője.

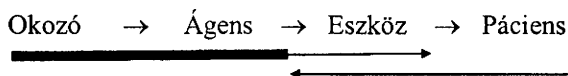
- (4) a. *Betört egy ablak.* (Páciens)
 b. *Ez a kalapács még vastagabb ablakot is betörne.* (Instr., Páciens)
 c. *Péter betörte az ablakot (egy nagy kalapáccsal).*
 (Ágens, Páciens, Instr.))
 d. *Mari betörette az ablakot Péterrel / egy kalapáccsal.*
 (Okozó, Páciens (Ág/Instr.))
 e. A *betöret* ige polaritásos hatáslánca ((4a–d) alapján):

A fenti (4a) pontban bemutatott intranszitiv ASV a (4d)-beli ASV-hoz kikalkulálható primitív mag.⁵ Az (5b) változatban megjelenő Instrumentum tehát (ami a szituációtól függően akár Természeti erőnek is tekinthető) olyan új alanyt hoz, amely (a kalkulációs algoritmus értelmében) már erős ágensnek minősítendő. Az Ágens és az Okozó a (4c–d) változatokban további erős ágenseket nyújt; l. (4e). Az alábbi (5) pontban bemutatásra kerülő családban viszont a primitív ASV az (5a)-ban eleve tranzitív, a szűrős tárgy argumentuma tehát gyenge ágens ('szűrás' elképzelhetetlen 'szűrős dolog' és 'megszűr dolog' nélkül, a 'szűrás' elkerülhetetlenül kétszereplős viszony). A (2b.1) megszorítás alapján tehát az (5b)-nek megfelelő ASV létét nem jósoljuk a (4) családban (kb. **Péter odatörte a kalapácsot az ablakhoz* 'Péter egy kalapácsot vert az ablakhoz, és így törte be').

- (5) a. *Egy tüske megszúrta a kezemet.* (Páciens, Végpont)
 b. *Péter beleszúrta egy szöveget az abroncsba.*
 (Ágens, Páciens, Végpont)
 c. *Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel.*
 (Ágens, Páciens/Ins, Végpont/Páciens)
 d. *Mari kiszúratta az abroncsot.* (Okozó, Végpont/Páciens)
 e. A *kiszúrat* ige polaritásos hatáslánca ((5a–c) alapján):

⁵ Egy ablak betörhet magától is, ebből indulunk tehát ki (definíció szerint (Alberti 1997) ezen áll vagy bukik a 'primitív ASV' minősítés). Persze egy ablak betörésének mindig tulajdoníthatunk valamilyen okot a világban, ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy **A hőágulás okozta feszültség betörte az ablakot*, csak azt, hogy *Betört az ablak a hőágulás okozta feszültségtől*. A grammatika tehát a maga módján tükrözi a valóságot, és az ASV-családok belső struktúrájának a feltárása során számunkra ez a grammatikai tükrözés a lényeges, és nem a (tényleges vagy vélt) valóság. Ami a „valóságot” illeti, eleve ott van az a paradox helyzet, hogy az állapotokat és a folyamatokat mi „magyarázzuk bele” a külső világba a nyelv által (pl. Alberti és Ohnmacht 2005), és nincsen független leíró reprezentációnk az ellenőrzés céljára.

Érdemes a thematikus elméletek vízvázasztó dilemmáját is felvetni ezen a ponton (pl. Dowty 1991, 5. pont): vajon a rokon ASV-ok azonosítható argumentumához rendelhetőek-e eltérő thematikus szerepek. Mondható-e például, hogy a szűrés dolog az (5a) ASV-ban Természeti erő, hiszen jellegének megfelelően funkcionál, ahogyan a szél fúj, míg az (5b) változatban Páciens, hiszen mozgatjuk egy Végpont felé, az (5c) változatban viszont Eszköze annak, hogy (végzetes) hatást gyakoroljon egy Ágens az (ezek szerint immár Páciensnek minősülő) korábbi Végpontra? E szemlélet hívei számára tehát az azonosítható szereplők ASV-ról ASV-ra némileg módosuló szerepben jelennek meg, értelmet adva a gazdag ASV-kínálat nyelvről nyelvre megfigyelhető létének. A gonosz paradoxon ott rejlik, hogy ebben a felfogásban egyáltalán milyen alapon tekinthetjük a különböző ASV-okhoz társuló szerepeket azonos(ítható)nak. Rokonszenvesebb számomra az ellentábor felfogása (Alberti 1997), ami meglátásom szerint az eredeti fillmore-i mélyesetes (1967) megközelítésig vezethető vissza: az azonos(ítható) szerepek thematikus címkéje állandó kell legyen, ami egyáltalán nem zárja ki az eltérő leképezéseket különféle esetkeretekre. Ezzel a megközelítéssel az a gond, hogy az egyes ASV-ok izolált vizsgálata során a szokásos támpontok szerint (Komlósy 1992) kénytelen vagyunk a szerepbesorolást átértékelni, ahogy azt feljebb áttekintettük.

A Tau modell a maga „dinamikus” módján lényegében kikerüli az imént felvázolt vízvázasztó kérdést, mert nem a „világból” kiindulva próbálja jellemezni az egyes argumentumokat, hanem közvetlenül a grammatikalizálódott értékelést mutatja meg. Egy teljes ASV-család nyújtja a háttérbeli abszolút információt a nyelvbe beépült hatásláncról és az agentivitás szerinti pólusokról (rögzített igető, de nem merev formális szempontok szerint behatárolt toldalékolás mellett!⁶), míg az egyes ASV-ok a maguk adott esetkerete révén relatív hangsúly-eltolódásokat képesek megmutatni: mely szereplők kapcsolatában látja a beszélő az adott helyzetben releváns hatásgyakorlást, beleértve az intranszitiv ASV-okban megnyilvánuló reflexivitást is.

⁶ Az (5) példasorban a *megszűr* (5a) < *beleszűr* (5b) < *kiszűr* (5c) ASV-okat a jelentéstartalom bővülésének a *szemantikai* szempontja rendezi abba a sorba, aminek alapján felállíthatjuk a család mögött álló polaritások hatásláncot, tehát szintén egy alapvetően szemantikai viszonyrendszert (és nem igeikötő-csereberélő morfológiai lépések).

2. A szóképzés és a velejáró ASV-átmenet: argumentumok előléptetése és lefokozása

A szóképzéssel kapcsolatos kérdésekben a kiindulópontomat azok a megfigyelések és meghatározások jelentik, amelyek közös nevezőként szolgálnak a sok szerzős „strukturális” morfológia-kötetben (Kiefer 2000).⁷ Nem ezek megcáfolására vagy korrigálására törekszem, hanem annak szemléltetésére, hogy a Tau modell ASV-átmenet-elmélete „értelemszerű” módon kiterjeszthető mindazon átmenetekre, amelyeket a kötet (teljesen vagy majdnem) produktívnak minősít.

Az első kérdés, amivel szembe kell nézni, nyilván a szóképzés mibenlétére vonatkozik. Elégséges kritérium a szófajváltás, aminek döntő mozzanatát abban ismerhetjük fel, hogy egy szót a képzés kimeneti fázisában más morfológiai és/vagy szintaktikai „környezetek” fogadnak be, illetve utasítanak el, mint a képzés bemeneti fázisában. A szófajt nem váltó képzést ennek a kritériumnak olyan módosítása révén ragadhatjuk meg, mely szerint ilyen esetben a képzett szó által befogadható morfoszintaktikai „környezetek” változnak meg, azaz gyakorlatilag a szó esetkerete. Az (1), (4) és (5) példasorok szomszédos ASV-ai között mindenütt ez a fajta képzési viszony áll fenn, mivel a Tau modell eredendően (Alberti 1997) az igei szófajon belül lejátszódó képzések vizsgálatára szolgált.⁸ A szóképzés során derivációs toldalékolás is felléphet, ami olyan járulékos mozzanatnak tekintendő, ami elégségesen bizonyítja a képzés tényét, de annak nem kötelező faktora: messzemenően egyetértek (l. Alberti 1997) a Kiefer–Ladányi-féle konverzió-fogalom (Kiefer és Ladányi 2005a–b, Laczkó 2005a) bevezetésével (a morfológiai változással nem járó szóképzésről van szó). A legnehezebben megítélhető esetekben igazából még esetkeret-változásról sem beszélhetünk: pl. az (1a–b) átmenet esetében azon az alapon mutathatjuk ki a képzés tényét, hogy argumentumstruktúra-változást igazolhatunk az argumentumszelekciós restrikció tulajdonságára (Komlósy 1992) támaszkodva (az ásott föld szerepébe szilárd anyagok kerülhetnek, míg a gödörnek megfelelő szereplő „levegőből van”).

⁷ Tárgyalásunk szempontjából a kötet leíró-rendszerező jellegű cikkei igazán érdekesek: Kenesei (2000), Kiefer és Ladányi (2000a–b), Laczkó (2000a–c), Komlósy (2000).

⁸ Egy korábbi lábjegyzetben már szóba került, hogy például az (5) példasor ASV-ai között nem (feltétlenül) egy diakrón morfológiai változásnak tulajdonítjuk az igekötőcserét, hanem a főszöveg következő bekezdésében említett absztrakt értelemben társítunk össze egy szűkebb és egy gazdagabb jelentéstartalmú ASV-párt egy szinkrón szinten tekinthető (és az argumentumstruktúrán ténylegesen lemérhető) absztrakt képzés bemeneti és kimeneti állomásaként. Ez az absztrakció az ára annak (ha árna kell ezt tekinteni egyáltalán), hogy több tucatnyi ASV-ot egyetlen családként tudunk vizsgálni, és nem csupán a morfológiailag transzparens képzési lépésekkel összeköthető egy-két ASV-ot tudjuk egységes vizsgálat alá vetni (l. pl. majd a (12) példasort).

Mint az (5) példaszor mutatja, a szóképzés (a Tau modellben logikai indíttatású elemekkel bővített) „funkcionális” meghatározására támaszkodva nemcsak a toldaléktapasztó, hanem a toldalékmódosító morfológiai hatást is elfogadhatónak tartom egy képzés formai velejárójaként; azaz képzési viszonyba állíthatóak olyan szóváltozatok is, amelyeket nem társít össze valamilyen produktív morfológiai szabály, hanem a diakrónia véletlenei alakították ki a formájukat (Alberti 1997: 149). Lényegében a Komlósy-féle (1992) blokkolási effektusról van szó: nem működik egy amúgy produktív morfematapasztó művelet ott, ahol a megfelelő jelentésű szóalakok léteznek, valamilyen korábbi nyelvallapotból származó alakokban (pl. a *fő* műveltetett változata nem *fövet* (vö. *lő* – *lövet*), hanem *föz*; és éppen a „szabálytalan” *föz* változat akadályozza meg a szabályos változat használatát).

A Tau modell a centrális keretek lehetséges átmeneteit kívánja rendszerbe foglalni a leíró és a magyarázó adekvátság szintjén (Alberti 1997), tehát egy szóképzés esetében az a kérdés, hogy mi *volt* és mi *lesz* nominatívuszban, akkuzatívuszban, illetve oblikvuszban álló (ferde esetű) vonzat. A szófajváltoztató képzésekkel is számoló kiterjesztett Tau modellben annyiban módosul(hat) a kérdés, hogy (akárcsak a nem akkuzatív nyelvekben) milyen centrális esetkeret tartozik a különböző szófajokhoz. Kezdjük hát ennek a kérdésnek az áttekintésével, rávetve az első pillantásokat a cikk központi témáját jelentő függelékbeli táblázatra!

Mint leszögeztük, az akkuzatív típusú magyar nyelvben a tranzitív esetkeret a „hatóként” feltüntetett, azaz negatív centrális szerepű argumentum számára Nominatívusztartogat, míg a „behatottként” feltüntetett, azaz pozitív centrális szerepű számára Akkuzatívuszt, ahogy azt (6a) is szemlélteti alább. Egy intranszitiv igei ASV csak a Nominatívusszal él; és megjegyzendő, hogy ilyenkor az egyetlen centrális szerepű argumentumot mindkét centrális szerep birtokosaként definiáljuk a Tau modellben (6b), aminek jelentőségére a (2) pont után tértünk ki. Az ige nevek lényegében szintén a (NOM, ACC) centrális esetkeretet használják, a következő eltérésekkel: egy határozói / melléknévi / főnévi igenév frázisán belül az „alanyi” argumentum tipikusan nem kap hangalakot (6c), bár periférikus / archaikus konstrukciókban még ez sincs kizárva (6d), egy főnévi igenév által felállított szerkezetben pedig az alany birtokos(-szerű) megjelenítést kaphat (6e). A függelékbeli rendszerező táblázatban egy oszlopba helyeztem az igei és igenévi kimenetű képzéseket, a centrális esetkeretek lényegi hasonlóságára tekintettel. Ennek okát egyébként abban látjuk, hogy az ige nevek oly módon viselkednek „átmeneti szófajként”, hogy kimeneti névszói jellegükre a „befogadó környezetük” számít, a potenciális „befogadott környezetük” (tehát az argumentumszerkezet) azonban a bemeneti (igei) sajátosságokat mutatja.

- (6) a. *Mari megtelefonálta a hírt.* (NOM, ACC) = ⟨−, +⟩
 b. *Mari telefonálgat.* (NOM) = ⟨−/+⟩
 c. [*látva a helyzetet*] / *egy [sokakat piszkáló] fiú /*
 (*Mit akarsz?*) [*Megtelefonálni a hírt Péternek.*] (Ø, ACC)
 d. [?]*egy sokakat piszkáló, de [maga is sokak által piszkált] fiú /*
 [*bika rugaszkodván*] / *a [helyzet kínálta] lehetőség* (NOM, Ø)
 e. (*Tudod, mi volt a legnagyobb hiba?*)
Marinak megtelefonálnia azt a hírt. (POSS, ACC)
- (7) a. [?]*egy másokat részegséggel vádoló, közben [maga is] részeg /*
Mari részeg. / Mari büszke a lányára. (NOM)
 b. *egy [részeg] tengerész / [Részegen] táncoltunk.* (Ø)
 c. *Ez sértés / a törvények durva megsértése!* (NOM, POSS)
 d. *Nem tűröm a sértéseket / a törvények durva megsértését.* (Ø, POSS)

A fenti (7) példasor a névszói régensekhez társuló ASV-ok centrális esetkeretét szemlélteti. Egy névszói régens vonzata nem viselhet Akkuza-tívuszt. Egy melléknévi régens – funkciójától függően – egyetlen nominatívuszi centrális esettel rendelkezik (7a), sőt tipikusan az sem ölt hangalakot (7b). Ez utóbbi állítható egy határozói régens esetkeretéről is (7b), ezért a táblázatban a melléknévi és a határozószerű képzőket egy oszlopban tüntettem fel. Ami a főnévi régensről illeti, látjuk majd, hogy olyan centrális kereteket érdemes tulajdonítani neki, amelyben a nominatívuszi esetjelölést társítjuk a negatív centrális szerephez (7c), ha egyáltalán explicit megjelenítést kap ez a szerep (7d), míg a pozitív centrális szerep megjelölőjét a birtokosi funkcióban le lehetjük jegyezni (7c–d). Ez utóbbira szolgáljon első érvként az a megfigyelés, hogy nominalizálást követően az eredeti ige tárgyából birtokos lesz: *megsérti a törvényt* → *a törvény(-nek a) megsértése* (Alberti 1995).

Egy képzés kimeneti esetkeretére nézve a kimeneti szófajra jellemző esetkeret csupán korlátot nyújt, ezen belül a tényleges megvalósulás lényegében *ötféle* lehet; ez az öt alapvető lehetőség pedig éppen megegyezik a szófajtartó ige(név)i képzésnek az eredeti Tau modell keretei között tárgyalt alaptípusaival (Alberti 1997). Hogy jön ki a bűvös öt alapeset? Azt állítom, hogy minden ASV-átmenet meghatározó tényezője egy argumentum „előléptetése”, azaz relatív szerepének növelése. Mint az alábbi (8) pontban számba vesszük (l. a bal oldali oszlopban felsorolt átmenetsémákat), egy nem centrális argumentum esetében egy (polaritásának megfelelő) centrális szerep elnyerése jelent „előléptetést” (8a–b), míg egy centrális szereplő úgy tud „még feljebb jutni”, hogy megkaparintja mindkét centrális szerepet (8c–d). Az alapesetnek minősíthető tranzitív bemenet esetében ez szükségképpen együttjár egy centrális bemeneti argumentum „le-fokozásával”. Belátható, hogy amennyiben kimondunk egy tételt a „minimális

változásról”, miszerint egyetlen ASV-átmeneti lépésben legfeljebb két (vagyis „még egy”) argumentum centrális helyzete módosulhat, de az is csak akkor, ha ez elkerülhetetlen a (2) pontban ismertetett univerzális megszorítások miatt, akkor a lefokozás éppen a (8) jobb oldali oszlopában felsorolt átmenet szerint kell végbemenjen:⁹ egy tárgy átadja a helyét egy új tárgynak (8a), vagy egy alany egy új alanynak (8b), vagy a két argumentum egyike kilép a centrális keretből, egy intranszitiv keretben hagyva a másikat, ahol az argumentum egy akkuzatív nyelvben Nominativusban kell álljon (8c–d). A (8e) példában szemléltetett eset az „elfajult” átmenet-variáns, ahol egyszerűen nincsen semmiféle argumentumszerkezet-változás (csupán némi morfológiai és jelentéstani módosulás jelzi, hogy egyáltalán képzésről van szó).

- (8) a. *ken némi zsírt a kenyérre* → *megkeni a kenyeret zsírral*
 $+N \rightarrow +C$ $+C \rightarrow N$
- b. *Péter ás egy gödröt* → *Mari ását egy gödröt Péterrel*
 $-N \rightarrow -C$ $-C \rightarrow N$
- c. *olvas egy regényt* → *olvas*
 $-C \rightarrow -/+C$ $+C \rightarrow N$
- d. *Péter elkeni a pacát* → *a paca elkenődött*
 $+C \rightarrow -/+C$ $-C \rightarrow N$
- e. *Péter kavarja a levest* → *Péter kavargatja a levest*
 $\emptyset$ $\emptyset$
- (9) a. 1. *telefonál* → *megtelefonálja a hirt*
 $+N \rightarrow +C$
 2. *fakad a genny a sebből* → *kifakad a seb*
 $+N \rightarrow -/+C$
- b. 1. *Péter dolgozik* → *Mari dolgoztatja Pétert*
 $-N \rightarrow -C$
 2. → *Mari új varrónővel dolgoztat*
 $-N \rightarrow -/+C$
- c-d.1. *Péter berúgott* → *Péter be van rúgva*
 $-/+C \rightarrow -/+C$

⁹ Ebben ott rejlik az a (falszifíkáható) megszorítás, hogy a (8b) példában bemutatott műveltetésről azt az állítást nyerjük, hogy nem úgy működik, hogy a centrális keretbe belépő Okozó pozitív szerepbe löki az Ágenst, amaz pedig „kilöki” ezáltal a Páciens a centrális helyzetből (**Mari ásátja Pétert egy gödör-X*), hanem a Páciens centrális státusza változatlan marad, és csak az Ágensé módosul (8b). Majd a (9b) példa megmutatja, hogy tárgyesetű Ágenst intranszitiv képzési bemenet esetén nyerhetünk; ez biztosít némi elfogadhatóságot ¹⁰*A kalózvezér már három napja ásátja az embereit konstrukciónak A kalózok már három napja ásnak konstrukcióból kiindulva* (l. 4. láb.).

2. *érkezett három vendég* → *vendég érkezett*

–/+C → N

e. *Péter borozik* → *P. borozgat*

Ø Ø

A fenti (9) példasorban ezek után áttekintettük a (8) pontban lajstromba gyűjtött öt eset intranszitiv bemenetű verzióit. Talán meglepő, de egy-egy tranzitív alapesetnek két-két „elfajult” átmenet-változat felel meg – elméletileg; és a példák tanúsága szerint a megjósolt verziók meg is valósulnak a magyar nyelvben. Az (a) típusban pozitív centrális szerepet kér egy nem centrális helyzetből érkező argumentum; intranszitiv bemenet esetén kétféleképpen teheti ezt meg: vagy csak a pozitív pólust szerzi meg – megelégedvén a tárgyi szereppel (9a.1), vagy egyből mindkét centrális szerepet elveszi a bemeneti egyetlen centrális szereplőtől (9a.2). A (9b) változatai ugyanezt mutatják szimmetrikusan: alanynak lép be egy új argumentum, vagy meghagyva a régi centrálisnak a tárgyi szerepet, vagy teljesen kilökve a centrális keretből. A (8c) és a (8d) eset intranszitiv bemenet esetén egybeesik, az egyetlen centrális szereplő viszont kétféle sorsot kaphat: vagy kettős centrális szerepet írunk elő a számára – tulajdonképpen identikus átmenetet kapva, aminek ilyenén felfogása mellett majd az 5. szekcióban fogunk érvelni; vagy kitöröljük az egyetlen argumentumot a centrális keretből, teljesen kiürítve azt (szintén l. majd az 5. szekciót). A (9e) azt mutatja, hogy – nem meglepő módon – az identikus átmenet „elfajult” esete az „elfajult” intranszitiv bemenet esetén is bekövetkezhet.

A következő három pontban áttekintjük a produktívnak és közel produktívnak minősített magyar képzéseket a függelékbeli táblázat segítségével, igazolandó, hogy valamennyi esetben meghatározza a kimeneti esetkeretet a kimeneti szófaj és az öt alapvető átmenettípus valamelyikébe való besorolás; az elfajult intranszitiv bemenetű esetek számára pedig a tranzitív alapesetek alapján lehet egyértelmű besorolást adni, az egyes képzési operációk ugyanis nem a bemenet centrális keretének elemszáma alapján szortírozódnak.

3. Vonzatszerkezet-megőrző képzések

Kezdjük az összefoglaló táblázat tanulmányozását az öt nagy szekció közül az elsővel, ahol argumentumok „előléptetésével” és „lefokozásával” még nem kell számolnunk, csupán az esetleges szófajváltás okozta formális centráliskeret-változással.

Ez utóbbi változás is minimális a bal felső cellában, ahol a bemeneti esetkeret lényegében megegyezik a kimenetivel az alapvetően igei jelleg megőrzéséből

adódóan. A legidentikusabb átmenet pedig a *-gAt* képzőt jellemzi, amely egyáltalán nem vált szófajt: igéből igét képez, a bemeneti alanyi argumentum alany marad, és a bemeneti tárgyi argumentum tárgy marad (l. a fenti (8e) példát). Mint a ♣ szimbólum jelzi a táblázatban, nincsen kizárva az intranszitiv bemenet lehetősége sem (9e). Ugyanezt mondhatnánk el a *-hAt* képzőről is, ami azonban annyira produktív és kompozicionális jelentéshozadéku, hogy sokan már nem is tekintik képzőnek.

A fenti (6c–e) példasorban nagyjából illusztráltam már a vonzatszerkezet-megőrző igenévképzéseket. A melléknévi, a határozói és a főnévi igenévképzések egyaránt képviseltetik magukat ebben a csoportban, ahol olyan finomabb módosulások következnek be, hogy a bemeneti Nominatívusz birtokosszerű alaknak adja át a helyét (6e), vagy nem is ölt hangalakot (6c); bár különleges konstrukciókban (6d) meg is őrződhet a Nominatívusz (NOM → NOM / POSS / Ø). A háromféle melléknévi igenév közül a folyamatos képződik vonzatszerkezet-megőrző ASV-átmenettel; illetve gyakran szó kerül (pl. Laczkó 2000b, 7.1.5.) a befejezett melléknévi igenévnek egy terjedőfélben lévő „újságnyelvi” változatáról, amelyik szintén megőrzi a vonzatszerkezetet (miközben előidejűséget fejez ki a folyamatos melléknévi igenév egyidejűségével szemben): *a többieket leköröz-ő¹⁰-ött versenyző, a tegnap játszó¹⁰-ő¹⁰-ott csapatok*.¹⁰

Három képző képviseli a vonzatszerkezet-megőrző átmenetet a melléknévi szófajból az igeibe. Mivel a melléknévi esetkeret eleve „intranszitiv”, ezért itt nem is teszünk említést elfajult intranszitiv bemenetekről. Gyakorlatilag egy alanyi argumentummal kell számolni a bemenetnél, ami meg is marad: pl. *sötét a haja* → *sötétedett a haja*, *zöld a rét* → *kizöldült a rét*, *sárga a gólyahír* → *sárgállik a gólyahír*. Általánosságban nem célja e cikknek a szemantikai módosulás feltárása, de illusztrációképpen megjegyezzük, hogy az említett példák közül az első kettőben egy *x* állapotáról szóló statikus kijelentés egy olyan dinamikus eseményszerkezetnek adja át a helyét, amely ennek az *x* dolognak a változását írja le és a bemeneti állapotleírás a kimeneti eseményszerkezet eredményállapotával azonosítható (Alberti – Ohnmacht 2005); míg az utolsó példa a bemeneti állapotleírást intenzionális dimenzióba helyezi (Alberti és Ohnmacht 2005): ‘a beszélő erős benyomása, hogy a gólyahír sárga’. Megint más szemantikai kapcsolatok fűzik össze a főnévi bemenetű igeképzésre hozott példákban az azonosítható *x* alanyi argumentumról tett bemeneti és

¹⁰ Majd rámutatunk, hogy a befejezett melléknévi igenévképzéssel „passzivizáló jellegű” (páciens-elöléptető) ASV-átmenetet valósítunk meg elsődlegesen; viszont gondot okoz, hogy az egyidejűséget és az előidejűséget a tranzitiv bemenetű melléknévi igenévképzés esetében (ebből adódóan) nem tudjuk kellő mértékben megjeleníteni, miközben erre az intranszitiv bemenetű esetben kínálkozik mód.

kimeneti állítást: 'x basa' → 'x úgy viselkedik, mintha fennállna az, hogy [x basa]'; 'x katona' → 'x úgy tevékenykedik, ahogyan az szükségszerű abban a szituációban, hogy [x katona]'; ami azonban ezúttal a döntő: a bemeneti „intranszitiv” esetkeret nem módosul.

Felvettem a táblázatba az igéből melléknevet képező (nem produktívnak minősített, de meglehetősen elterjedt) *-ékeny/-ékony* képzőt, amely intranszitiv(-vá tett) igéken működik, vonzatszerkezet-megőrző módon: pl. *Péter gyakran enged* → *Péter engedékeny* (bár nem zárható ki az sem, hogy tárgytorló átmenetről van szó). Érdekesek a vonzatszerkezet-megőrzés szófajt nem váltó módjai: az igei *-gAt*, a melléknévi *-(A)s* és a főnévi kicsinyítő képzők, mert a szófaji különbség határain áthatoló, közös „diminutív” vonást fedezhetünk fel bennük: 'azt teszi, de kissé ímmel-ámmal', 'lényegében olyan, de azért nem valósul meg az adott tulajdonság a maga teljességében', 'az, de a protopikusnál kisebb, fejletlenebb'. A melléknévi fosztóképző pedig egyenesen ellentétes tulajdonságot kreál az argumentumával kapcsolatban: pl. *bátortalan* 'egyáltalán nem teljesül az, hogy [bátor az x]'.

Vitatott toldalék az *-An*. A befogadó szintaktikai környezetek vizsgálata alapján ma már képzőnek ítélik (Kiefer – Ladányi 2000b, 4.4.1.), és ebben a felfogásban vonzatszerkezet-megőrző átmenetnek minősítjük, mivel a predikatív melléknévi régens nominatívuszi argumentumának (pl. *Valaki_{NOM} részeg*) egy hangalakot nem öltő argumentum feleltethető meg adverbiális frázisokban (*Péter_i [részegen Ø_{ij}] vitte haza Marit_j*).

Konverzió képez főnévből melléknevet (*Annyira király/gáz az az új pizzéria!*), nyilván vonzatszerkezet-megőrzés mellett, illetve melléknévből főnevet (az *angol férfi* körülbelül ezt jelenti: *angol az x illető és férfi az x*, az *angol* pedig főnévként az iménti állítás első felére támaszkodik). A főnévi besorolású *autószerelő* kapcsán (*Felhívok egy autószerelőt*) felhívom a figyelmet arra, hogy közvetlenül egy melléknévi besorolású *autószerelő* régensből képezzük (az *autószerelő brigád*), ez utóbbit pedig páciens-inkorporációval állítjuk majd elő egy *autót szerelő* melléknévi igenévi konstrukcióból (*Az éppen autót szerelő tanoncokat keresem*).

Követjük Laczkót (2000a) az *-ÓjA* főnévképzői besorolásában; és a kiterjesztett Tau modellben azt kapjuk, hogy igéből éppen ily módon képezhetünk főnevet vonzatszerkezet-megőrző módon. Az előző szekcióban ugyanis amellet érveltünk, hogy az igei (NOM, ACC) centrális esetkeretnek a főnevek esetében egy (NOM, POSS) centrális esetkeret felel meg. Az alábbi példák tehát identikus esetkeret-leképezést mutatnak:

- (10) a. *Mari szereti / elcsábítja / megrontja Pétert.* $\langle \text{NOM, ACC} \rangle = \langle -, + \rangle$
 $\downarrow \quad (8e) \downarrow$
 $\langle \text{NOM, POSS} \rangle = \langle -, + \rangle$
- b. *Mari a szeretője / elcsábítója / megrontója Péternek.*

4. Vonzatszerkezet-bővítő képzések

Mint az 1. szekcióban kifejtettem, a Tau modell azon a zsilkai (Zsilka 1966, 1982) filozófiában is központi jelentőségű) hipotézisen alapul, hogy a nyelv polaritásos hatásláncok kiépülése révén képes alkalmazkodni a változó világhoz; ennek a folyamatnak a kreatív eleme pedig nem más, mint a kétféle vonzatszerkezet-bővítő ASV-átmenet.

Tekintsük először át a függelékbeli összefoglaló táblázatnak azokat a képzőit, amelyek a „behatottak” oldalán gyarapítják a hatásláncot. Mint a fenti (8a) pont kapcsán leszögeztem, a tranzitív bemenetű alapesetben gyakorlatilag arról van szó, hogy a bemeneti tárgyat felváltja egy új argumentum a tárgyi szerepben. A *ken* és a *fakaszt* két alaptípust képvisel. Az előbbi esetében arról szól az átmenet, hogy a bemeneti szituációban egy Ágens egy Végpontba juttat egy Páciens: például *valaki ken egy kis zsírt* vagy *szór egy kis paprikát a kenyérre*, míg a kimeneti változatban a Végpont ezáltal előálló (teljes) behatottságára irányítjuk a figyelmet: *megkenste a kenyeret zsírral / beszórta paprikával*. Az utóbbi esetben a bemeneti szituáció ellentétes irányú mozgásról szól, vagyis a Páciensnek egy Kezdőponttól való távolodásáról (*fakaszt egy kis gennyet a sebből / kiszűr néhány földarabot a tejéből / kiválogatja a hibás szemeket a borsóból*), a kimeneti szituációban pedig a Kezdőpontot érintő állapotváltozásra kerül a hangsúly, annak kiürülésére (*kifakasztja a sebet / leszűri vagy megszűri a tejét / átválogatja a borsót*).

Mozgató Ágens nélkül is elképzelhető az imént felvázolt kétféle átmenet: azaz egy Végpont totális behatottsága a rá jellemző telítettséggel (pl. *sok ház épült a hegyoldalon* → *beépült a hegyoldal (luxusvillákkal)*, *sárgállanak a gólyahírek a réten* → *sárgállik a rét a rengeteg gólyahírtől*, *zsonganak a méhek a kertben* → *zsong a kert a méhektől*), illetve egy Kezdőpont totális behatottsága a rá jellemző ürességgel (*fakad a genny a sebből* → *kifakad a seb*¹¹). Az elfajult

¹¹ A cikk névtelen kritikusa a *fakad* esetét nem tartja produktívnak, utalva a következő párra: *fakad a víz a sziklából* → **kifakad a szikla*. Magát az ellenpéldát azzal tartom kivédhetőnek, hogy a sziklának nem része a víz olyan módon, mint amilyen módon a sebnak részét képezi a genny. A „vízfakadás” esete a *csöpög* ige mellett vethető alá a szóban forgó képzésnek produktívnak ítéltető módon: *csöpög a víz a csapból/szivacsból* → *csöpög a csap/szivacs*. A produktivitás megítélését

intranszítív bemenet a (9a.2) átmenet-mintát követi: a bemeneti alak pozitív centrális szerepű argumentuma elhagyja a centrális keretet, így a belépő új argumentumnak egyből kettős polaritás jut; a kapott kimenet pedig újra egy intranszítív ASV.¹²

Intranszítív bemenet esetén a megjósolt (9a.1) átmenet-mintázat is igen gyakori, ahol tehát a bemeneti ASV egyetlen centrális argumentuma csupán a pozitív centrális jegyet adja át az újonnan belépő argumentumnak, a negatívát megtartja. Így tranzitív kimeneti alak jön létre: pl. *telefonál* → *megtelefonálja a hírt*. Az új argumentum annak köszönheti létét, hogy a telefonáláskor „kibocsátott” mondatokból egy hírnek minősíthető koherens egység állt össze; az Ágens folyamatosan fenntartott, de nem szükségképpen valamilyen cél felé törekvő aktivitása tehát a kimeneti alakban már telikus eseményként ábrázoltatik: egy Páciens létrehozása a cél, mint a *virágokat fon egy koszorúba* → *fon egy koszorút* átmenet-típusban.

A (9a.1) átmenet-mintázat rendkívül produktívan gyártja a hagyományosan áltárgyasnak nyilvánított ASV-okat is, amelyekben a tárgy „szótárilag nem vonzata az igének” (pl. Bene 2005). Például az intranszítív ASV-val kifejezendő úszási cselekvéshez képest (l. (11a) alább), számtalan tranzitív verzió hozható létre (11b–f):

- (11) a. *Péter úszik.*
- b. *Péter (le)úszott öt kilométert.*
- c. *Péter átúszta a Balatont / körbeúszta a barlangfürdőt.*
- d. *Péter végigúszta a délelőttöt / három órát úszott egyfolytában.*
- e. *Péter ismét világcsúcsot úszott.*
- f. *Péter leúszta Pált.*
- g. *Péter összeúszott magának egy luxusvillát.*
- h. *Péter halálra úszta magát.*

Felmerül a kérdés: honnan is tudjuk, hogy „szótárilag” mi vonzata az igének. Az „áltárgyas” megközelítés annál is problematikusabb, mert éppen az inkrimi-

persze ezekben az esetekben nagyon megnehezíti a rendkívül erősen korlátozott szemantikai tartomány (mi fakadhat ki a szó szerinti értelemben?).

¹² A bekezdés egyik példájáról eszünkbe juthat a *golyahirektől sárgálló rét* folyamatos melléknévi igenévi kifejezés, amit három eddig tárgyalt képzésből rakhunk össze, illusztrálendő a nyelv gazdaságának és összetettségének egyik fő forrását jelentő *rekurzió* jelenségét: *sárga_A* → *sárgállik_V* (a *golyahír*) → *sárgállik_V* (a *rét*) → *sárgálló_{V/A}* (*rét*). Arra hívtuk tehát fel a figyelmet, hogy egy képzés kimeneti alakja egy másik képzés bemeneti alakja gyanánt szolgálhat, és kalkulációs eljárásunk segítségével az ASV-változást is folyamatosan nyomon követhetjük, azaz összerakhatjuk kompozicionálisan.

nánt argumentumon lehet „kimérni az esemény végbemenését”, ami éppen a kiemelten fontos vonzatok sajátossága (Tenny 1994):¹³ ha például valaki le akar úszni öt kilométert, és bele is fog az úzásba, akkor egy adott pillanatban az odáig megtett távolságon „mérhetjük le”, hogy hol is tart tervének végrehajtásában, az eseményt pedig abban a pillanatban tekinthetjük sikeresen végrehajtottnak (vagyis abban a pillanatban éretik el a kumulatív pontja az eseményszerkezetnek (Alberti – Ohnmacht 2005)), amikor az Ágens abszolválta az ötödik kilométert.

Világos, hogy a hagyományos tematikus elméleteknek mi a gondja az „áltárgyakkal”: zavarba ejtően sokféle vonzatszerkezet alkotható a szemléltetett módokon, ráadásul valóban meglehetősen függetlenül az igető egyedi sajátosságaitól (l. *végigúszta*, *végigfocizta*, *végigszkvassolta*, *végigtáncolta*, *végig-lambdaázta*, *végigzongorázta*, *végigvibrafonozta*, *végiginternetezte*, *végiggereblyézte a délutánt*) amelyeket egytől egyig páciensnek titulálni nyilván nem látszik örvendetes eredménynek egy ambiciózus elmélet számára. A konkrét tematikus szerepektől megszabaduló, absztraktabb argumentum-hierarchiákra áttérő Tau modell számára (l. 1. szekció) viszont nincsen akadálya annak a megközelítésnek, amit a tárgyrag formális megjelenése sugall: tekintsük úgy, hogy egymással (a hatáslánc szerinti rendezésben) összemérhetetlen argumentumokat tartalmazó alternatív hatásláncok épülnek ki, mint ahogy például az *ásás* esetében is elindulhat a hatáslánc-kiépülés különböző irányokban. Aki *ásza a földet*, az lehet, hogy *a kertjét ássa fel* éppen, anélkül, hogy egyetlen *gödört is ásna*; ha viszont *gödört ás*, az újabb alternatívák lehetőségét veti fel: *sírnak ássa*, vagyis *megás egy sírt*, vagy arra készül, hogy *elásson egy kincset*; sőt még a kincs is két eltérő szerepben jelenhet meg: a második szerep az, amikor a *kincs kiásásáról* van szó:

- (12) a. Péter → föld → kert
 b. Péter → föld → gödör
 c. Péter → föld → gödör → sír
 d. Péter → föld → gödör → kincs
 e. Péter → föld → gödör →_{ki} kincs

Szétágazó hatásláncok részbenrendezett struktúrájával lehet tehát pontosan számot adni egy adott igető körül „hemzsegő” számtalan argumentum bonyolult viszonyrendszeréről. A számtalan ASV jelentésének aktuális kiszámítását pedig (az igető prefixálódása mellett) a tárgy szemantikai típusa (idő, távolság, hely,

¹³ Egyes esetekben Bene (2005: 165) maga is eljut az áltárgyi besorolás megkérdőjelezéséig: „tematikusan jelölt elem, ami miatt sajátos [!] áltárgynak kell tekinteni, hiszen az áltárgyak tematikusan jelöletlenek”.

személy stb.) segíti elő (Alberti 2000). Gyakorlatilag azt kell az interpretálónak kitalálnia, hogy milyen releváns kapcsolata lehet egy úszó személynek egy megemlített idővel, hellyel, másik személlyel, önmagával (11b–h). Másodlagos kérdés, hogy a felfejtett jelentésű ASV-ot külön tételként elhelyezzük-e a belső lexikonban, vagy úgy tekintjük, hogy újra és újra az alkotóelemeiből rakjuk össze.

Térjünk most át a *kalap-ja-i-m* szóalakban felbukkanó titokzatos *-(j)A* toldalékra (amely a *hajó-Ø-i-m* szóban például üres hangalakot ölt). Követjük Szabolcsit (1992) és elődeit abban, hogy a birtokolttság tényének kifejezőjét lássuk ebben a toldalékban. Azt a merész kijelentést szeretnénk azonban tenni, hogy ezt a toldalékot a vonzatszám-növelő tulajdonsága a képzők körébe helyezi: pl. *ez itt (egy) kalap* → *ez itt Péternek a kalapja* (v.ö. **Ez itt Péternek a kalap*). Ha pedig képző, akkor a szófajt nem váltó főnévi képzők azon cellájába kell helyeznünk, ahol a (9a.1) intranszítív bemenetű átmenet-mintázatot mutató esetek számára van éppen hely (ahol a főnévi régens mellett az „intranszitivitás” azt kell jelentse, hogy nincsen birtokos az ASV-ban):¹⁴

- (13) a. *Ez itt (egy) kalap.*

$\langle \text{NOM} \rangle = \langle -/+ \rangle$
 ↓ (9a.1)
 $\langle \text{NOM, POSS} \rangle = \langle -, + \rangle$

- b. *Ez itt a kalapja az én feledékeny Péter barátomnak.*

- (14) a. *Gyakran darálnak a munkások ebben a helyiségben.*

$\langle \text{NOM} \rangle = \langle -/+ \rangle$
 (9a.2)
 $\langle \text{NOM} \rangle = \langle -, + \rangle$

- b. *Ez itt a daráló.*

A fenti (14) példában már a Laczkó (2000a) által javasolt „helyiségnév-képző” -*Ó* toldalék átmenet-mintázatát szemléltettem (amelynek termékenységet megmutatja a *strimpfel(ő)* fiktív szóval való sikeres helyettesítés lehetősége is), ami a (9a.2) intranszítív bemenetű típusba sorolható be sikeresen. Ebből adódóan analógiát az *épülnek a házak a hegyoldal* → *beépül a hegyoldal* példával szemléltetett átmenettel vonhatunk; ami nem tűnik erőltetettnek.

Áttérve a hatásláncot a „hatók” oldalán bővítő képzésekre, az iskolapéldaként szolgáló műveltetés legyen az első kommentált ASV-átmenet. Mint (8b) mutatja az előző szekcióban, a tranzitív bemenetű alapesetben érintetlen tárgy mellett alanycsere zajlik le. Az intranszítív bemenet elfajult esetében a (9b.1) átmenet-mintázat tekinthető termékenynek, ahol az új alany tárgyi helyzetbe

¹⁴ Az -*Ó*JA főnévképzőben (Laczkó 2000a) nyilván szintén a birtokolttságra utaló morfémát lehetjük fel, társulva az -*Ó* (egyik) főnévképzői változatához. Ez a *-(j)A* képzői felfogása mellett szól.

„tolja” a bemeneti alanyt; megjegyzendő azonban, hogy a (9b.2) átmenet-mintázatra is akad egy-egy példa, inkább zárványként. Ez utóbbi esetben a kimeneti ASV is intranzitív (*Hol/Kivel dolgoztatsz / varratsz / köttetsz / lektoráltatsz mostanában?*).

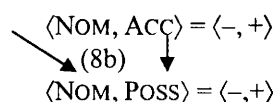
A műveltetés kapcsán érdemes szót ejteni az egyes képzők „fonetikai valósága” és az ezekhez kapcsolódó absztrakt ASV-átmenet különbségéről. Ami az első aspektust illeti, csak a *-(t)At* minősül produktívnak (Komlósy 2000), míg például a *fagy* → *fagyaszt* átmenet morfológiai megnyilvánulásának tekinthető szuffixálás az *-Aszt* hangsorral nem az: *kistrimpfeltettem / *kistrimpfeleszttem a biszájgokat*. Ugyanakkor a *fagy(t)at* szóalak nem létezik a magyar nyelvben. A blokkolás az oka: a zárványként megmaradt *fagy* → *fagyaszt* átmenet nem engedi a produktív morfológiai képzést érvényesülni. Egységes képet úgy nyerhetünk a „fonetikai valóság” és az absztrakt átmenet-típusok között, ha úgy fogjuk fel a kapcsolatukat, hogy a táblázat egy adott cellájához tartozó és egyben megjósolható jelentésváltozással járó ASV-átmenetet tekintjük elsődlegesnek, és aztán azt vizsgáljuk, hogy adott bemeneti alakok esetében milyen képzési forma *valósítja meg* az illető átmenetet. A kép meglehetősen szövevényes is lehet: mondjuk egy produktív szuffixálás működik, kikerülve egyfelől a zárványként túlélő (pl. *fő(l)* → *főz*, *süllyed* → *süllyeszt*), másfelől a más műveletek által produkált (pl. *sárgul* → *sárgít* / **sárgultat*, *sötétedik* → *sötétít* / **sötéted(t)et*) bemenet–kimenet párokat. A Tau modell ASV-átmenet-elméletének éppen ez az elkülönítési lehetőség adja meg a jelentőségét. konkrét képzők említése nélkül is meg tudunk határozni átmenet-mintázatokat, az Univerzális Grammatika elemeként, amit egy adott nyelvben adott morfológia eszközök realizál(hat)nak (Alberti 1997).

Az imént szóba került *-ít* képző szófajváltó. Bemeneti esetkerete a melléknévi kategória miatt szükségképpen intranzitív, a kimeneti igei kategória azonban már lehetővé teszi a (9b.1) szerint előálló tranzitív kimenetet. Érdemes összehasonlítást tenni a nem termékeny *-VII* képzővel, ami ugyanerre a (9b.1) átmenet-mintázatra működik. Különbség csak a jelentéshozadékból lehet ezek után, amit itt a szokásos thematikus szerepekhez kötött szemantikai rész-információ alapján pontosan kimutathatunk: az *-ít* egy ágensi (vagy eszköz thematikus szerepű) argumentummal gazdagítja a hatásláncot (*drágít*: 'azt okozza, hogy teljesül, hogy [drága / drágább az x]'), míg az *-VII* képzés egy Experienssel (*drágáll*: 'úgy vélekedik, hogy [drága az x]').

Az alábbi (15–17) példasorok a főnévképzés idevágó eseteit szemléltetik és közlik a kimutatható átmenet-mintázatot is. Az alanyi pozíciót megszerző argumentum a (15) és a (17) esetben – akár ige, akár melléknév, akár főnév volt a bemeneti szófaj – a bemeneti szituáció *Davidson-féle* avagy *eventuális* argumentuma lesz (Parsons 1995): valamiről azt állítjuk (a veszélyes vagy

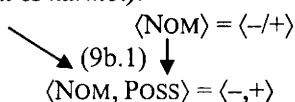
meglepi szituációról), hogy az nem más, mint az oroszlán simogatásának a cselekvése vagy az a tény, hogy Mari szép / tanár.¹⁵ A (15) típus tranzitív bemenetű: a bemeneti alak Ágens helyett az eventuais argumentum szolgál alanyként a kimeneti ASV-ban (8b). A (17) átmenet-típus elfajult, mert intranszitiv a bemenete; az átmenetet a (9b.1) verzió írja le: a bemeneti alany birtokosi szerepbe csúszik, hogy átadja az alanyi státuszt az eventuais argumentumnak. A (16) példatípus korlátozottan termékeny (idetartozik a *darázs csípése* és a *kutya harapása*, amik *eredmények*, és nem a fenti tény/cselekvés kategóriába tartoznak); így csupán a szerkezeti kétértelműséget szemléltető híres (15)/(16) összevetés miatt foglalkozom vele. Amúgy a (16) átmenetet ugyanúgy magyarázhatjuk, mint a (17) pontban szemléltetetteket, amennyiben a bemeneti alakot intranszitivnak feltételezzük (*a darázs csíp*, *a kutya harap*)

- (15) a. *Mari simogatja az oroszlánt.*

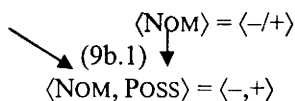
- b. *Ami igazán veszélyes, az az oroszlánnak_{PAC} a simogatása.*

- (16) a. *?Az oroszlán_{AG} ritkán simogat (inkább üt és karmol).*

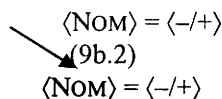
- b. *Amit itt láthatsz a karomon, az az oroszlánnak_{AG} a simogatása.*

- (17) a. *Mari szép / tanár.*

- b. *Ami igazán meglepett, az Mari szépsége / tanársága.*

- (18) a. *Ez itt Pécs.*

- b. *Mari pécsi.*

¹⁵ A (15a) mondat például három szereplőről szól: az igei régens két „rendes” argumentumáról, Mariról és egy oroszlánról, valamint magáról arról a tényről, hogy Mari simogatja az oroszlánt, ami a régens „+1-edik”, vagyis inkább „nulladik” argumentumának tekinthető. Érvek: e három szereplőre utalhatunk vissza névmással (*Mari₁ simogatja az oroszlánt₂, pedig látja Ø₁, hogy az₂ szemmel láthatólag csöppet sem élvezi ezt₀*); illetve e három szereplőhöz szerkeszthetünk alárendelt tagmondatot (*Az oroszlánt, aki tegnap került az állatkertbe, tegnap Mari, a bátyám kislánya, bátran megsimogatta, ami még egy felnőttől is komoly bátorságot igényel*).

Végül az egyes főnévtípusokon produktívan működő *-i* melléknévképzőről kell még megemlékeznünk. Mint a fenti (18) példa mutatja, ezúttal az intranzitív bemenetekre vonatkozó (9b.2) átmenet-verzióhoz célszerű folyamodnunk, ami egy magányos centrális alanyt egy másikra cserél.

5. Vonzatszerkezet-csökkentő képzések

Most a függelékbeli összefoglaló táblázat utolsó két nagy szekcióját fogjuk kommentálni, ahol olyan ASV-átmenetek szerepelnek, amelyek lényegében kitörlik valamelyik centrális argumentumot, legalábbis a centrális keretből.

Egy ilyen átmenetet persze úgy is fel lehet fogni, hogy előléptettük a másik centrális argumentumot, mindkét pólust odarendelve hozzá. A 2. szekcióbeli (8) pont kapcsán rámutattunk, hogy a lefokozás és az előléptetés kölcsönösen kiváltják egymást; ebből adódóan egy képzési átmenetet tulajdoníthatunk az egyik operációnak mint meghatározó faktornak, a másikat járulékos elemnek minősítve. Majd rámutatunk, hogy a meghatározó faktort akkor lehet egyértelműen kijelölni, ha egy képzés intranzitív bemenettel is működik. Mindenesetre a táblázatban vízszintesen kettéosztottam minden egyes átmenettípus celláját, és hipotézist állítottam fel arról, hogy a meghatározó faktor vajon az előléptetés vagy a lefokozás. Ahol egyértelmű a döntés, ott erre ki is térek majd.

A részletező tárgyalást kezdjük a pozitív centrális argumentumot törölő képzésekkel! A legegyszerűbb esetben a tárgy elhagyásáról van szó, amit intranzitivizálásnak nevezhetünk és konverzió alakjában valósul meg; termékenysége korlátozott (*Péter eszik* / **helyez*). A jelentésmódosulást a következő formulával tudjuk megközelíteni: $ESZIK_{int}(x) = \exists y.ESZIK_{tr}(x,y)$. Az y argumentum egzisztenciálisan lekötődött a logikai formulában, ezért a szintaxis már nem adhat szabadon kitölthető vonzathelyet a számára. A jelentésmódosulás okát láthatjuk abban is, hogy nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni (az adott esetben) az ételt, de abban is, hogy az Ágens önmagára tett hatására akarjuk ráirányítani a figyelmet, például arra, hogy éppen el van foglalva, vagy arra, hogy felerősíti / hizlalja magát.

Egy szintaktikai vonzatot – mint szabadon kitölthető helyet – két argumentum azonosításával is felszámolhatunk: pl. $FESÜL_{ref}(x) = FESÜL_{tr}(x,x)$. Ezt az átmenet-típust reflexivizálásnak nevezhetjük, és hasonló morfémák egy csoportja valósítja meg (l. *fészülködik*, *mosakodik*, *borotválkozik*). A reflexi-vizálás explicitté teszi, hogy az Ágens önmagára gyakorol hatást.

A szabadon kitölthető tárgyi vonzathelyet inkorporálással is felszámolhatjuk: ezt a konverziós átmenetet az jellemzi, hogy a (tipikusan determinálatlan főnévi alakban jelentkező) tárgy az ige elé lép (miközben a mondat

semleges marad), és egy hangsúlyegységet alkot vele (egyetlen kezdőszótagi hangsúllyal) (Komlósy 1992). Képletbe így foglalhatnánk a változást: $SZEREL_{ink:AUTÓ}(x) = \exists y.[SZEREL_{tr}(x,y) \ \& \ AUTÓ(y)]$. Mint alább (19b) is szemlélteti, a cselekvéshez képest tipikus tárgyakat lehet inkorporálni, amelyekkel az adott cselekvés „intézményesültnek” tekinthető egy általános értelemben (Komlósy 1992). Az alábbi (19a–b) pontban rámutatunk a három átmenet típusazonosságára; a jelentésbeli különbségek lényegére az eddigi képleteket általánosító (19c.1–3) formulasorozat világít rá:

(19) a. *Péter eszik egy kiflit / megfésűli magát / szereli az autót.*

$\langle \text{NOM}, \text{ACC} \rangle = \langle -, + \rangle$
 $\downarrow (8c)$

b. *Péter eszik / fésűlködik / autót / ??? Fordot szerel.* $\langle \text{NOM} \rangle = \langle -/+ \rangle$

- c. 1. $V_{intr}(x) = \exists y.V_{tr}(x,y)$
 2. $V_{refl}(x) = V_{tr}(x,x)$
 3. $V_{ink:N}(x) = \exists y.[V_{tr}(x,y) \ \& \ N(y)]$
 4. $V_{ink:N}() = \exists y.[V_{intr}(y) \ \& \ N(y)]$

Elképzelhető-e az imént tárgyalt három képzésfajta esetében elfajult (intranszitiv bemenetű) megvalósulás? Az alábbi (20) példa tanúsága szerint az inkorporálás esetében igen: lényegében azt figyelték meg, hogy Ágens nélkül is inkorporálhatunk egy Pácienst, de ugyanezt egy magányos Ágenssel nem tehetjük meg. Mint a fenti (19c.4) formula is mutatja, ebben az elfajult esetben a kimenetnek üres a centrális kerete. Ez egyben azt is eldönti, hogy az inkorporálás meghatározó faktora a pozitív centrális szerepű argumentum lefokozása (és nem az Ágens előléptetése).¹⁶ A művelet tehát pozitív centrális argumentumokon működik; (20b) tanúsága szerint az abszolút jelleget tekintve is, vagyis a bemeneti argumentumszámtól függetlenül lényegében Pácienst keres (a Perlmutter-féle (1978) unaccusative hipotézis egy megnyilvánulását adva).

A Tau modellben úgy ragadhatjuk meg az összefüggést, hogy ha egy intranszitiv bemenettel is működő átmenet meghatározó faktora a pozitív centrális argumentumot érintő operáció (lefokozás / előléptetés), akkor egy hatásláncba rendeződött argumentumok közül van egy olyan a primitív magban, amittől pozitív irányban álló argumentumokra alkalmazható az adott operáció, negatív irányban állókra viszont nem. Következésképpen erős ágens például semmiképpen nem inkorporálható (**régész ásat itt*), míg egy erős páciens

¹⁶ Az intranszitivizálás és a reflexivizálás nem látszik működni Ágens nélkül, ezért az Ágens-előléptető faktort tekintettem meghatározónak az esetükben. Az érvelés élesítése még jövőbeli kutatásokra vár.

inkorporálódott eredeti birtokossal. Érdeemes figyelni rá, hogy a birtokost már nem tartalmazó centrális keret az előző szekcióban tárgyalt módon újra bővíthet birtokossal: *Péter(-nek a) kedvenc Ady-verse*, *Péter(-nek az) örökös autószerelése* (és azt is helyesen jósoljuk meg, hogy két birtokos viszont nem maradhat a főnévi régenshez tartozó centrális keretben, noha az előbbiek alapján ennek szemantikai kizáró oka nincsen: **Péternek az Ady (kedvenc) verse*, **Péternek az autó (örökös) szerelése*).

Az összefoglaló táblázat utolsó nagy szekciója olyan átmenetekről szól, melyek során a bemeneti alany törlődik ki (a centrális keretből), és ezáltal a bemeneti tárgy kettős centrális szereppel bíró alannyá lép elő (8d). Az angolban a passzivizálást jellemezhetjük így (Alberti 1996, 1998b), amelynek a döntő szerepe e nyelv rendszerében az, hogy a Páciens előtérbe léphessen topikként, ami az angolban lényegében az alanyi pozíciót jelenti (a (2a) megszorításból adódóan pedig ennek az az ára, hogy az Ágenst száműzni kell a centrális keretből, hiszen tárgyként nem szabad realizálnia).

A magyarban a passzivizálás mint igeképzés archaikus, következésképpen produktívnak nem minősíthető (pl. *riporter kerestetik*, *ilyen lehetőség ritkán adatik az embernek*), a mediálisképzés pedig sajátos jelentéstitket hoz magával („*magától*” *megoldódott*, *(elővigyázatosságom ellenére) elkenődött*); ige- és névszók viszont számtalan módon képezhetőek a (8d) átmenet-mintázat szerint, mint a táblázat sűrűn teleírt alsó ötöde mutatja. A kézenfekvő eseteket az alábbi (23) példasorban gyűjtöttem egybe:

- (23) a. *Péter megoldotta a problémát.* $\langle \text{NOM, ACC} \rangle = \langle -, + \rangle$
 $\swarrow \text{(8d)} \searrow$
 $\langle \text{NOM} \rangle = \langle -/+ \rangle$
- b. *A probléma megoldódott / *megoldatott / meg van oldva. /*
megoldott / megoldandó / megoldható / megoldhatatlan /
megoldatlan probléma

További megjegyzéseket az intranszitiv bemenetet is elfogadó képzések érdemelnek. Ilyen a határozói igenév képzése (pl. *be van rúgva*, *el van görbülve*, *be van horpadva*, *ki van apadva*, *ki van merülve*) és a befejezett melléknévi igenév képzése (*egy berúgott fazon*, *egy elgörbült rúd*, *egy behorpadt hordó*, *egy kiapadt ókút*, *egy kimerült bánya*); a *-hAtAtlAn* pedig rengeteg zárványban felbukkan, bár nem produktív (*elévülhetetlen*, *kiapadhatatlan*, *kifogyhatatlan*, de **(ki)merülhetetlen*, *fáradhatatlan*, de **kifáradhatatlan*). A szóban forgó képzések meghatározó faktora tehát egyértelműen a Páciens (a pozitív centrális szerepű argumentum) előléptetése, és nem az Ágens lefokozása (Alberti 1996, 1998b), hiszen az egyetlen argumentum nem a törlődés sorsára

(26) a. *Ez Marinak a gondja / (szőke) haja.* ⟨NOM, POSS⟩ = ⟨−, +⟩
 ↓(8d) ↓
 b. *Mari gondos / gondtalan / gondatlan / szőke hajú.* ⟨NOM⟩ = ⟨−/+⟩

(27) a. *Péter felrakta az árut.* ⟨NOM, ACC⟩ = ⟨−, +⟩
 ↓(8d) ↓
 b. *Ez az árú viszonylag kellemes rakomány.* ⟨NOM⟩ = ⟨−/+⟩

A végére hagytam a legnagyobb fantáziát igénylő elemzést. Az *-l/-z* képző főnévből képez igét, egy birtokos szerkezetből indulhatunk tehát ki:

- (28) a. *Ez Péternek a kapája / gereblyéje / gitárja / csaja.*
 $\langle \text{NOM, POSS} \rangle = \langle -, + \rangle$
 b. *Péter kapál / gereblyéz / gitározik / csajozik.* $\langle \text{NOM} \rangle = \langle -/+ \rangle$

A formális levezetést vajon alá lehet-e támasztani olyan megfontolással, ami kapcsolatot teremt egy (megfelelő módon értelmezett) birtoklás és egy cselekvés között? Megítélésem szerint igen, amennyiben a sok jelentésű 'X-nek van Y-ja' birtokos szerkezetet úgy értelmezzük, hogy 'X-nél van Y', a jelentéshozadékot pedig imígyen: X a nála lévő Y-nal olyan tevékenységet folytat, ami Y jellegéből kézenfekvően adódik. Ha például Péternél van kapa vagy gitár, akkor

annak rendeltetésszerű használata éppen azt jelenti, hogy Péter kapál vagy gitározik.¹⁷

6. Összefoglalás

Maradéktalanul áttekintve a Strukturális magyar nyelvtan Morfológia kötetében (közel) produktívnak minősített képzéseket – tehát azokat, amelyek mögött a szinkrón nyelvéllapotban is élőknek tekinthető átmenetszabályok működnek – igazolódni látom azt a kiinduló hipotézisemet, miszerint a szófajt nem váltó igei képzésekre kidolgozott eredeti Tau modell (Alberti 1997) kiterjeszthető a szófajt váltó képzések teljes spektrumára, éspedig azon a kézenfekvő módon, miszerint a kimeneti szófajra jellemző centrális esetkeret az egyetlen újonnan figyelembe veendő tényező.

Azt állítom, hogy a ⟨NOM, ACC⟩ igei centrális esetkeretnek a főnévi régens esetében egy ⟨NOM, POSS⟩ centrális esetkeret felel meg. A leképezést a (10) példában bemutatott *-ÓJA* főnévképző (Laczkó 2000a) vonzatszerkezet-megőrző módon meg is valósítja: *Mari_{NOM} elcsábítja Pétert_{ACC} → Mari_{NOM} az elcsábítója Péternek_{POSS}*. A tény / cselekvés kimeneti jelentést adó produktív *-As* főnévképző esetkeret-módosító hatását bonyolultabb módon lehet ugyan megragadni (15), de ez az átmeneti módozat éppen a szófajt nem váltó igei képzések közül a legproduktívabbra jellemző, a műveltetésre (8b). További részletek helyett a kiterjesztett Tau modell képzőkről szóló elméletének lényegére szeretném még ráirányítani a figyelmet: a (8) pontban látható az az ötféle esetkeret-átmeneti mintázat, amelyeket (függetlenül az érintett szófajpártól) a tranzitív bemenetű képzések számára levezettem, és ezt követi a (9) pontban az intranszitiv bemenetű „elfajult” esetek előtt álló lehetőségek számbavétele. Amint a függelékbeli táblázat is mutatja, a megjósolt lehetőségek a magyar nyelv képzőrendszerében testet is öltenek; ezzel számos rejtett összefüggést feltáró rendszert sikerült vinni egy szövevényes leírási területre, igazolva ezáltal az elméleti keret magyarázó adekvátságát.

Ami a továbblépést illeti, a más nyelvek adataival való összevetés „mennyiségi” problémáján túl az eddig feltárt összefüggések elmélyítését egy

¹⁷ A cikk névtelen kritikusa szerint a *csajozik* „pont ellenpéldája az itt felvázolt elképzelésnek, hiszen a csajozás tipikusan nem saját csajjal történik”. Nem értek egyet az ellenvetéssel, hiszen a kapálás, a gereblyezés vagy a gitározás sem feltétlenül saját kapával / gereblyével / gitárral történik. Minden további nélkül utalhatunk azonban két lányra egy fényképen úgy, hogy „Na, ez itt a Péter csaja, az meg ott a Pali csaja”, amennyiben a fénykép Péter és Pál azon görbe estéjét örökítette meg, amikor először és utoljára flörtöltek egy diszkóban két lánnyal, függetlenül attól, hogy az adott időszakban rendelkeztek-e éppen állandónak minősíthető barátnővel.

olyan területen is szeretnénk megvalósítani, amelyről egy nemrégén befejezett cikk szól (Alberti és Ohnmacht 2005): az aspektus és eseményszerkezet problematikájáról van szó. Szeretnénk az eseményszerkezeteket a régenst létrehozó képzés lépéseiből levezetni.

Irodalom

- Alberti Gábor (1988a), Tau modell (a természetes nyelv egy sztochasztikus modellje). Szakdolgozat az ELTE TTK Valószínűségelméleti Tanszékén.
- Alberti Gábor (1988b), Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje), Műhelymunkák 4: 3–39, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Alberti Gábor (1992–1993), Hatáslánc. NyK 93: 137–159.
- Alberti, Gábor (1994), Model Tau: A Formal Theory of Thematic Roles. In: Bánréti, Zoltán (ed.), Papers in the Theory of Grammar. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 184–235.
- Alberti, Gábor (1995), Role Assignment in Hungarian Possessive Constructions. Approaches to Hungarian 5: 13–28.
- Alberti Gábor (1996), Passzívizálási művelet a magyarban. NéNy 37: 7–46.
- Alberti, Gábor (1997), Argument Selection. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Alberti Gábor (1998a), Struktúrák a vonzatszerkezetben. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3. JATE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 185–221.
- Alberti, Gábor (1998b), On Passivization in Hungarian. Approaches to Hungarian 6: 103–121.
- Alberti Gábor (2000), Jelentésleírás — „életfogytiglani” DRS-ben. In: Geccső Tamás (szerk.), Lexikális jelentés — aktuális jelentés. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 12–25.
- Alberti, Gábor – Ohnmacht, Magdolna (2005), Aspect and Eventuality Structure in Hungarian. Talk at Seventh International Conference on the Structure of Hungarian. Veszprém, 29–31 May. Ms., Ling. Dept., Univ. of Pécs.
- Bene Annamária (2005), Az igék bennható – mediális – tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában. PhD-értekezés. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Bresnan, Joan – Kanerva, Jonni (1989), Locative inversion in Chichewa: A case study of factorization in grammar. LI 20: 1–50.
- Dowty, David (1991), Thematic Proto-Roles and Argument Selection. Lg 67: 547–619.
- Fillmore, Charles J. (1968), The Case for Case. In: Bach, E. – Harms, R. T. (eds), Universals in Linguistic Theory. Holt, Reinhart and Winston, New York. 1–88.
- Grimshaw, Jane (1990), Argument Structures, Linguistic Inquiry Monograph 18. MIT Press, Cambridge.
- Gruber, Jeffrey (1965), Studies in Lexical Relations, Doctoral dissertation, MIT, Cambridge. (= Lexical Structures in Syntax and Semantics. North Holland, Amsterdam. 1976: 1–210)

Jackendoff, Ray (1987), The Status of Thematic Relations in Linguistic Theory. *LI* 18: 369–411.

Kenesei István (2000), Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer (2000), 75–136.

Kiefer Ferenc (szerk.) (2000), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000a), A szóképzés. In: Kiefer (2000), 137–164.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000b), Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer (2000), 165–214.

Komlósy, András (1982), "Deep Structure Cases Reinterpreted". In Kiefer, Ferenc (ed.) *Hungarian General Linguistics, Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 4*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 351–385.

Komlósy, András (1992), Régensék és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.

Komlósy András (2000), A műveltetés. In: Kiefer 2000: 215–292.

Laczko Tibor (2000a), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer (2000), 293–408.

Laczko Tibor (2000b), A melléknévi és határozói igenévképzők. In: Kiefer (2000), 409–452.

Laczko Tibor (2000c), Zárójelezési paradoxonok. In: Kiefer 2000: 619–652.

Parsons, Terence (1995), Thematic Relations and Arguments. *LI* 26: 635–662.

Perlmutter, David (1978), The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence. Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.

Rappaport, Malka – Levin, Beth (1988), What to Do with Theta-Roles? *Syntax and Semantics 21*, Thematic Relations. Academic Press, New York. 7–36.

Szabolcsi, Anna (1992), *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tenny, Carol. L. (1994), Aspectual roles and the syntax-semantics interface. *Studies in linguistics and philosophy* 52. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

Tóth, Ildikó (2000), *Inflected Infinitives in Hungarian*. Tilburg Dissertation in Language Studies, Tilburg.

Williams, Edwin (1995), Theta Theory. In: Webelhuth, G. (ed.), *Government and Binding Theory and the Minimalist Program. Principles and Parameters in Syntactic Theory*. Basil Blackwell, Cambridge, Mass. 99–124.

Zsilka János (1966), A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. *NyudÉrt* 53.

Zsilka János (1982), *De constructione* (Történet és állapot egysége a nyelvben), Akadémiai Kiadó, Budapest.

SIMONCSICS PÉTER

Karácsony Sándor nyelvészeti nézeteiről és ezek utóéletéről

Sándor Karácsony (1891–1952) a charismatic figure of the interwar years, was among others also a linguist whose thoughts on language, unfortunately, passed almost unnoticed by the profession up until this day. His grammar “Hungarian Grammar Based on Societal Psychology” from 1938 was not only a product of early structuralism and, as such, a fully systematic description of Hungarian, but also an unparalleled and an absolutely unique approach of language in general – far ahead of his time. His thesis can be summed up as „every sentence one utters is accompanied by a »silent« or a »shadow sentence« hidden behind conveying the message 'here and now I (am) tell(ing) you'”. It is, indeed, a language universal formulated two decades before similar theses of Austin, Halliday, Ross and others. While the indifference toward Karácsony’s linguistic approach in his days may be explained by his exceptional ingenuity with which he preceded his time, it is difficult to find an excuse for present day accusations judging Karácsony’s views on language as being “the last resorts of xenophobia and racism” as it was recently expressed by a prominent linguist of Hungary. He is referring to the thesis attributed to Karácsony that Hungarian has a predilection to “coordination” and shuns “subordination” in syntax, i.e. “coordination fits Hungarian, while subordination does not”. The accusation is totally false and unfounded, since Karácsony never said such nonsense. Through the works of the XVIIth century poet Miklós Zrínyi, the author demonstrates also a third thesis of Karácsony: how it is to be understood that Hungarian is objective as regards content and primitive in view of form.

1. Karácsony Sándor „mellérendelés-elve” vádak és félreértések kereszttüzében

Két Karácsony Sándor nevéhez tapadó félreértéssel kezdem. Az egyik a nevével kapcsolatban sokat emlegetett „mellérendelés” elve. Hívei, csakúgy mint ellenségei, gyakran hivatkoznak a „mellérendelésre”, mint a magyar nyelv és gondolkodás alapvető formáló elvére – előbbieik büszkén, mert egy Európában ritka, térségünkben pedig egyedülállónak hitt hagyományt, nyelvünk ázsiai gyökereinek bizonyítékát látják benne, utóbbiak megvetőleg, mert ők a nyelvészeti dilettantizmus tipikus példáját vélik benne fölfedezni. Ez utóbbira egy frissen publikált példát idézek:

„Míg a román és szlovák nacionalisták a nyelvük ősi indogermán (azaz árja) mivoltát, a latinnal, ógöröggel, szanszkrittal való – valóban bizonyított – rokonságát hangsúlyozták, addig magyar kortársaik és érzülettársaik nem tehettek mást, mint ellencsapásként a primitívség kultuszát hirdették meg, a turáni őserőt, a szittyia egyszerűséget látták bele a magyar nyelvbe és persze a rájuk jellemző rövidzárlattal a magyar gondolkodásba és a magyar emberbe. E nézetcsokor legjellemzőbb képviselője Karácsony Sándor volt: hallatlan károkat okozott a magyar nyelvről való gondolkodásban, a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában. Karácsony azt hirdette például, hogy a magyar nyelvhez jobban illik a mellérendelés (*Kiment az állomásra és hazavitte a nagyapját*), mint az alárendelés (*Kiment az állomásra, ahonnan hazavitte a nagyapját*), és hogy ezért az utóbbi szerkesztés kerülendő, magyartalan és helytelen. Erre, mondanom sem kell, semmiféle bizonyíték nincs, beszélők ezrei élnek ezzel a szerkezettel, s így a nyelvész nem mondhat róla mást, mint a többi magyar szerkezetről: használják, tehát van. Mégis érdekes, hogy egy hetilapban nemrég (tehát a 21. század elején!) egy olvasói levélben valaki – ártatlanul, nyilván iskolai emlékeire támaszkodva – Karácsony mellérendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le. Karácsony a mellérendelésből arra következtetett, hogy – a »hierarchikus« németekkel szemben – a magyarok demokratikusabb észjárásúak.

Nyelv és társadalom viszonyának ezek az erőltetett tartalmi »megfeleltetései« a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyei. Alapvető tévedésük, hogy a nyelvűséget örökletes dolognak állítják be – pedig csak a nyelviség öröklődik, a nyelvűség nem» (Nádasdy 2006: 53–54.).

Vessük össze a fenti állítást az alábbi Karácsony Sándor írta szöveggel:

„A magyarrá lételnek egyetlenegy előfeltétele van s az nem materiális, nem a történelem előtti turáni lovas környezetiktálta átöröklött adottsága (kiemelés tőlem! – S. P.), de nem is a mai magyar élet külső körülményeinek egyéniségformáló ereje, hanem egyesegyedül az a tény, hogy aki közénk került, élő tagjává vált-e közösségünknek, vagy megtartotta eredeti közösségét s onnan kapott feladatok imperatívusainak engedelmeskedik. Mert mindig a vállalkozás parancsol, sohasem a föld-

rajz és történelem, tehát a vállalkozás tér- és idővonatkozása”
(Karácsony 1939: 222).

Ennek az idézetnek kapcsán és példakép(p) fölhívnám a tanulmány írójának figyelmét egy vele azonos nevet viselő, kiváló kortárs nyelvész, költő és műfordító, Nádasdy Ádám családtörténetére: a Monarchia összeomlása után Budapesten maradt, majd a II. világháború után végképp ittragadt osztrák nagyszüleinek „érthetetlen” viselkedésére, hogy ti. sorsközösséget vállaltak a velük nem „vérokon” magyarokkal és kitartottak mellettük mindvégig, a háborús időkben és az őket hátrányosan megkülönböztető Rákosi-korszakban is, holott lett volna hova kivándorolniuk, ahol zavartalanul élhettek volna.

„Annyira így van ez – térjünk vissza megint Karácsony Sándorhoz –, hogy változatlan külső körülmények között mégis imperativus-váltás lehetséges. Ezt a sajátságos tüneményt észlelte például Szekfű Gyula a magyarországi németiség egy részén s jelölte új néven az asszimiláció eddig is ismert ténye mellé disszimilációnak. A disszimiláns német felmondja az engedelmisséget eddigi imperativusainak, a „magyar” vállalkozás objektív és primitív lelki magatartása konzekvenciáinak s új feladat új imperativusai felé orientálódik, földrajzilag és történelmileg messzeeső közösség tagjaként kezd viselkedni: „gyarmatos” lesz a „bennszülöttek” között.

[...]

A disszimiláns magyar ellenképe gyanánt viszont valószínűleg nagyon sok magyar él Magyarország és a magyar történelem keretei között, aki nem tartja és nem hirdeti magát magyarnak, mégis az. Elhamarkodott következtetés például azt tartani magyarnak, aki magyarul beszél. *„Nyelvében él a nemzet” – igaz, de csak részigazság, a nemzet nyelvében is él, de épen úgy él egész folklóre-jában is, mint nyelvében* s nem lehet tudni, mi nyom többet a latban, ha szóról-szóra magyar szavakkal helyettesíték be egy nem-magyar nyelvi törvények szerint fogalmazott mondatot s azt állítom, hogy most magyarul beszélek, vagy ha Erdélyben magyarul mesélem el ugyanazt a mesét, dalolom el ugyanazt a népballadát, hímzem tele ugyanolyan motívumokkal az ágyterítőmet, mint ahogy ugyancsak Erdélyben oláhok oláhul mesélnek, dalolnak, hímeznek hasonlóképen a magyarokhoz és másképen, mint a regátbeli oláhok. *Legfőképpen pedig, mint ahogy láttuk, még csak nem is folklóre-jában él a nemzet, hanem egész társaslelki magatartásában, jelesül magyar módon akkor, ha joga, művészete, nyelve, társadalma és vallása tartalmában objektív, formájában primitív és vállalkozása, amely ezt a lelki magatartást idegezte be nála és váltja ki belőle, mégsem Ázsia már, hanem Euramerika*” (Karácsony 1939: 222–223).

Karácsony tehát nem állítja elének követendő példának a „történelem előtti turáni lovas környezetiktálta átöröklött adottságát”. Ami a Karácsony Sándornak tulajdonított „magyar nyelvhez jobban illő mellérendelés” illusztrálására tanulmányíró adta példát illeti, arról csak annyi tudható bizonyossággal, hogy nem Karácsony Sándortól való. Hogy honnan való, azt csak a tanulmányíró tudná megmondani. Hozzátehető még ehhez, hogy nem Karácsony Sándor volt az a valaki sem, „[aki] – ártatlanul, nyilván iskolai emlékeire támaszkodva – Karácsony mellérendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le [...abban a bizonyos] hetilapban nemrég [...]”. Karácsony Sándor pályájának ismeretében állítom, hogy Magyar nyelvtanát, ill. nyelvvel kapcsolatos fölfogását ő maga egészében és rendszerszerűségében iskolai (értsd: elemi és középiskolai) keretekben soha nem tanította. Ebből következik, hogy ilyen iskolai élménye Karácsony-tanítványnak nem lehetett. Felső fokon, igaz, 1934-ben történt habilitációját követően a debreceni egyetemen magántanári előadássorozatként és „önképző-köri formában” máshol is (az Üllői úti KIE-székházban a 30-as évek végén) előadta nyelvről vallott elképzeléseit. Ezek azonban nem keltettek visszhangot hallgatóinak körében – az egy Sebestyén Gézát kivéve. Karácsony Sándor nyelvvel kapcsolatos fölfogását a 30-as évek végével kezdődően publikálta különböző műveiben (Magyar nyelvtan 1938, A magyar észjárás 1939, A könyvek lelke 1941, A magyarok kincse 1944), amelyek így hatni is csak azután kezdhettek (volna) – és tudjuk, hogy hatásuk milyen csekély volt és maradt máig a nyelvészek között. Tanítványa és famulusa, Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1977) is csak jóval Karácsony Sándor halála (1952) után a 60-as évek közepén kezdte propagálni mestere grammatikai fölfogását. Tanulmányíró tehát légből kapott vagy másodkézből vett információk alapján minősíti Karácsony Sándort „hallatlan károkozónak a magyar nyelvről való gondolkodásban”, amikor az olvasói levél írójának – általa föltételezett – iskolai élményeire hivatkozik. Végül pedig a Karácsony Sándortól fent idézett szöveg utolsó bekezdése éppen az ellenkezőjét vallja annak, amivel tanulmányíró vádolja Karácsony Sándort, hogy t.i. az ő nézetei a „leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyeinek fészkei volnának”. Mindezek fényében tanulmány-író állítását Karácsony Sándornak a „magyar nyelvről való gondolkodásban okozott hallatlan károkozásáról” nem vehetjük másnak, mint a mószerolás „vegytisztá” példájának – hogy e képzavarral tetézzem az általa előidézett zavart.

„Károk” mindazonáltal keletkeztek Karácsony Sándor működése nyomán. Egyrészt abból következően, hogy némelyek, akik személye iránt ilyen-olyan okból érdeklődtek és nevét szájukra vették, műveit nem olvasták, hanem rendőrségi nyilvántartásból tájékozódtak – még hozzá felületesen – mint a nyilasok, s a névazonosság alapján egy „másik” Karácsony Sándort, egy vele

szinte egykorú és hozzá hasonlóan debreceni kötődésű szociáldemokrata munkásvezért és szakszervezeti vezetőt tartóztattak le és végeztek ki 1944-ben – helyette, vagy helyette is. Mindezt onnan tudjuk, hogy az ország 1944. március 19-i német megszállása után ezt a „mi” Karácsony Sándorunkat is kereste a Gestapo – és nyilván nem Berlinben készült listák alapján (Kontra 1992: 107)¹. Ő maga így fogta föl, és viselte haláláig e „jelképi erejű” tévedés nyomasztó súlyát (Kontra György szóbeli közlése). De károk keletkeztek másrészt abból következően is, hogy mások, akik a magyar nyelvről vallott nézeteit kifogásolták, csupán „olvasói levelekből” tájékozódtak róla. Továbbá: igaz az is, hogy az sem múlt el kár nélkül, ha olvasták munkáit, de nem értették meg, ill. félreértették őket. Ez utóbbi a kisebbik kár, mert a félreértés, mint a megértés korrelatív párja, a kommunikációban úgyszólván eleve kódolt lehetőség, és ezért korrigálható, míg a másodkézből való tájékozódás, vagyis a megismerés nélküli ítékezés nem csupán „hallatlan”, de „helyrehozhatatlan” kárt is tud okozni. Mert ahogy a névazonosság folytán keletkező tévedésből kivégzettet nem lehet föltámasztani, úgy soha-nem-mondott állításokat sem lehet cáfolni. A kommunikáció-elmélet előfutárai között Karácsony Sándor az első közül való, aki fölhívta a figyelmet a félreértés hatalmára – és a találós kérdés műfaja adta lehetőségre, amellyel e hatalmat az adott nyelvi kultúra korlátok közé tudja szorítani. Tanulságos passzusokat olvashatunk tőle a találós kérdésről, a nyelvi kommunikációnak eme „görbe tüköréről”, amelynek éppen a félreértés a legfontosabb konstitutív tényezője (Karácsony 1939: 118–120).

Nézzük most „első kézből” mit mond K. S. a mellérendelésről:

„Ha csak egy szempillantásig el tudnók felejteni mindazt, amire az indogermán nyelvtudomány tanított bennünket s elfogulatlanul bírnók tudomásul venni a magyar nyelv tényeit, amint megmutatkoznak, semmit sem tudva grammatikai terminológiáról, szisztémáról, kategóriákról és meghatározásokról, maga a nyelv megmutatná termő elvének gyümölcseképpen saját belső törvényszerűségét. Nos, az az erőhálózat, amely így mutatkozna, az volna a mellérendelő (Kiemelés tőlem! – S. P.). Ha minden jelenséget közös törvényre redukálnánk, az a törvény hangoznék

¹ Az a bizonyos „másik” Karácsony Sándor (1892–1944. november) szakszervezeti vezető, szociáldemokrata politikus. Négy középiskolai osztály elvégzése után kitanulta a vasesztergályos szakmát. Már inas korában csatlakozott a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomhoz. Debrecenben lépett a vas- és fémmunkás szövetség tagjai sorába. 1918-ban a szövetség tisztviselője, később titkára lett és ezt [a posztját] haláláig megtartotta. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944-ben a szövetség elnökével, Kabók Lajossal együtt a nyilasok elhurcolták és meggyilkolták. (Magyar Életrajzi Lexikon: www.mek.oszk.hu/00300/00355.html)

úgy, hogy a magyar nyelv grammatikája nem fogalmi jegyeknek egy fogalomba gyűjtését célozza, hanem mindenkor két fogalomnak, vagy egy fogalomnak és egy viszonynak, vagy két viszonynak egymáshoz viszonyításával jelöl. Az alárendelés tehát mindig elvon, a mellérendelés szemléltet a jelrendszerben. Még a szó jelentésében is megvan ez a különbség, az indogermán szó vagy valami általánossággal, vagy valami különösséggel jelöl, a magyar szó jelölte valami mindig valamihez képest az, ami. A *der Bruder* és a *die Schwester* önmagukban, egymásra tekintet nélkül jelölik a hímnemű és nőnemű testvért. A magyarban még az *sincs* igazán, hogy bátya, a bátya már valami mást jelent, bátyám, bátyád, bátyátok, stb. van helyette s bátyám ahhoz képest bátyám, hogy az enyém és nem a tiétek, tehát hozzám képest bátyám, aki éppen beszélek és hozzám képest, aki neki viszont öccse vagyok, mert fiatalabb is vagyok, fiúgyerek is; ha öregebb volnék és leány, nénye volnék” (Karácsony 1939: 142).

A magyar nyelvnek erre a sajátosságára (ti. hogy viszonyítással jelöl) már egy 18. századvégi magyar polihisztor is rámutatott és megfigyelését ugyanazokkal a példákkal igazolta:

„[A magyarban] vannak szavak, amelyek tökéletesen kifejezik azt, amihez minden más nyelvben három szó kell: '*mein älterer Bruder*' *Bátyám*, '*mein jüngerer Bruder*' megint egy egészen más szóval *Eötsém*. Ugyanúgy '*meine ältere Schwester*' *Néném*, viszont '*meine jüngere Schwester*' *Húgom*” (Kempelen 1791/1989: 67).

Karácsony Sándor soha nem állított olyasmit, hogy a „magyarhoz jobban illik a mellérendelés, mint az alárendelés, ezért az utóbbi [...] kerülendő”. Viszont mind *Magyar nyelvtanában* (1938), mind más nyelvről / grammatikáról szóló írásaiban, többek között és például az *Irodalmi nevelésben* (1941) nagyvonalúan és mélyenszántóan tárgyalja az egymással korrelatív mellérendelés és alárendelés elvének működését a nyelvben. Nyelvtanát egyfajta tanári kézikönyvnek szánta (Karácsony 1938: IX), és példáit a 10–14 éves gyerekek érdeklődésére való tekintettel állította össze. Utalási keretül szolgáló „példa”-képe a gyerekek fantáziáját már akkoriban is lenyűgöző mozgókép, azaz a filmszalag volt. A mellérendelés és alárendelés címszava alatt a következőket olvassuk nála:

„Ne felejtjük el soha, hogy az emberi beszéd titkait kutatjuk, az emberi beszéd pedig időben folyik le, a hangokat, a szavakat, a

mondatokat egymás után mondjuk. Ezt most csak azért hangsúlyozom, mert két olyan elnevezést kell mondanom, ami az eddigiek után eleinte furcsának tűnik. *Az egymás után lepergetésnek mellérendelés, az egy képen egymás mellé rajzolásnak meg alárendelés a neve.* Ez a furcsa elnevezés a beszéd természetéből magyarázható. Beszéd közben az van egymás mellett, ami egymás után következik. Ha két valami egyszerre van beszédközben, akkor az egyik fontos, a másik mellékes, mert egyszerre csak egy valamire figyelhetünk. [...] Ezért mondjuk aztán, hogy *a rajzon a régi alá van rendelve az újnak*” (Magyar nyelvtan 39). *“Mondatot [...] mindig olyankor használók, ha azt akarom, hogy az, aki hallgat, egymás után, kényelmesen megnézhesse és megjegyezhesse a jelenségeket, a tüneményeket és viszonyokat. Első sorban akkor, ha mindezek a valóságban csakugyan egymás után szoktak következni. Minden olyan esetben, mikor valamiről legelőször van szó. Feltétlenül, kivétel nélkül mindig olyankor, ha valamit fontosnak tartunk. Ami a valóságban is inkább egyszerre fordul elő, amiről már volt szó, ami mellékes, de azért még mindig megemlítenő, azt mondatrészként viszonyítjuk egy képre. Ami nem fontos – elhagyjuk, még akkor is, ha megelőzőleg beszéltünk róla. [...]*

Mielőtt mondatrész lett valami, mondat volt. A mondat elevenebb, a kifejezés [máshol: frázis – S. P.] világosabb. Mi beszélők inkább kifejezéseket látunk, a hallgatóságunknak inkább mondatokra van szükségük. Mi rendesen utána vagyunk ugyanis annak, aminek ők előtte vannak: hogy belső látásuk elé ugyanazt a képet képzeljék el, amit mi látunk (Kiemelés tőlem! S.P.)” (Magyar nyelvtan 40).

Továbbá:

„a beszéd [...] kettős természetű. Ez pedig azt jelenti, hogy akármelyik oldaláról nézem a beszédet, mindig ott van a másik oldala is. [...] a beszéd időbeli tünemény, tehát először minden történet formájában jelenik meg benne s csak másodsorban válhatik jelenséggé.

Beszédközben tehát legjellegzetesebb, legbeszédesebb forma: a mondat. A mondat mindig mesél, tehát mindig viszonyít. A legmondatszerűbb mondat tehát az olyan mondat, amely nem jelen-

ségről vagy tüneményről mesél, hanem jelenségek vagy tünemények viszonyáról. Ha tehát a mondattal meg akarunk ismerkedni alaposabban, elsősorban az olyan mondatokat vizsgáljuk, amelyek viszonyokról mesélnek. Eddigi tudásunk szerint az ilyen mondatok mellérendelt mondatok” (Karácsony 1938: 40–41).

Karácsony Sándor – mind a szó szoros, mind átvitt értelmében – a legtagabb értelemben vett (~ leglazább szerkesztésű) mondatból, a mellérendelt mondatokból vezeti le az alárendelő mondatokat, ezekből a teljes magyar esetrendszert, amiből aztán fölépíthető újra a nyelv teljessége – a beszélő és a hallgató alkotta erőterben. Karácsony Sándor négy nyelvet létrehozó erőt különböztet meg: a lelkünkben élő képzeletbeli képet, a beszédet magát, a beszélőt és a hallgatót. Közülük most csak kettőt említünk:

„A harmadik erő én vagyok, a beszélő. Én minden áron szét akarom bomlasztani a képet, mert meg akarom magam értetni veled.[...] Én a magam kedvéért mindig alárendelnék, mert ismerem a dolgokat, a te kedvedért azonban mellérendelek, mert neked új, mesélni kell róla. [...]

A negyedik erő te vagy, aki hallgatsz, akinek beszélek. Te meg akarsz engem érteni s ha rajzolni merek, rámrípakodsz: mi az? – nem értem. De mihelyt mesélek, lázasan összevonod, hogy mennél hamarabb az egyetlen kép absztrakciójához juthass...” E két nyelvet formáló erőről ugyanott még ezt mondja: „Én szolgáltatam a mellérendelést és az alárendelést. Te szorgalmazod a kifejezésformát és az összevonást. Valamennyi tendencia érvényesül az egész vonalon” (Karácsony 1938: XXXIII–XXXIV).

A modern nyelvészetben jártas olvasó figyelmét bizonyára nem kerüli el a karácsonyi megközelítés hasonlósága a Noam Chomsky (1928–) nevéhez fűződő generatív-transzformációs grammatikai fölfogáshoz, amelynek kezdeteit 1957-re tehetjük, amikor munkája, a *Syntactic Structures* megjelent. Chomsky fölfogásának viszont közvetlen kapcsolata van az amerikai nyelvfilozófus és szemiotikus Charles W. Morris (1901–1979) 1938-ban megjelent korszakalkotó művének, a *Foundations of the Theory of Signs*-nak az alapgondolatához, amely a jelrendszert alkotó jel alkotórészei, azaz a jelölő (*sign vehicle*) és jelölt (*designatum*) mellett az értelmezőt (*interpreter*) is a rendszer nélkülözhetetlen összetevőjeként fogja föl. Az ugyanabban az évben megjelent Magyar nyelvtan társaslélektani alapon hasonló módon tágitja ki a nyelvi jel keretét, s helyezi el használóinak, a beszélőnek és a hallgatónak körében. Karácsony Sándoréval

konvergens nyelvészeti fölfogással M. A. K. Halliday (1925–) műveiben találkozhatunk, akinek nyelvtani rendszere (Systemic-Functional Linguistics, SFL) – nem véletlenül – gyermeknyelvi kutatások eredményeképpen alakult ki, s lett híddá az ortodox „chomskyanizmus” és a kognitív nyelvészet között. Karácsony nyelvtanában a mából visszatekintve föl villan nemcsak a nyelvleírás eljövendő – a természettudományos leírásokkal konvergens – technikájának, a generatív-transzformációs nyelvtannak elvi alapvetése, hanem a nyelvet létrehozó valós folyamatok adekvát képe is, aminek megalkotására ma a kognitív nyelvészet törekszik.

Karácsony Sándor nyelvtana kora nyelvleírásainak színvonala fölött áll, egyebek mellett logikai megalapozottsága, átgondoltsága, rendszeres volta okán, és élesen kiválik kora történeti szemléletű nyelvtanai közül. A mai magyar nyelvről szólva helyénvaló nála a mellérendelt mondatok rendszerének, általában a mondatformák dominanciájának hangsúlyozása a frázisokkal és participiális szerkezetekkel szemben. Ez azonban – Karácsony Sándor sok híve itt téved el – nem keleti, ázsiai, uráli (finnugor) vonása a magyar nyelvnek, hanem viszonylag kései fejlemény, és nem független a szomszéd nyelvek hasonló szerkezeteitől, a balkáni kötődésű románától és szerbtől, illetőleg a magyarral évezredes kapcsolatban álló szlováktól sem. Azok is, mint a magyar, jobban szeretik a mondatra jellemző „kiteregetést”, mint a frázis „becsomagoló” szerkesztését. A régi magyar nyelv azonban participiális szerkezeteket preferáló, erőteljesen alárendelő típusú nyelv volt (vö. Halotti Beszéd *eŋ mend oz paradifumben uolov gimilŋc twl munda neki elnie*), aminthogy a hozzá legközelebb álló rokon nyelvek, a vogul és osztják ma is azok, nem beszélve a távolabbi rokonok, pl. a finnek nyelvéről. Karácsony nyelvtana és a magyar nyelv szerkezetére épülő világnézete azonban nem az idő tengelyén történő változásokat vizsgálja, hanem – tudatosan – az „itt” és „most”, vagy ami ugyanaz, az „időtlen idő” és a „határtalan tér” kategóriái keretében tekinti tárgyát, azaz – a tudomány szenvtelen nyelvén szólva – leíró, és nem történeti szemléletű grammatika.

Karácsony Sándor azonban nemcsak nyelvész volt, hanem pedagógus, filozófus, irodalmár, de leginkább azoknak a bizonyos „bölcseknek” (γεροντες, gerontes, σοφοι, sophoi) egyike, akikről Platón beszél a Köztársaság című munkájában, s akik annyira hiányoznak mai világunkból. Ugyanúgy, ahogy korának másik, hozzá hasonlóan messzetelektől „bölcse”, Bartók Béla, ő is érzékelte, hogy a nemzetiszocialista orientáció erősödésével a Rend áruháját viselő Káosz felé sodródik az ország és a magyar társadalom, és azon igyekezett, hogy ennek a „vezérelvű ordas rendnek” ellenpéldát állítson. Ezért hangsúlyozta a magyar mentalitás „mellérendelő” voltát: „Ha őszintén és becsületesen biztosítottam magam részéről a te független-ségedet, akkor lehetek én független,

különben mindúntalan megzavar független-ségemben a te revánzs-gondolatoktól fűtött, forradalmi, agyarkodó magatartásod elnyomottságodban. De te is csak úgy lehetsz független, ha az én független-ségemért szavatolsz” – írja 1942-ben Magyarország háborúba lépésének második évében (Karácsony 1942: 412).

Egy korábbi 1939-ben megjelent könyvében a mellérendelés elvét, mint a magyar lélekben kifejlődött társadalmi életformát említi:

„A mellérendelés elve s annak különösen a ’másik fél’-rekompenzáló ereje kifejlesztett például a magyar lélekben egy társadalmi életformát, mely szintén egyedülálló sajátosság euramerikai vonatkozásban. Mindenütt másutt a többségi elv alapján folyik a társas együttélés, egyedül a magyar lélek ismeri a *kisebbségi elvet*. [...] Falusi piacokon felháborodott kiabálásokból is tételszerűen hangzik ki a vád az eladók felé: A maga fajtájától irigyl, bezzeg kupecnek, szenzálnak, kofának, boltosnak olcsóbban is odaadja. A felelet rá stereotyp módon szinte mindig és mindenütt ugyanaz: Az abból él, annak is élnie kell” (Karácsony 1939: 193).²

Azért idézem éppen ezeket az 1939-ből és 1942-ből származó szövegeket, hogy jelezzem, amit Karácsony Sándorról eddig is tudhatott mindenki, aki élete és munkássága után komolyan érdeklődött, hogy ő nem utólag, a II. világháború után vált ellenállóvá és a kisebbségi elvet valló demokratává. Napjainkból visszatekintve jámbor óhaj ma is a „kisebbségi elv” tisztelete, pláne gyakorlása, mert nagyhangú és nevetlen demagógjaink, akarom mondani, demokratáink ezt csak másoktól (románoktól, szerbektől, szlovákoktól, ukránoktól) várják el, maguk azonban, saját köreikben csak a „többségi elvet” ismerik és követik. Így esik áldozatul régiókban a „kisebbségi elv” a „többségi elvet” valló, „kollektív önimádatban” szenvedő csoportok tipródásának. Azoknak a gyalázatos, egyik magyart a másiktól – és, ami az ilyen hozzáállásból következik, egyik embert a másiktól – megkülönböztető éveknek Karácsony Sándor tanítványaként is tanúja, Heller György így foglalja össze mestere filozófiáját:

„Ennek a filozófiának a magja a következő: te és én egyenlőek vagyunk, te és én társak vagyunk, mert az én szabadságom, az én (társaslelki) életérzésem teljesen a te szabadságodtól, a te [jó]

² Van az euroamerikai hagyományban azonban még legalább egy társadalom, amely ismeri a „kisebbségi elvet”, s ez az angol. A filozófus Roger Scruton írja nemrégiben magyarul is kiadott könyvében, hogy az angol demokrácia jobb korszakaiban az volt a gyakorlat, hogy ha a demokrácia és a méltányosság („fairness”) elvei ütköztek, az utóbbit részesítették előnyben (Scruton 2000).

életérzésedtől függ. Vagy másképpen mondva: az én autonómiám teljes mértékben a te elidegeníthetetlen autonómiádtól függ; vagyis, az ideális társadalomban, amelynek megalapozása a pedagógia dolga kell, hogy legyen, nem létezhet, nem szabad, hogy létezzen semmiféle diktatúra, semmiféle apartheid, semmilyen, mégoly jóakarattal teli gyámkodás sem a másik ember fölött” (Heller 1986: 388).³

Ez a filozófia volna „a xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet búvóhelye”?

Itt érzem szükségesnek, hogy egy bekezdés erejéig egy másik, Karácsony Sándor személyével és munkásságával kapcsolatos tévhitel is foglalkozzam. Művei többségének címében ott szerepel a magyar jelző: Magyar nyelvtan társaslélektani alapon (1938), A magyar észjárás (1939), A magyar világnézet (1941), A magyarok kincse (1944), A magyarok Istene (1943), Ocsudó magyarság (1942), A magyar demokrácia (1945), A magyar ifjúság (1946), A magyar béke (1947). Ezzel szemben filozófiájának nagyszerű intrádája, a baljós 1933-as évben publikált pamflet, Nyugati világnézetünk felemás igában címéből hiányzik, sőt a terjedelmes esszé szövegében szinte elő se fordul a „magyar” jelző. Mi az oka nála ennek a hirtelen váltásnak, a magyar név egyre gyakoribb emlegetésének? A kor más hiteles személyiségeit, többek között Kodály Zoltánt, Szekfű Gyulát, Babits Mihályt is izgatta a kérdés, hogy Mi a magyar? (Magyar Szemle Társaság, 1939). Karácsony Sándor válasza erre a kérdésre életművének nagyobbik része, amely éppen a 30-as években erőteljesen növekedő nemzeti-eszkedés veszélyének ellenében jött létre, amikor a kretén nacionalista jobboldal elkezdte kisajátítani és ezáltal lejártni a magyarság fogalmát. Karácsony, magyarként és európaiként nem hagyhatta annyiban ezt a kisajátítást, és filozófiája, világnézete, pedagógiája magyarságának hangsúlyozásával szállt szembe a teuton felsőbbrendűség eszméjét megirigylő, hungarizmusba hajló magyar nacionalizmus rasszista mítoszával. De már ekkor, 1939-ben is jelzi (A magyar észjárás, 223), hogy a magyar mentalitás – végső soron – euroamerikai, a háború után megjelentetett A magyar demokrácia (1945) Előszavában pedig expressis verbis állítja is, hogy „A ’magyar’ nem magyar immár gondolkodásban, hanem egyetemes emberi” (Karácsony 1947: 11) Sapienti sat.

³ Eredetileg németül: „Der Kernsatz dieser Philosophie lautet: Du und Ich sind gleich, Du und Ich sind Partner, wobei meine Freiheit, mein (sozio-politisches) Wohlfühl ganz und gar durch Deine Freiheit, Dein Wohlfühl bedingt ist. Oder, anders ausgedrückt: Meine Autonomie hängt vollem Maß von Deiner unantastbaren Autonomie ab; oder, in der idealen Gesellschaft, deren Etablierung von der Pädagogik ja angestrebt wird, kann es, darf es keine Diktatur, keine Apartheid, keine noch so wohlwollende Bevormundung des Anderen Menschen geben.” (Heller 1986: 388)

2. A Karácsony Sándor-fölfedezte nyelvi univerzálé és a párhuzamosság

A Karácsony Sándor hangsúlyozta mellérendelés-elvet tehát elsősorban társadalmi tettnek, a maga korában páratlanul bátor tiltakozásnak tartom az alárendelés-elvét valló faji felsőbbrendűség „vezérelvével” szemben, amely a 30-as évek végére már parlamenti törvény szentesítette gyakorlattá lett, ld. zsidótörvények. Külön értéket ad Karácsony tanulmányainak eredeti nyelvezete és abból származtatott elmés és koherens terminológiája, általában is szokatlanul magas intellektuális színvonala, ami már annak idején megnehezítette, és máig is nehezíti befogadásukat. A mellérendelés – egyebek mellett – nyelvi megnyilvánulásainak hangsúlyozása ebben, de csakis ebben a vonatkozásban, megengedem, „normatíva” számba megy, aminthogy „normatíva” számba mennek máig a kor más kiváló szellemeinek, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak a művei, Fülep Lajosnak és Hamvas Bélának az esszéi is, amelyek a maguk módján és területén mind azt hangsúlyozzák, hogy „a magyar nyelv/zene/művészet ilyen-és-ilyen, ill. ilyennek-és-ilyennek kell(ene) lennie – nem pedig emilyennek”. De ebben a vonatkozásban is föltűnik szakszerűsége, ha nyelvtanát és más nyelvvel kapcsolatos megnyilatkozásait összehasonlítjuk kortársainak nyelvről vallott nézeteivel – ezekről legutóbb Margótsy István adott alapos összefoglalót a Beszélőben (Margótsy 2006). Karácsony Sándor nyelvészeti kutatásait mégsem a mellérendelés-elv magyar nyelvre gyakorolt hatásának kimutatásáért tartom kivételes teljesítménynek, hiszen ebben a vonatkozásban – mint az imént említettem – vannak neki kortársi párhuzamai, tehát nyelvtani fölfogása „korának gyermeke”. Az ő korát messze megelőző és igazán egyedülálló fölfedezése az, amit most nem első, 1938-as Magyar nyelvtanában közölt változatában, hanem kiérleltége és tömörsége okán a három évvel később megjelent Könyvek lelke című munkából idézek:

„A nyelv nemcsak fizikai és pszichológiai lehetőség, hang és jelentés, nem is csak logikai és valóságba ágyazott mondanivaló a mondat tartalma [...] szerint, hanem reális folyamatához való állandó viszonyulás is. Miközben megértetem magam veled, kiöntöm eléd magamat, állandóan viszonyulok is ehhez a realitáshoz. Nemcsak mondom azt, amit mondok, hanem mindig ahhoz képest is mondom, hogy: úgy mondom, miszerint *én itt most téged szóval tartalak, hogy megérts*. Minden, amit mondok, sajátmaga szerint lesz az, ami, de ahhoz képest is olyan lesz, amilyen, hogy mindezt én mondom, neked mondom, most mondom, mikor mondom és itt, ahol mondom. Sőt viszonyul a mondanivalóm nemcsak ahhoz a tényhez magához, hogy beszélek, hanem annak indító okához,

céljához, előzményeihez, és következményeihez is” (Karácsony 1941: 78).

Karácsony Sándor fölfedezése tehát az, hogy minden nyelvi megnyilatkozás mögött ott áll az a „kimondatlan mondat”, hogy *én itt most szóval tartalak téged, hogy megérts*. A vastagon szedett rész e közlés nélkülözhetetlen „magja”, ami ebben a formában speciálisan magyar, amennyiben csak a magyarban meglévő implikatívuszban⁴ áll (amely egytagú paradigma, ahol az ige (V) argumentumai, az egyes szám második személyű tárgy (-LA- O:Sg2) és az egyes szám első személyű alany (-K S:Sg1) egy morfémakomplexumba vannak sűrítve), de lényegét tekintve az összes eddig ismert emberi nyelvben megvan, azaz **nyelvi univerzálé**. Ennek a ki-nem-mondott, másképpen: virtuális mondatnak az aktuális mondathoz való viszonyából származtatható az összes nyelvi kategória, úgymint személy, szám, igeidő és -mód stb. Amit Karácsony Sándor a 30-as évek végén fölfedezett, az a nagyvilágban a 60-as évek elején vált ismertté egy oxfordi professzor, J. L. Austin (1911-1960) nevéhez fűződő elmélet, a beszédaktus elmélet (*speech-act theory*) révén, majd ugyanez a gondolat bukkan föl a generativista John Ross-nál a 70-es évek legelején (Ross 1970).

A virtuális és aktuális mondat egymásra vonatkoztatása **párhuzamosság**. És a párhuzamosság az a nyelvi-stilisztikai közös nevező, amely fedi a gondolatpárhuzamtól kezdve a találós kérdésen, csacsi-pacsin és rímelésen át a mellérendelést is. Itt említem meg, hogy az obi-ugor népköltészet legfontosabb formáló elve szintén a párhuzamosság. A sorok belső felépítésének hierarchiáját, azaz végső soron az alárendelést számos toldalék (képzők, jelek, ragok) biztosítja, az énekelt szövegek előadásakor a párhuzamos soroknak ezek a nyelvtani koherenciát biztosító és jelentéstani egységet teremtő toldalékai olykor el is maradhatnak. Az így előállott szövegek agrammatikusak, a lazán egymás mellé helyezett szavakból hiányzik a nyelvtani „kötőanyag”, bár a szórend (SOV) szigorúan kötött. Ez azonban csupán látszat: mögöttük (alattuk) azonban – az előadók és a hallgatóság memóriájában – ott lappanganak grammatikailag jól formált változataik.

Itt emlékezem meg Hajdú Péter (1923–2002) mellett másik mesteremről, Robert Austerlitzről (1923–1994), aki az obi ugor verselésről írott monográfiájának (Austerlitz 1958) középpontjába állította a párhuzamosságot, mint stilisztikai–retorikai–poétikai eszközt. Az ő esszéjét tanulmányozva jutottam arra a gondo-

⁴ Az implikatívusz paradigmájának azonosítása, s vele együtt az általános és határozott igeragozás paradigmáinak a definálása Robert Austerlitz mesterének, Lotz Jánosnak a nevéhez fűződik (Lotz 1962).

latra, hogy a párhuzamosság több lehet, mint pusztán stilisztikai–retorikai–poétikai eszköz.

3. Karácsony Sándor másik „hírhedt” tételéről:

Hogyan objektív a magyar szemlélet és miként primitív a magyar nyelv

3.1. Nyelv – és irodalom

Ebből következőleg a virtuális és aktuális mondat egymásra vonatkoztatása adja meg számunkra azt a nyelvi perspektívát, amely segít bennünket a világban való tájékozódásban. A virtuális mondat a maga egészében szinte sohasem, legföljebb csak összetevőiben bukkan fölszínre a beszédben, de mindig ott van a beszéd „színfala mögött”. Ritka esetben azonban a költői lelemény fölszínre hozza. Így kezdődik a Szigeti veszedelem:

*Én, az ki azelőtt ifjú elmével
Játszottam szerelemnek édes versével,
Küszködtem Viola kegyetlenségével,
Mastan immár Mársnak hangassabb versével*

*Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát
Ki meg merte várni, Szolimán haragját,
Ama nagy Szolimánnak hatalmas karját,
Az kinek Europa rettegte szabljáját.*

*Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorudat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdbol és szép napbul;*

*Te, ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat,
Az ki örökkén volt, s imádod fiadat
Ugy, mint Istenedet és nagy monárchádat;
Szentséges királyné, hívom irgalmadat!*

*Adj pennámnak erőt, úgy írhasak, mint volt,
Arrol, ki fiad szent nevéért bátran holt,
Megvetvén világot, kiben sok java volt;
Kiért él szent lelke, ha teste meg is holt.*

*Engedd meg, hogy neve, mely mast is köztünk él,
Bővüljön jó híre, valahól nap jár-kél,
Lássák pogány ebek: az ki Istentől fél,
Soha meg nem halhat, hanem örökké él.*

A sorozat

Én ... fegyvert s vitézt éneklek, ... Musa! te Te, ki szűz Anya vagy...

S: Sg1

V

O: Sg2

helyett vokatívuszi értékű nominatívusz és a vele együtt járó ige imperatívusz Sg2-ben

Adj pennámnak erőt...Engedd meg

megfelel a virtuális mondat elemei sorrendjének, noha a speciálisan magyar implikatívuszi formát (*én szóval tartalak téged*) nem adja ki. Tartalma szerint azonban nagyonis megfelel ennek a formulának, különös tekintettel arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Zrínyi korában, a 17. században, sőt még később is a verset nem mondták, hanem énekelték. Ami a beszélés címzettjét illeti, ti. akihez fordulok, akinek a verset mondom (éneklek), akit szóval tartok, az Zrínyinél nem akkuzatívuszban áll, hanem vokatívuszban (*Musa! te*), aminek a magyarban ugyan nincsen külön alakja, mint Zrínyi „apanyelvében”, a horvátban, de a második személyű hallgatót kiemelendő hozzá kapcsolódik a vokatívusz igei megfelelője, az imperatívusz, ami a magyarban is, és éppen a második személy vonatkozásában, különlegesen jelölt igemód: *Adj pennámnak erőt* – ennek a hagyományos terminológia szerint alanyi, pontosabb elnevezéssel, határozatlan vagy általános, még pontosabb meghatározás szerint centripetális paradigmához⁵ tartozó imperatívuszi igealaknak az a sajátossága, hogy a mód materiális képviselőjével szemben a második személyt zérus jel képviseli; *Engedd meg* – ennek a centrifugális paradigmához tartozó imperatívuszi igealaknak meg éppen az előbbinek a fordítottja a sajátossága, azaz itt a második személynek van materiális képviselője, és a módjel a zérus.

A Szigeti veszedelemnek ezek a kezdő versszakai nyomokban tehát tartalmazzák a virtuális mondat perspektívát adó elemeit, amelyeknek segítségével el tudjuk helyezni az elbeszélőt, az elbeszélte eseményeket és

⁵ A centripetális és centrifugális paradigmák részletes magyarázatát l. az alább következő bekezdésekben.

magunkat is, olvasókat egy közös „téridőben”, amely a 16. századtól a 21. századig, ill. a mindenkori olvasó koráig tart, és Észak-Afrikától a Kárpát-medencéig terjed (sőt tovább, a Pokoltól a Mennyszigetig) átfogva a magyar (és horvát) történelmet az oszmán hódítástól – kimondatlanul ugyan de – mostanáig. Hogy ez a perspektívát adó virtuális mondatszerűség (azért csak „szerűség”, mert legtöbbször el sem hangzik) univerzálé, azt közvetve az is bizonyítja, hogy Vergilius Aeneis-ének, a Szigeti veszedelem egyik mintaadó elődjének is van egy „apokrif” bevezetője, amely úgy kezdődik, hogy *Ille ego*, azaz magyarul „*En, az*”, kanonizált kezdése pedig úgy, hogy *Arma virumque cano...*”, azaz „*Fegyvert s vitézt éneklek.*”

3.2. A centrifugális paradigma

A magyar igeragozásnak a 19. század vége óta elterjedt és némileg félrevezető osztályozását, amely alanyi és tárgyas ragozásról beszél, csak lassan kezdi fölváltani a paradigmák pontosabb azonosításán alapuló adekvátabb kategorizáció. Ennek a tisztázó folyamatnak elindítója Karácsony Sándor volt, aki Magyar nyelvtanában (1938) pontosabb terminológiával él, amikor az ige tárgyának a nyelvtani személytől függő (határozatlan vagy határozott) minőségétől eredeztetett határozatlan és határozott igeragozásról beszél. A következő lépést Lotz János tette meg, amikor az implikatívusz azonosítását az általános és határozott paradigmák tágabb keretében végezte el (1962). A magyar igeragozás leginkább adekvát osztályozása Daniel Abondolónak köszönhető (1988). Ennek bemutatása alább következik.

Visszatérve a beszédnek perspektívát adó virtuális mondatra, hogy „*szóval tartalak*”, ill. arra az egy tagból álló igei paradigmára, az implikatívuszra, amely az igei részét alkotja e frázisnak. Az ige két argumentumának, az első személyű alanynak és a második személyű tárgynak a viszonya a nyelvtani személyt tekintve: $S < O$ (olvasd: **O** nagyobb **S**-nél). Ez a Lotz János azonosította egytagú paradigma egy tágabb paradigmába illeszkedik, amelynek minden tagjára igaz a képlet: $S \leq O$ (olvasd: **O** nagyobb **S**-nél vagy egyenlő vele). Az ilyen paradigmát nevezi Daniel Abondolo centrifugális paradigmának (a benne kifejezett tárgyat pedig explicit tárgyjelölésnek [explicit object marking]), ahol a kör középpontjában állónak képzeljük el a nyelvtani első személyt, a másodikat a tőle kifelé eső első koncentrikus körön helyezzük el, a harmadikat pedig az azután következő körön.⁶

⁶ Az egyszerűség és a szemléletesség kedvéért csak egyes számú alakokról beszélek.

Jelmagyarázat:

x = a beszédaktus térbeli középpontja, azaz a grammatikai Sg1

) = a beszédaktus résztvevőinek a középponthez viszonyított (koncentrikus körökön elhelyezhető) térbeli helye

	S	<	O
	x		)
<i>látlak</i>	1		2

	S	<	O
	x		)
<i>látom</i>	1		3

		S	<	O
	x		)	)
<i>látod</i>		2		3

			S	=	O
	x		)		)
<i>látja</i>			3		3

Az implikatívuszon kívül (S:Sg1 < O:Sg2) centrifugális paradigmát alkotnak mindazok az igealakok, ahol **O** nagyobb S-nél, azaz *szóval tartom* [őt₁], (S: Sg1 < O: Sg3), *szóval tartod* [őt] (S: Sg2 < O: Sg3), és *ő is szóval tartja* [őt₂], feltéve, ha ez a harmadik személyű tárgy egyúttal határozott is. Arany János Zrínyi és Tasso c. tanulmányában a Szigeti veszedelem „hat kezdő versszakáról” írja: „Vessük össze akár az Aeneissel, akár Tassoval: egyiknél sem találjuk e lépcsőzetes emelkedést tárgyhához.” Véleményem szerint ez a „lépcsőzetes emelkedés” a magyar eposz kezdetén ennek a bizonyos háttérben lappangó [underlying] – a latinból és az olaszból hiányzó – implikatívuszi formának is tulajdonítható.

3.3. A centripetális paradigma

Lássuk most Zrínyi Miklós maga írta „sírfölriratát”, négysoros „epitáfiumát”:

*Befed ez a' kék ég, ha nem fed koporsó,
Órá'm tisztességes csak légyen utolsó.
Akár farkas, akár emésszen meg holló,
Mindig felyül ég, a' föld lészen alsó.*

Nézzük az első mondatot nem-magyar szemmel, kívülről, mintha idegenek volnánk, és próbáljuk lefordítani akármelyik indoeurópai nyelvre. Már az első szónál (igénél) megfeneklik igyekezetünk – persze, csak ha idegen szemmel nézzük a szöveget – mert hiányzik a tárgy, hogy ti. *Mit/Kit fed be ez a' kék ég, amit/akit nem fed koporsó?*⁷ A második sorból aztán megtudjuk: *engem*, noha ez a második személyű akkuzatívuszi személynév más ott sem szerepel, csak a birtokos személyjel képviseli személyemet: *óra-m tisztességes*. Magyar anyanyelvűként szemlélve az első sort (anélkül persze, hogy a másodikra sandítanánk) első olvasásra persze azt is gondolhatjuk akár, hogy *téged*. (Sőt *titeket* vagy *minket* is, de utóbbi kettő esetével most nem foglalkozunk, mert a lényegen az ő bevonásuk nem változtat, csak nehezebben áttekinthetővé teszi a képet.) Tekintsük most ismét az ige argumentumait, a nyelvtani személyekhez kapcsolt és a beszédhelyzetnek megfelelő koncentrikus körökben elhelyezett alanyt és tárgyat:

		S	>	O
		(	(	x
<i>Befed ez a' kék ég</i>	<i>[engem]</i>	3		1
		S	>	O
~		(	(	
	<i>[téged]</i>	3	2	

Az alany személyének sorszáma tehát nagyobb, mint a tárgyé: **S > O**. Az ilyen igealakok alkotják a centripetális paradigmát. Amikor a tárgy nyelvtani személyének sorszáma, amire a cselekvés irányul, kisebb, az azt is jelenti egyben, hogy közelebb áll a beszéd tengelyét képező személyekhez, a második és első személyekhez. Ezek nyelvi reprezentációja, mivel jelen vannak a beszéd folyamán, sokszor el is maradhat a magyarban: ezt nevezi Daniel Abondolo implicit tárgyjelölésnek [implicit object marking], ezzel szemben a centrifugális paradigmára az explicit tárgyjelölés [explicit object marking] jellemző. Ha a képletet következetesen alkalmazzuk eljutunk a paradigma

⁷ Érdekes ebből a szempontból a Zrínyi által idézett török és latin minta: „Azt mondja a török: *Ja deulet basuma ia giizgiin desiima* Avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre. [...] Coelo tegitur qui non habet urnam, et undique ad Superos tantundem est viae” (Zrínyi 1939: 222). A török szólás személyes, de hiányzik belőle a kozmikus perspektíva, a latin ugyan kozmikus képet közvetít, de mivel passzívumot használ, ahol a tárgy lesz az alany, éspedig harmadik személyű, nincs személyesség. Zrínyinél mindkettő megvan: a kozmoszt személyesség hatja át és ettől lesz epitáfiuma olyan távlatos.

kezdőpontjára, ahol egyes szám első személyű alanyhoz 0-ik személyű tárgy társul, S:Sg1 > O:Sg0, pl. *látok* 'képes vagyok látni'.⁸

Akár a centrifugális paradigma explicit tárgyjelölésű alakjait, benne pl. az implikatívuszt tekintjük, *látlak*, akár a centripetális paradigma implicit tárgyjelölésű alakjait, pl. *lát* [*téged, engem*], *látsz* [*engem*], elmondható róluk, hogy rendkívül konkrétak és szemléletesek, mert szorosan kötődnek a beszédhelyezethez, és ugyanezért nagyon ökonomikusak is.

A centrifugális és centripetális paradigmák fölfedezője, az amerikai születésű, olasz és ír bevándorló szülőktől származó Daniel Abondolo (született 1950-ben), aki Robert Austerlitz tanítványaként a New York-i Columbia Egyetemen szerzett doktorátust magyar nyelvészetből, a magyar nyelvet és irodalmat, általában a magyar kultúrát, nem az anyatejjel szívta magába, hanem fiatal, de már érett emberként nagy fáradtsággal sajátította el. Ő a példa arra, hogy a magyar nyelv, irodalom és kultúra nem kizárólagos tulajdonunk nekünk, magyaroknak, hanem, mint minden nyelv, az emberiség közös kincse, amihez bárki hozzájuthat, ha veszi a fáradtságot, hogy megtanulja. Ennek további bizonyosságául Daniel Abondolo példát mutat arra, hogy a magyar nyelvről nem-anyanyelvű kutató is tud érdemes újat mondani, olyat, amit mi magyarok eddig nem tudtunk, s amiért köszönettel tartozunk neki.

3.4. Szórend, idegen hatás, inverzió

Zrínyi Miklós, mint hadvezér, mint államférfi, mint két-három országban is hatalmas birtokokkal rendelkező földesúr többnyelvű ember volt. Horvátul, olaszul, latinul, németül egyaránt kitűnően írt, olvasott, beszélt, sőt az ellenség nyelvét, a törököt is ismerte, költőként és – bár az ő korában ezt az osztályozást még nem használták – esszéistaként azonban magyar volt. Többnyelvűségének a maga bevallása szerint is van nyoma költészetében, de amikor idegen mintákat követ is, mindig megmutatkozik biztos magyar nyelvtudása. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy két változatban is fennmaradt Zrínyi *Epitáfiuma*, és ezek a változatok csak második sorukban térnek el egymástól. Ennek köszönhetően tanúi lehetünk Zrínyi egy újítási kísérletének. A magyar szórend – minden ellenkező híresztelés ellenére – rendkívül kötött, és ha változtatható is, annak feltételei igen szigorúak. A Zrínyi-strófát, így az *Epitáfiumét* is, két korlátozás "hozza létre": (i) 4 sorból áll, melyeket azonos rím köt össze: *a a a a* ; (ii) a sort 12 szótag alkotja középen cezúrával: 6 | 6. Az első sort záró szó, *koporsó* kiválasztja a második sorból a reá rímelő *utolsó* szót, s ez lesz az a

⁸ A 0-ik személyű tárgy nem szemfényvesztő bűvészkedés a szavakkal. Gondoljunk arra, hogy intranzitív (tárgyatlan) igékre is úgy kérdezzünk: *Mit csinál?* Felelet: *Alszik*. A tárgy tehát, mint valami magzat, „benne ül” az igében.

sarokpont, ahonnan e sort föl kell a poétának építenie, ami az első változatban még így fest:

Tisztességes legyen csak óráim utolsó.

A (ii) korlátozás szerint a cezúra helye a 6. szótag után kell legyen:

Tisztességes legyen | csak óráim utolsó

A cezúra helye azonban nem csupán mennyiségi (szótagszám) kérdés, valamennyire mindig igazodik a sort alkotó nyelvi matéria szintaktikai-szemantikai szerkezetéhez, ha másként nem, „bújócskát játszik” vele. Ezzel a cezúrával a sor második felének *| csak óráim utolsó* semmi belső kohéziója nem marad, elemeire esik szét. Miért? A rímelésből fakadó inverzió kényszere miatt, aminek folytán állott elő a szintaktikailag-szemantikailag teljesen „normális” *| csak utolsó óráim* felsorból ez a széteső *| csak | óráim | utolsó* felsor. Az inverzió a felsor két utolsó szavát kitevő »jelző-jelzett szó« szerkezetet fordította »jelzett szó-jelző« szerkezetté, ami a magyartól teljességgel idegen nyelvi alakulat, és újabb zökkenőt jelent, hogy az inverzió a cezúrától mintegy függetlenül, attól távol következik be, ezzel okozván a felsor széthullását, mert ahogy *csak óráim* vagy *óráim utolsó* szerkezet nincs a magyarban, úgy nincsen értelmes *csak óráim utolsó* szerkezet sem. Ezért lehetett elégedetlen ezzel a megoldással Zrínyi és keresett helyette mást. Az *utolsó* szó utolsó helyének kényszerétől persze nem szabadulhatott, ami, ha a 'halálom' jelentésű *utolsó óráim* szerkezetet meg akarta tartani, az inverziót is maga után vonta. Olyan „sorrendbe” kellett tehát állítania a szavakat, hogy az *utolsó* szó – legalább – cezúra előtti helyre, felsor végére kerüljön. A „eredeti” sor tehát ez lenne:

Csak légyen utolsó | óráim tisztességes

A cezúra ugyan elválasztja a jelzőt a jelzett szótól, de így az egybeeshet az inverzió tengelyével. Az inverzióval így előálló sor első fele, *Óráim tisztességes |* önmagában is értelmes mondatként értékelhető, míg második fele – a cezúra és a forgatási tengely egybeesésének köszönhetően – egyetlen fordulattal „visszaállítható”. Ennek a felsornyi mondatféleségnek *| csak légyen utolsó* megvan az a prozódiai többlete, hogy a nyomaték nélküli *csak*-ot követő frázisban, *légyen utolsó*, fölfedezhetni az Arany óta Zrínyi verselésének jellemzőjéül ismert choriambusi lejtést, amely egy trocheusi és egy jambusi láb egymás mellé állításából áll elő, *légyen utol- (tá-ti-ti-tá)*, s amelyet egy *-tá* hozzáadásával mint valamely hexameter-sor utolsó két lábát (a daktilust az őt követő spondeussal)

lezárásként is értékelhetünk, *légyen utolsó (tá-ti-ti | tá-tá)*. A choriambusra jellemző valóságos prozódiai szimmetria (*tá-ti | ti-tá*) és (az eredeti szórenddel együtt – virtuális – teljességet alkotó) inverzió analóg folyamatok a nyelv más-más dimenziójában, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy visszaforgassuk a felsorokból álló „nyelvi tömböket” és így értelmessé tegyük a második sort is:

*Befed ez a' kék ég, ha nem fed koporsó,
Óráim tisztességes csak légyen utolsó.*

Zrínyi nyelvi újításai biztos nyelvérzékkel párosulnak. Érzi a magyar nyelv legbelső sajátosságait, és bátran alkalmaz idegen eszközöket (inverzió) a nyelv-tan és a prozódia lehetőségeinek határáig. A nyelv belső terének ez a, mondhatni, végsőig való kihasználása – olykor a linearitás bevett rendje fölborításának árán is – teszi oly robusztussá és tömörszerűvé költészetét, amit Karácsony Sándor nyomán tartalmát tekintve – hogy végül meghalunk – objektívnek, formájára nézve pedig – hogy a nyelvi anyagra a hétköznapi közlés kényszerénél nagyobb erők is hathatnak – primitívnek mondhatunk.⁹

Köszönetemet fejezem ki Antal Balázsnak, Benő Attilának, Heltai Györgynek, Kontra Györgynek, Kovács Kristóf Andrásnak, Kövendi Dénesnek, Terts Istvánnak és Victor Andrásnak, akik megjegyzéseikkel, tanácsaikkal, a rendelkezésemre állóknál pontosabb adataikkal és biztatásukkal jelentős segítséget nyújtottak ahhoz, hogy ez az írás létrejöhessen. Köszönettel tartozom a Karácsony Sándor emlékének ébren tartó és műveinek újra kiadását gondozó Csökmei Kör elnökének, Heltai Miklósnak azért, hogy 2006 augusztusában Pécelen megrendezett konferenciájára előadónak meghívott és így alkalmat adott arra, hogy Karácsony Sándor nyelvvel és irodalommal kapcsolatos nézeteit összefoglaljam és róluk való véleményemet újra gondolhassam. Ez az írás ottani előadásom némileg bővített és revideált változata.

Végül, de nem utolsósorban köszönet jár dolgozatom névtelen lektorának, aki gondosan elolvasta írásomat, és nemcsak az elütésekre figyelt, hanem belehelyezkedve gondolatmenetembe értékes kiegészítéseket javasolt mind a szövegben, mind az irodalomban. Javaslatait megfogadtam, és bízom benne, hogy általuk írásom több ponton átláthatóbb és érthetőbb lett.

⁹ Zrínyi költészetének ezen a tulajdonságán, ti. tömörszerűségén és robusztus voltán – Karácsony Sándorral szövege objektív és primitív voltán – csorbult ki Arany János tolla, amikor megpróbálta a Szigeti veszedelmet átírni, azaz a 19. század csiszoltabb dikciójához igazítva „megszelidíteni”.

Irodalom

- Abondolo, Daniel (1988), *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Austerlitz, Robert (1958), *Ob-Ugric Metrics. The Metrical Structure of Ostyak and Vogul Folk Poetry*. *Folklore Fellow's Communications* 174, Helsinki.
- Mende, Balázs Gusztáv (ed.) (2005), *Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review. Papers presented at the meeting of the Institute of Archeology of the HAS*. Budapest
- Arany János (é. n.), *Zrínyi és Tasso. Arany János Összes Prózai Művei és Műfordításai*. Franklin Társulat kiadása, Budapest. 142–293.
- Csepregi Márta (1997), *Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból*. In: Lázár Katalin (szerk.), *Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- Halliday, Michael Alexander K (1973), *Language in a Social Perspective*. In: Halliday, Michael Alexander K. (1973), *Explorations in the Functions of Language*. Edward Arnold, London. 43–71.
- Hamvas Béla (1988), *Az öt géniusz – A bor filozófiája. Életünk*, Szombathely.
- Heller, Georg (1986), *Comitatus Bihariensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A Band 20. Nachwort*
- Honti, László (2005), *Research on the prehistory of the Hungarian language*. In: Mende 2005: 157–170.
- Horváth Iván (1972), *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76: 290–306.
- Horváth Iván (1973), *A versézők modellezése*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77: 33–41.
- Karácsony Sándor (1938), *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1939), *A magyar észjárás*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1941), *A könyvek lelke*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1942), *Ocsúdó magyarság*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1945), *A magyar demokrácia*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1947), *A magyar béke*. Exodus, Budapest.
- Kempelen Farkas (1791/1989), *Az emberi beszéd mechanizmusa*. Ford.: Mollay Károly. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Keresztury Tibor – Györe Gabriella (2005), *Épp azért, mert így nem szokás... Nagyvizit Nádasdy Ádámnál*. *Litera* (www.litera.hu) 2005. 03. 04.
- Kövendi Dénes – Kontra György (1991), *Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémia Kiadó, Budapest. 424–430.
- Kontra György (1992), *Karácsony Sándor*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Lotz, John (János) (1962), *The place of the implicative {-LAK} in the conjugational pattern of Hungarian*. *Commentationes Fenno-Ugricae in Honorem Paavo Ravila*. MSFOu 125: 317–327.

Margótsy István (2006), „Istennőm, végzetem, mindenem magyar nyelv!” – A magyar nyelv kultikus megközelítései – 1–2. rész. Beszélő 11: 10–11.

Morris, Charles W. (1938), *Foundations of the Theory of Signs*. International Encyclopedia of Unified Science Vol. I: University of Chicago Press. 77–138.

○ Nádasdy Ádám (2006), Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In: Poszler 2006: 46–56.

Poszler Görgy (szerk.) (2006), *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Schmidt Éva (1990), Az osztják metrika másik oldaláról. NyK 91: 181–194.

Scruton, Roger (2000), *England. An Elegy*. Random House UK, London.

Simoncsics Péter (2005), Paradigmaváltás légüres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Simoncsics Péter (2006), *Chrestomathia Hungarica*. Ábel Kiadó, Kolozsvár.

Zrínyi Miklós (1939), *Gróf ~ prózai munkái. Vitéz hadnagy. Centuriák. A Magyar Szemle Társaság kiadása*, Budapest.

Zrínyi Miklós (2003), *Összes Művei*. Kortárs Kiadó, Budapest.

SZÉPE JUDIT

Ép és patológikus beszédbeli tévesztések szóalak szintű szerkezetrendező műveletei

Cases of deviance occurring in Hungarian slips of the tongue, old-age language use, and pathological speech production of aphasics are concerned in terms of word-level phonology. Data taken mainly from spontaneous speech material, sporadically completed with instances of historical data and with those of other fields, show that the strategy and the mechanisms of disintegration and phonotactic reorganising of the word forms function in accordance with three basic types of structure building procedures. They are the following: (i) reorganising the syllable structure of the word form as a whole; (ii) repetitive insertion of some of the structural units already used within the sequence; and, (iii) striving to enhance, or even to reduce, the optimality parameters of the syllables the word form consists of. A general common characteristic of the types of structure building strategy discussed here is the endeavour to make the original input word form to become simpler for the purposes of implementation and, in this way, to reduce the space of phonological information of the input phonological representation to a minimal necessary measure.

Bevezetés

A nyelvi devianciák olyan alakulatai a közléseknek, amelyek eltérnek a rendszerszabályok alapján jósolható formáktól. Szabályszegő nyelvi alakulatok a nyelvhasználat számos területén felbukkannak: a köznap beszéd lenizációs folyamataiban (1a) és nyelvbottlásaiban (1b), a nyelvi humorban (1c), a patológikus beszédben (1d), a gyermeknyelvben (1e), sőt a nyelv történeti változásának adatsoraiban (1f) is.

(1) a.	<i>majnem</i>	'majdnem'
b.	<i>virázok rád</i>	'vigyázok rád'
c.	<i>hadügymiszterintje</i>	'hadügyminisztere' (Rejtő é. n.: 66)
d.	<i>avar, savar</i>	'csavar'
e.	<i>sübetény</i>	'sütemény'
f.	<i>Kappanhágó</i>	'Koppenhága'

A szabályszegéseknek – látszólagos véletlenszerűségük ellenére – megvannak a maguk irányító szabályai (vö. pl. már Jakobson 1941, 1955, 1963,

Fromkin 1973, 1980, Cutler 1982, Dell 1985, 1986, Levelt 1989). A deviáns formációk létrejöttét olyan determinációk irányítják, amelyek a nyelv működésének kognitív mechanizmusaiban gyökereznek, továbbá univerzális, illetőleg egyedi rendszersajátosságaiból következnek (vö. Blumstein 1978, Berg 1997, 2005, Croot et al. 2000). Éppen ezért alkalmasak arra, hogy független bizonyítékként szolgáljanak olyan hipotézisek ellenőrzésére, amelyek a nyelv rendszerösszefüggéseiről, illetőleg működésfolyamatairól szólnak.

A tévesztéseknek – nemcsak a mindennapi közlésekben, hanem a patológikus megnyilatkozásokban és a nyelvbottlásokban is – ismert jelenségei a mássalhangzó-kapcsolatokon, illetőleg a szótagokon végbemenő átrendeződések. Ezek az átrendeződések mindig a szekvencia egyszerűsítését vagy felépítésük optimalizálását szolgálják.

Ez a tanulmány az ép spontán beszéd nyelvbottlásaiban, az afáziás beszédben és az időskori tévesztésekben működő, szóalak szintű hangsorépítési sajátosságokat mutatja be, különös tekintettel a deviáns alakok szótagszerveződésére. A szótagszervező eljárások közül egyesek mindegyik vizsgált korpuszban feltehetőek, míg mások nem, vagy korpuszonként eltérő módon jelentkeznek.

1. A vizsgált korpuszok

Két non-poszterior és két poszterior afáziás beszélő 4 órányi spontán és előhívott közlését, amely nagy mennyiségben tartalmazott deviáns szótagszerveződést, összevettem nem-afáziás korpuszok hasonló devianciáival. Ezek az adatok egy körülbelül 1200 spontán nyelvbottlást tartalmazó gyűjteményből és egy időskori tévesztéseket tartalmazó összeállításból valók. Szemben az afáziás adatokkal, a két utóbbi korpusz on-line korpusz, tehát összevetésük statisztikai eljárásokkal nem térképezhető fel: a kapott adatok típusoknak, nem pedig példányoknak tekintendők (vö. Huszár 2005: 23–26). Az időskori adatok közlőjénél enyhe, nem romló kognitív zavar áll fenn (Folstein-féle Mini Mentál Státus = 25–26, normál állapot = 26–30), akinél sem afáziát, sem Parkinson-kórt, sem Alzheimer-kórt nem diagnosztizáltak. A korpusz mintegy 500 spontán tévesztést tartalmaz, amelyet a közlő 81 és 83 éves kora között produkált. Már a magyarra vonatkozó vizsgálatok is kimutatták, hogy bár az időskor önmagában nem okoz romlást a mentális státusban, az ép mentális státusú időskorúak és fiatalabbak nyelvi teljesítménye szignifikánsan eltér (Hoffmann 2005, Kajcsa 2005). Ezzel együtt a mentális státus pontszáma és a nyelvi teljesítmény között sem egyik, sem másik korcsoportban egyéni korreláció nem mutatható ki (Kajcsa 2005: 37). Mivel saját vizsgálataim szerint a magas nyelvi teljesítményt mutató, magas pontszámú, ép mentális státusú időskorú közlők tévesztései nem térnek el a

fiatalkorú közlők tévesztéseitől, viszont az alacsonyabb, de még mindig ép mentális státusú és nyelvi teljesítményű közlők a fiatalokétól eltérő devianciatípusokat is mutatnak, ezeknek a rendszeres kimutatása időskorúaknál a normál mentális státus alsó határán várható.

2. A devianciák csökkent információtartalma

A szekvenciák szabályszegő alakulatai – általános megfogalmazásban – az egyszerűsítés elvét követik, vagyis fonológiai információtartalmuk mindig kisebb, mint a szabálykövető alakoké (Szende 1989, 1992: 180–183, 1997: 153–163, Szépe 2000: 158–166). Az információ csökkenése abból adódik, hogy a sérült beszédmechanizmus a közlésfolyamatnak egy adott pontján nem fér hozzá egy fonológiai információhoz. Például ahhoz, hogy a *csavar* szóalak első szegmentuma milyen képzésmódú. Ám mássalhangzó-szegmentumot képzéshely nélkül nem lehetséges létrehozni. Vagyis a szóalak első pozíciója nem lesz kitöltve, és létrejön egy kisebb szegmentumszámú alak, egy szóparafázia: *avar*. De történhet másképp is, úgy, hogy a hiányzó információ ellenére sem fogja kevesebb szegmentum alkotni a parafáziás alakot, mint a standardot. Ez akkor lehetséges, ha a képzésmódra vonatkozó információhiányt megszünteti egy kompenzáló művelet. Minden kompenzáló művelet működésének lényege, hogy a hiányzó komponenst egy vele azonos nyelvi szintű, másik komponenssel pótolja. Például az említett *csavar* esetében az (1d) példában a *cs*-re előírt, de aktuálisan elő nem hívható affrikáta képzésmódjegyet a kompenzáció a réshang képzésmódjeggyel helyettesíti, így kerül a *cs* helyébe *s*: *savar*. Ez a megoldás az *avar*-hoz képest azért tekinthető kompenzációnak, mert a képzésmódra vonatkozó információ hiánya ellenére is lesz valamilyen képzésmódjegy a szóalak első pozíciójában. Tehát a szegmentum létre tud jönni, a pozíció nem marad üresen. A kérdés most már az, hogy miért éppen a réshang képzésmódjegy került az információhiányos pozícióba. A választ a meglévő komponensekkel való kompenzációs eljárás egyik típusa, az összetevő-ismétlés adja meg. (A kompenzációnak az összetevő-ismétlésen kívüli eljárásai is vannak, mint például az összetevők átrendezése vagy a tagolási határok kiemelése. Ezekre vonatkozóan l. Szépe 2000, 2003). Az összetevők ismétlésében az információhiány áthidalása a következőképp történik: egy olyan komponens, amelyiket sikerült a szekvencia egyik pozíciójára előhívni, megjelenik azon a helyen is, amelyre vonatkozóan az előhívás nem sikerült. Például a *savar* afáziás alak esetében a sikeresen előhívott *v*-nek a rés képzésmódjegye ismétlődik meg az információhiányos első pozícióban. Így a két elemnek azonos lesz a képzésmódjegye. A közös komponens pedig szerkezeti harmóniát hoz létre a két pozíció egységei között. Ily módon

kialakulhat harmónia jegyek, szegmentumok, szótagok, illetve azonos szintaktikai szerepű vagy szemantikai tartalmú morféimák között.

Figyeljük meg, hogy a sérült közlésegség a kompenzálás ellenére is kevesebb információt tartalmaz, mint a nem sérült megfelelője. (A fonológiai reprezentációtól eltérő realizációkban történő információcsökkenés kérdésének részletes elméleti hátteréhez, a Globális Programozás Elvéhez vö. Szende 1989, 1992, 1997.) 1. A kompenzáló művelet korlátozott elemszámú halmazból választ elemet, így a kompenzáció eredményeképp létrejött alak valamilyen tekintetben kevesebb eltérő összetevőt fog tartalmazni, mint a nem sérült alak. A sértetlen *csavar* alak mássalhangzóiban három eltérő képzésmódjegy van: affrikáta képzésmódjegy (*cs*), rés képzésmódjegy (*v*) és egyfajta zár képzésmódjegy (*r*). A *savar*-ból viszont hiányzik a képzésmódjegyek egyike, a *cs*-re előírt affrikáta képzésmódjegy, s helyén megismétlődik a *v*-re előírt rés képzésmódjegy. Tehát a sértetlen alakra előírt három képzésmódjegy helyett az afázias alakban csak két képzésmódjegy jelenik meg. 2. Az információ csökkenése abból is adódhat, hogy bár minden összetevő jelen van, de valamely, a sorrendezésre vonatkozó információ hiányzik. Például az, hogy egy adott megkülönböztető jegynek a közlésegség melyik pozíciójába vagy pozícióiba kell kerülnie. Ennek következményeként egy adott összetevő egy másik, információhiányos tagolási pozícióba is átkerülhet.

Az információcsökkenésnek három forrása lehet.

1. forrás: Szekvenciahatárok megerősítése vagy bevezetése, ami növeli a közlemény redundanciáját, ezáltal csökkenti információtartalmát. A folyamatos, kiemelést (fókusz) nem tartalmazó közlésben a szóalak/frázis nagyságrendű közlésegségekben semmilyen tagolási határ jelölése nem kötelező. Ezért a legnagyobb entrópiájú, vagyis a legkevésbé redundáns közlésegség egyáltalán nem tartalmaz tagolásihatár-jegyet. Ettől eltérni csak az információcsökkenés irányában lehetséges: méghozzá a tagolási határok akusztikailag azonosítható realizációjával. Ez számos, szegmentális és szupraszegmentális művelettel elérhető (hangsúly, intonáció, junktúra vagy szünet alkalmazásával a tagolási határon, illetőleg beszédhang betoldásával vagy valamely jegyösszetevő megváltoztatásával stb.). Természetesen nem minden határjelölés információcsökkentő programozási művelet. A *hat#alma#sok* szekvenciában egyáltalán nem redundáns junktúrával jelölni a morféimahatárokat (pl. a *hatalmas#ok* szekvenciától való elkülönítés érdekében). Az új indítással, esetleg szünettel jelölt junktúra már világosan mutatja a tagolási határokat. Ha ezen kívül is történik határjelölés – pl. a szünet után glottális zár kerül az *alma* indítása elé –, az már csak megerősíti a tagolási határt, de új információt nem hordoz. Tehát növeli a közlés redundanciáját, azaz csökkenti információtartalmát. Ez még akkor is igaz, ha például az olykor nem könnyen érthető afázias közlésekben a határ kiemelése a hallgatót segíti a feldolgozásban. Hiszen a redundancia akkor

is csökkenti az információ mennyiségét, ha ezzel növeli a kommunikáció hatékonyságát (gondoljunk csak a redundancia szerepére az ép, mindennapi közlésekben).

A határkiemelés művelete a szóalak belsejében vagy határain a fonológiai reprezentáció által előírt morféma- vagy szóhatárt erősíti meg valamely tagolászjel(ek) alkalmazásával. Például az összetett szó két komponense közötti határ kiemelése történik akkor, amikor a közlő az *alááll* szóalakot úgy ejti, hogy a két *á* közé beiktat egy glottális zárat (2a). A határbevezetés művelete a szóalakot szegmentummódosítással vagy junktúrával tagolja át olyan módon, hogy morfémahatár jöjjön létre a szóalaknak azon a pontján, amelyre a fonológiai reprezentáció eredetileg nem ír elő határt. Például morfémahatár bevezetése történik az *Assisi Szent Ferenc* tulajdonnév *azt hiszi Szent Ferenc* formában való értelmezésével és ejtésével (2b).

2. forrás: Kevesebb eltérő komponens vagy szabály alkalmazása, mint amennyit az alakra a fonológiai reprezentációja eredetileg előír: például a *szék* szóalak *szét*, illetve *tét* formában való afáziás ejtése (2c) kevesebb képzéshely-, illetőleg képzésmódjegyet tartalmaz, mint amennyit a fonológiai reprezentáció előír. Ugyanis a *szék* lexéma egyaránt tartalmaz dentalveoláris és veláris képzéshelyjegyet, míg a *szét* csak dentalveolárist. Továbbá: a *szék* lexéma egyaránt tartalmaz zár és rés képzésmódjegyet, valamint dentalveoláris és veláris képzéshelyjegyet, míg a *tét* kizárólag zár képzésmódjeggyel és dentalveoláris képzéshelyjeggyel rendelkezik. Posztlexikális szabály alkalmazásának elmaradása lép fel a *tanuljunk* szóalaknak palatalizáció nélkül való ejtése, a *tanul#junk* esetében.

A szabálykiterjesztés ugyancsak információhiányt idéz elő. A (2e–g) példákban az afáziás közlésekre jellemző magánhangzó-illeszkedés, illetőleg -harmónia szabályának kiterjesztése figyelhető meg. A toldalék illeszkedését azonban a standard alaktól eltérően nem az őt megelőző tő, hanem a következő szóalak határozza meg. (2e)-ben mind az elől, mind a hátul képzettség jegye megjelenik az afáziás közlésegyységben: az előbbi az *e*-ben és az *ü*-ben, az utóbbi az *ó*-ban képviselve. Ám a jegyek nem mindenütt a standard alakra előírt magánhangzó-pozícióba kerültek. A *hetvenhárombe* alakban a toldalék lexikálisan alulspecifikált magánhangzó-pozíciójára nem a tő hátul képzettsége terjed rá, hanem a következő szóalak magánhangzóira előírt elől képzettség. Így az előlségi harmóniát nem a megelőző, hanem a következő tő magánhangzója irányítja, tehát – az információcsökkenés 2. esetének megfelelően – a fonológiai információt hordozó egységek standard kiosztási szabálya, vagyis egy rendező művelet kiesik (erről l. Szende 1996–97). A (2f) példában az információcsökkenés 1. esetét figyelhetjük meg. A csak előlség tekintetében illeszkedhető *-val/-vel* toldalékon kerekésgyi illeszkedés is végbemegy abból adódóan, hogy az ajakkerekítés jegy nem kizárólag

a számára előírt pozíciókban jelenik meg, hanem az alulspecifikált toldalék-magánhangzón is. Itt a kompenzáció, azaz a kerektség értékére vonatkozó információ érkezik akár a megelőző, akár a következő tő felől: mindkettő azonos módon tudja befolyásolni az alakot. A létrejött közlésegség pedig az ajakrés jegyének hiányával szegényebb, mint a sértetlen változat. (2g)-ben a harmóniaszabály még erősebb kiterjesztése mutatkozik. A magyarban nincs nyelválásfok szerinti harmónia vagy illeszkedés. Nincs továbbá olyan fonotaktikai szabály sem, amely a toldalék-magánhangzót jogosítaná fel a tömagánhangzó képzéshely tekintetében való specifikálására. A *ráhongolódik* alak attól deviáns, mert pontosan ez a két művelet megy rajta végbe: a toldalékmagánhangzók nyelválásfokjegye, a középső nyelválásfok ráterjed a tömagánhangzóra. A művelet egy nyelválásfokjegynyi homogenizál az alakon.

3. forrás: Az összetevők sorrendezésére vonatkozó információ hiánya. A deviáns alakok tartalmazzák ugyan összes előírt jegy-, szegmentum vagy morfoléxikai komponensüket, ám létrejöttükből hiányzik az a művelet, amely valamely, legalább két komponenst a szekvencia megfelelő pozíciójába helyez (3a–c). Összetevők sorrendjének cseréje a grammatikai elemzés bármelyik szintjén előfordulhat. Jegyek egymás helyére való pozicionálása történik a *távfités* 'távfités' alakban (3a): a kerektség jegyének mínusz értéke a harmadik helyett a második magánhangzó-pozícióba kerül (így lesz *ű* helyett *i*), plusz értéke pedig a második helyett a harmadikba (így lesz *é* helyett *ő*). Teljes szegmentumok téves sorrendezését mutatja a *zságd vebre* 'vágd zsebre' alak, amelyben a szókezdő onseteket egymás szegmentumai töltik ki (3b). Morfémák (tövek) pozíciótévesztésének az eredménye a *hangja a hallodat* 'hallja a hangodat' szerkezetben (3c), amelyben a helycsere folytán a toldalékok által kijelölt szintaktikai struktúrában a tövek és a toldalékok morfológiai szempontból inkompatibilis módon kapcsolódnak egymáshoz.

(2) a.	<i>alá[?]áll</i>	'alááll'	(mindennapi közlés)
b.	<i>azt hiszi Szent Ferenc</i>	'Assisi Szent Ferenc'	(gyereknyelv)
c.	<i>szét, tét</i>	'szék'	(afázia)
d.	<i>tanul#junk</i>	'tanuljunk'	(afázia)
e.	<i>hetvenhárombe kezdtem</i>	'hetvenháromba kezdtem'	(afázia)
f.	<i>öttől több vót</i>	'öttel több volt'	(afázia)
g.	<i>ráhongolódik</i>	'ráhangolódik'	(afázia)

(3) a.	<i>táffító</i> s	'távfütés'	(afázia)
b.	<i>zságd vebre</i>	'vágd zsebre'	(nyelvbtlás)
c.	<i>hangja a hallodat</i>	'hallja a hangodat'	(nyelvbtlás)

Ettől az értelmezéstől eltérőnek látszik a fonológiai monotonicitás elmélete, amely amellett érvel, hogy az ejtésközei fonológiai reprezentációtól való eltérő realizáció (pl. a lenizációs folyamatokban) mindig szabályhozzáadás eredménye (Kálmán 1989: 144–146). A szabályhozzáadás pedig műveleti megközelítésben értelmezhető az információ növekedésének is. Ám az ellentmondás csupán látszólagos. A fonológiai devianciákat létrehozó műveletek nem ritkán megszegik a nyelvtan gazdaságossági elvének univerzáléját. Ilyen művelet például a szegmentum- vagy szótagbetoldás, amely szegmentálisan vagy fonotaktikailag mindig bonyolultabb szekvenciát eredményez, mint a devianciától mentes alak. Ezzel szemben a törlések egyszerűsíthetik a szekvenciát, noha ez sem törvényszerű, hiszen szegmentumtörlés is hozhat létre fonotaktikailag összetettebb szerveződést, pl *sok dolg volt* 'sok dolog volt' (afázia). Vagyis az információcsökkenés elve nem a deviáns alakot létrehozó szabályok számának csökkenését vagy növekedését állítja – hiszen mindkettő számos adattal képviselteti magát –, hanem a létrejött szekvencia információtartalmának csökkenését a fonológiai reprezentáció által előírt információtartalomhoz képest.

3. Szótagépítési devianciák

A szótagépítési devianciákat létrehozó, legnagyobb hatókörű eljárások az összetevők átrendezése, ismétlése, valamint azok a szótagoptimalitást növelő, illetőleg szűkítő eljárások, amelyek az előző két művelettípus mellett szabályhatókör-módosításon, azaz szabálykiterjesztésen vagy -korlátozáson alapulnak. Mindegyiknek számos művelettípusa fordul elő a vizsgált korpuszokban, az alábbiak szerint:

1. Összetevők átrendezése
 - a) Jegyek és elemek átrendezése szótagpozíciók között
 - b) Affrikata virtuális komponenseinek átrendezése:
 - i) felbontás
 - ii) összeépítés
2. Összetevő-ismétlés
 - a) Jegyek és elemek ismétlése szótagpozíciók között
 - b) Összetevő-ismétlés mássalhangzó-kapcsolatok között
 - c) Teljes szótagszerkezet-ismétlés

3. Szótagoptimalitást növelő és szűkítő eljárások

- a) A szonoritási hierarchia kiterjesztése hosszú mássalhangzókra
- b) Szóbelseji morfémahatár kiemelése posztlexikális hasonulások fel-függesztésével
- c) A szonoritási hierarchia szabályának kiterjesztése morféma-, illetőleg szóhatárral egybeeső mássalhangzó-kapcsolatokra
- d) A szonoritási hierarchia szabályának kiterjesztése morfémahatár által nem tagolt mássalhangzó-kapcsolatokra
- e) Rosszul formált szótagtípus vagy szótagillesztés kialakítása.

3.1. Összetevők átrendezése

A magyar szótag fő szerkezeti egységei a mássalhangzóval kitöltött vagy ki nem töltött szótagkezdet (onset), valamint a rím, amely tartalmazza a szótagalkotó magánhangzót (nukleust) és a szótagzáró mássalhangzóval kitöltött vagy ki nem töltött szótagzáratot (kódát) (Törkenczy 1994: 275). A szegmentumok cseréje szinte minden esetben szótagpozíciókkal értelmezhető. Szükségszerű, hogy a magánhangzók egymás pozíciójában való megjelenése mindig a nukleuskitöltés cseréje is legyen, de az már nem magától értődő, hogy a mássalhangzócserek is rendszeresen szótagpozíciókhoz kötődjenek. És mégis: összesen egyetlen olyan adat akadt az összevetett korpuszokban, amelyben nem köthető az elemcsere szótagpozíciókhoz.

A szótagstruktúrát átrendező különféle műveletek mindenekelőtt a mássalhangzóval kitölthető pozíciók között működnek gyakran, szótagon belül és szomszédos szótagok között egyaránt. Jellegzetes típusai a következők (az a. jelű példák az afázia-korpuszból valók, a b. jelűek a nyelvbotlásosból, a c. jelűek pedig az időskori tévesztések közül): a szomszédos szótagok (vagy szomszédos szóalakok párhuzamos) onsetjei közötti sorrendcsere (4); a szomszédos vagy párhuzamos nukleusok közötti sorrendcsere (5); a szomszédos vagy párhuzamos szótagok kódái közötti sorrendcsere (6); az azonos szótagi onset és kód közötti sorrendcsere (7); valamint a korábbi szótag kódája és a következő szótag onsetje közötti sorrendcsere (8).¹

¹ A (8a) példában a második szótag kódáját (sz) és a harmadik szótag onsetjét (ny) nemcsak sorrendcsere, hanem kétszeres jegyismétlés is érinti. A nazális átveszi a réshang képzéshelyjegyét, ezáltal palatálisból dentalveolárisra lesz (ny → n), a réshang pedig – megtartván rés képzésmódjegyét is – zár képzésmódjegyre szert tesz (ez a jegy a szóalak több mássalhangzójára is sikeresen aktiválva van), ezáltal dentalveoláris affrikátává (sz → c) válik.

(4) a.	<i>thelszízenődi</i> [x]	'elszíneződik'
b.	<i>szoronánsabb</i>	'szonoránsabb'
c.	<i>szőgenyek</i>	'szőnyegek'
(5) a.	<i>zsenár</i>	'zsanér'
b.	<i>hidag, észeki táj</i>	'hideg, északi táj'
c.	<i>Rudetolt</i>	'Rudotelt'
(6) a.	<i>nincs adat</i>	
b.	<i>hertajtó</i>	'helytartó'
c.	<i>püskönd</i>	'Pümkösd'
(7) a.	<i>tutac</i>	'tucat'
b.	<i>megbocsátó kanáj... kajánsággal</i>	'[...] kajánsággal'
c.	<i>karapták az ajtót</i>	'kaparták'
(8) a.	<i>cshedrenci, csebrenci</i>	'cseresznye'
b.	<i>párfány</i>	'páfrány'
c.	<i>a Hovnéd utcába</i>	'a Honvéd utcába'

Megfigyelhetjük, hogy míg más adatokban előfordul, az afáziás korpuszban egyáltalán nincsen példa sorrendcserére szomszédos kódák között. Ez utóbbi arra utal, hogy az afáziás hozzáférésben kiemelt szerepe van a szerkezet összetevői közül az első pozíciónak. Ezt a parafáziás mássalhangzó-harmóniák (Kassai 1981 gyermeknyelvre vonatkozó terminusával: távhasonulások) szintén alátámasztják: az érintett pozíció mindig a tagolási egységek első, szótag eleji mássalhangzója (Szépe 2000: 144–145). A nyelvbottlások adatok – mélyreható statisztikai elemzések nélkül – is azt mutatják, hogy az onset érintettsége kiemelt: a szomszédos onsetek közötti sorrendcserére hatszor annyi példa van, mint a kódák közöttire, három és félszer annyi, mint a kóda és a szomszédos onset közöttire, valamint kétszer annyi, mint az azonos szótagi onset és kóda közöttire.

Ritka, de minden korpuszban előforduló esete az összetevők átrendezésének az affrikáta virtuális komponenseinek átpozicionálása. Ha az affrikátát egy zár- és egy résösszetevő szintéziseként fogjuk fel (amely összetevők fonetikailag el is különíthetők), akkor összetevő-átrendezési művelettel értelmezhetjük a következő afáziás jelenségeket (9a–d).

(9) a.	<i>tusva</i>	'csukva'
b.	<i>tósztosz</i>	'kócos' ²
c.	<i>doszent</i>	'docens'
d.	<i>ha[dj]on nekik</i>	'hagyott nekik'

Az érintett affrikáták mindegyikére jellemző, hogy onset pozícióra vannak előírva. A műveletek mindegyikére pedig az jellemző, hogy csak az egyik komponenst helyezi el eltérő pozícióban, a másik összetevő az affrikáta eredeti helyén marad. Az elmozgatott elem valamelyik legközelebbi kódában fog pozícionálódni, előremozgásnál ugyanannak a szótagnak a kódájában, hátramoszgásnál pedig az előző szótag kódájában. Ennek megfelelően a) az onset pozíciójára előírt affrikátából a résösszetevő ugyanannak a szótagnak a kódájába pozícionálódik (9a); b) az onset pozíciójára előírt affrikátából a résösszetevő a megelőző szótagnak a kódájába pozícionálódik (9b); c) az onset affrikátájából a zárelem ugyanannak a szótagnak a kódájába pozícionálódik (9c); d) az onset affrikátájából a zárelem a megelőző szótag kódájába pozícionálódik (9d). Az affrikátabontás számos adatának sajátos jellemzője, hogy az affrikátából elvándorló komponens olyan kódában pozícionálódik, amely a szóalak fonológiai reprezentációjában ki van töltve (9a, c). Ezekben az esetekben felmerül az az értelmezési lehetőség is, hogy nem affrikátabontásról, hanem egyszerű helyettesítésről van szó. Ezért az egyjegyű helyettesítéssel is levezethető eseteket nem tekintem affrikátabontásnak (pl. *tasak* 'kacsá'), de azokat az eseteket igen, amelyek egyszerű helyettesítésként csak a közlőre egyébként nem jellemző, többjegyű helyettesítéssel lennének értelmezhetők (pl. *k* → *s* a *tusva* 'csukva' adatban). Felteszem továbbá, hogy az affrikáta egyik komponensének vándorlását az érintett kódába éppen a kóda kitöltetlensége vagy információhiányossága teszi lehetővé.

Az ép nyelvi – tehát a spontán és az időskori – korpuszban az affrikátafelbontásnak éppen a fordítottja figyelhető meg: az affrikátaösszeépítés. Ez a művelet egy zár- és egy részsegmentumot épít össze affrikátává a felbontásnak

² (9b) helyén eredetileg az *a egész család* 'az egész család' példa szerepelt. Ezúton köszönöm a tanulmány anonim lektorának, hogy felhívta a figyelmem arra, ez az adat másként is értelmezhető. Érvelése szerint a *t* egyszerű helyettesítésként is megjelenhetett az affrikáta helyén, *s* ha ezt posztalveoláris területen tette, akkor a megelőző kódát kitöltő réshang posztalveoláris irányban történő elmozdulása megfelel a standard posztlexikális szabálynak. Noha a felvételen a *s* és a *t* között egyértelmű junktúra hangzik, ami a közlőre jellemző lassú beszédtempónál általában megakadályozza a hasonulást, a *t* a részletesebb akusztikai elemzése során valóban dorzális, vagyis a posztalveoláris területre átnyúló képzésűnek bizonyult. Bár véleményem szerint a *t* posztalveoláris területen való megjelenése inkább az affrikátabontást, mint az egyszerű helyettesítést támasztja alá, helyénvalónak tartottam kevésbé kérdéses adat példaként való bemutatását.

megfelelő tükörművelettel (10a–c). Ennek megfelelően (10a)-ban az elvándorolt résssegmentum helye kitöltetlen marad, (10c)-ben pedig az első szótag elágazó kódájának első eleme kerül az ugyanazon szótagi onset második pozíciójába, s meggy végbe a két mássalhangzón az affrikátaépítő posztlexikális szabály.

(10) a.	<i>mákos récese... rétes</i>	'rétes'	nyelvbtlás
b.	<i>rozsdamencs... rozsdamentes</i>	'rozsdamentes'	nyelvbtlás
c.	<i>csetvér</i>	'testvér'	időskori

3.2. Összetevő-ismétlés

A szerkezetek konstituensei között akkor jön létre ismétlés, ha a téves szerkezet-építő művelet egy olyan komponenst (jegyet, szegmentumot, morfémat, szintaktikai vagy szemantikai szerkezetet), amely a szekvenciában legalább egy pozícióban már hatékonyan mozgósítva volt, elhelyez egy olyan pozícióban is, amelyre a rendszerszabály azt nem írja elő, s ahonnan törölheti a szabály szerinti komponenst. Ez a művelet is jellemzően ugyanazok között a szótagpozíciók között meggy végbe, mint a szerkezetet átrendező eljárások, vagyis szomszédos vagy párhuzamos onsetek között (11a–c), nukleusok között (12a–c), kódák között (13a–c), illetőleg azonos szótagi onset és kóda között (14a–c). (Az a. jelű példák afáziás adatok, a b. jelűek a nyelvbotlás-korpuszból, a c. jelűek pedig az időskori tévesztések közül valók.)

Figyeljük meg, hogy a szomszédos szótagi kóda és onset közötti művelet összetevők átrendezésében megjelenik, összetevők ismétlésben viszont egyetlen példa sem bukkan fel (15a–c). Az afáziás összetevő-ismétlés hatóköre pedig szűkül: míg az összetevő-átrendezés csak a kódák közti átpozicionálásra nem terjed ki, addig az összetevő-ismétlés kizárólag az azonos szótagpozíciókra korlátozódik. Vizsgáljuk meg részletesen a (13a) adatot, amelyben az összetevő-ismétlés több lépése is megjelenik. Az *ütöm* szóalakot záró kódának, az *m*-nek a nazálisjegye ráterjed a megelőző ragos főnév ugyanilyen pozíciójára, így lesz a *t* tárgyragból homorgán képzéshelyű nazális, azaz *n*. De a szóalak többi mássalhangzója is információhiányos. Egyik onsetpozíció sem a saját képzéshelyjegyét viseli, hanem egymásét. Az első szótagban a képzéshely labiodentális helyett bilabiális, a második pedig bilabiális helyett labiodentális lett. Vagyis *d* helyett *b*, *b* helyett pedig *t*. A létrejött alak tehát egy sorrendező művelettel is szegényebb, mint a standard változat. Ráadásul a szóalak második szótagi onsetje a saját zöngésségjegye helyett a következő szóalak második szótagjából kapta meg onsetjének zöngésségi értékét. Ezért nem *d*, hanem *t* jelenik meg a főnévi tő végén. (13a) esetében tehát láttunk példát az információcsökkenésnek arra a

típusára is, amelyben a felhasznált összetevők száma csökken, és arra is, amelyben a sorrendezési műveletek száma lesz kisebb.

(11) a.	<i>körkő</i>	'körző'	onsetek között
b.	<i>kukacban</i>	'kupacban'	↓
c.	<i>haszlos lesz</i>	'hasznos lesz'	↓
(12) a.	<i>kurosú</i>	'koszorú'	nukleusok között
b.	<i>nézzük sörre</i>	'nézzük sorra'	↓
c.	<i>nyugdíjas</i>	'nyugdíjas'	↓
(13) a.	<i>a boton ütöm</i>	'a dobot ütöm'	kódák között
b.	<i>húspogás</i>	'húspogács'	↓
c.	<i>hideg víz</i>	'hideg víz'	↓
(14) a.	nincs adat		onset és kóda között
b.	<i>kék fokhagyma</i>	'két fokhagyma'	↓
c.	<i>megidedtem</i>	'megijedtem'	↓
(15) a.	nincs adat		kóda és onset között
b.	nincs adat		↓
c.	nincs adat		↓

Összetevő-ismétlés nemcsak jegyek és szegmentumok között történhet, hanem – akár szóhatárokon keresztül is – mássalhangzó-kapcsolatok között is. Ez az eljárás a gyors vagy lezser beszédben is létezik lenizációs folyamatként (Siptár 1995, Szende 1992, 1997). Ott az a szabály érvényesül, hogy a korábban megjelenő beszédhang artikulációja követi a későbbiét, pl.: *lesz sütemény* [f:], *tíz zseb* [z:] ejtése. A mássalhangzó-kapcsolatok közötti összetevő-ismétlés kiterjesztése a lenizáción túlra sem az ép beszéd nyelvbottlásaiban, sem az időskori tévesztések között nem fordult elő. Az afáziás összetevő-ismétlő művelet pedig módosítja a lenizációnál megismert szabályt. Függetlenül attól, hogy melyik mássalhangzó jelentkezik korábban vagy későbben, az afáziás példákban a nem elől képzett mássalhangzó illeszkedik az elől képzetthez, illetőleg az orális zárhang illeszkedik a vele azonos képzéshelyű nazálishoz (16a–c).

(16) a.	$t + k \rightarrow tt$	<i>menet tőzbe</i>	'menet közben'
	$g + d \rightarrow dd$	<i>gymár gyuddida ba</i>	'már nyugdíjban van'
b.	$d + n \rightarrow nn$	<i>Sinney-be</i>	'Sidney-be'
	$t + n \rightarrow nn$	<i>ha[d#j]on nekik</i>	'hagyott nekik'
c.	$r + n \rightarrow nn$	<i>pánna</i>	'párna'
	$l + n \rightarrow nn$	<i>hen nem törík</i>	'el nem törík'

Amint látjuk, ezekben az esetekben a mássalhangzó-kapcsolat egyik szegmentuma helyén is a másik szegmentum jelenik meg. A két azonos mássalhangzó pedig a Kötelező Kontúr Elve (Törkenczy 1994: 327, Siptár 1995: 29) értelmében egy hosszút hoz létre. Az összetevő-ismétlést az indítja el, hogy a mássalhangzó-kapcsolat egyik eleme sikeresen aktivizálódik, a másik viszont egy vagy több jegy tekintetében információhiányos. A jegyek pótlása a kapcsolat másik, sértetlen eleme felől érkezik. A célszekvenciában a mássalhangzó-kapcsolat elemei számos közös jeggyel rendelkeznek. Egészen pontosan: a kapcsolat elemeinek csupán egyetlen jegye nem közös. Az a. esetekben két, eltérő képzéshelyű zárhang, b.-ben homorgán nazális és zárhang, c.-ben homorgán likvida és nazális követi egymást a kapcsolatban. Ám ha két olyan mássalhangzó találkozik, amelyeknek nincs vagy alig van közös jegyük, az afáziás kompenzációs stratégia más. Ekkor nem a kapcsolat másik eleméből pótlódnak a hiányok, hanem egy másik, a hiány helyének szótagpozíciójával megegyező szótagpozícióból, amely a szekvencia távolabbi helyéről kerül a műveleti mezőbe (17).

(17) a.	<i>magam mellé vettem tilenc</i>	'magam mellé vettem kilenc
	<i>történés</i>	történészt'
b.	<i>bordasztó sokat dolgoztam</i>	'borzasztó sokat dolgoztam'
c.	<i>helyestek tartja</i>	'helyesnek tartja'

A sértetlen alakoknál a. esetben a mássalhangzó-kapcsolat két eleme (*mk*) között sem képzéshelyben, sem képzésmódban, sem zöngésségben nincs egyező jegy. b.-ben (*rz*) a képzéshely azonos, c.-ben (*sn*) pedig ismét semmi. Az információhiányos onsetpozíciókat egyik esetben sem a mássalhangzó-kapcsolat másik elemének jegyei töltik fel, hanem egy másik onsetpozíció, amellyel viszont mindig van több közös jegy. Egészen pontosan csupán egy jegy nem közös. Az a. esetben (*k-t*) megegyezik a képzésmód és a zöngétlenség, b.-ben (*z-d*) a képzéshely és a zöngésség, c.-ben pedig a pár tagjai (*n-t*) egymásnak homorgán szonoráns és zöngétlen megfelelői (*n* zöngéssége redundáns, ezért tekinthető a *t*-től való különbsége csupán egy jegynyinek). Egyértelmű, hogy az információhiány pótlását a meglévő információk irányítják a legkisebb

különbség elve alapján. Mássalhangzó-kapcsolat esetén a kapcsolat információhiányos elemének jegypótlása csak akkor érkezhethet a kapcsolat hiánytalan eleméből, ha annak jegyei nem kisebb mértékben egyeznek meg az információhiányos pozíció meglévő jegyeivel, mint az információhiányos pozíció meglévő jegyei a közlésegység egy másik, azonos helyzetű szótagpozíciójának jegyeivel. Máskülönb ez utóbbi ismételheti meg saját jegyeit az információhiányos pozícióban.

Az eltérő rendszerszintű betoldások a közlésegységet szekvenciaszervezési szempontból teszik homogénebbé, vagyis egyszerűbbé. A szótag üres szerkezeti pozíciójába való szegmentumbetoldás az érintett szótagok szerkezetének egyenmősítését idézi elő (18a–c), a teljes szótag betoldása pedig ezen felül még szegmentálisan is homogenizálja az alakot (19). Ez utóbbi eljárás kizárólag az afáziás korpuszban jelent meg.

(18) a.	<i>mindan ketten</i>	'mind a ketten'	afázia
b.	<i>még sosem láttam trankort</i> <i>trankolni</i>	'traktort tankolni'	nyelvbtlás
c.	<i>szerencsé[k]tlenséget</i>	'szerencsétlenséget'	időskori
(19) a.	<i>Huhunágel</i> <i>a feladatata</i>	'Hufnágel' 'a feladata'	afázia
b.	nincs adat		nyelvbtlás
c.	nincs adat		időskori

3.3. A szótagoptimalitást növelő, illetőleg szűkítő eljárások

A legfőbb szótagillesztési szabály a szonoritási sorbarendezés (Törkenczy 1994: 276, 365–367). E szabály értelmében a) a szótaghatár által tagolt mássalhangzó-kapcsolat esetében hátrányos, ha a kapcsolat két tagja azonos szonoritású. Ezen belül b) hátrányos, ha első tagja nem nagyobb szonoritású, mint a második tagja. Ez a szabály nem terjed ki a szó-, illetőleg morfémahatáron lévő kapcsolatokra, továbbá az intervokális hosszú mássalhangzókra, amennyiben fonológiai reprezentációjukban kételemű kapcsolatoknak (geminátáknak) tekintjük őket. A deviancia által kiterjesztett szabály ezeken a szekvenciárészleteken is működik, s ezzel is a szótagszerkezet optimalitásának növelésére törekszik.

A jelenség a nyelvbtlás- és az időskori korpuszban fordul elő, a parafáziák között mindössze két adat lelhető fel. Ez nem véletlen, hiszen a parafázia stratégiája épp az ellenkező művelettel egyszerűsít, nevezetesen a mássalhangzó-kapcsolatok egyenmősítésével (vö. 16a–f). A nyelvbtlásos és az időskori tévesztések alapján úgy tűnik, hogy az a) szabály erősebb, mint a b). A korpusz

adataiban a szabálykiterjesztés ugyanis rendre megszünteti a hosszú mássalhangzók szonoritási egyneműségét azzal, hogy egyik elemüket megváltoztatja (20a–f). Ugyanakkor teljesen esetleges, hogy a létrejött mássalhangzó-kapcsolat két eleme közül az első vagy a második rendelkezik nagyobb szonoritással. A (20)-as példákban az időskori (a–d) és nyelvbtlásos (e–f) példák mellett a korpusz két afáziás adata (g–h) szerepel.

(20) a.	<i>fél kentőtől nem indítanak</i>	'fél kettőtől nem indítanak'	<i>nt > tt</i>
b.	<i>hallosztad azt a borzalmat</i>	'hallottad azt a borzalmat?'	<i>szt > tt</i>
c.	<i>hogya estek túl rajta</i>	'essek'	<i>st > ss</i>
d.	<i>rá lehetne vetni</i>	'venni'	<i>tn > nn</i>
e.	<i>könyvem</i>	'könnyem'	<i>nyv > nyny</i>
f.	<i>garmatika</i>	'grammatika'	<i>rm > mm</i>
g.	<i>télt kelezsített</i>	'célt teljesített'	<i>tk > tt</i>
h.	<i>menjenek honszá</i>	'hozzá'	<i>nsz > zz</i>

Megfigyelhetjük, hogy a megváltoztatott elem mindig a kapcsolat első eleme. A jelenség párhuzamba állítható a gyors és lezser beszédnek azzal a szabályával, hogy ha egy kételemű mássalhangzó-kapcsolatból hosszú mássalhangzó lesz, akkor mindig az első elem hasonul a másodikhoz. A jelenség megfelel az asszimilációk magyarban általános irányának. Ugyanakkor az adatok többségénél kimutatható, hogy a hosszú mássalhangzó bontása további struktúra-rendezésre vezethető vissza. Olyanra, mint a példasorban a szóalakok párhuzamos szótagjainak szerkezeti és szegmentális homogenizálása (20a, d).

A hosszú mássalhangzók szonoritási egyneműségét megszüntető művelet eredménye egyes esetekben egybeesik egy másik egyszerűsítési stratégia működésével: a szóbelseji morfématátár kiemelésével. Ez a stratégia posztlexikális hasonulások végbemenését függeszti fel. Nyelvbtlásokban és időskori tévesztésekben az -sz tövű igék hasonulása marad el (21a–d). Afáziában erre nem akadt példa. Ezzel szemben kizárólag az afáziás adatokra jellemző művelet volt a palatalizáció törlése morfématátáron (21e–f).

(21) a.	<i>veszni</i>	'venni'	<i>szn > nn</i>
b.	<i>átveszte a</i>	'átvette a	<i>szt > tt</i>
	<i>kezdemenyezést</i>	kezdemenyezést'	
c.	<i>nem akarom elhiszni</i>	'nem akarom elhinni'	<i>szn > nn</i>
d.	<i>fagylaltot esztünk</i>	'fagylaltot ettünk'	<i>szt > tt</i>
e.	<i>saj[t#j]a</i>	'sajtja'	palatal. törlése
f.	<i>tanu[l#j]unk</i>	'tanuljunk'	palatal. törlése

A szonoritási hierarchia szabályának kiterjesztése a mássalhangzó-kapcsolatok egy másik tartományban is végbemegy: az olyan szótaghatárokon, amelyek morféma-, illetőleg szóhatárral esnek egybe. A működési elv itt is hasonló: növel a kapcsolat elemei között lévő szonoritási különbséget, függetlenül sorrendjüktől. (22) példái közül a. még az antilabiális szabályt is kiterjeszti. Az antilabiális szabály szerint a kis szonoritáskülönbségű kételemű intervokális mássalhangzó-kapcsolatok esetében hátrányos, ha a második mássalhangzó labiális, de ez nem érvényes akkor, ha az első mássalhangzó *sz* vagy *s* (Törkenczy 1994: 375–378). Számos szabálykiterjesztés adat ugyancsak visszavezethető további struktúrarendezésre. Például párhuzamos szótagi onsetsimtlést mutat a tövekben (22a), szomszédos onsetsimtlést toldalékolt formában pedig (22f). Az adatoknak ebben a tartományában afáziás példa nem fordul elő.

(22) a.	<i>kakaskort</i>	'kakas-port'	<i>sk > sp</i>	nyelvbtlás
b.	<i>szétmont</i>	'szétbont'	<i>tm > tb</i>	↓
c.	<i>a te tantékeden</i>	'tanszékeden'	<i>nt > nsz</i>	↓
	<i>tartom</i>			
d.	<i>késmenge</i>	'késpenge'	<i>sm > sp</i>	↓
e.	<i>eltöprő többség</i>	'elsőpró'	<i>lt > ls</i>	↓
f.	<i>becslérlő</i>	'becsmérlő'	<i>csl > csm</i>	↓
g.	<i>nagyon haszlos</i>	'hasznos'	<i>szl > szn</i>	időskori
	<i>lesz</i>			
h.	<i>akkor venné érte</i>	'észre'	<i>rt > szr</i>	↓

Feltűnő, hogy morfémahatár által nem tagolt szótaghatáron sokkal kevésbé jellemző a szonoritási hierarchia kiterjesztése mind az időskori adatok (23a), mind a nyelvbtlások esetében, afáziában pedig egyáltalán nem jelentkezik (23b–c).

(23) a.	<i>küldött Titánnak jó, finom porcogókat, hű, de bordog volt</i>	'boldog'	<i>rd > ld</i>
b.	<i>érzelmi kultúra</i>	'kultúra'	<i>rt > lt</i>
c.	<i>szemgentális</i>	'szegmentális'	<i>mg > gm</i>

A szótagoptimalitás növelésével ellentétes irányú folyamat a rosszul formált szótag kialakítása. A devianciakutatások régi megállapítása, hogy a tévesztések nem szegik meg a közlő anyanyelvének fonotaktikai szabályait. Megfigyelésem szerint afáziában rendszeresen, az időskori tévesztések között pedig ritkán és korlátozottan, de megjelenik a rosszul formált szótagtípus vagy szótagillesztés. Az afázia-korpuszban nagy számban fordulnak elő a következő deviáns alakulat-típusok: a) szekvencia- vagy szövégen középső nyelvvállású, rövid magánhangzó (24a–c); b) egyszótagú szó vagy szekvencia végén felső nyelvvállású, ajak-kerekítéses rövid magánhangzó (25a–c); c) rosszul formált onset (26a–d); d. rosszul formált szótagillesztés morfémahatár által tagolt szótaghatáron (27a–c).

(24) a.	<i>fokofo</i>	'fogkefe'	afázia
b.	<i>joesö</i>	'jól eső'	afázia
c.	<i>ékö</i>	'pék'	afázia
(25) a.	<i>gombostü</i>	'gombostü'	afázia
b.	<i>fü</i>	'öv'	afázia
c.	<i>zsü</i>	'zseb'	afázia
(26) a.	<i>[xg]omb</i>	'gomb'	afázia
b.	<i>[Ng]omb</i>	'gomb'	afázia
c.	<i>[nj]o</i>	'nő'	afázia
d.	<i>tkébébe</i>	'tévébe'	afázia
(27) a.	<i>a[l#j]án</i>	'alján'	afázia
b.	<i>tanu[l#j]unk</i>	'tanuljunk'	afázia
c.	<i>megdagasz[t#j]a</i>	'megdagasztja'	afázia
(28) a.	<i>sok dolg volt</i>	'sok dolog volt'	afázia
b.	<i>szerencsé[k]tlenség</i>	'szerencsétlenség'	időskori

Rosszul formált kóda egyetlen esetben fordult elő a parafáziák között (28a). Az időskori adatok között ugyancsak egyetlen rosszul formált alak szerepelt (28b). A *szerencsétlenség* szóalak szerkezetépítésébe akkor került hiba, amikor a magánhangzóra végződő tőhöz már kiválasztott *-tlan* allomorf elé (a zöngésségi hasonulás során zöngétlenedő) *g* betoldásának művelete megtörtént. Azzal ugyanis, hogy a *g* kódába került, a *-tlan* elvesztette átszótagolásának lehetőségét, hiszen a kóda nem tölthető ki [kt] kapcsolattal. Ugyanakkor ez a művelet

szekvenciaszervezési szempontból egyszerűbbé tette az alakot, hiszen szótag-szerkezet-ismétlést eredményezett a harmadik és az ötödik szótag között.

4. Kitekintés

Igazolódott, hogy a deviáns alakok fő szervezőelve az egyszerűsítés, amely nagy hatókörű eljárások működése által irányítja a hangsorépítést a szekvenciában. Láttuk azonban, hogy ugyanazoknak az eljárásoknak eltérő korpuszokban eltérő műveletei lehetnek. A következő kérdés tehát az, vajon milyen tényezők hatására indítanak el hasonló környezetben azonos stratégiák eltérő műveleteket. A jelenség végső értékelése pedig akár történeti-típológiai perspektívát is felidézhet. Feltehető, hogy a kevésbé differenciált képletek – egyéb patológiai, gyermeknyelvi, történeti, dialektológiai párhuzamok alapján – elementárisabb állapotokat és univerzális stratégiákat tükröznek.

Irodalom

- Berg, Thomas (1997), The modality-specificity of linguistic representations: Evidences from slips of the tongue and the pen. *JPragm* 27: 671–698.
- Berg, Thomas (2005), A structural account of phonological paraphasias. *Brain and Language* 94: 104–129.
- Blumstein, Sheila (1978), Segment structure and the syllable in aphasia. In: Alan, Bell – Hooper, Joan Bybee (eds), *Syllables and segments*. North-Holland, Amsterdam. 189–200.
- Croot, Karen – Hodges, John R. – Xuereb, John – Patterson, Karalyn (2000), Phonological and articulatory impairment in Alzheimer's disease: A case series. *Brain and Language* 75: 277–309.
- Cutler, Anne (1982), *Slips of Tongue and Language Production*. Mouton, The Hague.
- Dell, Gary S. (1985) Positive feedback in hierarchical connectionist models: applications to language production. *Cognitive Science* 9: 3–23.
- Dell, Gary S. (1986) A Spreading-Activation Theory of Retrieval in sentence production. *Psychological Review* 3: 283–320.
- Fromkin, Victoria (ed.) (1973), *Speech errors as linguistic evidence*. *Janua Linguarum* 77. Mouton, The Hague.
- Fromkin, Victoria (ed.) (1980), *Errors in linguistic performance*. Academic Press, London.
- Hoffmann Ildikó (2005), Afáziás, Alzheimer-kóros és ép kontroll időskorúak spontán beszéd-dének temporális sajátosságai. PhD-értekezés. PTE, Pécs.
- Huszár Ágnes (2005), A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Jakobson, Roman (1941), *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.

Jakobson, Roman (1955), Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. In: Jakobson, Roman – Halle, Moris (eds), *Fundamentals of language 2*. Mouton, The Hague, 53–82.

Jakobson, Roman (1963), Towards a linguistic typology of aphasic impairments. In: Reuck, A. V. S. de – O'Connor, M. (eds), *Disorders of language*. Churchill, London. 47–75.

Kajcsa N. (2005), Az időskori mentális károsodások hatása a nyelvhasználatra. Szakdolgozat. PPKE BTK, Piliscsaba.

Kálmán, László (1989), Monotonicity in phonology. *ALH* 39: 133–147.

Kassai Ilona (1981), Távhasznulás a gyermeknyelvben. *NyK* 83: 160–167.

Levelt, Willem Johannes M. (1989), *From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge.

Rejtő Jenő (é. n.), *Pizskos Fred, a kapitány*. MEK, Budapest.

Siptár Péter (1995), A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes* 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szende, Tamás (1989), Phonological representation and 'global programming'. *MFF* 21: 132–135.

Szende, Tamás (1992), Phonological representation and lenition processes. *MFF/HPP* 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szende Tamás (1996–1997), Információvesztés morfolexémikus változások kialakulásában (Egy Telegdi-tétel megközelítései). *NyK* 95: 193–200.

Szende Tamás (1997), Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szépe Judit (2000), Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlés-folyamataiban. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetének Kiadványai 2. PPKE BTK, Piliscsaba.

Szépe Judit (2003), Hipotézisellenőrzés a fonológiában: A Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: Hunyadi László (szerk.), *Kísérleti Fonetika – Laboratóriumi Fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 179–209.

Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 273–392.

NÉMETH RENÁTA

Aspektuális markerek grammatikalizálódásának rekonstrukciója a Guineai-öböl portugál alapú kreol nyelveiben

The verbal system of the four, genetically related creole languages spoken in the Gulf of Guinea (GPK) is based on the different aspectual and temporal value of the static vs. dynamic verbs. The aspect system of the GPK languages is unequivocally organized around the imperfective aspectual marker GPK KA. The GPK KA combined with the GPK SA 'to be' forms the progressive aspectual marker GPK SA+KA. Though the GPK SA+KA in the four languages appears in different forms, these differences can be easily explained with reference to sound changes. The reconstruction of the semantic evolution of the marker brings up more problems. The author suggests that the GPK KA had originally been the marker of the progressive aspect, however, it converted into general imperfective marker. The GPK SA 'to be' could have been appropriate for the re-marking of the lost grammatical function. At this point there emerges another question: how could the verb 'to be' appear in front of a verb preceded by an aspectual marker? Supposing that the GPK KA itself had been a verb, and knowing that it forms a fonological word with the verb, it is clear that the GPK {SA + (KA + V)} construction fits perfectly in the structural formula of the serial verbs used in the GPK languages. In the last section of the paper further arguments are presented in favour of the hypothesis.

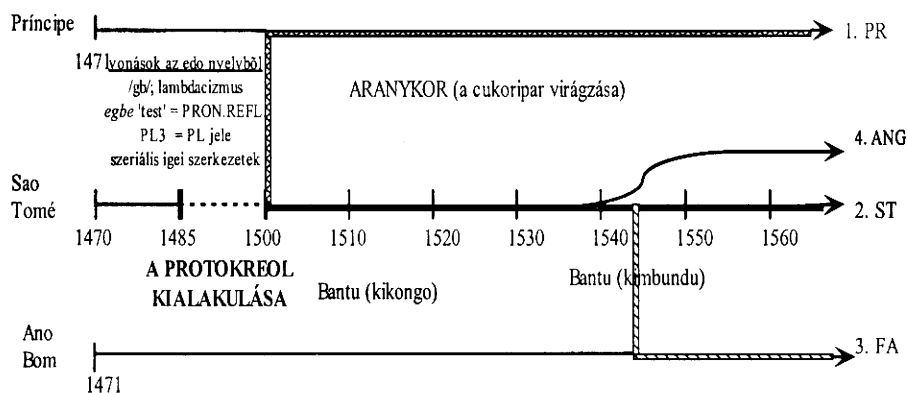
1. Portugál alapú kreol nyelvek a Guineai-öbölben

A Guineai-öböl szigetein ma négy portugál alapú kreol nyelv használatos: a Sãotomense (a São Tomé szigetén beszélt nyelv = ST), az Angolar (a São Tomé szigetén beszélt másik nyelv = ANG), a Principiense (a Príncipe szigetén beszélt nyelv = PR) és a Fa d'Ambu (az Ano Bom szigetén beszélt nyelv = FA). Hasonlóságukról már az első kreol tanulmányok is említést tesznek. Matos (1842: 107) arról ír, hogy a FA, „az Anno Bom-i nyelvjárás” ugyanaz, mint a São Tomé-i, csak jellemző rá egyfajta gutturális ejtésmód, amelyet az araboknál tapasztalunk. A PR-t illetően megjegyzi, hogy „szinte ugyanolyan, mint a ST, csak több benne az afrikai eredetű szó, kifejezés” (1842: 81). Az ANG-t sokáig nem tartották a többi nyelvvel rokonnak. Valkhoff például kiemeli, hogy a FA, a ST és a PR három külön nyelv, bár sok közös vonásuk van, az ANG-t azonban kreolizálódó bantu nyelvnek véli (1966: 114). A négy nyelv kapcsolat-

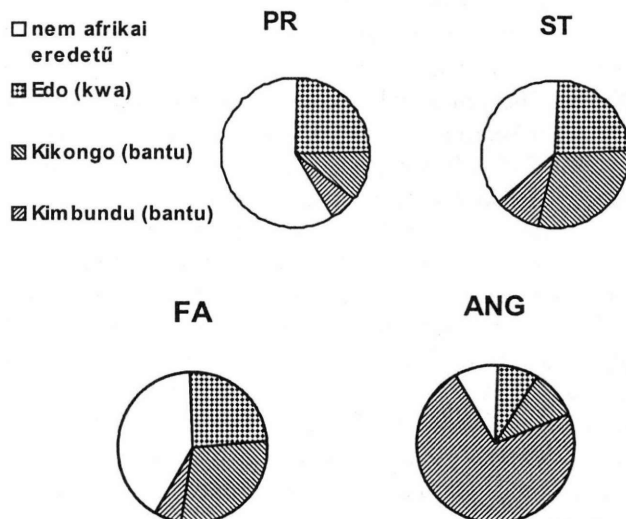
rendszerének vizsgálata és kidolgozása Ferraz (1979) nevéhez fűződik. Az ő elméletét finomították Lorenzino (1998) és Hagemeijer (1999) kutatásai. Tjerk Hagemeijer a gyarmatosítás történetét és a nyelvi tényeket tanulmányozva a Guineai-öbölben beszélt kreol nyelvek (a továbbiakban: GPK) hasonlóságát azok genetikus rokonságával, vagyis a kreolizálódás közös folyamatával magyarázza (1999: 77). Véleménye szerint a São Tomé benépesítése (1485) utáni első évtizedben kialakulhatott egy viszonylag stabil és fejlett protokreol nyelv. A kreolizációs folyamat lényegében ennek a protokreol nyelvnek a szigetcsoport többi tagján végbement divergens fejlődéseként fogható fel.

A Guineai-öböl kreol nyelvei közül elsőként kétségkívül a PR vált önállóvá. A PR őrizi a mai napig a legtöbb olyan nyelvi jegyet, amely az edo (másik nevén bini, a niger-kongói nyelvcsaládba tartozó kwa nyelv) szubsztrátumra utal. Másodikként a ST kezdte meg önálló életét, mégpedig – a bantu rabszolgáknak a 16. század második feléig tartó behurcolása miatt – állandó bantu nyelvi hatás alatt. Ezután a FA önállósult. Utolsóként, erős kimbundu hatás alatt jött létre az ANG, a cukornádültetvényekről elmenekült rabszolgák nyelveként.

Az 1. ábrán a Guineai-öbölben beszélt négy portugál alapú kreol nyelv egymáshoz viszonyított kialakulását vázolom sematikusán, a kreolizálódás folyamatát befolyásoló nyelvi, ill. történelmi körülményekre tett jelzésszerű utalásokkal. A 2. ábra a szóban forgó nyelvek szókincsének eredetbeli megoszlásáról ad képet.

1. ábra: A négy nyelv fejlődésének sematikus modellje

2. ábra: A szókincs megoszlása eredet szerint

2. A GPK nyelvek aspektusrendszere

Az 1. pontban vázolt, a GPK nyelvek eredetére és genetikus rokonságára vonatkozó hipotézisnek a fényében nem meglepő, hogy a négy nyelvben az idő-mód-aspektus (tense-mood-aspect = TMA) rendszeren¹ belül az aspektus kifejezőeszközeit szemügyre véve viszonylagos egyformaságra találunk.²

¹ A nyelvtan egyik legfontosabb szegmense, ahol a kreol nyelvek párhuzamai már a kreolisztika kezdeti időszakában szemet szúrtak a kutatóknak maga a TMA rendszer. Tekintve, hogy a kreol nyelvek egyik jellegzetessége a flexió teljes hiánya, az ige számát és személyét az előtte álló névmás vagy főnév jelöli. A TMA markerek általában a névszói rész és az ige közé ékelődnek be: a szinte mindig a változatlan főige előtt jelennek meg, mégpedig nagyjából ugyanabban a sorrendben, és nyilvánvalóan nagyon hasonló szemantikai értékkel. Így: PRON/N + (NEG) + TEMP + MOOD + ASP + V. Ha kreol nyelvek TMA rendszereit vizsgáljuk, Derek Bickerton idevágó munkái (1975, 1981, 1984) manapság gyakorlatilag megkerülhetetlenek.

² Meg kell jegyeznem, hogy a rendelkezésemre álló szűkös nyelvi anyag és az anyanyelvi informátorok hiánya bizonyára szintén hozzájárult ehhez az eredményhez.

2.1. Statikus vs. dinamikus igék

A Guineai-öbölben beszélt négy kreol nyelv igerendszere a jelöletlen ($\emptyset$) statikus, ill. dinamikus igéknek tulajdonított eltérő aspektuális és – ebből következően – temporális értéken alapul.³ A statikus igék (pl. 'birtokol', 'van valahol', 'vki vmi, ill. vmilyen', 'akar', 'kíván', 'lehetséges') a mondatban megjelenített szituációt imperfektív aspektusból, és így jelenidőbeliként reprezentálják. Ezt látjuk az (1–2) példában, ahol a $\emptyset$ a téma szempontjából releváns aspektusmarker zéró fokon való jelenlétét jelöli:

- (1) ANG *Bandela fanthêzi na $\emptyset$ tha ku ê singina wa.*
 zászló francia Neg1 $\emptyset$ birtokol Emf embléma Neg2
 'A francia zászlón nincs embléma.' (Maurer 1995: 102)

- (2) FA *Bô $\emptyset$ tê ô bô xa kumu.*
 2Sg $\emptyset$ birtokol Emf 2Sg $\emptyset$ eszik
 'Ha van, akkor edd meg!' (Post 2000: 131)

A dinamikus igék ('megy', 'beszél', 'megpróbál', 'felébred', 'úszik', 'eszik') inherensen, azaz jelöletlen formában perfektív aspektuális értékűek, és így a mondatban reprezentált szituációt múltidőbeliként jelenítik meg.⁴ Ezt a (3–4) mondat példázza:

- (3) PR *Têtiga $\emptyset$ tenta rêgê pa ê we bêbê awa.*
 teknősbéka $\emptyset$ próbál(t) felkel felé 3Sg megy iszik víz
 'A teknősbéka megpróbált felkelni, hogy elmenjen vizet inni.'

³ Bickerton a statikus és dinamikus igéket elsősorban a nekik tulajdonított temporális érték alapján különíti el. A magam részéről több, itt nem részletezendő okból adekvátabbnak tekintem a nekik tulajdonított aspektuális értékre alapozni a megkülönböztetést.

⁴ Ez természetesen azt jelenti – ahogy arról alább majd szó is esik –, hogy ha a beszélő a statikus igéket múlt időbeli alakban kívánja szerepeltetni a mondatban, akkor szükséges eléjük illeszteni egy temporális markert (Temp). A Guineai-öbölben beszélt négy kreol nyelvben az időjelölő morféma a GPK *TAVA*, amely egyértelműen a portugál *estar* 'lenni' igének az imperfektív múlt idejű alakjából (*estava*) származik, és előidejűséget jelöl: [+ANT]. Pl.:

ST *Ni ûa ngê na ta sen ku ka lemba di kwa se fa.*
 nem egy ember Neg1 [+ANT] van aki KA emlékszik -ról2 dolog Dem Neg2
 'Senki se volt, aki emlékezett arra a dologra.'

Amint majd alább látni fogjuk, a dinamikus, azaz inherensen perfektív aspektuális és múlt idejű temporális értékkel bíró igék jelen idejű alakját aspektuális markerekkel lehet előállítani. Az ilyen igék a GPK *TAVA* időjelölő morfémával együtt nem fejeznek ki régmúltat, mert ezekben a nyelvekben nincs időegyeztetés a tagmondatok között. Egyszerűen a referencia-, ill. a beszédidő-höz képest teszik előidejűvé az igével megnevezett cselekvést.

- (4) ST *Jingantxi Ø kudji*: [...]
 óriás Ø válaszol(t)
 'Az óriás válaszolt: [...]' (A menina e as cabras, 124)

Összefoglalva:

Ige	Inherens aspektuális érték		Inherens temporális érték
statikus	imperfektív	→	jelen
dinamikus	perfektív	→	múlt

2.2. GPK KA + V

A Guineai-öböl kreol nyelveinek aspektusrendszere egyértelműen a GPK KA aspektuális morféma köré szerveződik. A GPK KA szimbólum egyesíti a négy kreol nyelv megfelelő allomorfjait. A szakirodalomban ezt a GPK KA morfémat a habituális aspektus jelölőjeként tartják számon. Az aspektuális marker az ige előtt áll, így a szekvencia szerkezete: GPK KA + V. Ha a GPK KA disztribúcióját vizsgáljuk, kiderül, hogy valóban reprezentálhatja az – akár statikus, akár dinamikus – igével leírt situációt habituális aspektussal, ahogy az (5)-ben látjuk. Emellett a generikus olvasatot is lehetővé teszi, főképp 'mindig', 'mindennap', 'gyakran' jelentésű időhatározók társaságában, vagy a kommunikációs helyzetet figyelembe véve, amint azt a (6) mutatja.

- (5) ST *E ka tlabá ni kampu aa?*
 3Sg KA dolgozik (~ott) Loc mező Interrog
 'A mezőn dolgozik?' (Ferraz – Valkhoff 1975: 19)
- (6) ST *Nganha ka dwenci, ola ku a na ka de kume fa.*
 tyúk KA beteg óra Conj Pron.Ind Neg1 KA ad(ott)-3Sg eszik (evett) Neg
 'A tyúkok megbetegszenek, mikor nem adunk nekik enni.' (T. Hagemejjer személyes közlése)

Ugyanakkor, más kontextusban – erre példa a (7) – a GPK KA progresszív aspektust jelenít meg, sőt – ahogy a (8) tanúsítja – jövő idejűséget is kifejezhet.

- (7) ST *No ka kanta, no na ka tlabá fa.*
 1Pl KA énekel(t) 1Pl Neg1 KA dolgozik (~ott) Neg2
 '(Most éppen) énekelünk, nem dolgozunk.' (Valkhoff 1966: 110)

(8) ST *Mê Pô, bô ka ba tela ku tê kume sê awa.*

Mê Pô 2Sg KA megy (ment) föld Conj van étel nélkül víz

'Mê Pô, te arra a földre mész, ahol van élelem, de nincs víz.' (Soya de sun alê ku sun jingantxi, 182)

Összefoglalva és általánosítva a GPK KA funkcióit láthatjuk, hogy a mondatban ábrázolt szituációt imperfektív aspektussal jeleníti meg. Ez az általános imperfektív aspektus nyer speciálisabb – habituális, generikus, progresszív, sőt jövő idejű – aspektuális interpretációt a mondatban, mégpedig a mondat többi elemének szemantikai jegyei által és/vagy a kommunikációs helyzet tekintetbe vételével.

2.3. GPK SA+KA + V

A Guineai-öböl kreol nyelveinek másik aspektuális markere a progresszív aspektus kifejezője, a GPK SA+KA. Maga a progresszív aspektust kifejező igei szerkezet tehát a következőképp néz ki: GPK SA+KA + V. A különböző nyelvekben – legalábbis első pillantásra – viszonylag eltérő alakokban jelenik meg: ST *sa ka ~ ska ~ xka* : PR *sa* : ANG *thêka ~ thaka ~ tha* : FA *sa xa ~ sxa*. Ha azonban az allomorfokat összevetjük egyfelől az adott nyelvbéli létigével, másfelől a GPK KA megfelelő allomorfjával, azonnal kitűnik, hogy a progresszív aspektus markere minden öbölbeli kreol nyelvben a két morféma különböző fokú összeolvadásával jött létre. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

	létige	GPK KA	GPK SA+KA
ST	Sa	ka	sa ka ~ ska ~ xka
PR	Sa	ka	sa
ANG	Tha	ka	thêka ~ thaka ~ tha
FA	Sa	xa	sa xa ~ sxa

A GPK SA+KA allomorfjai lehetővé teszik, hogy felvázoljuk a fent említett két morfémából álló szekvencia grammatikizálódásának folyamatát. Ismeretes, hogy a grammatikizáció során a folyamatban részvevő elem(ek) hangalakja és szemantikai tartalma megváltozik. Az előfordulási gyakoriság növekedésével és az artikulációs energia-befektetés csökkenésével a forma tömörödik (fúzió), ill. kopásnak indul. Ezenközben a formához kapcsolódó, eredetileg fogalmi jelentés grammatikai jelentéssé válik.

Ami a formai oldalt illeti, miután a két morféma egymás mellé került (vö. ST *sa ka*, ANG *thaka*; FA *sa xa*), az újonnan létrejött fonológiai szó bizonyos fonetikai változásokat szenvedett. A legszembeötlőbb változás az első szótagi

intervokalikus *-a-* kiesése: ST *sa ka* > *ska*, FA *sa xa* > *sxa*. Kevésbé nyilvánvaló az ANG *tha* és a PR *sa* fonetikai fejlődése, hisz ezek az adott nyelv létigéjével tűnnek homofónnak. Maurer szerint (1997: 427–9) ebben a két esetben az intervokalikus *-k-* kiesése után végbement a keletkezett hiátus megszüntetése: ANG **tha ka* > *tha a* > *tha*, ill. PR **sa ka* > *sa a* > *sa*.

3. A GPK SA+KA szemantikai fejlődése a grammatikalizációs folyamatban

Ami az GPK SA+KA aspektuális marker szemantikai fejlődését illeti, legalább két kérdés vetődik fel. Az izgalmasabb probléma az, hogy miképp jelenik meg egy ige egy olyan ige előtt, amely aspektuális markerrel van ellátva, azaz miképp jön létre a GPK 'létige' + KA + V szerkezet. A másik kérdés ebből következik: Hogyan válhat a létige (GPK SA) és az utána álló imperfektív marker (GPK KA) a progresszív aspektus jelölőjévé (GPK SA+KA)? Más szóval: mit mondhatunk ennek a grammatikai morfémának a szemantikai fejlődéséről a grammatikalizációs folyamat során?

Hogy ezeket a kérdéseket megközelíthessük, elkerülhetetlennek tűnik megvizsgálni a GPK KA morféma etimológiáját és grammatikalizációjának lehetséges útjait. Ha a portugálból származtatjuk, két etimológia merül fel. Eszerint eredhet a port. *ficar* [fikár] 'marad' igéből, ill. a port. *cá* [ká] 'itt' adverbiumból. Lényegében mindkét lexéma a beszédhelyzet „itt”-jére vonatkozik, azaz – metonimikus alapon, az időegyenest vetítve – a kommunikációs helyzet „most”-jára. Ez a funkció kétségtávol a progresszív aspektus funkciójának felel meg.

Ezen a ponton egy érdekes hipotézist fogalmazhatunk meg. Lehetséges-e, hogy a GPK KA aspektuális marker eredetileg a progresszív aspektus jelölője volt, és csak idővel általánosult a jelentése, és vált az imperfektív aspektus jelölőjévé?⁵ A progresszív aspektust jelölő nyelvi elemek ilyen irányú fejlődése jól ismert a világ nyelveinek történetében (Dahl 1987; Bybee 1985),⁶ míg az

⁵ Ahogy a 2.2. (7) példájában látjuk, a GPK KA dinamikus ige előtt progresszív aspektust is kifejezhet, ezt az aspektuális értéket azonban csak adott beszédhelyzetben veszi fel az ige, ahogy más esetben a habituális aspektuális értéket, a generikus jelentést, ill. a jövőidejűséget.

⁶ Dahl a következőképp írja le a folyamatot: „In order for a progressive to become an imperfective it must lose the special senses associated with its original semantics, such as specifying a limit on the period of time in which an activity is ongoing, and implying involvement of the subject, and come to signal a situation that is simply ongoing at reference time, which may encompass situations that are repeated, habitual or continuos” [Ahhoz, hogy egy progresszív marker imperfektív markerré váljon, el kell veszítenie eredeti szemantikájához kapcsolódó speciális jelentésjegyeit. Ilyen az, hogy korlátozza azt az időintervallumot, amelyben a cselekvés zajlik, ill. implikálja az alany aktivitását. Úgy kell reprezentálnia a szituációt, mint ami egyszerűen

ellentett irányú változásra, azaz, hogy egy általános imperfektív marker funkciója leszűküljön kizárólag a progresszív aspektus jelölésére, nincs példa.

Okfejtésemnek ezen a pontján térjünk vissza a GPK SA + KA progresszív aspektusmarker grammatikálizációjának kérdéséhez. Ha feltesszük, hogy a GPK KA eredetileg arra szolgált, hogy a mondatban megjelenített szituációt progresszív aspektussal ábrázolja, valószínűnek tűnik, hogy miután (vagy miközben) általános imperfektív markerré vált, a TA rendszerben vákuum (üres hely, hiány) keletkezett, hisz elveszett egy morféma, amely egy kommunikatív szempontból releváns funkciót jelölt. Mint tudjuk, ilyen esetekben a beszélők újrajelölik a régi funkciót, más szóval egy szemantikai szempontból megfelelőnek talált elemet kezdenek használni, amely lehetővé teszi a kognitív síkon meglévő funkció nyelvi megjelenítését. Ha ezt a forgatókönyvet elfogadjuk, máris világossá válik, hogy az inherensen progresszív aspektuális értékű GPK SA létige miért kombinálódik a GPK KA aspektusmarkerrel a progresszív aspektus kifejezése érdekében.

Végül arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy miként jelenhet meg a létige egy aspektuális markerrel ellátott ige előtt. E tekintetben kulcsfontosságú az általános imperfektív marker és az utána álló ige szoros kapcsolata, amelynek hatására még az ige hangsúlya is módosul.⁷ Ily módon pontosabbnak tűnik a szerkezetről GPK {SA + (KA + V)} formában beszélni. Ez a szerkezet tökéletesen illeszkedik a szeriális igék strukturális képletébe.

Anélkül, hogy ismét a részletekbe bocsátkoznék, Tjerk Hagemeijert idézem: „a szeriális igei szerkezetek jellegzetessége, hogy olyan igei szekvenciák, amelyek egyetlen eseményt fejeznek ki, és amelyeknek az európai nyelvekben prepozíciókkal vagy határozószókkal társított igék sora felel meg” (1999: 82). Ő a következő módon foglalja össze – mintegy képletként – a szeriális igei szerkezetet: [NP1 NEG1 M T ASP-V1 (NP2) ASP-V2 (XP) ... NEG2].

A szeriális igék használata a Guineai-öböl kreol nyelveinek grammatikájában rendkívül fontos modul. McWorther (1992; 1997) szerint szeriális konstrukciók

fennáll a referenciaidőben, és ez magában foglalja az ismétlődő, a szokásos és a folyamatosan fennálló szituációkat] (Dahl 1987: 82–83).

⁷ Legalábbis a ST-ben (Hagemeijer 2000b). A nem-jelölt ige hangsúlya általában az utolsó szótagra esik. Ha a ST *ka* áll előtte, az aspektuális marker az ige első szótagjára vonzza a hangsúlyt, ahogy az (A)-ban láthatjuk, ill. szétszórja a hangsúlyt mindkét szótagon, mint a (b)-ben. Ez azt jelenti, hogy a ST *ka* aspektuális marker és az ige fonológiai szót alkotnak.

(a)	ST	<i>Bo tomá kwa se.</i>	→	<i>Bo ka tóma kwa se.</i>
		2SG vesz dolog DEM	→	2SG KA vesz dolog DEM
		'Elvitted azt a dolgot.'	→	'Elviszed azt a dolgot.'
(b)	ST	<i>Inen ligí mina.</i>	→	<i>Inen ka ligí mina.</i>
		3PL felemel lány	→	3PL KA felemel lány
		'Felemelték a kislányt.'	→	'Felemelik a kislányt.'

csak azokban a kreol nyelvekben fordulnak elő, amelyek rendelkeztek szerializáló szubsztrátummal. Ebből a szempontból jelentős, hogy az afrikai földrészen az egyetlen szerializációval élő nyelvcsoport a kwa nyelvek családja, amelyhez az edo is tartozik.⁸

Ha a két lehetséges portugál etimológia közül az igei eredetet fogadjuk el, azaz, hogy a GPK KA a port. *ficar* [fíkár] 'marad' igéből származik (ezt egyébként itt nem részletezhető más típusú érvek is támogatják), világossá válik, hogy V1 pozícióban jelenhetett meg a V2 előtt a progresszív aspektus jelölőjeként. A grammatikalizációs folyamat során a V1 az eredeti V2-vel egyetlen egységgé alakul. Ez két fontos következménnyel jár. Egyfelől a szerkezetben a V1 helye üressé vált, másfelől a GPK KA jelentése általánosul, és így a morféma a továbbiakban az általános imperfektív marker szerepét tölti be.

Ha a Guineai-öböl kreol nyelvei aspektusrendszerének fejlődését próbáljuk rekonstruálni, ebben a feltételezett szakaszban a GPK (KA + V) kombinációt megelőzhette egy másik ige a V1 üressé vált helyén, amely alkalmas volt arra, hogy újrajelölje a beszélők tudatában továbbra is létező progresszív aspektust. Ennek a funkciónak a betöltésére, ahogy láttuk, a létige tökéletesen alkalmas.⁹ A nyelvtörténetből jól ismert jelenség a kontrakció: két egymás mellett gyakran megjelenő nyelvi elem a beszélők nyelvi tudatában egységgént jelenik meg, amely jelen esetben megelőzi a főigét. A kontrakció általában formai redukcióval is együtt jár. A grammatikalizációs folyamat rekonstruált fokozatait a következőkben foglalom össze:

	T	A	V1	A	V2
1.			KA		V
2.				KA	V
3.			SA	KA	V
4.				SA+KA	V

⁸ Habár – legalábbis a kutatás jelenlegi szakaszában – a szerkezet eredetének nincs nagy jelentősége, érdemes megjegyezni, hogy látszólag hasonló szerkezetek a többnyelvű környezetben használt univerzális egyszerűsítési stratégia alkalmazása nyomán is létrejönnek, amikor a főbb lexikális kategóriák elemeit konkatenációval rendeljük egymás mellé.

⁹ Ferraz szerint a ST *ska* morfológiai szerkezetében a *sa* a létige, a *ka* pedig a főigét megelőző szeriális ige („*sa* is the verb 'to be', and *ka* is the serial verb KA preceding the main verb”) (Ferraz 1979: 82). A morfémaszekvencia szemantikai elemzésében azonban nem értek egyet Ferraz-zsal. Szerinte ugyanis a *sa* a jelenbe helyezi a cselekvést, a *ka* pedig a progresszív aspektust tulajdonítja az ábrázolt szituációnak („*sa* places the action in the present, and *ka* conveys the progressive sense”) (Ferraz 1979: 82).

Érdemes megemlíteni néhány olyan tény, amely a bemutatott hipotézist támogathatja. Először is, ha McWorther kutatásai alapján elfogadjuk, hogy a GPK KA és a szeriális szerkezetek használata korrelál egymással, figyelemreméltó tény, hogy azok a portugál alapú kreol nyelvek, amelyeket Felső-Guineában beszélnek, nem élnek a szerIALIZÁCIÓVAL, és a kérdéses aspektuális markert sem ismerik.

Másodszor, ha egy kreol nyelv grammatikai markereinek lehetséges etimológiáját vizsgáljuk, különösen fontos, hogy tekintettel legyünk a konvergencia jelenségére (Bartens é. n.: 16), hisz a második nyelv elsajátításáról írt tanulmányok egyértelműen tanúsítják az anyanyelvi transzfer jelentőségét. A kreolisztikában ez azt jelenti, hogy a megszületőben lévő kreol nyelv beszélői elsősorban a szubsztrátumnyelvből ismert strukturális megoldásokhoz folyamodnak. Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy a kognitív síkon létező grammatikai funkció kifejezésére, azaz az anyanyelvben használatos grammatikai morféma helyettesítésére egy szemantikai szempontból megfelelő portugál nyelvi elemet választanak. Az edo szubsztrátum, amely nagy hatással volt a Guineai-öbölben a 15. századtól formálódó protokreol nyelvre, szerIALIZÁL és használ aspektuális markereket, köztük a magas tónusú – és hangalakjában a GPK KA morféma erősen hasonlító – *ghá* morfémát, amely az imperfektív aspektus jelölője.¹⁰

Harmadik érvként érdemes figyelembe vennünk, hogy a fent vázolt hipotézis lehetővé teszi, hogy a Guineai-öböl kreol nyelveiben használatos, előidejűséget jelölő temporális marker, a már említett GPK TAVA = [+ANT] fejlődését koherensen magyarázzuk. Ahogy sok más kreol nyelvben, úgy a Guineai-öbölben beszélt portugál alapú kreol nyelvekben is az ún. abszolút-relatív igeidőrendszer használatos. Ebben a jelöletlen ige inherens temporális értékétől függően az előidejűség markere különbözőképp interpretálható. Nem meglepő, hogy a GPK TAVA, azaz a [+ANT] marker elsődleges funkciója az, hogy az inherensen jelen idejű statikus igét múlt idejűvé alakítsa. Ezt a (9) példázza:

- (9) ST *Kumu batata na tava sen fa, n kopla losu.*
 mivel krumpli Neg1 [+ANT] van Neg2 1Sg vesz rizs
 'Mivel krumpli nem volt, rizst vettem.' (Ferraz 1979: 79)

¹⁰ További magyarázatra szorul a magas tónusnak mélyre válása, mégpedig a ST *ka* tonális variánsainak nemrég történt felfedezése kapcsán. Az eddig egynek tartott morfémaról kiderült, hogy valójában kettő: a ST *ka* (és feltehetően a többi nyelv megfelelő morfé mája is) az imperfektív aspektust jelöli, míg a ST *ká* (és feltehetően a többi nyelv megfelelő morfé mája is) a feltételes módot (vö. Maurer 1997; Hage meyer 2000a és személyes közlés).

A GPK [+ ANT] marker vagy a jelöletlen ige előtt áll, vagy a {GPK [+ ANT] + (GPK KA + V)} szerkezetben jelenik meg, ugyanabban a helyzetben, ahol a GPK SA. Ez a marker (ST *tava* : PR *tava* ~ *taa* : ANG *ta*) nyilvánvalóan a portugál *estava* [istávə] 'volt' igealakból származik, és mind a négy vizsgált kreol nyelvben megegyezik a létige szintetikus módon megalkotott alakjával. Ha mármost a GPK SA aspektuális marker és a [+ ANT] temporális marker jegyeit egyesítjük, a fent említett szerkezetet –{GPK [+ ANT] + (GPK KA + V)} – szeriális igei struktúráként interpretálhatjuk:

T	A	V1	A	V2
TAVA			KA	V

Ebben az esetben az, hogy a szekvencia nem jutott a grammatikalizálódás magasabb fokára, valószínűleg azzal függ össze, hogy a statikus igék száma sokkal alacsonyabb, és így a szerkezet is kevésbé gyakran fordul elő.

A Guineai-öbölben beszélt kreol nyelvek aspektusrendszerét jellemző legérdekesebb vonás talán a kompozicionalitás. A fent vázolt elméleti keretben persze ez is jól magyarázható. A rendszer mindössze néhány alapvető morfémából áll. Ezek a GPK KA, a létige GPK SA és néhány aspektuális ige ('kezd', 'befejez', 'folytat', 'szokott', 'újra csinál'). Ennek ellenére a rendszer nagyon összetett aspektuális profilok kialakítását teszi lehetővé. Ezt igazolja az utolsó (10) példamondat, egy São Tomé-i beszélő szájából:

(10) (ST) *Ê ka saka subli ka ba losa.*

3Sg KA SA+KA felmegy KA megy ültetvény

'Mindig fel szokott menni az ültetvényre.' (T. Hagemeijer személyes közlése)

4. Záró gondolatok

Dolgozatomban mindössze néhány hipotézis megfogalmazására, ill. a bizonyításra tett kísérletem erősen vázlatos bemutatására vállalkoztam. Mindez talán nem több egyfajta gondolati játéknál, amit a nyelvész űz a birtokában lévő nyelvi adatok és elméleti ismeretek összekapcsolhatóságán felbuzdulva.

A felsorolt szakirodalomból kiderülhet, hogy a GPK nyelvekkel sem beszélőik, sem a portugál nyelvészek nem foglalkoznak. Kutatóik kivétel nélkül más anyanyelvűek, akik persze saját – esetleg nem is nyelvészeti – képzettségüknek megfelelően, sokszor megfelelően megalapozott (nyelv)elméleti háttér nélkül igyekeznek a vizsgált nyelv valamilyen szinkrón leírását adni. Ezek

a szinkrón nyelvtanok a szintaxist gyakran már fel sem ölelik (így például elég nehéz példamondatokat gyűjteni az aspektuális érték vizsgálatához), és bizony, a négy nyelv grammatikáját együtt szemlélő kutató több ponton észleli, hogy egy-egy nyelvtan szerzője itt-ott nagy valószínűséggel rosszul interpretálja a nyelvi jelenségeket. Ugyanez a gyanú sokszor magukkal a példamondatokkal szemben is fennáll, hisz a nyelvet nem beszélő kutatónak többnyire el kell fogadnia a nyelvtan szerzője által megadott interpretációt. Sajnos, ahhoz sem áll rendelkezésre elegendő nagyságú szinkrón nyelvi korpusz, hogy a nyelvtanok állításait – a morféma disztribúciójának vizsgálatával vagy anyanyelvi beszélők bevonásával – felülvizsgáljuk.

A GPK nyelvekről gyakorlatilag nem maradtak fenn olyan szövegek, „nyelvemlékek,” amelyek lehetővé tennék, ill. hitelesíthetnék a történeti rekonstrukciókat. Ezen a területen tehát valóban csak a belső rekonstrukció módszere alkalmazható, figyelembe véve a világ nyelveinek vizsgálata alapján feltelezhető változási irányokat.

A dolgozat keretei sok helyütt arra kényszerítettek, hogy a kutatás háttéréül szolgáló elméleti ismereteket épp csak felvillantsam, és a négy nyelv aspektusrendszerének működését leegyszerűsítve mutassam be. Mondanom sem kell, hogy a valós(abb) kép közel sem ilyen egységes, például a statikus igék csoportján belül van egy néhány igéből álló alcsoport, amely részben a dinamikus igékhez hasonló viselkedést mutat.

A fenti gondolat kísérlet megosztásán kívül voltaképp az volt a célom, hogy a zárszóban megfogalmazott tényekre felhívjam a figyelmet. Jómagam a fenti – természetesen szélesebb körű – kutatómunka során szembesültem azzal, hogy így is lehet nyelvészeti tanulmányokat folytatni, ugyanakkor felmerült bennem a kérdés, hogy szabad-e, érdemes-e?

Az mindenesetre bizonyos, hogy azok, akik az emberi kogníció tükrében a nyelv eredetére, természetére és fejlődésére vonatkozó kérdések iránt érdeklődnek, a kreol nyelvek körében izgalmas és ígéretes kutatási témákat találnak.

Rövidítések

1, 2, 3= személyjelölők

ANG = Angolar, a São Tomé szigeten beszélt egyik nyelv

ANT = előidejűség

Asp = aspektusjelölő morféma

Conj = alárendelő kötőszó (< port. *que* [kə] 'hogy')

Dem = mutató névmás

Emf = emfatikum

FA = Fa d'Ambu, az Ano Bom szigeten beszélt nyelv

- GPK = a Guineai-öbölben beszélt portugál alapú kreol nyelvek
 Loc = helyhatározó morféma
 M = módjelölő morféma: [$\pm$ irreális]
 Neg = tagadó partikula
 NP = névszói csoport
 Pl = a többes szám jele
 INTERROG = kérdő partikula
 PR =Principiense, a Príncipe szigetén beszélt kreol nyelv
 Pron.Ind = határozatlan névmás
 Pron.Refl = visszaható névmás
 Sg = az egyes szám jele
 ST = Sãotomense, a São Tomé szigetén beszélt egyik nyelv
 Temp = időjelölő morféma: [$\pm$ ANT]
 V = ige

Irodalom

- Bartens, Angela (é. n.), Die iberoromanisch-basierten Kreolsprachen. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien.
 Bickerton, Derek (1975), Dynamics of a Creole System. Cambridge University Press, Cambridge.
 Bickerton, Derek (1981), Roots of Language. Ann Arbor, Karoma.
 Bickerton, Derek (1984), The language bioprogram hypothesis. The Behavioral and Brain Sciences 7: 173–88.
 Bickerton, Derek (1986), Creole languages and the bioprogram. In Newmeyer, Frederick J. (ed.) Linguistics: The Cambridge Survey. II Linguistic Theory: Extensions and Implications. Cambridge University Press, Cambridge. 268–284.
 Bybee, Joan L. – Dahl, Östen (1989), The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World. Lg 13: 51–103.
 Bybee, Joan L. (1985), Morphology. John Benjamins, Amsterdam.
 Dahl, Östen (1987), Tense and Aspect Systems. Basil Blackwell, Oxford.
 Ferraz, Luiz Ivens (1975), African influences on Principiense Creole. In: Valkhoff (1975), 153–164.
 Ferraz, Luiz Ivens (1975), The origin and development of four creoles in the Gulf of Guinea. In: Valkhoff 120–125.
 Ferraz, Luiz Ivens (1979), The Creole of São Tomé. Witwatersrand University Press, Johannesburg.
 Günther, Winfried (1973), Das portugiesische Kreolisch der Ilha do Príncipe. Marburg an der Lahn. Magánkiadás.
 Hagemeyer, Tjerk (1998), Tempo, modo e aspecto no São-Tomense (ST). Kézirat.
 Hagemeyer, Tjerk (1999), As Ilhas de Babel: a Crioulização no Golfo da Guiné. Camões. Revista de Letras e Culturas Lusófonas 6: 74–88.

- Hagemeijer, Tjerk (2000a), *Serialização e Gramaticalização em São-Tomense*. In: d'Andrade, E. – Pereira, D. – Mota, M. A. (eds.), *Crioulos de Base Portuguesa*. Associação de Linguística, Braga.
- Hagemeijer, Tjerk (2000b), *Serial Verb Constructions in Sãotomense*. Dissertação de Mestrado em linguística descritiva apresentada à Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa. Kézirat.
- Lefebvre, Claire (2000), What do creole studies have to offer to mainstream linguistics? *JPCL* 15: 127–153.
- Lorenzino, G. (1998), *The Angolar Creole Portuguese of São Tomé: its Grammar and Sociolinguistic History*. Ph.D. Dissertation. City University of New York.
- Matos, R. (1842), *Corographia histórica das Ilhas de S. Thomé, Príncipe, Anno Bom e Fernando Pó*. Typographia da Revista, Porto.
- Maurer, Philippe (1997), *Tense–Aspect–Mood in Principiense*. In: Spears, Arthur K. – Winford, Donald (eds), *The Structure and Status of Pidgins and Creoles*. John Benjamins, Amsterdam. 415–435.
- McWhorter, J. (1992), *Substratal Influence in Saramaccan Serial Verb Constructions*. *Journal of Pidgin and Creole Languages* 7: 1–54.
- McWorther, J. (1997), *Towards a New Model of Creole Genesis*. Peter Lang, New York.
- Post, Marike (1995a), *Aspect marking in Fa d'Ambu. The elements xa and sa and their respective aspectual values*. In: *From Contact to Creole and Beyond*. Kézirat. 189–205.
- Post, Marike (1995b), *Fa d'Ambu*. In: Arends, J. – Muysken, P. – Smith, N. (eds.), *Pidgins and Creoles. An Introduction*. John Benjamins, Amsterdam. 191–204.
- Thiele, Petra (1989), *Das Tempus-, Modus-, Aspect-System der portugiesisch-basierten Kreolsprachen Westafrikas (unter besonderer Berücksichtigung des Kapverdischen)*. Dr. N. Brockmeyer Verlag, Bochum.
- Valkhoff, Marius. F. (ed.) (1975), *Miscelânea Luso-Africana*. JICU, Lisboa.

A példák forrásai

- Tjerk Hagemeijer személyes közlései
- A menina e as cabras. In: *Cultura in Movimento* N°1, Maio de 1990. 13–22.
- Soya de sun alê ku sun jingantxi. In: *Cultura em Movimento* N°1 1989. 38–45.
- Ferraz, Luiz Ivens – Valkhoff, Marius F. (1975), *A Comparative Study of São Tomense and Caboverdiano Creole*. In: Valkhoff 15–39.
- Ferraz, Luiz Ivens (1979), *The Creole of São Tomé*. Witwatersrand University Press, Johannesburg.
- Maurer, Philippe (1995), *L'Angolar: un créole afro-portugais parlé à São Tomé*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.

- Post, Marike (2000), The use of generic and impersonal pronouns in Fa d'Ambô. In: d'Andrade, E. – Pereira, D. – Mota, M. A. (eds), *Crioulos de Base Portuguesa*. Associação de Linguística, Braga. 127–142.
- Valkhoff, M. F. (1966), Outline of the Creole of St. Thomas, Principe, and Annobón. In: *Studies in Portuguese and Creole*. Witwatersrand University Press, Johannesburg. 77–115.

SZALAI ANDREA

Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség

The paper discusses a few aspects of variability in Romani language. Section 2 outlines the sociolinguistic situation of Romani as a minority language, focussing on some theoretical problems with the overgeneralization of the Bilingualism with Diglossia model frequently applied in the description of Romani-paired bilingualism. Section 3 examines the approach to the variability of Romani offered by the latest dialect surveys, and reviews some of the main diagnostic linguistic variables, and the geographic distribution patterns of their variants (cf. Matras 2002, 2005). Section 4 focuses on the linguistic and social diversity of “Gypsy minority” in Hungary, and analyses some characteristics of the statistical representation of this diversity [esetleg: in the literature, ha a szerző erre gondolt a discourse-szal]. The paper is closed by a few remarks on the methodological limitations of the dialectological approach, and argues for the study of intra-dialectal social and stylistic variation. Within this frame, relying on the field material collected among Gabor Romani communities of Transylvania, the author briefly analyses the social meanings of intra-ethnic linguistic differences, and their role in the construction of social boundaries within Gabor communities.

1. Bevezetés

A romani a beszélők száma és a földrajzi elterjedtség tekintetében is az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigány közösségek többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. A tanulmány¹ a romanit beszélő közösségek nyelvi sokféleségét, és a romani nyelv változatosságának néhány aspektusát állítja középpontba.

A második szakasz a romani szociolingvisztikai helyzetéről ad vázlatos áttekintést. Ennek keretében néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jellemzőt emel ki, amelyek kialakulásában a kisebbségi helyzet sajátosságainak nagy szerepe van. Rámutat a romani párú kétnyelvűség és a romani funkcióinak leírásában gyakran használt diglossziás kétnyelvűségmodell általánosító alkalmazásából fakadó egyes problémákra, és a romani nyelv és nyelvhasználat

¹ A tanulmány az Open Society Institute (Budapest) és a MÖB Eötvös Ösztöndíja által támogatott kutatás keretében készült. A támogatást ezúton is köszönöm. Az írás korábbi változatához fűzött tanácsaikért köszönettel tartozom Bartha Csillának, Bánréti Zoltánnak, Berta Péternek, Kassai Ilonának, Kontra Miklósnak és Michael Stewartnak.

társadalmi és stiláris változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítés szükségessége mellett érvel.

A harmadik rész az újabb romani nyelvészeti kutatások nemzetközi eredményeit tekinti át elsősorban annak alapján, hogy azok a nyelvi változatosság egyes aspektusait hogyan értelmezik. A változatosság különféle aspektusai közül az eddigi kutatások elsősorban a romani dialektális sokféleségét vizsgálták. A fejezet azt a megközelítést ismerteti, amelyet az utóbbi másfél évtized kutatási eredményei kínálnak a nyelvjárási változatosság leírására. Röviden bemutatja azt az elméletet, amely a változási folyamatok földrajzi diffúziójával magyarázza a mai romani dialektusok kialakulását, majd sorra veszi a különbségek leírásában legfontosabbnak bizonyult nyelvi változókat, és a variánsaik földrajzi eloszlási mintáit szemléltető izoglosszákat.

A tanulmány második fele a magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokféleségére és a magyarországi romani változatokra koncentrál. A nyelvi és etnikai sokféleség reprezentációját vizsgálva külön figyelmet fordít a statisztikákra, valamint az etnonima- és linguonima-használat kérdésére. Kritikai elemzését adja a magyarországi statisztikai diskurzusban használt nyelvi- és etnikai kategorizációnak, és rámutat a homogenizáló, esszencializáló nyelv- és etnicitás szemlélet néhány problémájára. Az összefoglalásban – saját terepmunka-tapasztalataimra támaszkodva – a dialektológiai kutatások terepmunkamódszerekkel összefüggő korlátaira hívom fel a figyelmet, és az antropológiai módszereket is használó nyelvészeti terepmunka, valamint a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatának szükségessége mellett érvelek.

2. A romaniról röviden – vázlatos szociolingvisztikai helyzetkép

A romani az egyetlen olyan ind nyelv, amelyet a középkortól kizárólag az indiai szubkontinensen kívül, főként Európában² beszélnek (Matras: s.a.). A *romani* terminus endo-linguonima, amellyel a magukat többnyire romának nevező, a nem romák által gyakran cigánynak hívott csoportok utalnak anyanyelvükre. A *romani* szóalak a *rom* főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű alakja. Nyelvnévként azért használatos nőnemben, mert a *čhib/šib/šib* 'nyelv' főnév, amelyet módosít, és amellyel a nyelvtani nem tekintetében is egyeztetendő, nőnemű. A modern nyelvészeti szakirodalom – alkalmazkodva az e nyelvet beszélő közösségek nagy részének anyanyelvi öndefiníciójához –, többnyire a

² Romani változatokat beszélő emigráns közösségek Európán kívül, pl. az USA-ban és Kanadában (vö. Salo 1979) már a 19. század utolsó harmadától jelen vannak. Roma közösségek Dél-Amerikában és Ausztráliában, stb. is találhatók.

romani terminust használja akkor, amikor erre az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó, erős balkáni hatást mutató nyelvre (vö. Matras 1994a, Friedman 1985, 2000, 2001; Tálos 2001) vagy annak valamely változatára utal.

A romanit beszélő népesség számával kapcsolatban eltérő, általában 3,5 és 10 millió közötti becslésekkel találkozhatunk. A beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető valamely földrajzilag vagy politikailag körülhatárolható, egybefüggő területhez, ebben az értelemben tehát a *romani* nem területiális nyelv. A romanit beszélő közösségek szociolingvisztikai szempontból sajátos helyzetűek, hiszen a *romani* mindenütt kisebbségi nyelv. A többség és a kisebbségek viszonyát gyakran jellemző hatalmi egyenlőtlenségek a kisebbségi helyzetű nyelvek használatára a státus, a korpusz és az elsajátítás tekintetében is jelentős hatást gyakorol(hat)nak. A státus vonatkozásában tény, hogy a mindenkori többségi nyelv által uralt intézményi színtereken (pl. az oktatásban, az államigazgatásban, a tudományban, a médiában stb.), és az azokhoz kötődő témákkal kapcsolatban a romanit beszélőknek nem volt, sőt jobbra ma sincs lehetőségük arra, hogy használják anyanyelvüket. Ennek a *romani* bizonyos nyelvhasználati színterekről kizáró gyakorlatnak a nyelv korpusza tekintetében az a következménye, hogy ezeknek a funkcióknak az ellátására a *romani* jelenleg korlátozott forrásokkal rendelkezik. (Pl. egyes szaknyelvi regiszterek nem alakulhattak ki.) A kisebbségi helyzet sajátosságai a nyelvelsajátítás körülményeit is befolyásolják: a *romani* mindmáig szinte kizárólag az elsődleges nyelvi szocializáció színterein, a családban és a roma közösségben, a szóbeli kommunikációban sajátítható el. A *romani* nyelvelsajátítást és használatot a másodlagos intézményi szocializáció színterei általában nem támogatják: az oktatási intézményekben ritkán van lehetőség használatára, az iskolai tantervekben a *romani* nyelv legfeljebb tantárgyként jelenik meg.

Éppen ez a tartós, mindenütt-kisebbségi helyzet az, ami elengedhetetlenül teszi e közösségek tagjai számára a mindenkori befogadó társadalom nyelvének/nyelveinek elsajátítását és használatát, azaz a két- vagy többnyelvűséget. A *romani* párú kétnyelvűség társadalmi jelentőségéhez képest mindmáig meglepően kevés tanulmány foglalkozott az egyéni és a társadalmi kétnyelvűség különböző aspektusaival. A bilingvis kompetencia és nyelvhasználat mintái nemcsak közösségenként mutathatnak eltéréseket, hanem egy konkrét közösségen belül is változatosak lehetnek. E változatosság megismeréséhez a kétnyelvű roma közösségekben is olyan kutatásokra lenne szükség, amelyek a nyelvválasztás és a nyelvhasználat jellemzőit, valamint a *romani*val és környezeti nyelvekkel kapcsolatos attitűdöket és ideológiákat az interetnikus és az intraetnikus kommunikáció színterein egyaránt vizsgálják. Az ilyen típusú kutatások fontos hozzájárulást jelentenének a *romani* nyelv

megtartásához vagy annak feladásához, a nyelvcserehez vezető ideológiák és gyakorlatok megértéséhez is.³

Ilyen vizsgálatok hiányában a kétnyelvű roma közösségek nyelvi repertoárját jellemezve a szakirodalom eddig jobbra beérte azzal, hogy a romani párú kétnyelvűséget általánosságban véve diglossziásnak⁴ tekintette. A kétnyelvű romani nyelvhasználat sajátosságainak leírására használt diglosszia-modell azt feltételezi, hogy a két nyelv közötti funkciómegosztást valamennyi romanit beszélő közösségben az jellemzi, hogy a formális, nyilvános helyzetekben választott kód, az „emelkedett” (E) változat (high variety) rendszerint a többségi nyelv, míg a romani alacsonyabb presztízsű „közönséges” (K) változatként (low variety) csak az informális, privát helyzetekben, pl. a családon belüli kommunikációban használatos. A „kétnyelvűség diglossziával” modell alkalmazása a kétnyelvű romani nyelvhasználat leírására azonban több problémát is felvet. Az egyik az, hogy a kisebbségi helyzet nyelvhasználati következményeit úgy írja le, hogy a jelenlegi helyzet magyarázatában alapvető fontosságú történeti, társadalmi tényezőkre, a kisebbségi kétnyelvűségi helyzet társadalmi, politikai dominancia-viszonyokkal összefüggő aspektusaira nem fordít elegendő figyelmet. Habár feltételezhető, hogy számos olyan roma közösség létezik (pl. a nyelvcsere előrehaladott fázisában), amelyre a fenti elrendezés valóban jellemző, a fent említett diglosszia-modellt a romani párú kétnyelvű nyelvhasználatra általánosságban érvényes nyelvhasználati mintaként bemutatni, vagyis azt állítani, hogy a romanit a beszélők rendszerint K változatként, döntően bási-

³ Éppen ezért nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi viszonylatban is hiánypótlónak tekinthetők azok a kutatások, amelyek romani–magyar (Bartha 2006) és beás–magyar (Pálmáiné Orsós – Varga 2001, Pálmáiné 2005) kétnyelvű közösségekben vizsgálták a nyelvhasználat és nyelvválasztás mintáit, a beszélők nyelvi attitűdjeit, valamint ezek nyelvmegtartással illetve nyelvcserevel való összefüggéseit. Az említett vizsgálatok egy része egy olyan kisebbségi kétnyelvűséget vizsgáló szociolingvisztikai projektum részét képezi (l. Bartha – Borbély 2006), amelynek keretében hat különböző magyarországi kisebbség kiválasztott közösségeiben került sor terepmunkára, és standardizált kérdőíveken alapuló nyelvhasználati interjúk felvételére. Így a roma és a beás közösségekben kapott adatok összevethetők más magyarországi kisebbségekéivel, és felmérhető, hogy melyik lokális közösségben mennyire jellemző a nyelvmegtartás, illetve milyen stádiumban van a nyelvcsere, és az egyes kisebbségi közösségek esetében milyen tényezők állnak e folyamatok háttérében.

⁴ A diglossziás kétnyelvűség fogalmáról l. Fishman (1967). A klasszikus fergusoni és a Fishman nyomán a többnyelvűségi helyzetekre is kiterjesztett diglosszia-elméletekkel és azok kritikájával kapcsolatban l. pl. Bartha (1999: 66–74), Fasold (1993: 32–60), Schiffman (1997), valamint az IJSL 157, Ferguson emlékének ajánlott tematikus számának (2002) tanulmányait.

⁵ Ezzel ellentétes tapasztalatról számol be pl. Kovalcsik (1999): egy erdélyi roma az általa beszélt romani változat magas presztízséről és saját pozitív nyelvi attitűdjéről egy lassú dal rögtönzött a kutatóval való interakció során.

lektális funkciókban⁶ használják (vö. pl. Halwachs 1993, Matras 2002: 238–239), túláltalánosító és leegyszerűsítő gyakorlat.

Az ugyanis, hogy az interetnikus kommunikáció nyilvános színterein a romani használatára általában nincs lehetőség, nem jelenti egyben azt is, hogy a romanit beszélő közösségekben a nyilvános, formális romani nyelvhasználatnak egyáltalán ne lennének színterei, szabályai, eszközei (pl. stílusok, regiszterek). A formális stílus és előadásmód jellemzőire egyes beszédműfajokban, pl. a lassú dalban vagy a mesében, Michael Stewart (1989, 1997: 181–203) antropológiai és Kovalcsik Katalin (1988, 1993) etnomuzikológiai kutatásai hívták fel a figyelmet. Valószínű, hogy a romani nyelven zajló interakciót – legalábbis egyes közösségekben – nemcsak az általuk elemzett, viszonylag kötött szerkezetű beszédműfajok, illetve az ezeket magukban foglaló beszédesemények esetében jellemzi a formalitás. Azokban a háromnyelvű, Erdély- és Romániaszerte gáborként ismert roma közösségekben például, ahol 18 hónapos terepmunkámat végeztem, azt tapasztaltam, hogy a közösség és az etnikai alcsoport történelmével, a múltbeli és jelenlegi társadalmi relációkkal, presztízs-viszonyokkal kapcsolatos romani politikai diskurzus mind a résztvevői struktúra és a részvételi módok, mind pedig a kódkidolgozottság tekintetében sajátos szabályokkal, formalitással (vö. Irvine 1979) jellemezhető. Ezekben a közösségekben a formális romani nyelvhasználat fontos nyilvános színterei többek között a halotti rítusok, vagy azok a társadalmi összejövetelek, amelyekre a romák közötti jelentősebb konfliktusok megvitatása és tisztázása, ill. a konfliktusban érintett résztvevők társadalmi arcának (*patjiv, herbako, lemezo*) és presztízsének helyreállítása érdekében kerül sor. (Az ehhez hasonló társadalmi gyakorlatokat a romákkal foglalkozó antropológiai irodalom jogi kontextusban ugyan tárgyalja, de az eseményt beszédeseményként nem vizsgálja, és csekély figyelmet fordít az ennek keretében zajló romani diskurzusra is.) Jellemző továbbá, hogy a vizsgált gábor közösségekben bizonyos témákhoz és

⁶ A bázilektus Halwachs (1993) értelmezésében egy közösség nyelvi repertoárjának az a része, amely a „társadalmi mikrokozmosz privát, informális színtereken, pl. a családban vagy a baráti érintkezésben használatos változatait” (diatypes) foglalja magában. Halwachs közösségi nyelvi repertoárt leíró modelljében a többségi nyelv nemcsak az interetnikus kommunikáció nyilvános, formális színterein, pl. az iskolai vagy a hatóságokkal való interakcióban, hanem a félnyilvános, kevésbé formális színtereken, például az ismerősökkel való társalgásban és a munkában is domináns. Ebben a modellben a romaninak csak privát, informális helyzetekben használt változatai vannak. (L. <http://romani.uni-graz.at/rombase>, The sociolinguistic situation of Romani alfejezet.) A nyelvi változatosság sajátos, szűk értelmezése nyilvánul meg abban a szemléletben is, amely a változatosságot a dialektusok közötti különbségek leírásában evidensnek tartja, az egyes dialektusokra viszont homogén entitásokként tekint, azokon belül nem feltételez társadalmi vagy stílári változatosságot. Halwachs (ibid.) szerint pl. az egyes romani változatokon belül nincs társadalmi rétegződés. L. még Hübschmannova 1979.

tevékenységekhez, pl. a presztízstárgyakhoz és a presztízstárgy-gazdasághoz (vö. Berta 2005), valamint a fémművességhez, bádoggossághoz is speciális regiszterek kapcsolódnak.

A fenti példák mellett érvelnek, hogy egyes közösségekben, bizonyos helyzetekben, beszédeseményekben a romani nem csupán bázilektális funkcióban használatos. Másként fogalmazva: vannak olyan kétnyelvű roma közösségek is, amelyekben emelkedett változatként nemcsak a környezeti nyelv(ek)et, hanem a romanit is használják. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy a romani párú kétnyelvűség jellemzésében, a nyelvek közötti funkciómegosztás leírásában a társadalmi és nyelvi kontextusra, azok változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítésre lenne szükség. Olyan perspektívára, amely a valamely roma közösségen belüli, illetve a különböző roma közösségek tagjai közötti nyilvános, formális romani nyelvhasználatot és a környezeti nyelv(ek) romák általi használatát az interetnikus kommunikáció formális helyzeteiben nem inherensen hierarchikus viszonyként gondolja el. Így az elméleti modell sajátosságaiból következően nem válna láthatatlanná a nyilvános, formális helyzetekben való romani nyelvhasználat, és elkerülhető lenne az aszimmetrikus hatalmi viszonyokkal magyarázható nyelvhasználati és nyelvi sajátosságok implicit deficitértelmezése.

A környezeti nyelvek és a romani viszonyában, legalábbis egyes nyelvhasználati színtereken, változást indíthatnak el az újabb nyelvpolitikai és nyelvtervezési lépések, amelyek iránt a roma kulturális és polgárjogi mozgalmak megerősödésével párhuzamosan az 1990-es évektől a romani nyelvészetben is növekvő érdeklődés mutatkozik. Ezek a törekvések a romani használati körének, funkcióinak és korpuszának bővítésével éppen azoknak a nyelvhasználati sajátosságoknak a megváltoztatásához kívánnak hozzájárulni, amelyek a nem területiális kisebbségi helyzettel összefüggésben alakultak ki, ill. váltak tartóssá. A nyelvtervezési munka egyik központi kérdése a romani írott változatának/változatainak kialakítása.

A romani nyelvű írásbeliség viszonylag újkeletű, így széles körben ismert és elfogadott normatív írott tradícióról, meghonosodott regionális vagy nemzetközi romani standard változat(ok)ról jelenleg nem beszélhetünk. A romani anyanyelvűek számára az anyanyelven való alfabetizáció lehetősége ma is korlátozott, ha egyáltalán sor kerül rá, általában csak a többségi nyelven való írástudás elsajátítását követően megy végbe, többnyire önerőből, intézményi támogatás nélkül. Ez nyilvánvalóan nem független a kisebbségi helyzet említett sajátosságaitól, ideértve a közösségen kívüli színtereken való romani nyelvhasználat jogi és intézményi támogatottságának úgyszólván teljes hiányát is, amely az 1990-es évekig Európa legtöbb államában jellemző volt. Az eddigi

korpusztervezési folyamatok⁷ több különböző helyi, regionális romani standard változat kialakulása felé mutatnak (l. pl.: Hübschmannová 1995, Hübschmannová – Neustupný 1996, Friedman 1995, 1997a, 1999). Ezek a kodifikációs munkálatok általában egy-egy kiválasztott dialektuson alapulnak. Emellett történtek kísérletek egy egységes, dialektusok és helyi standardok fölé emelt nemzetközi standard változat létrehozására is (vö. Courthiade 1986, Kenrick 1996).

Az elmúlt évtizedekben néhány nemzetközi intézményi szinten is lehetőség nyílt a romani használatára. Az európai szintű politikai, érdekképviselési tevékenységekhez kapcsolódó szóbeli és írott kommunikáció különböző formái, a romani nyelvű médiumok, a romani levelezőlisták és honlapok megjelenése a világhálón a plurális, nem centralizált kodifikációs tendenciákat erősítik. Ezeken a fórumokon gyakran különböző romani változatokat beszélő, különböző államokban élő, különböző környezeti nyelveket ismerő romák vesznek részt. A romani nyelvhasználat szempontjából így olyan színterek jönnek létre, ahol a hatékony kommunikáció feltétele a dialektális rugalmasság, az ortográfiai kompatibilitás, a másodnyelv-specifikus kölcsőnelemek használatának kerülése, azoknak a romani belső forrásaira támaszkodó, „lágymozgásokkal” vagy nemzetközi szavakkal való helyettesítése. Ezért a romani kommunikáció új, nemzetközi intézményi szintekre is kiterjesztett, normatív kényszerektől mentes formái hozzájárulhatnak egy a nyelvi gyakorlatban formálódó, használói konszenzuson alapuló modern írott köznyelvi változat kialakításához (Matras 2002: 254–257) is.

3. A nyelvi változatosság egy aspektusa: dialektális változatosság a romaniban

A romaninak is, mint minden élő nyelvnek, számos különböző társadalmi, regionális és kontaktusváltozata, stílusváltozata stb. van. A változatosság egyes aspektusairól, pl. a stílusokról, regiszterekről, és általában a romani nyelvhasználatról társadalmi kontextusban⁸ ma is keveset tudunk. Az utóbbi

⁷ A romani változatok kodifikációjával kapcsolatban l. Matras 1999a; 2002, 11. fejezet; és a http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf címen Matras, Y.: The future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism című elemzését. Az oktatási nyelvpolitika és a romani nyelvtervezés egyes problémáiról Magyarországon l. Szalai 1999a.

⁸ A romani nyelvhasználatot társadalmi kontextusban vizsgáló kutatások eddigi eredményeiről l. Szalai 1999b.

másfél évtizedben a romani-kutatások⁹ terén főként a tipológiai és a dialektológiai (Matras, Bakker – Kyuchukov 1997, Matras 2002, Boretzky – Igla 2005), a kontaktusnyelvészeti (Bakker és Cortiade 1991, Matras 1995, Matras 1998a), valamint a strukturális kérdésekkel foglalkozó általános nyelvészeti vizsgálatokban (Elšik – Matras 2000, Matras 2002) történt jelentős előrelépés. E kutatásoknak köszönhetően a romani dialektusokról, valamint az egykori és mai környezeti nyelvekkel való érintkezés romani változatokra gyakorolt hatásáról részletesebb ismeretekkel rendelkezünk. Az alábbiakban a romani dialektális változatosságával foglalkozó kutatások újabb eredményeit ismertetem.

A változatosság egyes jelenségeinek leírása és osztályozása tekintetében az újabb szakirodalomban kialakulni látszik egyfajta konszenzus. Ennek értelmében általában négy nagyobb romani dialektuscsoportot szoktak megkülönböztetni (vö. pl. Bakker – Matras 1997, Matras 2002: 5–14, 214–238): az ún. balkáni, a vlah, a centrális és az északi dialektusok csoportját (lásd 1. ábra).¹⁰ Ezek a földrajzi elnevezések az általuk jelölt romani dialektus-csoportok feltételezhető európai keletkezési területeire utalnak, de természetesen nem jelentik azt, hogy az e dialektusokat beszélő roma közösségek ma kizárólag ezekben a régiókban élnek.

⁹ A romani nyelvészeti kutatásokat az 1900 és 2003 közötti időszakban jól reprezentálja a Bakker – Matras (2003) által szerkesztett bibliográfia. Ez több mint 2500 tételt tartalmaz, és kiterjed két további, a romanival rokon ind nyelvre, a Közel-Keleten beszélt domárirra, és az Örményországban és Kelet-Törökországban élő lomok kontaktusváltozatára, a lomavrenre is.

¹⁰ A <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/db/bibliography/index.html> címen a romani dialektusokkal kapcsolatban is hasznos bibliográfia található.

ROMANI								
BALKÁNI		VLAH		CENTRÁLIS			ÉSZAKI	
dél-balkáni I.	dél-balkáni II.	déli vlah	északi vlah	északi centrális	déli centrális délkeleti vs. délnyugati		észak-keleti (balti-orosz)	észak-nyugati (német-skandináv)
arli, szepecsi, erli, krimi romani, urszári stb.	drindári, bugurdzsi, kalajdzsi stb.	dzsambaz, gurbet, xoroxano stb.	kelderás, lovári, csurári, colári stb.	k-szlovák romani, Ny-szlovák romani stb.	rom-ungró, stb.	vend romani változatok: burgenlandi roman, prekmurje, vendetiko, stb.	xala-ditka, loftiko (lett), lengyel romani, stb.	szintó, mánus, finn (kaale), stb.

1. ábra. A romani nyelv dialektuscsoportjai és dialektusai.

A balkáni dialektusokat hosszabb ideig tartó görög hatás jellemzi, mint a másik három dialektuscsoportba sorolt változatokat, amelyek beszélőközösségei korábban, feltehetően már a 14–15. században elhagyták a Balkánt. A balkáni romani dialektusokban a görög mellett erős török nyelvi hatás is kimutatható. A dialektuscsoporton belül gyakran megkülönböztetnek egy „konzervatívabb” déli alcsoportot. Ide sorolják a régióban legelterjedtebb arli dialektust (Boretzky 1996), amelyet főként Görögországban, Macedóniában, Albániában élő roma közösségek beszélnek. Ezen kívül a dél-balkáni romani dialektusok között említi a szakirodalom pl. az Észak-Görögországban és Törökországban beszélt, csak nemrégiben dokumentált szepecsi változatot (Cech és Heinschink 1999), a szófiai erlit, a ma jobbra Grúziában beszélt krími romani változatot is. A balkáni dialektusok másik alcsoportját az ún. drindári-kalajdzsi-bugurdzsi változatok (Boretzky 2000) csoportja alkotja.

A vlah romani dialektuscsoport mind a beszélők számát, mind a földrajzi elterjedtséget tekintve az egyik legjelentősebb változatcsoport. Az ide sorolt dialektusok közös jellemzője a szókészletben, a fonológiában és a kölcsön-morfológiában kimutatható erős román hatás, és hasonlóak számos belső innováció tekintetében is. A vlah romani változatokat beszélő roma csoportok migrációja a román nyelvterületről a 19. század második felében, a rabszolgafelszabadítás után (Achim 2001: 104–168) vált intenzívebbé. Az ún. déli vlah dialektusok délkeleti alcsoportjába a Görögország déli részén beszélt vlah romani változatokat, a délnyugati alcsoportba pedig az ún. gurbet-típusú, főként Szerbiában, Boszniában, Albániában és Koszovóban dokumentált romani változatokat sorolják, de a *xoroxano* romák változata is ebbe az alcsoportba tartozik. Az északi vlah csoportba sorolt két legismertebb romani dialektus a kelderás (Boretzky 1994) és a lovári (Matras 1994b). A magyarországi romani anyanyelvű romák nagy része a lovári változatot beszéli. A lovári és a kelderás változatok nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem a beszélők tömeges emigrációja következtében ma Nyugat-Európa és Észak-Amerika számos államában is elterjedtek. A kevésbé tanulmányozott csurári, és az északkelet-magyarországi cerhári közösségek romani változata is az északi vlah alcsoportba klasszifikálható, bár a cerhári a centrális dialektusokkal közös jegyeket is mutat.

A centrális dialektuscsoporton belül az északi alcsoportba sorolják pl. az ún. nyugat-szlovák és a kelet-szlovák romanit, továbbá Dél-Lengyelországban és Kárpát-Ukrajnában élő roma közösségek is beszélnek ide sorolható romani változatokat. A déli centrális dialektusokra a szakirodalom gyakran *-ahi* dialektusokként utal (Elšík et al. 1999), az imperfektivitást jelölő szuffixum sajátos formája miatt, ami csak az e dialektuscsoportba sorolt romani változatokra jellemző. Ide sorolják a főként dél-szlovákiai roma közösségekben (Elšík s. a.), és néhány közösségben még Magyarországon is beszélt romungró

változatot, valamint a vend romani változatokat: a magyarországi vend romanit, az észak-szlovéniai prekmurje változatot, és a burgenlandi romák egyes közösségeiben beszélt, a beszélők által *roman*-nak nevezett ausztriai romani változatot (Halwachs 1998) is. Mind az északi, mind a déli centrális dialektusokban jelentős magyar kontaktushatás mutatható ki.

Az északi dialektuscsoport terminus több különböző dialektuscsoport és egyedi dialektus megnevezésére használt gyűjtőnév. Az északnyugati, német-skandináv alcsoportot, amelynek centruma a német nyelvterület, a szintó-mánus (Iglá 2005) és a néhány ezer fő által beszélt finn romaninak nevezett (*kaale*) változatok alkotják. Az erős német hatást mutató szintó (Holzinger 1993) és mánus (<romani *manuš* 'ember' /hn./) változatok feltehetően német nyelvterületen alakultak ki. Szintó közösségek ma számos európai államban élnek, többek között Németországban, Hollandiában, Ausztriában, Szlovákiában, Oroszországban, Észak-Olaszországban, mánus közösségek pedig elsősorban Franciaországban és Svájcban találhatók. Az északi dialektuscsoporton belül Matras (2002) javasolja egy északkeleti, balti (lengyel-balti-orosz) alcsoport elkülönítését is, ide sorolva például az észak-orosz vagy *xaladiika* romani változatot, a Lengyelország középső területein az ún. lengyel roma (Polska Roma, Matras 1999b) közösségekben beszélt romani változatot, és a lett (*loftiko*) romani változatot, amelyet néhány roma közösségben beszélnek Észtországban, Litvániában és Lettországon.

Az északi romani dialektuscsoport egyik külön ága volt a brit romani, amelyet a környezeti nyelv a 19. század végére kiszorított a beszélőközösségek nyelvi repertoárjából, és ma már csak egy angol alapú kontaktusváltozat, az angloromaninak nevezett (Hancock 1984) pararomani változat (l. Matras 1998b), az angol nyelv grammatikájába integrálódott, román eredetű szókészlet formájában maradt fenn. Ide tartozott a walesi romani, amelynek a 20. század közepén még voltak beszélői, de ma már csak a ránk maradt leírásokból, pl. Sampson (1926) grammatikájából ismerhetjük meg. Szintén az északi dialektuscsoportba sorolt változatokkal mutat szoros kapcsolatot az ibériai romani, amely mára kihalt változatcsoportnak tekinthető, és ma már csak a káló (<romani *kalo* 'fekete' /hn./) néven ismert, spanyol, katalán és baszk alapú pararomani változatokban (Bakker 1995) fedezhetők fel nyomai.

A dialektusklasszifikáció teszteteiként említi Matras (2002, 2005) a nehezen besorolható, viszonylag elszigetelt dialektuscsoportokat, az abruzzói és calábriai romanit, valamint a Szlovéniában és Olaszországban dokumentált ún. horvát/szlovén romani változatot.

3.1. A nyelvjárási változatosság földrajzi diffúzió-elmélete

A romanival foglalkozó nyelvészek számára, még akkor is, ha elsősorban szerkezeti kérdések iránt érdeklődnek, alapvető tapasztalat, hogy a romanit önálló entitásként meghatározó strukturális egységesség szabályainak vizsgálata kivitelezhetetlen annak a nagyfokú változatosságnak a figyelembe vétele nélkül, amely a romanit mint sajátos helyzetű kisebbségi nyelvet jellemzi. A változatossággal foglalkozó kutatások többsége eddig a dialektusközi különbségek vizsgálatára összpontosított.

A romani dialektális sokféleségének vizsgálatával kapcsolatos elméleti és módszertani problémákat tárgyalva Yaron Matras (2002, 2. és 9. fejezet; 2005) hangsúlyozza, hogy a javasolt dialektusklasszifikáció nem genealógiai osztályozás. Az egyes dialektuscsoportok tehát nem a hagyományos történeti nyelvészetben használt nyelvi családfamodell ágaiként, hanem olyan nyelv-földrajzi kategóriákként értendők, amelyek a nyelvi változást¹¹ egy földrajzi diffúzió-modell segítségével ragadják meg. Az egyes dialektusok „besorolása” és egymáshoz való viszonya ebben a rendszerben viszonylagos, vagyis nem abszolút „csoporttagságról”, hanem egy kontinuumon belül egymással közeli vagy kevésbé közeli kapcsolatban álló dialektusokról beszélhetünk.

Meglepőnek tűnhet, hogy egy, a beszélői populációk elhelyezkedése tekintetében szétszórt, nem territoriális nyelv változatosságáról és változási folyamatairól egy földrajzi kategóriákat használó modell próbál számot adni. Erre a problémára a szakirodalom is utal. Matras (2005) kritikai elemzése rámutat arra, ami a romani dialektusok közötti kapcsolatok vizsgálata során korábban kialakított különféle csoportosításokban (pl. a történeti összehasonlító perspektívát használó, „genetikus” osztályozásokban, a kölcsönzések különféle rétegeinek elkülönítése alapján klasszifikáló modellekben stb.) problematikus. Nevezetesen arra, hogy hiányzik „mögülük” a kortárs dialektusok szisztematikus összehasonlító vizsgálata, amely mind történeti, mind földrajzi-társadalmi perspektívából lehetővé tenné az egyes sajátosságok jelentőségének megítélését a dialektusosztályozás szempontjából. Hangsúlyozza, hogy fontos különbséget tenni a romani változatokat megkülönböztető nyelvi jegyek két csoportja között, elkülönítve a dialektusklasszifikáció szempontjából releváns változókat azoktól, amelyek ebből az aspektusból kevésbé fontosak. A két változócsoport elkülönítésében a nyelvi változások földrajzi diffúzió-modellje segítséget nyújthat, ezért is érvel több helyütt Matras (2002, 2003, 2005) annak fontossága mellett. A

¹¹ A nyelvi változás és változatosság eltérő felfogásáról a dialektológiában és a szociolingvisztikában, a földrajzi dialektológia módszereiről és alapfogalmairól, valamint az ezzel kapcsolatos kritikákról a szociolingvisztikai irodalomban lásd pl. Chambers – Trudgill 1980, Wardhaugh 1995: 115–191.

romani dialektusok különfejlődésének vizsgálatát a nyelvi változások földrajzi elterjedésének (diffusion) perspektívájából tartja célravezetőnek.

A dialektusok közötti kapcsolatok a releváns nyelvi változók különböző variánsainak eloszlási mintái alapján meghúzott izoglosszák formájában térképen is megjeleníthetők (l. Matras 2003, 2005). A romani nyelv dialektusai ebben a modellben földrajzi dialektus-kontinuumot alkotnak. Valamely konkrét dialektus kontinuumon belüli pozícióját az egyes változásokban való részvétele (vagy a változásnak való ellenállása), a változás földrajzi elterjedésének határát jelölő izoglosszákhoz való viszonya alapján határozták meg. Az egyes dialektuscsoportokat és azokat a központi területeket, ahonnan a szóban forgó változások továbbterjedése valószínűsíthető, az egybeeső izoglosszák számát és rendszertani értelemben vett fontosságát figyelembe véve azonosították. Az alábbiakban – elsősorban Matras (1999c, 2002, 2003, 2005) alapján – azokat a nyelvi változókat, valamint a variánsaik földrajzi eloszlása alapján húzott fő izoglosszákat ismertetem, amelyek a mai romani dialektusok kialakulása, és a közöttük levő kapcsolatok megértése szempontjából a legfontosabbnak bizonyultak.

3.2. A fontosabb nyelvi változók és variánsaik földrajzi eloszlási mintái

A romani nyelvjárási változatosságával kapcsolatos eredmények a rendelkezésre álló nyelvleírásokon és a romani morfoszintaktikai adatbázis projekt keretében (www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani) számos európai roma közösségben végzett kérdőíves kutatás adatain alapulnak¹². Az adatok alapján különféle nyelvi változási folyamatok valószínűsíthetők. Az itt ismertetett osztályozás az egyes romani változatokat elsősorban az eredeti (inherited) struktúrát érintő változásokhoz való viszonyuk alapján jellemzi. A dialektusok közötti kapcsolatok leírása szempontjából leginkább azoknak a változásoknak van jelentősége, amelyek széles körű, földrajzilag viszonylag koherens elterjedést mutató újításokhoz vezettek. A dialektusokat megkülönböztető jegyek variánsainak földrajzi eloszlási mintázatában a koherencia arra enged következtetni, hogy az adott változások valószínűleg közösségről közösségre terjedtek, ami feltételezi közöttük a viszonylag tartós társadalmi érintkezést¹³.

¹² A romani dialektusok lexikális változatosságával kapcsolatban hasznos forrás az az internetes szótári adatbázis, amely 25 romani dialektusra terjed ki, l. <http://romani.uni-graz.at/romlex>.

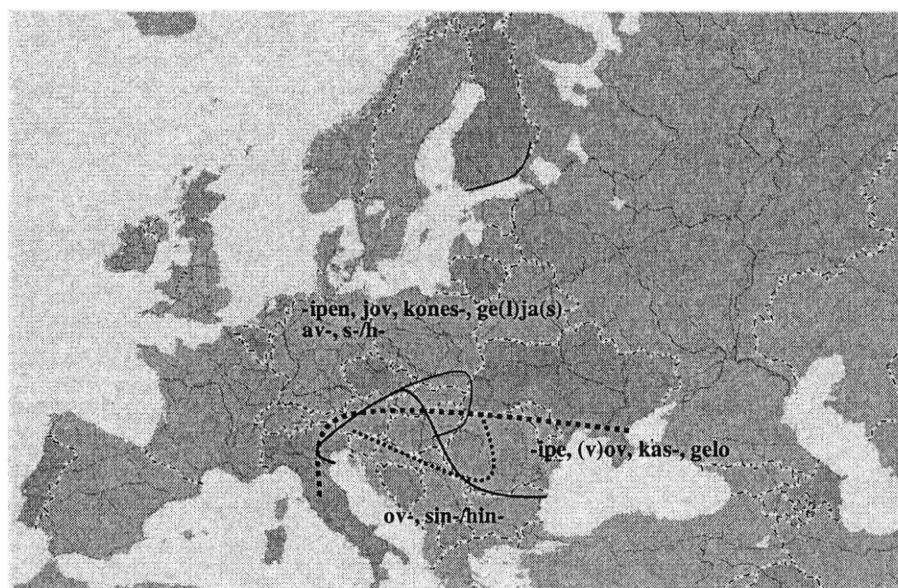
¹³ Ez a nyelvi adatokból levont következtetés összhangban van azzal az antropológiai állítással, amely szerint a roma közösségek territorialitáshoz való viszonya újragondolandó (l. pl. Piasere 2002: 226–28). Egyes nyelvi változók variánsainak mai eloszlási mintáiból, és néhány romani dialektus 18. századtól elérhető dokumentációja alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a Balkánról Európa belseje felé történő tömeges migrációt, a romanit beszélő csoportok

A dialektusklasszifikáció szempontjából másodlagos jelentőségűek azok a változási folyamatok, amelyek egy adott nyelvi változó esetében ugyan több dialektusban is hasonló variánsok kialakulásához vezettek, de a szóban forgó variánsok földrajzi elterjedése nem alkot koherens mintázatot. Ezért az feltételezhető, hogy ezekben az esetekben egymástól függetlenül lejátszódó lokális változási folyamatok vezettek hasonló fejleményekhez. Ezért ezek a nyelvi változók nem hordoznak információt azoknak a dialektusoknak a kapcsolatáról, amelyekben előfordulnak, hiszen variánsaik hasonlósága nem a romanin belüli közös fejlődéssel (shared development), hanem több különböző dialektusban egymástól függetlenül végbement közösleges (common) változással magyarázható.

A belső újítások (internal innovations) elterjedése tekintetében Matras (2002, 2003, 2005) két központi területet különböztet meg. Az egyik diffúziós központot Európa északnyugati részére, ezen belül is a német nyelvterületre teszi, és azt mutatja ki, hogy az itt kialakult romani változatok számos, jellemzően keleti és délkeleti irányba terjedő változás kiindulópontjai. A másik központi területet Délkelet-Európában lokalizálja, ahol két különálló eloszlási mintázatot különböztet meg. Véleménye szerint egyes változások az egész Balkánra kiterjednek, mások viszont specifikusan a román fejedelemségek és Erdély területén kialakult romani dialektusokra jellemzők, de hatást gyakorolnak a Balkánon és a Kárpátokon túli területeken beszélt romani változatokra is.

A két nagy központi területet a nagy választóvonalnak (great divide, vö. Matras 2003, 2005) nevezett, Európa középső részét átszelő izoglosszanyaláb választja el egymástól, közrefogva északon a Délkelet-Ausztria–Magyarország–Románia, délen pedig a Szlovénia–Horvátország–Vajdaság-vonal által határolt átmeneti területet.

Európa középső, nyugati, ill. északi régiójába érkezését követően, a 16–17. században már folyamatban voltak azok a divergenciát erősítő nyelvi változások, amelyek a ma ismert romani dialektuscsoportok kialakulásához vezettek.

1. térkép: A „nagy választóvonal”. Forrás: Matras 2005

A nagy választóvonalról északra eső romani dialektusokat általában a nazális mássalhangzó megtartása jellemzi az elvont főnevek képzésére szolgáló toldalékban: *-ipen/-iben*, szemben a vonaltól délre eső dialektusokat jellemző *-ipe/-ibe* formával. Tipikusan a vonaltól északra található dialektusokra jellemző újítás egy protetikus *j*- beszúrása egyes magánhangzóval kezdődő szavakban, pl. *aro>jaro* 'tojás', valamint a 3. személyű személyes névmásokban (*jov* 'ő' (hn.), *joj* 'ő' (nn.), *jon* 'ők', t. sz., nemsemleges alak). Ez a protetikus *j*- a vonaltól délre nem jellemző. A vonaltól északra a 'ki' kérdőnévmás függő eseti alakjaiban, szemben a déli változatokban általános régebbi, rendhagyó *kas*-formával, a nominatívuszon (*kon*) alapuló újrastrukturált variáns elterjedése dokumentálható: *kon-es*. A vonaltól északra az előbbivel paralell változás figyelhető meg egyes tárgyatlan igék múlt idejű, e. sz. 3. személyű alakjaiban, ahol a tárgyas paradigma (vö: *kerdjas/kerdja* 'csinált, csinálta') analógiájára a *geljas* (vagy *gejas*, *geja*) '(el)ment' forma jött létre, míg a vonaltól délre levő dialektusokban megmaradt a régi, cselekvő melléknévi igenévi forma: *gelo* 'ő (hn.) elment', *geli* 'ő (nn.) elment'. A térképen ezeknek a nyelvi változásoknak a földrajzi elterjedését a pontozott vonal jelöli.

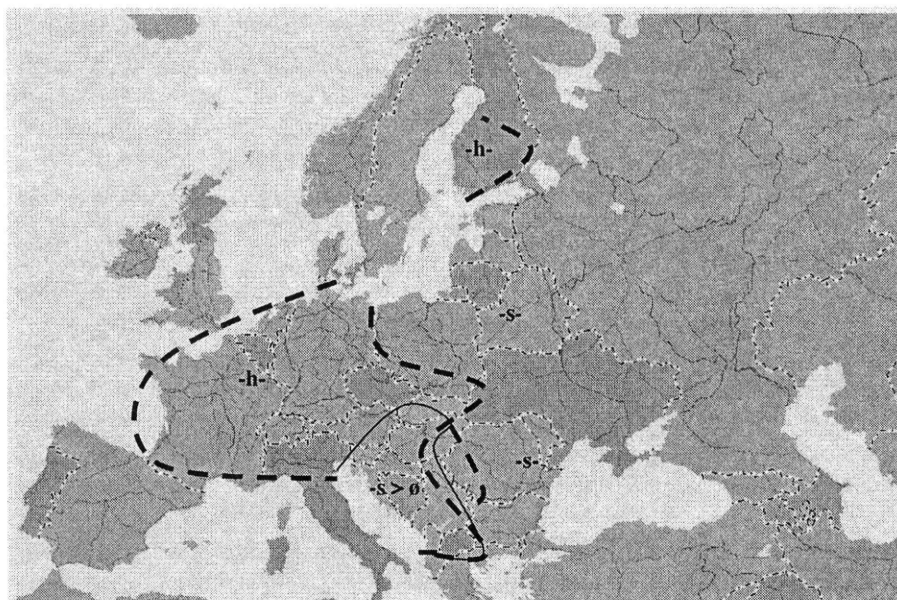
A két diffúziós központot elválasztó izoglossza, a nagy választóvonal két további változást is magában foglal, ezeket a térképen folyamatos vonal jelöli. Attól északra a kopula ('van') jövő idejű és kötőmódú alakja az *av-* 'jön'

paradigmájának mintájára átalakult, míg délre az eredeti *ov-* ('vállik valamivé') forma továbbra is megmaradt. Északon a kopulára általában nem jellemző az *-in-* betoldás, bár az átmeneti terület egyes dialektusaiban (pl. egyes szlovákiai romani változatokban), sőt a finn romaniban (*hin* 'van') is megtalálható, délen viszont az *-in-* betoldás a kopulában gyakori (pl. *sine* 'volt', *sinom* 'vagyok').

Egy másik jelentős izoglossza az ún. délkeleti választóvonal (Matras 2003: 194–196, 2005). Az ezáltal körülhatárolt diffúziós centrum a romani északi vlah dialektusait foglalja magába. Az innen keletre terjedő, új formákat eredményező változásokra példa a szókezdő foghangok affrikátává válása egyes szavakban (pl. *tikno* > *cikno* 'kicsi', *divos* vs. *dzes* vagy *zis* 'nap (időtartam)'), valamint egy szókezdő *a-* betoldása egyes szavakban, pl. *nav* > *anav* 'név'.

A délkeleti választóvonalától keletre eső dialektusoknak a fenti újítások mellett konzervatív jellemzői is vannak, mint pl. az **ndř* mássalhangzó-torlódás megőrzése (pl. a *mandro/mando/manro* 'kenyér' szóban), míg a vonaltól nyugatra általában az **ndr* egyszerűsödése figyelhető meg: **mandřo* > *maro* 'kenyér', **pindro* > *piro* 'láb' stb.

Viszonylag koherens földrajzi eloszlást mutató különbség továbbá az *s/h* váltakozása is (részletesen l. Matras 1999c).

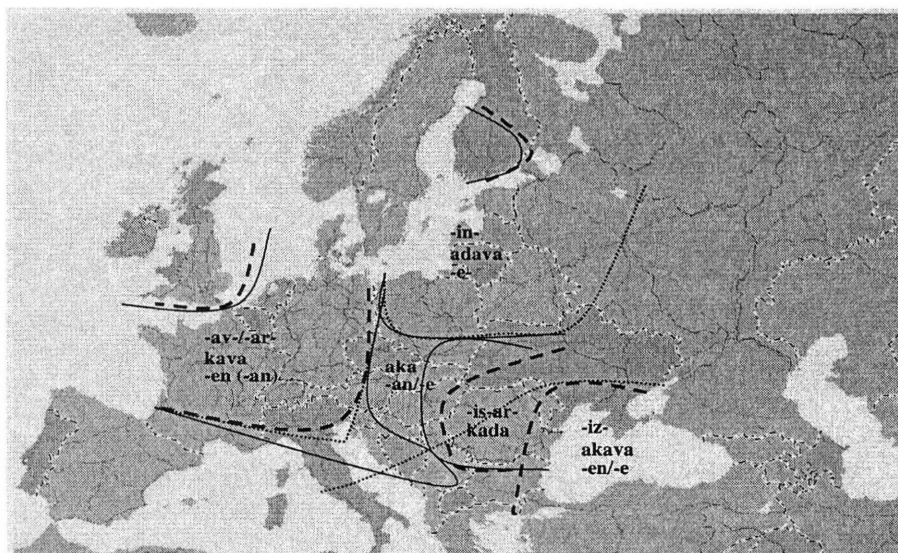

2. térkép: *-h-* terület. Forrás: Matras 2005.

Ez a változás Matras szerint az opció-kiválasztódás egyik példája: az egyidejűleg rendelkezésre álló formavariánsok közül a közösség az egyik variáns használatát preferálja, így a másik fokozatosan kiszorul az általa beszélt változatból. Ez az $s > h$ változás szókezdő helyzetben általában a kopulát, míg a nyelvtani paradigmában a magánhangzóközi helyzetben levő $-h$ -t érinti leggyakrabban. A szókezdő $s > h$ -változás néhány változatban egyes mutató- és kérdőnévmásokra is kiterjed. Az adatok szerint a legtöbb változatban a h -előfordulása a kopulában (főként a 3. személyű alakokban pl. *hi* 'van') általában együtt jár a nyelvtani morféimákban a $-h$ - általánossá válásával magánhangzóközi helyzetben (pl. *leha* 'vele, hn', *kerelah* 'csinálta, szokta csinálni', *džaha* 'megyünk, fogunk menni'). A kérdő- és mutatónévmásokban a h -kiválasztását eredményező változás központja a szintók által beszélt romani változatok csoportja, amelyekre az $s > h$ változásban való nagyfokú érintettségük miatt a szakirodalom gyakran h -dialektusokként utal. A nyelvtani morféimákban ($-h$ -) és a kopulában is tartalmaznak h -t például a szintó változatok, a finn romani, a centrális dialektusok (pl. a dél-szlovákiai és a magyarországi romungró változatok), a doljenszkai vagy szlovén/horvát romani néven ismert változat, a déli vlah romani változatok közül a gurbet, továbbá néhány arli dialektus, a centrális és vlah változatok közötti átmeneti dialektusok (pl. a magyarországi cerhári és a gurvári), valamint egyes, a h -zóna peremén (pl. Észak-Görögországban) elhelyezkedő dialektusok. Egy másik gyakori változás a szóvégi $-s$ elhagyása. Ezt számos különböző délkelet- és kelet-európai dialektusban dokumentálták, így pl. a szlovén/horvát változatban, a déli centrális dialektusokban, az arliban, egyes déli vlah dialektusokban, de az erdélyi gáborok vlah romani változatában is megfigyelhető.

A $-h$ - elterjedését jelölő izoglosszával nagy átfedést mutat a befejezett igék és a jelen idejű létige esetében az e. sz. 2. személyt jelölő toldalék két változatának ($-al$ vs. $-an$) eloszlása. A történeti adatok alapján a konzervatívabb forma az $-al$ (Matras 2005: 20), amely számos romani változatban a t. sz. 2. személyt jelölő toldalék analógiájára $-an$ formát vett fel. Ezekben a változatokban az igei paradigma egy részében (perfektív aspektusban, ill. a létige esetében jelen időben is) megszűnt az e. sz. 2. és a t. sz. 2. közötti morfológiai distinkció. (Az $-an$ végződés használatos a 2. személy jelölésére egyes és többes számban egyaránt: pl. *kerdan* 'csináltál, csináltak', *san* 'vagy, vagytok').

Egy másik fontos izoglossza néhány olyan változás földrajzi elterjedésének mintázatain alapul, amely a morfológiai paradigmában eredményezett újrastrukturálódást.

3. térkép: Morfológiai paradigmák. Forrás: Matras 2005.

Jelmagyarázat: - - - - = kölcsönzött igék adaptációs markere;
 ————— = mutatószók;
 = perfektív végződés Tsz./2. és Tsz./3. személy.

Az egyik érintett változó a környezeti nyelvekből kölcsönzött igék morfológiai adaptációjára szolgáló marker. Ez jellemzően *-iz-* formájú a Fekete-tenger környéki és az Északnyugat-Görögországban beszélt romani dialektusokban, *-is-* (*-is-ar-*) a vlah romani változatokban, *-in-* az északi dialektuscsoport balti dialektusaiban, valamint a centrális változatokban és a nyugati balkáni dialektusokban, és *-av-* vagy *-ar-* az északi dialektuscsoport északnyugati, finn-szintó alcsoportjában.

A mutatónévmások esetében a régebbi formák (*akava*, *adava*) elsősorban a Balkánon, valamint a déli és nyugati peremterületek romani változataiban fordulnak elő. A mutatónévmási tövek reduplikációjával létrejött új formák (*kada*, *kaka*) kialakulásának központja az északi vlah dialektusok csoportja Erdélyben, és valószínűleg onnan terjedt tovább ez a változás északi irányban a centrális dialektusok egy részére (pl. a kelet-szlovák romanira), valamint dél felé a bulgáriai drindári-bugurdzsi változatokra. Európa egy kisebb középső területén a rövidebb *ada*, *aka* forma az általánosan elterjedt. Az Európa északnyugati részén keletkezett romani dialektusokban, pl. a szintóban és a finn romaniban a *kava* (*dava*), míg az északi dialektuscsoport balti alcsoportjába tartozó változatokban általában az *adava* forma jellemző.

Ugyancsak viszonylag koherens elterjedési mintázatot mutat a perfektív igék többes szám 2. és 3. személyt jelölő toldaléka esetében a különböző alakváltozatok elterjedése. Számos közép-kelet-európai romani változatban a t. sz. 2. személyt az *-an*, a t. sz. 3. személyt az *-e* marker jelöli. A Balkánon *-en* (Tsz./2.) és *-e* (Tsz./3.) variánsokat, az északkeleti dialektusokban mindkét személy esetében *-e* formát, a szintóban mindkét személy esetében *-en* (illetve egyes változatokban *-an*) formát dokumentáltak. A három változó alakváltozatainak elterjedését jelző izoglosszák egyes területeken sűrűsödő csoportokba rendeződnek. Ez azt mutatja, hogy a paradigma-egyszerűsödés és újrastrukturálódás itt ismertetett esetei is jó indikátorai az egyes dialektuscsoportok viszonylagos belső koherenciájának.

A nyelvi változás földrajzi diffúzió-modellje alapján úgy tűnik, hogy az európai romani dialektusokon belül van egy északnyugat-délkelet irányú eloszlás. Az egyik különösen innovatív és dinamikus dialektuscsoport a vlah dialektusok csoportja. A romanin belüli változások másik centrumát északnyugaton a nagyon koherens szintó változatok alkotják. Ez a változatcsoport számos változás kiindulópontja, ugyanakkor a délkeleti diffúziós centrumból induló változások továbbterjedésének határa is egyben. A szintó csoportéhoz hasonló mintázatokat mutat a finn romani, ennek alapján beszél a szakirodalom egy viszonylag egységes északnyugati finn–szintó csoportról. Az északkeleti ún. lengyel–balti–észak-orosz romani dialektusok több változó esetében a szintó–finn csoportéhoz hasonló elrendeződést mutatnak. A romani divergens változási folyamatait, a dialektusok kialakulását Matras (2002, 9. fejezet) e két centrum vonzásában zajló dinamikus folyamatként mutatja be. Ebből a perspektívából a centrális dialektusok e két központi terület közé ékelődött, a vlah és az északi dialektusok hatásának egyaránt kitett dialektusoknak tűnnek. A centrális dialektusokat számos izoglossza szeli át, ám különbségeik ellenére nagy konzisztenciát mutatnak a morfológia, pl. a jövőidő-jelölés, az esetragok, a személyt jelölő toldalékok, a mutatónévmások, és a kölcsönige-adaptáció tekintetében, ezért a centrális dialektuscsoport is viszonylag koherensnek tekinthető. A balkáni dialektuscsoport mutatja a legnagyobb változatosságot, de a különbségek számos diagnosztikus izoglossza tekintetében rendszerszerűek.

3.3. A kontaktusjelenségek szerepe a dialektus-klasszifikációban

A dialektus-klasszifikáció a belső, eredeti struktúrát érintő változások mellett figyelembe veszi a különböző – korábbi és jelenlegi – környezeti nyelvekkel való érintkezésből következő kontaktusjelenségeket (Matras 2002, 8. fejezet) is. A kölcsönzéssel összefüggő dialektuskülönbségek elsősorban a szókészletet és a morfoszintaxist jellemzik, és jórészt az átadó nyelvek közötti különbségekre

vezethetők vissza. A kölcsönzött elemek morfológiai adaptációjának ugyanakkor meglehetősen egységes szabályai¹⁴ vannak, ezért a kontaktusjelenségeket másodlagosnak tekintik a dialektus-klasszifikáció szempontjából.

Ezt azért is fontos megemlíteni, mert Magyarországon a romani leíró nyelvészeti munkák a dialektusok közötti különbségek illusztrálása céljából gyakran kontaktusjelenségeket említene, a romani változatok közötti különbségeket a meghonosodott kölcsönzések („jővevényszavak”) forrásnyelveinek különbségeire visszavezethető sajátosságokra redukálva. Az ilyen típusú, kontaktusjelenségekre épülő dialektus-definíciók szerint például az „oláh cigány” (vlah romani) nyelvjárások olyan változatok, amelyekre a román nyelvvel való érintkezés nagy hatást gyakorolt. E meghatározások szerint a magyar cigány (más néven: romungró, egyes szerzőknél „kárpati cigány”) nyelvjárást az oláh cigány nyelvjárásoktól elsősorban a román kölcsönelemek hiánya különbözteti meg, és a román helyett a magyar és szláv nyelvi hatások jellemzik (vö. Vekerdí 1981: 1–4, 1983: 1–6). A kontaktusjelenségekre fókuszáló dialektus-definíciók inkább diakrón perspektívából magyarázó erejűek, a szinkrón változatosság egyes formáival, és a nyelvi változás más, nem közvetlen kontaktus által előidézett jelenségeivel gyakran nem tudnak mit kezdeni.

Nem csupán a folyamatos nyelvi változás, hanem a migráció vagy a geopolitikai változások következtében átalakult (és változó) társadalmi és nyelvi kontaktusviszonyok is viszonylagossá teszik a kontaktusra összpontosító dialektus-osztályozások relevanciáját. Számos közösség esetében szükséges (lenne) különbséget tenni a) a régi, az adott romani változatra valamikor tartósan és jelentős mértékben ható, de a közösségben ma már egyáltalán nem beszélt; b) a közelmúltbeli, jelenleg legfeljebb csak az idősebb generáció által ismert, c) valamint az adott változatra jelenleg is ható környezeti nyelv(ek) között (vö. Matras 2002: 191–204).

Így például számos vlah romani változatot beszélő roma közösség esetében a migráció következtében a román nyelvterülettel, a román beszélőközösségekkel való kapcsolat jó ideje megszakadt. E közösségek romani változatait közvetlenül már nem befolyásolják a román területi, társadalmi változatok, a román kontaktushatás ezekben az esetekben már történetinek tekinthető. Ugyanakkor például a romániai nem-vlah, pl. romungró változatok esetében félrevezető lenne általánosságban a román kölcsönelemek hiányára mint a romungró változatokat a vlah romani változatoktól megkülönböztető jellemzőre hivatkozni, hiszen a

¹⁴ Ezzel kapcsolatban lásd a tematikus vs. athematikus morfológia közötti distinkciót a romani nyelvészeti irodalomban (vö. Bakker 1997, Matras 2002).

beszélők romani anyanyelvváltozatára (a magyar mellett vagy helyett) a román környezeti nyelvvel való érintkezés is hatást gyakorol.

Másképp fogalmazva: nem minden, román kontaktushatásnak (ma is) kitett, román kölcsönelemeket tartalmazó romani változat tekinthető vlah romani változatnak. Ugyanakkor természetesen számos, a román nyelvvel már nem érintkező, és a román mellett más, újabb környezeti nyelvekből származó kölcsönzéseket is tartalmazó változat meghatározott nyelvi sajátosságok alapján a vlah romani dialektuscsoportba sorolható, függetlenül attól, hogy az e változatokat beszélő közösségek másodnyelve(i) már nemzedékek óta nem a román, hanem a magyar, a német, a szerb vagy éppen az amerikai angol¹⁵ valamely változata.

4. A magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokfélesége

4.1. A statisztikai adatok¹⁶

A magyarországi cigány kisebbség különböző csoportjai által beszélt nyelvekről és a kétnyelvűek arányáról az egyik rendelkezésre álló adatcsoportot a népszámlálások jelentik (lásd 2. ábra).

A CIGÁNY KISEBBSÉGRE VONATKOZÓ NYELVI ÉS NEMZETISÉGI ADATOK A NÉPSZÁMLÁLÁSOKBAN (1949-1990)			
Év	Cigány anyanyelv	Anyanyelvén kívül beszélő	Cigány nemzetiség
1949	21 387	9 958	37 598
1960	25 633	14 230	56 121
1970	34 957	–	–
1980	27 915	17 613	6 404
1990	48 072	22 933	142 683

2. ábra. Forrás: 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. Budapest, KSH, 1992.

¹⁵ L. például a 20. század elején Szerbiából az USA-ba kivándorolt, vlah romani változatot beszélő mácsvájá romák vagy a kelet-kanadai (Salo – Salo 1977) és az Amerikai Egyesült Államokban élő kelderások (Salo 1979) közösségeit.

¹⁶ A cigány kisebbség nyelveinek statisztikai reprezentációját, pl. a statisztikai diskurzusban használt anyanyelv, nemzetiség, kétnyelvűség stb. fogalmakat, az etnonima- és linguonima-használatot itt nem elemzem részletesen, erről külön tanulmány készül.

A népszámlálások nyelvi és nemzetiségi adatainak értelmezését a cigány kisebbség esetében problematikusá teszi a válaszok előre strukturálásának és kezelésének módja. A cenzuskérdőívek 1990-ig előre nyomtatott válaszlehetőségként a nemzetiség tekintetében csak a homogenizáló „cigány” kategóriát használták.

Az etnicitással kapcsolatos többségi diskurzusban gyakori cigány–nem-cigány opozíció a censusokban azonban nem csupán a „nemzetiségi” klasszifikációt befolyásolta, hanem egy másik szinten, a nyelvi kategorizációban is megjelent, mivel az anyanyelv vonatkozásában is csak a „cigány” kategória volt megadva előre nyomtatott válaszlehetőségként. A népszámlálási kérdőívek és adatfelvételi útmutatók ugyanakkor semmiféle információt nem tartalmaztak arról, hogy a „cigány anyanyelv” terminus alatt a kétnyelvű magyarországi cigány közösségekben beszélt két teljesen különböző nyelv közül melyiket, az újind romanit vagy a neolatin beást, vagy éppen mindkettőt kell-e értenünk. E logika szerint a vélelmezett etnikai hovatartozás („cigány”) a kisebbségi helyzetű nyelv ikonjává válik: aki „cigány”, az nyilván „cigány nyelven” beszél. Ennek a homogenizáló és esszencializáló szemléletnek köszönhetően a statisztikai reprezentáció szintjén láthatatlanná vált a két nyelv, a romani és a beás, illetve e két nyelv különbségének, különállásának ténye. Ez a homogenizáló nyelvvideológia jellemezte a magyarországi censusokat 1990-ig.

A 2001. évi census az etnikai és nyelvi identitás megjelenítésére adott lehetőségek tekintetében több ponton is változást hozott. Fontos változás, hogy a 2001-es kérdőív módot adott a több nyelvvel és etnikai közösséggel való azonosulás kifejezésére: míg a nemzetiségi és anyanyelvi kötődést vizsgáló kérdések esetében korábban csak egy, 2001-ben már több (legfeljebb három) választ is meg lehetett jelölni. Újdonság, hogy a kérdőívben az anyanyelv(ek)re és az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelv(ek)re irányuló kérdés mellett a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkozó kérdés is helyet kapott. További pozitív változás, hogy a 2001-es kérdőív – legalábbis elvileg – már lehetőséget adott a cigány kisebbség nyelvi sokféleségének megjelenítésére, hiszen az anyanyelv és a családi, baráti közösségben használt nyelv tekintetében az előre nyomtatott válaszlehetőségek között a romani és a beás nyelv külön szerepelt.

A cigányság nyelvi és etnikai sokféleségének reprezentációjára biztosított lehetőségek esetében a 2001-es census kérdőívében azonban ellentétes tendenciákat figyelhetünk meg. A „nemzetiség” tekintetében a kérdőív továbbra is homogenizáló maradt, mivel csak a „cigány (roma)” válaszlehetőséget kínálta fel, azaz nem adott módot a beás és a roma identitás differenciált megjelenítésére. Az anyanyelv és a családi-baráti közösségben használt nyelv tekintetében a cenzuskérdőív – a sokféleség megjelenítésének lehetősége mellett

– ezúttal túlspecifikál. Nyelvnévként ugyanis a „romani” és a „beás” mellett biztosított egy harmadik opciót is, amelyre a „cigány (roma)” terminussal utalt. Ebben a kontextusban, amelyet a három előre nyomtatott „linguonima”: a „romani”, a „beás” és a „cigány (roma)” együttes előfordulása határoz meg, nyilvánvalóvá válik az utóbbi kategória inadekvátsága. Nincs ugyanis olyan idióma, amely nem a romani nyelv és nem is a beás nyelv valamely változata, hanem az előző kettőtől különböző, „cigány (roma)” nyelv lenne. Következésképpen igen nehéz elképzelni, hogy a romanin vagy a beáson kívül milyen más „cigány (roma)” nyelvre utalhat ez a terminus mint nyelvnév: ez a terminológia a 2001-es censuskérdőívben nyelvészeti nonszensz.

Érdekes továbbá, hogy bár a kérdőív a kisebbségi nyelvi kérdésekre felkínált válaszlehetőségekben különbséget tett a romani és a beás nyelv között, az eredmények publikálása során a KSH ezt a distinkciót tudatosan¹⁷ figyelmen kívül hagyta. Az adatokat összesítő táblázatokban ugyanis a két, teljesen különböző nyelv beszélőit a „cigány” vagy helyenként a „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi rubrika alatt összevontan említik, tehát továbbra is úgy jelenítik meg ezt a két különböző beszélőcsoportot, mintha egy és ugyanazon nyelv beszélői lennének. A két nyelv összevonását a népszámlálási eredmények publikációiban Kontra Miklós (2003) a beásokat láthatatlanná tevő stratégiának tekinti és bírálja. Én úgy vélem, hogy ez csak a probléma egyik oldala. Nemcsak a beás, hanem a romani beszélők is láthatatlanná válnak a KSH által alkalmazott adatkezelési eljárás következtében, hiszen az a két, teljesen különböző nyelv beszélőit egyaránt hol egy harmadik, homogenizáló kategóriába, a „cigányul” beszélők csoportjába sorolja, hol pedig az értelmezhetetlen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi kategória alatt jeleníti meg. Ez utóbbi megnevezés nyelvnévként nem csupán hiperkorrekt, hanem félrevezető is, mivel azt sugallja, hogy a „cigány” nyelvi kategória három különböző entitást foglal magában: a roma, a romani és a beás nyelvet. A nyelvnévként használt *roma* és *romani* terminusok referense valójában ugyanaz: a romani nyelv. A két forma a romani nyelvben ugyanakkor a lexémának, a *rom* szónak az alakja: az első többes szám alanyesetben álló főnévi alak, a második pedig a főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű formája. Az anyanyelvi beszélők etnonimaként a főnevet, nyelvnévként a melléknévet használják. A fentiek miatt a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos eredmények¹⁸ értelmezése a „cigány (roma)” kisebbség esetében a 2001-es népszámlálásban is problematikus maradt.

¹⁷ Vö: „A beás, romani válaszok a táblázatokban egyaránt a cigány megjelölésű adatok között szerepelnek, annak ellenére, hogy más nyelvcsaládba tartoznak” (KSH 2002: 10).

¹⁸ A 2001-es adatok szerint a „cigány (roma, romani, beás)” anyanyelvet vallók száma 48 685, a magukat a „cigány (roma)” nemzetiséghez tartozónak vallók száma 190 046 volt. A „cigány (roma)” nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőnek 129 259, és a „cigány”

A magyarországi cigány népesség nyelvi sokféleségével (vö. Réger 1988, 1995) és anyanyelvi megoszlásával kapcsolatban egyedül a Kemény István és munkatársai által 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban végzett, cigány népességre irányuló reprezentatív¹⁹ szociológiai vizsgálatok tartalmaznak statisztikai adatokat. Ezek alapján vált közzismertté a magyarországi cigányság nyelvi csoportjaival kapcsolatban az a klasszifikáció, amelyet Kemény – Janky (2003: 70) legutóbb így fogalmazott meg: „A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak. Ezek: a magyarul beszélő magyar cigányok, a romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják), és a két nyelven, magyarul és románul beszélő román cigányok (akik magukat beásnak mondják).” Az alábbi (3. számú) táblázat Kemény 1999, és Kemény – Janky 2003 alapján összefoglalja a három vizsgálat anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait. Ezt követően a romani és a beás nyelvészeti kutatások eredményeiből kiindulva fogalmazok meg néhány, az adatok értelmezését árnyaló kiegészítést, illetve kritikai észrevételt a szerzők által használt terminológiával kapcsolatban.

vagy számos szöveghelyen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvet családi, baráti közösségben használnak 53 323 személy vallotta magát (vö. KSH 2002).

¹⁹ A két korábbi vizsgálat adatai két százalékos, a 2003. évi pedig egy százalékos országosan reprezentatív mintán alapulnak, l. Kemény – Janky 2003: 64. Az 1993-as mintavétel részleteivel kapcsolatban l. Kertesi – Kézdi 1998: 15–97.

A magyarországi cigány népesség anyanyelvi és beszélt nyelvi megoszlására vonatkozó adatok három szociológiai felmérésben									
Év	Becsült létszám	Anyanyelv (%)				Beszélt nyelv (%)			
		magyar	cigány	beás	egyéb	csak magyar	cigány	beás	egyéb
1971	270 000-370 000	71	21,2	7,6	0,2	–	–	–	–
1993	420 000-520 000	89,5	4,4	5,5	0,6	77	11,1	11,3	0,6
2003	520 000-650 000	86,9	7,7	4,6	0,8	74,2	15,4	7,1	3,3

3. ábra. Forrás: Kemény 1999, Kemény és Jankó 2003

Az idézett adatok azt mutatják, hogy a magyarországi cigány népesség nagy része mára nyelvileg asszimilálódott, magyar egynyelvűvé vált. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogén csoportnak.

A vizsgálatok anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait értelmező tanulmányokat az etnicitást és a beszélt nyelvet, illetve az etnicitást és az anyanyelvet implicit módon azonosító, a nyelvet az etnikai identitás ikonjának tekintő, esszencializáló kutatói nyelvvideológia jellemzi. Ennek az egyik megnyilvánulása két, nyelv alapján definiált csoport, a magukat magyar anyanyelvűnek és a magukat csak magyarul tudónak valló beszélők csoportjának azonosítása a romungrók csoportjával.

Az anyanyelvi és a beszélt nyelvi klasszifikáció alapvetően nyelv alapján definiált társadalmi kategóriákat hoz létre. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók csoportjába per definitionem azok tartoznak, akik anyanyelvükként a magyart jelölték meg. Az 1993-as és a 2003-as vizsgálatban az anyanyelvi és a beszélt nyelvi adatok közötti különbségből arra következtethetünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók egy része valójában kétnyelvű, aki bár a magyart vallotta anyanyelvének, a magyar mellett a romani vagy a beás nyelv valamely változatát is beszéli. A magyar anyanyelvűek csoportja tehát nyelvileg is heterogén, erre a csoportra a romungrókat a magyar egynyelvűekkel azonosító, fent idézett kutatói definíciót és terminológiát alkalmazni problematikus.

A vizsgált népességen belül a „csak magyarul” beszélők csoportjába beletartoznak mindazok, akik magyar egynyelvűnek mondták magukat, függetlenül az általuk vallott etnikai identitástól. Ez a csoport a beszélt nyelv alapján homogénnek tűnhet, de csak a beszélt nyelvi adatok alapján nem következtethetünk arra, hogy a válaszadók társadalmi, etnikai identitás tekintetében is homogén csoportot alkotnának. A csak magyarul tudók csoportja mint nyelvi kategória ugyanis nemcsak azokat a magyar egynyelvűeket foglalja magába, akiknek elődei egykor vagy ma a romani nyelv romungró változatát beszélték/beszélik, hanem azokat is, akik nem beszélnek az előző generációk, pl. szüleik-nagyszüleik vlah romani, szintó, vagy éppen beás változatát, de az etnikai identitás tekintetében továbbra is romának, szintónak, vagy beásnak tekintik magukat.

A beszélt nyelvek, ezen belül az anyanyelv(ek) mint társadalmilag konstruált kategória (vö. Skutnabb-Kangas 2000: 101–195), valamint az etnikai identitás(ok) közötti összefüggés rendkívül változatos és bonyolult lehet (vö. Matras

2004)²⁰. A nyelv csak egy, bár kétségtelenül nagyon fontos faktora az identitásnak, és a nyelvi asszimiláció nem jár feltétlenül és automatikusan identitás-váltással is. Így például lehetséges, hogy egy szülei-nagyszülei vlah romani vagy beás változatát már nem beszélő személy továbbra is romának, illetve beásnak tartja magát, és mások is *annak* tekintik őt.²¹ A magyar egynyelvű beszélők csoportja tehát, szemben a Kemény és Janky által alkalmazott definícióval, nem feltétlenül azonos a romungrók/magyar cigányok csoportjával. Másként fogalmazva: nem minden cigány identitású(nak tekintett), magyar egynyelvű személy romungró/magyar cigány. A nyelvészeti adatok tanúsága szerint ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy a magyarországi romungró közösségek tagjai valamennyien magyar egynyelvűek, hiszen, ha a mai Magyarország területén már kevesen is, de vannak, akik még beszélik a romani nyelv centrális dialektuscsoportba sorolt romungró/magyar cigány változatát (l. a 4.3. szakaszt).

Önmagában tehát sem a magyar anyanyelv, sem pedig a magyar egynyelvűség nem ok arra, hogy az adott válaszadót automatikusan „romungrónak” tekintsük, akár az etnikai, akár a nyelvi identitásra utaló kategóriaként használjuk az említett terminust. Amit az általa deklarált anyanyelv vagy nyelvismeret alapján biztosan mondhatunk, pusztán annyi, hogy a megkérdezett magyar anyanyelvűnek, illetőleg csak magyarul tudónak, azaz magyar egynyelvűnek vallotta magát.

A kétnyelvű cigány közösségek tagjainak többsége Magyarországon a magyar mellett a romani nyelv valamely változatát beszéli. Bár a „cigányul” (értsd: romani nyelven) és magyarul beszélő magyarországi népesség nagy része feltehetően valóban vlah romani, más szóval „oláh cigány” változatokat beszél, a nyelvészeti és etnográfiai kutatások nem vlah, pl. centrális (l. pl. a magyar cigány/romungró, és a vend romani változatot) és északi romani dialektusok magyarországi változatait (szintó változat) is dokumentálták. A „cigány anyanyelvűek” és a „cigányul” is beszélők csoportját tehát nem csupán a vlah romani változatokat beszélő romák („oláh cigányok”) alkotják. Ezért az említett szociológiai vizsgálatokban alkalmazott, a „cigányul” beszélőket az „oláh-cigányokkal” azonosító terminológia pontosításra szorul.

²⁰ Az anyanyelv és „nemzetiség” bonyolult viszonyát, és e viszony változatosságát és változékonyságát egyébként a szóban forgó vizsgálatok adatai is jól mutatják, bár a szerzők ebből a szempontból nem elemzik azokat (vö. Kemény – Janky 2003: 74–75).

²¹ A nyelvcsere és az etnikai identitás összefüggését elemezve ezt Kemény István (1999: 13) is megfogalmazza: „A nyelvi váltás (...) nem feltétlenül jár az etnikumhoz kötődő identitás elvesztésével vagy gyengülésével. Az oláh-cigányok megőrizhetik oláh-cigány identitásukat akkor is, ha már csak rosszul tudnak cigányul, a beások is megőrizhetik etnikai identitásukat, ha már csak rosszul tudnak beásul, és továbbra is idegennek tekinthetik (...) egymást és a romungrókat”.

A nyelvet és az etnicitást azonosító kutatói ideológia újabb példája az idézett szociológiai vizsgálatokban az a klasszifikáció, amely a beás közösségekben a magyaron kívül beszélt nyelvváltozatot román nyelvnek, és ebből kiindulva a változat beszélőit „román cigánynak” tekinti. A magyarországi cigányság e kétnyelvű, magát többnyire beásnak nevező csoportja a magyar mellett nem a romani, hanem a beás nyelv valamely változatát²² beszéli. A beások anyanyelve – legalábbis történeti, tipológiai szempontból – román nyelvváltozat, amelynek fejlődése a magyarországi beások esetében annak következtében, hogy e közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata megszakadt, a romániai román változatokétól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott/zajlik. (A magyarországi beások által beszélt román változatok és a román nyelv területi változatainak kapcsolatáról l. Borbély 2001.) A magyarországi beás közösségek anyanyelvükre általában a saját etnikai csoportjukhoz kötődő, önálló „cigány nyelvként” tekintenek. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a különféle intézményi gyakorlatokban is: az utóbbi egy-két évtized magyarországi nyelvpolitikája, oktatási gyakorlata és kisebbségi jogi dokumentumai a beások által beszélt változatokat nem pusztán a román nyelv dialektusaiként, hanem önálló kisebbségi nyelvként²³ kezelik. Az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény például a romani mellett a magyarországi cigányság által beszélt kisebbségi nyelvként ismeri el a beást is. A beás közösségekben beszélt változatok Magyarországon elindultak a különfejlődés, újabban a tudatos, tervezett fejlesztés (Pálmáiné Orsós 2002: 15–24), regionális standard kialakításának irányába. A jelenlegi magyarországi nyelvhasználói és nyelvpolitikai gyakorlatban a beás voltaképpen egy a román nyelvtől eltávolodott, önállónak vált Ausbau-nyelv (Kloss 1967, 1986, Cseresnyési 2004: 168–170) képét mutatja²⁴.

²² A beások magyarországi dialektusairól l. Kovalcsik 1993b, egyes beás közösségek etnikai és nyelvi identifikációs stratégiáival, ideológiáival kapcsolatban l. Fleck – Virág 1999, Szalai 1997

²³ A nyelv vs. dialektus közötti distinkció problémáival, e kategóriák társadalmilag konstruált jellegével kapcsolatban l. pl. Cseresnyési 2004: 126–137, Skutnabb-Kangas 2000: 5–46, Wardhaugh 1995: 25–53. A nyelvi klasszifikációról, a nyelvek azonosításának és a nyelvek közötti határok „megállapításának” ideológiai dimenziójáról l. Irvine és Gal 2000, Friedman 1997b.

²⁴ A más (például szerb, horvát, görög vagy román) nyelvi és társadalmi környezetben élő beás közösségek által beszélt változatok valószínűleg más irányban változnak. A romániai beások nyelvi helyzete – a kontaktusviszonyok különbségéből adódóan – valószínűleg szociolingvisztikai szempontból is eltér a román nyelvterületen kívül élő beás közösségektől. Környezetük feltehetően nem kétnyelvű, hanem kétdialektusú beszélőkként tekint rájuk. Arra vonatkozó kutatásról, hogy a romániai beások anyanyelvváltozata hogyan viszonyul más román (standard és nem standard) változatokhoz, és maguk a beás beszélők ill. a nem-cigány többség milyen társadalmi jelentéseket kapcsolnak ehhez a kódhoz, nincs tudomásom.

4.2. Etnonimák és nyelvváltozatnevek

A *lovári*, *kelderás*, *cerhári* stb. terminusokkal²⁵ a roma közösségek tagjai általában különböző társadalmilag meghatározott szempontok szerint szerveződő csoportközi relációkra és határookra utalnak. Ezek a romani nyelvhasználatban elsősorban csoportnév funkciójú kifejezések a nyelvészeti szakirodalomban gyakran linguonimaként is használatosak. Így például a *lovári* (dialektus), *cerhári* (dialektus) stb. kifejezések a magukat *lovárinak*, *cerhárinak* nevező közösségekben beszélt romani változatokra utalnak, azaz a romani nyelv különböző beszélőcsoportokhoz kötődő társadalmi változatainak megnevezésére is szolgálnak.

Ennek a társadalmi csoportok és nyelvváltozatok között indexikus kapcsolatot feltételező terminológiának a használata, bár sok esetben praktikusnak tűnhet, mindig körültekintést, alapos kontextualizálást kíván. A nyelv- és változatnevek idiómákhoz való viszonya változatos lehet, és a pusztán nyelvi kritériumokra korlátozódó definíciók gyakran nem esnek egybe az adott változatot beszélő közösségek tagjainak társadalmi, politikai, gazdasági stb. megfontolásokat is tükröző nyelvi identifikációs gyakorlataival. Nem ritka, hogy ugyanaz az etnonima vagy linguonima különböző etnicitású közösségekre vagy eltérő idiómákra utal, vagy épp ellenkezőleg: egy adott közösség vagy az általa beszélt változat megnevezésére (különböző helyzetekben) több különböző terminus is használatos. (A romákkal és a romani változatokkal kapcsolatban a roma csoportok tagjai, valamint a különféle tudományágak kutatói által használt társadalmi, pl. etnikai és nyelvi klasszifikációs rendszerek értelmezéséről kiváló elemzést ad pl. Piasere 2002: 215–268, és Williams 2005: 130–174. L. még Salo 1979.)

Erdélyben például több olyan roma etnikai alcsoportot is találhatunk, amelyek magukat *köldörárnak* nevezik, és/vagy más roma csoportok utalnak így

²⁵ A közép-kelet- és délkelet-európai roma közösségek esetében gyakori (vö. pl. Bakker – Matras 1997, Friedman 1999), hogy az őket megnevező etnonimák foglalkozásnevekre vezethetők vissza. Lássunk néhány példát a roma csoportokra utaló elnevezések folk-etimológiájára: *Čurari*/csurár: 'bőrfeldolgozók, rostások' (< román *ciur* 'szita, rosta'); *kelderás*/*kelderár*/*köldörár*: 'rézműves, üstkészítő' (< román *căldare* 'üst', ill. *căldărar* 'kazánkovács, rézműves'); *cerhári*: 'sátoros' (< romani *cerha* 'sátor'); *colári*: 'szőnyegesek, textiltereskedők' (< romani *colo* 'lepedő') stb. Az a tény azonban, hogy egyes etnonimák foglalkozási specializálódásra utalnak, nem tesz lehetővé általánosítható következtetéseket az e terminusokkal megnevezett roma közösségekkel kapcsolatban sem a gazdasági profil (vö. Ladányi – Szelényi 1997: 6), sem az etnikai identitás és a csoporthatárok (Williams 2005: 210–212), sem az általuk beszélt romani változat, sem pedig az e tényezők közötti viszony tekintetében.

rájuk, de az azonos etnonima esetükben eltérő identitást takar. A nagyfalusi²⁶ romani anyanyelvű közösség tagjai, amelyben terepmunkámat végeztem, anyanyelvükön beszélve saját roma közösségükön (*amară roma*, *amară-feli roma* 'a mi romáink, a magunkfajta romák') belül köldörárokat és csurárokat különböztetnek meg. Nem cigány beszédpartnerhez szólva, magyarul vagy románul legtöbbször a „gábor” terminussal utalnak önmagukra, és Erdély- és Románia-szerte a nem-cigányok gábor cigányokként ismerik őket. E közösség tagjai saját etnikai csoportjuktól különböznek (*aver roma* 'másféle romák') ismerik fel és másként is (pl. *cărhare*²⁷) nevezik meg egy másik, magát szintén köldörárnak nevező, de a „gáborokétól” különböző vlah romani változatot beszélő erdélyi roma csoport tagjait. Mindegyik csoport endogám, és különböznek tekintni és különbözöként klasszifikálja a másikat. Az említett két erdélyi roma csoport közötti relációra vonatkoztatva az „etnikai önelnevezés mint nyelvváltozatnév” (l. romániai köldörár) alkalmazása megfelelő kontextualizálás nélkül két, a társadalmi és nyelvi identitás tekintetében különböző, egymástól kölcsönösen elhatárolódó roma csoport, valamint az általuk beszélt két különböző vlah romani változat közötti distinkció összemosisát eredményezné.

A fenti példából is látható, hogy az önelnevezések hasonlósága (köldörár) és az, hogy két romani változat ugyanabba a romani dialektuscsoportba (vlah romani) sorolható, semmit sem mond a szóban forgó roma csoportok közötti tényleges kapcsolatáról. Ez a példa is arra figyelmeztet, amit az olaszországi romákkal kapcsolatos különféle nyelvi és etnikai csoportosításokat elemezve Piasere (2002: 239) így összegez: „egy ilyen osztályozás semmit sem fog elárulni arról, hogy egy adott régióban különböző »csoportok« között milyen valós összefüggések, kapcsolatok léteznek, sem arról, hogy egy »csoport« milyen kognitív ismérvek alapján azonosítja a többi csoportot. A közös nyelv vagy két hasonló dialektus nem eredményez automatikusan egyéb hasonlóságot a nyelve(ke)t beszélő csoportok között, ez egy olyan aspektus, amelyet adott

²⁶ A terepmunkát egy olyan Maros megyei mikrorégióban végeztem, amelynek településein az ott élő romák („gáborok”) saját, politikai topográfiája három, egymással szoros társadalmi együttműködést fenntartó gábor közösséget különböztet meg. A legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok gyakran olyan metaforákkal utalnak, mint a „centrum” (*centro*) vagy „a nagy falu” (*o baro gav*). Ez a terminológia is utal arra a társadalmi jelentőségre és presztízszre, amely az e településen élő roma közösség egyes szegmenseihez a gáborok társadalmi-politikai ideológiájában és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a településre, illetve az itt élő roma közösségre magam is a romani politikai diskurzusból kölcsönözött „Nagyfalu” terminussal utalok.

²⁷ Fontos leszögezni, hogy a gáborok által „cörhár”-nak nevezett erdélyi roma csoport romani változata és a magyarországi cerhári változat – az elnevezések hasonlósága ellenére – nem azonos. A szóban forgó roma csoport Romániában *corturar* 'sátoros' néven is ismeretes.

esetben alaposan meg kell vizsgálni.” A különböző roma közösségek és etnikai alcsoportok közötti relációk megértéséhez a nyelvi és nem-nyelvi tényezők együttes, konkrét kontextusban való vizsgálata szükséges. Ha eltekintünk a konkrét közösségek társadalmi gyakorlataitól, és csak a nyelvet vesszük figyelembe, akkor előfordulhat, hogy azonos csoportba sorolunk olyan roma közösségeket, akik nagyon is „eltérő társadalmi struktúrákban élnek” (ibid.).

4.3. Romani dialektusok Magyarországon

A négy dialektuscsoportot megkülönböztető klasszifikációt alapul véve azt mondhatjuk, hogy a mai Magyarország területén beszélt romani változatok a balkáni dialektuscsoport kivételével mindegyik dialektuscsoportot reprezentálják, bár vannak olyan változatok, amelyeket feltehetően már csak nagyon kevesen beszélnek.

A legtöbb magyarországi romani változat – de nem valamennyi – a vlah romani dialektuscsoportba tartozik. A szakirodalomban a vlah romani dialektusok közé sorolják például azokat a romani változatokat, amelyeket a lovári, colári, kelderás, másári, csurári, cerhári, kherári, drizári néven ismert roma közösségekben beszélnek.

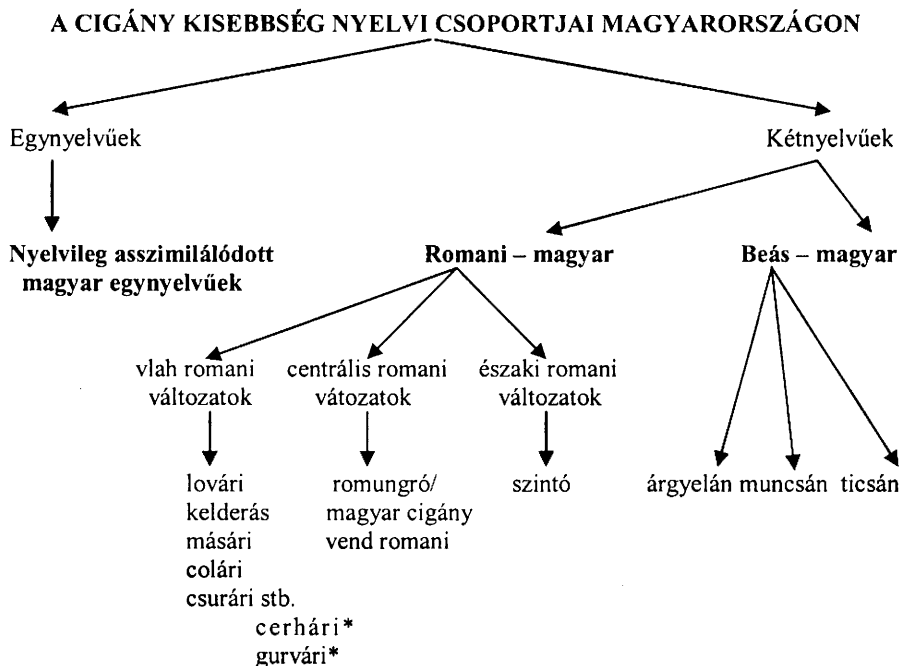
Ma Magyarországon a centrális dialektusokat beszélők csoportja feltehetően jóval kisebb, mint a vlah romani változatokat beszélőké. A magyarországi centrális változatokat a dialektuscsoport déli alcsoportjába sorolja a szakirodalom (Matras 2002: 9). Ilyen déli centrális romani változat pl. a romungró (más néven magyar cigány) terminussal megnevezett változat, továbbá az ún. vend romani, valamint a részben vlah romani dialektusok hatása alá került, ezért átmeneti változatnak is tekinthető gurvári (Vekerdi 1971, Tólos 2001). Az általában a vlah változatokhoz sorolt, főként északkelet-magyarországi roma közösségekben beszélt cerhári változattal (vö. Mészáros 1976) kapcsolatban szintén megjegyzi, hogy átmeneti változatnak tekinthető, mivel számos, a centrális dialektusokkal közös jegyet mutat (Matras 2002: 8). Egyes vélemények szerint (Tólos 1988, 2001) nem-vlah változat lehetett, amelyben a vlah romani változatokat beszélő roma közösségekkel való társadalmi érintkezés hatására a vlah változatokhoz közeledő változások zajlottak le, azaz a jelenlegi változat voltaképpen dialektuskeveredés eredményeképpen alakult ki.

A romungrónak nevezett romák által beszélt romani változatokat (l. pl. Erdős Kamill vonatkozó tanulmányait a Vekerdi (1989) által szerkesztett kötetben, Görög 1985, Vekerdi 1981) a délkeleti centrális dialektusok közé sorolják. Általában erre a romani beszélőcsoportra, illetve az ő nyelvileg asszimilálódott leszármazottaikra utalnak a vlah romani változatokat beszélő romák a romungró etnonimával (Hutterer – Mészáros 1967: 5). A nyelvészeti szakirodalomban a

romungró és a magyar cigány kifejezések szinonimák, amelyek etnonimaként és az e csoportok által beszélt romani változatra utaló nyelvnévként is használatosak. A mai Magyarország területén romungró romani változatokat beszélő közösségek egyes adatok (pl. Vekerdi 1981, Tólos 2001) szerint főként Nógrád megyében, Pest környékén a Pilisben és kis számban Baranyában élnek. Feltehető, hogy Magyarországon az e változatokat beszélő romák körében volt a legerőteljesebb a nyelvcseré (Vekerdi 1981, Kemény 1999). Romungró változatokat beszélő roma közösségek ma nagyobb számban Dél-Szlovákiában találhatók. (Az ő romani változataikkal kapcsolatban l. pl. Hübschmannová és Bubeník 1997, Elšik et al. 1999, Elšik s. a.)

A centrális dialektusok délnyugati csoportjába sorolja a szakirodalom a főként egyes Somogy és Zala megyei településeken élő romák által beszélt, vend romaninak nevezett (Vekerdi 1984) változatot. A rendelkezésre álló adatok alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a magyarországi vend romani, egyes burgenlandi roma közösségek romani változata (Knobloch 1953, Halwachs 1993, 1998, 1999) és az észak-szlovéniai ún. prekmurje romani (Štrukelj 1980) egymáshoz igen közelálló változatoknak tekinthetők. A romani északi dialektuscsoportjába sorolt szintó változat beszélőinek számát Magyarországon (Mészáros 1980) mindössze néhány száz főre becsülik.

A fentieket összegezve (l. 4. ábra) azt mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv tekintetében Magyarországon nemcsak a nem-cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában különböző etnikai és nyelvi csoportokat magában foglaló „cigányság”, hanem azon belül a romani változatokat beszélők csoportja is heterogén kisebbség.

4. ábra. Megjegyzés: A * átmeneti változatokat jelöl.

5. A nyelvi különbségek társadalmi jelentése – néhány megjegyzés a dialektológiai vizsgálatok korlátairól

A különböző variánsok társadalmi eloszlásáról és általában a nyelvi különbségek jelentéséről árnyaltabb képet kaphatunk, ha a külső, elemzői perspektívát kiegészítjük az anyanyelvi beszélők különböző csoportjainak saját perspektívájával, és az adatokat ez utóbbi kontextusban értelmezzük újra. Az egyes nyelvi változók különböző variánsainak eloszlása alapján nyert információt a dialektológiai kutatás – részben éppen a romani nyelvhasználat társadalmi kontextusára vonatkozó ismeretek szükségése miatt – elsősorban az egyes nyelvváltozatok (dialektusok) azonosítására, és a dialektusokat egységes rendszerben megjelenítő osztályozás (dialektuscsoportok) kialakítására használja. A nyelvi formák e különbségeit az egyes roma beszélőközösségek tagjai ugyanakkor gyakran nem, vagy nem elsősorban területi eloszlásokként értelmezik, hanem társadalmi jelentéseket és identitásjelző funkciót társítanak hozzájuk. Az, hogy a nyelvi változók közül melyeknek tulajdonítanak az egyes

roma közösségek társadalmi jelentést és jelentőséget, természetesen változó, és egy konkrét közösségen belül is függ(het) a társadalmi és az interakciós kontextustól.

Ezt egy saját tereptapasztalataimból származó példa segítségével szeretném illusztrálni, amely egy konkrét romani dialektusban mutatja be a változatosság néhány megnyilvánulását és a hozzájuk kapcsolt társadalmi jelentéseket. Tapasztalataim szerint az erdélyi gábor közösségek romani változatában egyes morfológiai és morfofonológiai változók különböző alakváltozatainak előfordulása olyan társadalmi változókkal mutat összefüggést, mint a leszármazás, a társadalmi nem, a lokalitás, a generáció stb. A beszélők egyes csoportjai ehhez a saját dialektusukon belüli társadalmi változatossághoz különféle értelmezéseket kapcsolnak. A nagyfalusi gábor közösségben pl. a jelenlegi elit bizonyos nyelvi változókhoz és variánsaikhoz eltérő módon viszonyul: egyes nyelvi különbségeket stigmatizál, míg másokat társadalmilag jelöletlennek tekint.

A nagyfalusi romák közösségükön belül az apai ági leszármazás alapján különbséget tesznek csurár és köldörár leszármazási csoportok között. A két csoportot valójában affinális rokonsági kapcsolatok kötik egymáshoz, de a mára létszámban és társadalmi, gazdasági tekintetben is dominánssá vált köldörár apai ágak tagjai olyan ideológiákat és társadalmi gyakorlatokat érvényesítenek, amelyekkel a két csoport elkülönülését igyekeznek hangsúlyozni.²⁸ Ha szigorúan leíró szempontokat veszünk figyelembe, a nagyfalusi köldörárok és a csurárok romani változata azonos, a közöttük levő különbség tapasztalataim szerint a névszói paradigma két pontjára korlátozódik. A környezeti nyelvekből kölcsönzött, hímnemű, *-o* végű főnevek többes szám alanyesetben a csurár beszélők változatában *-uri*, míg a köldörár ágak változatában *-ure* végződést kapnak. Egy főnevekből melléknevet képező toldaléknak ugyancsak van „csurár” és „köldörár” alakváltozata. A jelenlegi köldörár elit a nyelvi ideológia révén ezeket a különbségeket stigmatizálja, ennek következtében az *[-uri]* variáns mára a „csurárság” és a csurársághoz kapcsolt alacsonyabb társadalmi presztízs ikonjává vált. Ez az ideológia a két beszélői csoport nyelvváltozatának azonosságait figyelmen kívül hagyja, az említett – szerkezeti értelemben csekély – különbségeket viszont hangsúlyozza, és azokat egy, a közösségen belüli társadalmi kontraszt (leszármazási csoportok közötti presztízs-hierarchia) megjelenítésének nyelvi-ideológiai eszközeként hasznosítja. Ez a példa is azt mutatja, hogy a nyelvi különbségek társadalmi eloszlásának vizsgálatában

²⁸ A köldörárok ma az endogámia ideológiáját hangsúlyozzák, és igyekeznek kerülni a csurár patriárok tagjaival a házassági, apatársi (*xanamikimo*) kapcsolatokat (vö. Berta 2004), általában nem szívesen beszélnek a csurárokat és a köldörárokat összekapcsoló affinális rokonságról, és arról sem, hogy milyenek voltak a két csoport közötti státusviszonyok a múltban (vö. Berta 2005: 74–75).

szükséges figyelmet fordítani a nyelvi ideológiára, és annak a társadalmi különbségek és határok nyelvi konstrukciójában betöltött szerepére.

Csak a társadalmi kontextus és az említett nyelvi változókhoz kapcsolódó ideológia ismeretében érthető meg az az alkalmazkodás, amely a csurár beszélők egy részének nyelvi viselkedésében bizonyos helyzetekben megfigyelhető. Tapasztalataim szerint azok a csurár apai ágból származó nők, akik köldörár ághoz tartozó férfihoz mentek feleségül, kerülnek a csurársággal asszociált variánsok használatát, és maguk is a férjük családjában használt „köldörár” variánsokat preferálják. (Ezzel közvetett módon maguk is hozzájárulnak a „csurár” variánsokat stigmatizáló nyelvi ideológia fenntartásához, és ezen keresztül a csurárok mint társadalmi csoport leértékeléséhez is.) Az */-urV/* változó társadalmi jelöltségére utal az a stratégia is, amelyet csurár beszélőtársaim esetében interjúhelyzetben több alkalommal is megfigyelhettem. Azok a beszélők, akik a roma beszédpartnereikkel folytatott kommunikációban és interjúhelyzeten kívül velem is a „csurár” variánst használták, interjúhelyzetben gyakran maguk is a köldörárok által presztízsvariánstak tartott *[-ure]* forma használatára váltottak.

Ugyanez a nagyfalusi köldörár elit azokat a különbségeket, amelyek egy másik, vele rokonságban álló, a gáborok között szintén jelentősnek tekintett köldörár patriág tagjainak beszédében megfigyelhetők, társadalmilag jelöltenek tekinti. Az említett köldörár patriág romani változata az igei és a névszói paradigma több pontján is különbözik a nagyfalusi köldörárok és csurárok változatától. Az egyik különbség a befejezett aspektust jelölő */-d-/* vagy */-l-/* marker palatális vs. nem palatális ejtése. A nagyfalusi csurárok és köldörárok egyaránt a nem palatális formát, (pl. *gălom* 'mentem', *phendal* 'mondta'), míg a másik köldörár ág tagjai a palatális variánst használják (vö. *găjom*, *phendjal*). További különbség, hogy az utóbbi beszélők egyes csoportjai általában erős szóvégi *-h* hangot ejtenek a névszói paradigma több pontján, továbbá egyes igei toldalékokban²⁹, míg a nagyfalusi köldörár és csurár beszélők változatában e pozíciókban gyengén ejtett *-h*-t vagy *Ø* mássalhangzót találunk.

Ezeket a morfofonológiai különbségeket, annak ellenére, hogy az igei és a névszói paradigma több pontját is érintik, a nagyfalusi domináns köldörár csoport tagjai nem tekintik társadalmilag jelöltenek. Ha egyáltalán utalnak rájuk,

²⁹ A névszói paradigma alábbi pontjain figyelhető meg ez a különbség: a hímnemű főnevek ragozásában egyes számban valamennyi függő, nem-nominatívuszi esetben, a társhatározó/eszközhatározó eset kivételével, valamint egyes kérdőszókban. Jellemző továbbá a *-h* végű főnevek esetében is. Ugyanez a jelenség érinti az igei paradigmát is pl. az időbeli távolságot jelölő *-ah* szuffixum; a jelen idejű paradigmában az e. sz. 2. és a t. sz. 1. személyt jelölő végződés, múlt időben az e. sz. 3. személyt jelölő toldalék esetében. Ezekben a pozíciókban a vlah romani dialektusok nagy részében, pl. a magyarországi lovári változatban is *-s* hang áll.

akkor általában nem etnikai (csurár vs. köldörár) vagy rokonsági-genealógiai (pl. X. leszármazottja, azaz *X-ešti*), hanem földrajzi-lokális (pl. Z. falubeli, „felsővidéki beszéd”) terminusokat használnak. Sőt bizonyos beszédműfajokban, pl. a lassú dalban esetenként maguk is használják a másik köldörárág tagjainak beszédére jellemző variánsokat. Ilyen gyakorlattal a csurársággal asszociált, stigmatizált variánsok tekintetében nem találkoztam, eltekintve a nyelvi paródia néhány esetétől.

A fenti vázlatos példa alapján is látható, hogy a nyelvföldrajzi értelemben vett romani dialektusokon belül is van változatosság, e változatosság társadalmi és stílári aspektusainak vizsgálata viszont más perspektívát igényel. A beszélők nemcsak észlelik a nyelvi különbségeket, hanem manipulálnak is velük, a különbségek reprezentálása, hangsúlyozása vagy figyelmen kívül hagyása révén társadalmi határokat hozhatnak létre, tarthatnak fenn, illetve hozzájárulhatnak azok megerősítéséhez vagy gyengítéséhez, sőt megszüntetéséhez is. A nyelvi változatosság és változás földrajzi dialektológiai keretben való leírása ezeknek az összefüggéseknek a megragadására – jórészt éppen az adatgyűjtési módszerek (a környezeti nyelven zajló, kérdőívre támaszkodó interjú, elicitációs teszt) sajátosságai miatt – nem alkalmas.

Az egyes nyelvi változók társadalmi változókval és interakciós kontextussal való kapcsolatának megértéséhez a nyelvhasználat, a közösségi interakciók és a nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó ideológiák vizsgálata is elengedhetetlen. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése másfajta adatgyűjtést, azaz más terepmunka-módszereket és szemlélet alkalmazását igényli. Olyan antropológiai módszereket (is) alkalmazó, résztvevő megfigyelésen alapuló longitudinális kutatást tesz szükségessé, amelynek során a kutató a beszélőket nem egyszerűen adatközlőknek, hanem társadalmi cselekvőknek tekinti. Ezért nem elszigetelni, kivonni igyekszik őket a társas interakcióból (pl. az akusztikailag minél jobb minőségű felvétel, vagy a szakmai érdeklődés által vezérelt, ezért elsősorban a kutató által felügyelt témairányítás reményében), hanem a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység tanulmányozásából³⁰ meríti.

Az antropológiai szemlélet alkalmazása a romani nyelvészeti terepmunkában és adatelemzésben hozzájárulhatna ahhoz, hogy a nyelvhasználat, és a nyelvet használók diskurzusa is nagyobb teret kapjon a kutatásban. Különösen fontos lenne ez az olyan nyelvi kisebbségek esetében, mint pl. a romanit beszélő közösségek, amelyek nyelvével és anyanyelvi kultúrájával kapcsolatban a

³⁰ A dialektológiát is jellemző „terepnyelvészeti szemlélet” terepmunkához való viszonyának, terepmunka-módszerének és adatgyűjtési technikáinak antropológiai nyelvészeti kritikájával, valamint az „anyanyelvi beszélő mint adatközlő, konzultáns vs. társadalmi cselekvő” distinkcióval kapcsolatban I. Duranti 1994: 14–27, 1997: 98.

hétköznapi, sőt olykor a tudományos diskurzusban is számtalan tévhit és lingvisticista elmélet fogalmazódott meg még a 20. század második felében is.

Irodalom

- Achim, Viorel (2001), *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest.
- Bakker, Peter – Cortiade, Marcel (eds) (1991), *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Institute for General Linguistics, Amsterdam.
- Bakker, Peter (1995), Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties. In: Matras, Y. (ed.), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 125–150.
- Bakker, Peter (1997), Athematic morphology in Romani: The borrowing of a borrowing pattern. In: Matras, Y. et al (eds), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 1–22.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (1997), Introduction. In: Matras, Y. et al (eds), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. VII–XXX.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (eds) (2003), *Bibliography of Modern Romani Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla (2006), „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk” – Nyelvcsere két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (szerk.), *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411–440.
- Bartha Csilla – Borbély Anna (2006), Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 5: 337–365.
- Berta Péter (2004), „Bolond vagy, Jankó? Leányka kell neked?” Nemek közötti státuskülönbség, patrilinearitás és apatársi szövetség egy erdélyi roma közösségben. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.), *Fehéren, feketén*. Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. L'Harmattan, Budapest. II. kötet. 9–37.
- Berta Péter (2005), Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság mint etnikai identitásgyakorlat az erdélyi Gáborok között. *Tabula* 8 (2): 171–200.
- Borbély Anna (2001), A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75–84.*
- Boretzky, Norbert (1994), *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Boretzky, Norbert (1996), *Arli: Materialien zu einem südbalkanischen Romani-Dialekt*. *Grazer Linguistische Studien* 46: 1–30.

- Boretzky, Norbert (2000), South Balkan II as a Romani dialect branch: Bugurdži, Drindari, and Kalajdži. *Romani Studies* s. 5. vol. 10: 105–183.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit (2005), *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. (1999), *Sepečides-Romani: Grammatik, Texte und Glossar eines türkischen Romani Dialekts*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter (1980), *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Courthiade, Marcel (1989), La langue Romani (Tsigane): évolution, standardisation, unification, réforme. In: Fodor, I., Hagège, C. (eds), *Language reform. History and future*. Buske, Hamburg. 79–109.
- Cseresnyési László (2004), *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Duranti, Alessandro (1994), *From Grammar to Politics*. University of California Press, Los Angeles.
- Duranti, Alessandro (1997), *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elšík, Viktor – Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana (1999), The Southern Central (ahi-imperfect) Romani Dialects of Slovakia and Northern Hungary. In: Halwachs, D. W. – Menz, F. (eds) (1999), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 277–390.
- Elšík, Viktor – Matras, Yaron (eds) (2000), *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins, Amsterdam.
- Elšík, Viktor (s. a.), Hungarian Romungro. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (eds), *Grammatical Borrowing: A Cross-linguistic Survey*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Fasold, Ralph (1993), *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell.
- Fishman, Joshua A. (1967), Bilingualism with and without Diglossia, Diglossia with and without Bilingualism. *The Journal of Social Issues* 2: 29–38.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999), *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Friedman, Victor A. (1985), Balkan Romani modality and other Balkan languages. *Folia Slavica* 7 (3): 381–389.
- Friedman, Victor A. (1995), Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Y., (ed.), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 177–189.
- Friedman, Victor A. (1997a), Linguistic form and content in the Romani-language press of the Republic of Macedonia. In: Matras, Y. et al. (eds), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 183–198.
- Friedman, Viktor A. (1997b), One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan. *Papers from 33rd Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago.
- Friedman, Victor A. (1999), The Romani Language in the Republic of Macedonia: Status, Usage and Sociolinguistic Perspectives. *ALH* 46: 317–339.

- Friedman, Victor A. (2000), *Romani in the Balkan Linguistic League*. In: Tzitzilis, Ch. – Symeonides, Kh. (Hrsg), *Valkanikē Glossologia: Sygkhronia kai Diakhroni. Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie*, University of Thessaloniki, Thessaloniki. 95–105.
- Friedman, Viktor A. (2001), *Romani Multilingualism in its Balkan Context*. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 54: 146–159.
- Görög Veronika (szerk.) (1985), *Berki János mesél cigány és magyar nyelven. Ciganisztikai tanulmányok – Hungarian Gypsy Studies 3*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Halwachs, Dieter W. (1993), *Polysystem, Repertoire und Identität*. *Grazer Linguistische Studien* 39–40: 71–90.
- Halwachs, Dieter W. (1998), *Amaro vakeripe Roman hi – Unsere Sprache ist Roman: Texte, Glossar und Grammatik der burgenländischen Romani-Variante*. Drava, Klagenfurt.
- Halwachs, Dieter W. (1999), *Romani in Österreich*. In: Halwachs, D. W. – Menz, Florian (Hrsg), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 112–146.
- Hancock, Ian F. (1984), *Romani and Angloromani*. In: Trudgill, Peter (ed.), *Language in the British Isles*. Cambridge University Press, Cambridge. 367–383.
- Holzinger, Daniel (1993) *Das Romanes: Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* 85. Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Hutterer Miklós – Mészáros György (1967), *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*. MNyTK 117.
- Hübschmannová, Milena (1979), *Bilingualism among the Slovak Rom.* *IJSL* 19: 33–50.
- Hübschmannová, Milena (1995), *Trial and error in written Romani: on the pages of Romani periodicals*. In: Matras, Y (ed.), *Romani in Contact. The history, structure and sociology of a language*. John Benjamins, Amsterdam. 189–205.
- Hübschmannová, Milena – Neustupný, Jiří V. (1996), *The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization*. *IJSL* 120: 85–109.
- Hübschmannová, Milena – Bubenik, Vít (1997), *Causatives in Slovak and Hungarian Romani*. In: Matras, Y. et al. (eds), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 133–146.
- Igla, Birgit (2005), *Sinti-Manuš: aspects of classification*. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (eds), *General and Applied Romani Linguistics. General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, München. 23–42.
- Irvine, Judith (1979), *Formality and Informality in Communicative Events*. *American Anthropologist* 81: 773–790.
- Irvine, Judith T. – Gal, Susan (2000), *Language Ideology and Linguistic Differentiation*. In: Kroskrity, P. V. (ed.), *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.

- Kemény István (1999), A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10/1: 3–14.
- Kemény István – Janky Béla (2003), A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* 10: 64–76.
- Kenrick, Donald (1996), Romani literacy at the crossroads. *IJSL* 119: 109–123.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998), A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest.
- Kloss, Heinz (1967), 'Abstand' languages and 'Ausbau' Languages. *Anthropological Linguistics* 9: 29–41.
- Kloss, Heinz (1986), On some terminological problems in interlingual sociolinguistics. *IJSL* 57: 91–106.
- Knobloch, Johann (1953), *Romani Texte aus dem Burgenland*. Burgenländisches Landesarchiv und Landesmuseum, Eisenstadt.
- Kontra Miklós (2003), Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 32/1: 24–26.
- KSH (1992) = 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. KSH, Budapest.
- KSH (2002) = Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kovalecsik Katalin (1988), Bevezetés. In: Grabócz Gábor – Kovalecsik Katalin, A mesemondó Rostás Mihály. *Ciganisztikai tanulmányok – Hungarian Gypsy Studies* 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 7–24.
- Kovalecsik, Katalin (1993a), Men's and Women's Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* s. 5. vol. 3: 1–20.
- Kovalecsik Katalin (1993b), A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.), *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231–238.
- Kovalecsik, Katalin (1999), Aspects of Language Ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy Community. *ALH* 46: 269–288.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997), Ki a cigány? *Kritika* 26/12: 3–6.
- Matras, Yaron (1994a), Structural Balkanisms in Romani. In: Reiter, N. – Hinrichs U. – van Leeuwen-Turnocová (Hrsg), *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa*. Harrasowitz, Berlin – Wiesbaden. 195–210.
- Matras, Yaron (1994b), Untersuchungen zu Grammatik und Diskurs des Romanes. Dialekt der Kelderaša/Lovara. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (ed.) (1995), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo (eds) (1997), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (ed.) (1998a), *The Romani element in non-standard speech*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (1998b), Para-Romani revisited. In: Matras, Y. (ed.), *The Romani element in non-standard speech*. Harrasowitz, Wiesbaden. 1–27.
- Matras, Yaron (1999a), Writing Romani: the pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20: 481–502.

- Matras, Yaron (1999b), The speech of the Polska Roma: some highlighted features and their implications for Romani dialectology. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5: 1–28.
- Matras, Yaron (1999c), S/h alternation in Romani: an historical and functional interpretation. *Grazer Linguistische Studien* 51: 99–129.
- Matras, Yaron (2002), *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron (2003), A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila - Prónai, Csaba (eds), *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Gondolat, Budapest. 193–199.
- Matras, Yaron (2004), The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas – Tebbut, Susan (eds), *The role of Romanies*. Liverpool University Press, Liverpool. 53–78.
- Matras, Yaron (2005), The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (eds), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7–22.
- Matras, Yaron (s. a.), *Romani*. In: Brown, Keith (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Oxford.
- Mészáros, György (1976), The Cerhâri Gipsy Dialect. *AOH* 30: 351–367.
- Mészáros György (1980), A magyarországi szintű cigányok. *MNyTK* 153.
- Pálmáiné Orsós Anna – Varga Aranka (2001), A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 11: 58–64.
- Pálmáiné Orsós Anna (2004), A beás nyelv helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Friss kutatások a romológia körében*. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs, 15–24.
- Pálmáiné Orsós Anna (2005), A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio* 11 (1): 186–194.
- Piesere, Leonardo (2002), Mare Roma – Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba (szerk.), *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2*. Olaszország. Új Mandátum, Budapest. 213–382.
- Réger, Zita (1988), Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, L. M. – French, N. et al. (eds), *The less widely taught languages of Europe. Proceedings of the UNESCO/AILA/IRAAL Symposium, The Irish Association for Applied Linguistics*, Dublin. 111–131.
- Réger, Zita (1995), The language of Gypsies in Hungary: An overview of research. *IJSL* 111: 79–91.
- Štrukelj, Pavla (1980), *Rom na Slovenskem*. Cankarjeva Založba, Ljubljana.
- Salo, Matt T. (1979), Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interaction for Ethnic Classification. *Ethnicity* 6: 73–96.
- Sampson, John (1926) [1968], *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Clarendon Press, Oxford.
- Schiffman, Harold F. (1997), Diglossia as a sociolinguistic situation. In: Coulmas, F. (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell, Oxford. 204–215.

Skutnabb-Kangas, Tove (2000), *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah (New Jersey) – London.

Stewart, Michael S. (1989), *True speech: song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community.* MAN 24: 79–101.

Stewart, Michael S. (1997), *The time of the Gypsies.* Westview Press, Oxford.

Szalai Andrea (1997), A „mi” és az „ők” határai. Regio: 104–126.

Szalai, Andrea (1999a), *Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education.* In: Kontra, M. – Phillipson, R. – Skutnabb-Kangas, T. – Várdy T. (eds), *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights.* CEU Press, Budapest. 297–315.

Szalai Andrea (1999b), Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigány-kutatásokban. *Educatio* 2: 269–285.

Vekerdi József (1971), *The Gurvāri Gypsy dialect in Hungary.* AOH 24: 381–389.

Vekerdi József (1981), *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana.* Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs.

Vekerdi József (1983), *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára.* Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, Pécs.

Vekerdi József (1984), *The Vend Gypsy dialect in Hungary.* ALH 34: 65–86.

Vekerdi József (szerk.) (1989), *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba.

Williams, Patrick (2005), *Cigány házasság.* In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 3.* Franciaország. Új Mandátum – L'Harmattan – MTA ENKI, Budapest. 70–487.

Tálos Endre (1988), *Rostás Mihály nyelve.* In: Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin, *A mesemondó Rostás Mihály. Ciganisztikai tanulmányok – Hungarian Gypsy Studies 5.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 191–195.

Tálos Endre (2001), *A cigány és a beás nyelv Magyarországon.* In: Kovalcsik Katalin (szerk.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* BTF–IFA–OM: Budapest. 317–324.

Wardhaugh, Ronald (1995), *Szociolingvisztika.* Osiris – Századvég, Budapest.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések

The etymologies of the following words are discussed: 359. Hungarian *ín* 'servus, sclavus'; 360. Vogul *votlik* 'penis'; 361. Ostyak *kēver* 'fist' < Zyrj. *kapir, gabir*; 362. Ostyak *pitša* 'loan'; 363. Votyak *kwaž* 'weather, air, god'; 364. Votyak *okmi-* 'to settle for'; 365. Votyak *-kaj* diminutive suffix.

359. magyar R *ín* 'servus, sclavus'

A régi magyar nyelvben szélteben el volt terjedve *ín* 'servus, sclavus; Sklave' szavunk. Ma csupán egyetlen származékban él: *ínség* 'Elend, Not, Bedürfnis' (l. még *ínséges* 'mitleidend'). Idézzünk néhány példát az *ín* régi nyelvben való használatára: illorum, qui dicuntur *ewnek* vel servi (CorpJur. 1000–1526, 70; TESz); 1516–1519: Lathwan az sokassagot kenyერwle hw raytok, mert vala nag *eenseghben* (JordK 38, uo.).

Az *ín* eredeti alakja kettőshangzójú volt; az *eü* > *ei* > *é ~ i* > *é ~ i*, ill. *eü* > *öü* > *ő ~ ü* fejlődéssel létrejött változatok (*ínség, énség, önség, ünség*) jobbra származékokban fordulnak elő (TESz 208).

Az *ín* nyelvtörténeti és jelentéstani aspektusairól többen írtak (Simonyi 1874: 436–437; Mikesy 1947: 144, Kniezsa 1955: 223).

Ín 'szolga, rabszolga' szavunk eredetének megfejtésére több kísérlet történt, de egyik sem hozott megnyugtató eredményt.

1. Az *ín* finnugor származtatása (MUSz 817) – vog. *man* 'klein, jung', lapp *māna* 'infans; Kind' stb.) – nem fogadható el.

2. Harmatta (1955: 254) az *ín*-t az iránból eredezteti, vö. óiráni **hantaka-* 'rabszolga'. Ez az etimológia súlyos hangtani nehézségek miatt sem jöhet szóba.

3. Munkácsi (ÁKE 368) szintén iránból próbálta az *ín* eredetét megfejteti: av. *yuvand*, (*yvan*), *yūn*, pehl. *yuvān*, újperzsa *žävān*, *žavān*, *ževān* 'jung, Jüng-Jüngling' (vö. lat. *invenis* ua.). Az iráni szavak alapján a magyarban **ju-* **i* > *i* hangfejlődéssel kellene számolni, vagyis szavunk ma vegyes hangrendű volna: kb. *ina* > **ina-* volna a szótó hangalakja. Első szótagi magánhangzóul csak

palatális magánhangzó (*i*, *ē* stb.) jöhet szóba, veláris *i* nem. Ily módon ez az etimológiai ajánlat sem fogadható el.

4. Tálasi (1964: 14) – Györffy (Századok 1/158: 37) való hivatkozással – az *in*-t egy tör. *äwin* 'mag, magzat, nemzetség, nemzedék, rokonság' szóból magyarázza. A jelentésbeli megfelelés bonyolultsága ugyan áthidalható volna (bár jövevényszavakban nem szokott ilyen több lépcsős jelentésváltozás – 'mag, magzat' → 'nemzetség' → 'szolga, rabszolga' – végbemenni), de a tör. *ä* > m. *i* hanghelyettesítés teljesen szokatlan. Tehát ezt az etimológiai magyarázatot is el kell vetnünk.

A fentiekben négy, kudarcba torkolló megfejtési kísérletet mutattam be az *in* 'servus, sclavus' etimológiájára vonatkozóan. Saját idevágó kutatásaim sem vezettek eddig eredményre. Tehát végső konklúziómk: az *in* 'servus, sclavus' ismeretlen eredetű.

360. vogul *voŕ'lik* 'penis'

Az itt következő vogul szót csupán MK vogul szótárából ismerem: ÉN *voŕ'lik* 'hímvesző; хй; männliches Glied'. A vog. *voŕ'lik* hangalakja és földrajzi elterjedtsége arra mutat, hogy nem eredeti szóval, hanem jövevény elemmel lehet dolgunk. És valóban találunk a szomszédos zürjén nyelvben olyan szót, amely a vogul szó előzményeül szolgálhat: (Wied) *voŕluk* 'Hodensack'; (WUo) Lu. *wotluk* (*voŕ-luk?*); *biva-v.*, Ud. *botluk*: *biva-b.* 'Tuchbeutel, im welchem man vormals Streichhölzer hielt (der Beutel wurde im biva getragen (Lu.), Beutel für das Feuerzeug mit Zubehör' (Ud.); (SzlSzlK) Ud. *botluk*: *biva-b.*, *biva-voŕluk* 'кожаная сумочка, носимая на поясе, с огнивом и трутом'; (Безникова, А. М. (szerk.), Коми-роч кывчукор 2000) *воŕлук* 'кожаный поясной мешочек с огнивом, кремнѐм и трутом'.

A zürjén 'zacskó' (a tűzszerszám részére), Beutel (für das Feuerzeug') → vogul 'penis; männliches Glied' jelentésváltozás tréfás szóhasználatnak köszönheti létrejöttét. Egyébként a genitális (nemi) szerveket illető jelentésváltozás a Wiedemann szótár szerint a zürjénben is végbement. A vogulban ezt a szemantikai folyamatot az is elősegítette, hogy a 'hímem, penis' (genus) fogalmát egy másik, a zürj. *voŕ'lik*-hoz hasonló szóval is kifejezhetik: vog. (MK) É. *vosj* [*woŕiy*], KL *vāsi*, P *vosi* ~ *veŕi* ~ *vāsi* 'männliches Glied'.

361. osztják *kēver* 'Faust' < zürj. *kapir*, *gabir*

Ostj. (Steinitz, DEWOS 712) Patk. Ko. *kēver* 'Handfläche zwischen Daumen und Zeigefinger; Faust' – Patkanov adata hangtanilag pontatlan; fonológiai tekintetben *kāwər* < **kāwər*) alakkal kell számolnunk. Ezt támogatja az alább következő etimológia is. Az osztj. *kēver* (ɔ: *kāwər*) talán zürjénből való átvétel lehet: zürj. (Wied) *gabir* 'Faust'; (WUo) V Lu *gabir*, Sz. Ud *kabir* 'hohle Hand, Faust', V Lu *gabirt-*, Sz. *kabirt-*, 'in der Faust zusammendrücken', (SzSzlK) Sz KSz *gabir*, AV *kabir*, FSz *kapir*, Lu Szkr *gabir*, AV Szkr KSz *ćabir*, FV *ćabir*, Vm I Lu AV Ud *šamir*, FV *šamir* 'кулак, сватка в кулак'.

Ez az egyeztetés jelentésanilag kifogástalan, hangtani tekintetben azonban nem problémátlan. A zürj. *ga-*, *ka-* szegmentumnak megfelelő osztj. *kā* < **kā*- szabályos. A Patkanovtól áthagyományozott *kē*- pontatlan lejegyzésre vall. A szóbelseji zürj. *b*-nek szabály szerint *p* fele meg, a *w* (β) inkább csak az osztj. O nyelvjárásban van meg (Toivonen 1956: 112). Mindazonáltal a zürj. *p*, *b* → osztj. *w* hanghelyettesítés a déli nyelvjárásokban (pl. Ko) is előfordulhat. Ezt az etimológiát az ismertetett hangtani nehézségek miatt a bizonytalanok közé kell sorolnunk.

A zürj. *kabir*, *gabir* szónak *ćabir*, *šamir* változatai is vannak. Ez a zürjén szó onomatopoeitikus eredete mellett szól.

362. osztják *pitsa* 'Anleihe'

Az északi osztj. *pitsa* 'zaem; Anleihe' szót Hunfalvy Pál közlésében csak Vologodszki fordításainak és az orosz-osztják szótárának alapján tudjuk megadni. Jelzete a DEWOS-ban VolH. Van melléknévi *pitsaiŋ* alakja is. Steinitz (DEWOS 1250) szerint a szó eredete ismeretlen.

Véleményem szerint az osztj. *pitsa* jövevény a következő zürjén szóból: (WUo) V *vožes*, I *vožes*, Ud. *vežes* 'Anleihe, Darlehen, (I auch) 'Vergeltung, Rückgabe', V *vožesa* 'leihweise genommen'. Az egyeztetés néhány szabálytalan, de jól megmagyarázható hangmegfelelés (hanghelyettesítés) ellenére kifogástalan.

Az osztjások a zürjén labiodentális *v*-t bilabiális *w*-nek fogták fel és a *v*-t nem *w*-vel, hanem a jövevénytiszavakban szórványosan jelentkező *w* > *p* változás mintájára **p*-vel helyettesítették. A szóbelseji *ǰ* helyére hanghelyettesítés révén *ts* mássalhangzókapcsolat került. Az első szótagi átdő nyelvi *o* magánhangzó a szókezdő (**w* >) *p* hatására delabializálódott. Az osztj. *pitsa* alapszavául nem *vožes*, hanem *voža* átdő nyelvi alakból kell kiindulnunk. Ennek az osztjákban **pitsasa* vagy **pitsa* felelne meg. Akármelyiket is fogadnánk el, mindegyik

idegen test az osztják hang- és nyelvi rendszerben. Ily módon az osztj. **pitšasa* **pitša* alakúvá egyszerűsödött.

A jelentések a zürjénben és az osztjában pontosan fedik egymást. Persze egyetlen szóban ennyi – a szabályoktól eltérő – hanghelyettesítés, ill. hangváltozás kissé soknak tűnhet, ám valamennyi jól motiválható. Így tehát a zürj. *vožsa* > *pitša* 'Anleihe' etimológia besorolható a valószínű szóegyeztetések közé.

363. votják *kwaž* 'Wetter, Luft, Gott'

Rédei Károly és Róna-Tas András közös cikkében (Rédei – Róna-Tas 1983) a 11. lapon többek közt a következő etimológia szerepel: zürj. (Wied) *kuže* 'Waldgeist', (WUo) Pecs. *kuže* 'ua.', (SSKD, KRSI.) *kuž* 'леший, черт'; votj. (Munk) Sz. *kužō*, M *kuo*, G J K *kužo*, Uf. *kužo* 'Herr, Eigentümer; Herrschaft', 'Geist, Schutzgeist, Gottheit', (Wichm–Korh) G Uf. *kužo*, MJ MU Uf. *kužo* 'Hausherr, Besitzer, Kaufman' ← kései óbolg./LOB *Xuža* ~ *Xuža* (< perzsa *Xuaja* → csuv. *Xuša* 'master').

Lehetséges, hogy az óbolgárból, de még inkább valószínű, hogy az óbolgár előzményeül szolgáló iránból való (vö. óperzs *X'aja*, újperzsa *Xāge* 'Herr, Wirt') a következő votják szó is: (Munk) Sz *kwaž*, K *kwaž* 'Wetter', (Wichm–Korh) G B M J MU Uf. *kwaž* 'Wetter'; (G Mu auch) Luft; (GB auch) Gott'.

Az őspemire **kqž* alak tehető fel. A votj. *kwaž* stb. **kqž* > **kuqž* > votj. *kwaž*, *kwaž* fejlődési soron keresztül jött létre. Ez a származtatás jelentésánál is jól magyarázható. Szolgáljon szemantikai párhuzamul a következő etimológia: FU **ilma* 'Himmel, Wetter; Gott' → finn *ilma* 'Wird, Wetter, Witterung' ~ votj. *in* (*inm-*) 'Luft; Himmel', *inmar* 'Gott' ~ zürj. *jen* (*jenm-*) 'Gott; Heiligenbild; Himmel' (UEW 81–82). L. még Rédei 2003: 165–175 (további párhuzamok). Igaz, az iráni-óbolgár adatok csak 'Herr, Wirt, Gott' jelentéssel bírnak, ám a hivatkozott jelentéstani párhuzamok alapján okkal és joggal következtethetünk a hivatkozott 'Himmel, Wetter' jelentések egykori meglétére is.

364. votják *okmī-* 'sich begnügen'

Votj. (Munk) Sz. *okmī-* 'sich begnügen, zufrieden sein; genug sein', Sz K *okmoz!* 'genug', Sz. ug *okmī-* 'es ist nicht genug; es fehlt; (Wichm–Korh) G Uf *okmī-*, Sz. M *okmī-* 'ausreichen, hinreichen genügen (G Uf. Sz. M), sich begnügen, sich durchhelfen, durchkommen (Uf)', 'voll werden' (G), G *okmoz!* 'das genügt'.

Az *okmî-* ige látszólag magában áll a votják nyelvben. Jövő idő egyes szám 3. személyű alakja (*okmoz*) 'elég; genug; достаточный, довольно, хватит' értelmű. Az itt tárgyalandó votj. *okmî-* forma az *okti-* 'sammeln' (~ zürj. *ekti-* 'ua.') *mi-* visszaható képzős alakja. Ám 'sich sammeln, sich ansammeln' jelentésű *ekmî-* alak van a zürjénben, de a votjákban ilyen értelmű *okmî-* nem létezik. Úgy vélem, az *okmî-* 'sich begnügen, zufrieden sein, voll werden...' a permi szócsalád tagja és a votják jelentések esetében 'gyűlik; sich sammeln' jelentésből kell kiindulnunk. Tehát: 'gyűlik; sich sammeln' → 'megtelik; voll werden' → 'genug sein' → 'sich begnügen, zufrieden sein'. A jelentésváltozás következtében a votj. *okmî-* elszakadt és elszigetelődött az *okti-* 'származéktól és a zürjén megfelelőktől (*ekti-*, *ekmî-*). A votj. *okmî-* itt előadott származtatását jól támogatja a következő párhuzam: zürj. (WUo) *tîr-* 'voll' ~ *tîrmî-* (*tîrmas*) 'ausreichen, genügen, genug sein'.

365. a votj. *-kaj* kicsinyítő képzőről

A zürj.–votj. *-ka* a *-k* kicsinyítő-becéző képző változata, *a* eleme az ősspermi korból megőrzött végmagánhangzó (A. Kövesi 1965: 164). Pl. zürj. (Wied) *nîlka* 'Mädchen', (WUo) *P nîvka* ua. (*nîl*, *nîv* ua.); (Lakó 1936: 215) *nunîka* 'kleines Kind' (*nunî* 'Kind'). – votj. (Munk) Sz. *aŋkaj*, *K aŋđkaj*, *anakaj* 'Mütterchen' (*anaj* 'Mutter'), *K atđkaj* 'Väterchen, Papa' (*ataj* 'Vater'), (Wichm–Korh) MU *nunîka* 'Kind, Tochter', (Munk) *K munđkaj* 'fiúcska, leányka; Kindchen' (*nunî* 'csecsemő, gyermek; Säugling, kleines Kind'), (Tarakanov 1982: 138) *lulîkaj* 'душенька моя' (*lul* 'lélek; Seele'), *śulmîkaj* 'сердечко мое' (*śulem* 'szív; Herz').

A votják képzőnek két változata van: *-ka* és *-kaj*. Tarakanov (1982: 137–139) szerint a *-ka* az északi és központi (centrális), a *-kaj* pedig a déli és periférikus nyelvjárásokban fordul elő. A *-kaj* az irodalmi nyelvbe a déli nyelvjárásokból került át. Minthogy *-kaj* ~ *-gaj* hangalakú kicsinyítő-becéző képző a tatár és baskír nyelvben is van, Tarakanov úgy vélekedik, hogy a votják képző a tatárból való kölcsönzés (i. h. 139). Véleményem szerint ilyen eredeztetésre semmi szükség, a votj. *kaj* permi eredetű, de hangalakjára és jelentésére a tatár képző is hatott.

366. lapp *boatte-* 'kommen'

Lapp N *boatte-* *-đ-* 'come, arrive', 2. 'be, appear', 3. 'be become', (Grundström) L *påhtēt* 'kommen, ankommen', (Schlachter) Malo *bååhtētē* id.,

(WbKKLp 387) P *põa'tte-*, Not *pũvõtte-*, Kld *piõtte-*, *piõtte-*, **poitte-* 'kommen, (Kld. Auch) sollen, (T auch) werden'. – Úgy vélem, ez a lapp szó etimológiailag összetartozik a következő permi szócsaláddal: zürj. (WUo) V Sz. Lu I P Pecs Ud *pet-* 'hinausgehen, ausgehen, herauskommen', (Gen.) KP *pẽt-* 'ausgehen, heraus- od. Hervorkommen' | votj. (Munk) *pot-* 'ausgehen, hinausgehen, weggehen, herauskommen, sich entfernen, wegreisen, wegziehen', (Wichm-Korh) G Uf *poŋ-*, B *potj-*, M J *pot-*, J MU *potj-* 'hinausgehen, herauskommen, entstehen, werden'.

Az egyeztetés hangtani tekintetben bizonyos magyarázatokat igényel. A szókezdő mássalhangzó-megfelelés kifogástalan: lapp *p-* ~ permi *p-*. Szóbelseji mássalhangzóul lapp *tt* ~ *đ* < **t* tehető fel. A permi nyelvek geminátá **tt*-re utalnak. Az eredeti FP képviselő **tt* lehetett. A lappban az eredeti **tt* esetében a fokváltakozás hatására soreltolódás történt: **tt* ~ **t* > **t* ~ **đ*.

Első szótagi szóbelseji magánhangzóul **o* tehető fel. A FP alapnyelvre **potta-* (< **pota*) alapalak rekonstruálható. Ennek a lapp *boatte-* szabályos folytatója. A permi nyelvekben a szókezdő bilabiális *p* hatására az eredeti labiális *o* delabializálódott: **o* < PP **e* vagy **ę* > zürj.-votj. *e*. Az így keletkezett *e* a zürjénben megmaradt. A votjákban némelykor a labiális mássalhangzó-környezet hatására *o*-vá labializálódott. A delabializáció jelenségéről l. Rédei 1984a: 191–195, 1984b: 53–59.

A szó jelentése a FP alapnyelvben 'kimegy; ausgehen, hinausgehen' lehetett. A lapp szó 'jön; kommen' jelentése másodlagos. Hasonló jelentésmegfelelés van a következő szócsaládban is: finn *lähte-* 'losgehen, gehen, losziehen, abfahren, abreisen' ~ votj. *likti-* 'kommen, ankommen' ~ zürj. *lok-*, *lokt-* 'ua.' ~ osztj. V Vj. *lüyat-*, Trj. *liyæt-*, Irt. *tiwæt-* 'hinausgehen, weggehen' (SKES 2: 319; SSA 2: 122).

Irodalom

- Harmatta János (1955), Hozzászólás Kniezsa István „A magyar állami és jogi terminológia eredete” című előadásához. NyLOK 2: 237–266.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1936), Finnugor hang- és alaktani adalékok. NyK 50: 212–228.
- Mikesy Sándor (1947), *Inaszakla*. MNy 43: 144–145.
- Rédei Károly (1964), Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? NyK 66: 253–261.
- Rédei Károly (1984a), A szóeleji és szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermiben. NyK 86: 191–195.

- Rédei, Károly (1984b), Die labialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Ungarischen. FUF 46: 53–59.
- Rédei Károly (2003), Még egyszer *isten* szavunk eredetéről (tekintettel az észak- eurázsiai nyelvekre). FUD 10: 165–175.
- Rédei, Károly – Róna-Tas, András (1983), Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages. AOH 27: 3–41.
- Simonyi Zsigmond (1874), *In, Inas, Inség*. Nyr 3: 436–438.
- Tálasi István (1964), A magyar nép anyagi kultúrája Európában. NyIÖK 21: 3–22.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1982), Заимствования лексики в удмуртском языке. Изд. Удмуртия. Ижевск.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.
- WbKKLp = Itkonen, Toivo Immanuel (1958), Wörterbuch des Kolta- und Kollap- pischen I. LSFU 15.

RÉDEI KÁROLY

Viszontválasz Vászolyi Erik perújrafelvételnek nevezett válaszára

The author replies to Erik Vászolyi's article (2004) on the subject of the Permian prolative suffixes and locative case. Vászolyi's first paper criticises Rédei's earlier work (1968) on this subject.

1. Vászolyi Erik 36 év késéssel válaszol Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor nyelvekben (Vászolyi 1968) című cikkéről írott bíráló észrevételeimre (Rédei 1968: 171–173). Dolgozatának a Perújrafelvétel főcímet adta. Alcíme: A permi prolatívusz ragok [sic!] és a finnugor lokatívusz ügyében. Rögtön három megjegyzés: 1) Nem volt szerencsés a szerkesztőségtől Vászolyi perújrafelvételét Szij Enikő 60. születésnapjára kiadott ünnepi kötetben közzétenni. 2) Én semmiféle perről nem tudok, tehát a „perújrafelvétel” csúsztatás. Mindössze egy-két hangtani-alaktani megjegyzést fűztem – udvarias hangnemben! – Vászolyi Erik fejtegetéseihez. Éppen ezért Vászolyi kioktató stílusát visszautasítom. Jelen válaszomban itt-ott én is élesebben fogalmazok, mivel – úgy tűnik – Vászolyi ezt a stílust jobban megérti. 3) Vászolyi bő emberöltő után válaszol terjengős dolgozattal (Vászolyi 2004: 432–450, azaz 19 oldal) rövid (3 oldalas!) bírálatomra.

Vászolyi a finnugrisztikában 1968 óta csak ritkán hallatta szavát. Éppen ezért nagy merészség volt tőle Rip van Winkle módjára felébredve – mit sem törődve az azóta végbement változásokkal – ott folytatni a vitát, ahol 36 évvel ezelőtt abbahagyta. Az 1968 óta eltelt időben a permi prolativusról, tágabb értelemben: a névszóragozásról tekintélyes szakirodalom gyűlt össze, magam is sokszor foglalkoztam ezzel a kérdéskörrel. Ám itt és most nem teszem meg, hogy ráirányítsam a figyelmét erre az irodalmi apparátusra. Kizárólag azzal a sarkalatos hangtani-alaktani kérdéssel foglalkozom, amely vitánkat (Vászolyi-nál: pert) képezte, s amelyet ő sem akkor, sem ma semmiképpen nem óhajtott megérteni. Az ok immanens módon persze Vászolyiban rejlik: vonatkozó írásaiból az derül ki, hogy a történeti-összehasonlító hangtan nem erős oldala, ezért igyekezett és igyekszik azt nagyvonalúan kezelni.

A két esetrag (prosecutivus: zürj. -*ed*, P -*et* ~ votj. -*eti*, transitivus: zürj.-votj. -*ti*) – közös névvel prolativus – funkcionális tekintetben közel áll egymáshoz, Vászolyi részletesen tárgyalja használatukat. Ebben a kérdésben nincs és nem is

volt vita közöttünk. Lényegyet érintő eltérés felfogásunkban e ragok történeti-összehasonlító magyarázatában van. Vászolyi mind a két esetragot az ablativusi *-ta ragból eredezteti (1970: 79 kk., 2004: 436). Ha jól értem, saját felfogását modernnek véli, a vele szembenállókat pedig maradnak. Különösen elmarasztalólag nyilatkozik Uotila 1933-ban megjelent disszertációjáról (2004: 436, jegyzet), amelyben Uotila egyebek közt az egyszerű és gemináta zárhangok eltérő fejlődését tárgyalja. Vászolyi itt lépre ment: szerzőnk, akinek a hangtan gyenge oldala, abban a hitben él, hogy a kettős fejlődési sor csupán Uotilánál és Rédeinél fordul elő. Mielőtt továbbmennénk, lássuk, miről is van szó! A szóbeljei zárhangok fejlődésmódja a permi nyelvekben: 1) *p, *t, *k (első és második szótag között) > Ø, olykor b, d, g (a második szótagnál hátrább: zürj. b, d, g, P p, t, k, votj. p, t, k). 2) Gemináta zárhangok: *pp, *tt, *kk > zürj.-votj. p, t, k. Ez nemcsak Uotilánál van így, hanem így van minden finnugrisztikai kézikönyvben (Collinder, Hajdú, Lakó, Lytkin et al. 1974: passim; l. még Rédei 1988: 351 kk.). – Persze ma már többen úgy látjuk, hogy a gemináta zárhangok PU, FU, FP stb. kori erősödés útján keletkeztek (erre nézve l. Bańcerowski 1971: 49–64, 1969: passim; Rédei 1992–1993: 88 kk.).

A permi prolativusragok eredetét – némi módosítással – ma is úgy látom, mint 1968-ban: 1) prosecutivus: zürj. -ed, P -et, -et', votj. -eti, -iti stb. < PU *-ta/*-tā ablativusrag; 2) transitivus: zürj. -ti, votj. -ti, -ti', -ki < FU *-tt3 (*-tta/*-ttā) < *-ta/*-tā locativusrag + zürj.-votj. i < *j prolativusrag.

2. Néhány további észrevétel; ezek nem tartoznak szorosan a prolativusragok témaköréhez, de valahogy mégis rávilágítanak Vászolyi Erik kutatási módszerének hiányosságaira (nála persze amelioratív módon modern szemléletére, mivel a hangtan-hangtörténet – úgymond – dekadens-maradi kutatási terület).

A Px2Sg zürj. -id ~ votj. -id, -ed, Acc2Sg zürj. -te ~ votj. -te/-de, -ti/-di toldalékokat hosszabb tanulmányban vettem alá vizsgálatnak. Vászolyi felfogása (2004: 437 kk.) és saját eredményeim (Rédei 2000: 140 kk.) sok ponton megegyeznek, de minderről neki hosszadalmas és itt-ott mellébeszélő fejtegetéseiben Rip van Winklét követve nincs tudomása.

A permi történeti és a finnugor összehasonlító hangtan Vászolyi számára – úgy látszik – valóban tabula rasa. Az általam idézett zürj. *njrd* 'Landspitze' ~ *kojt* 'Balzplatz, Balz', továbbá *lebed* 'Gabel' ~ *icet* 'klein' viszonyáról hosszan értekezik: (2004: 442–444) és közben „nem jön rá arra”, hogy a *d* esetében eredeti *-t, míg a *t* esetében *-tt3 képzővel van dolgunk. Mindezt bírálatomban köztudottnak véltem (Rédei 1968: 172), ezért beértem a példák egybevetésével. Nem gondoltam volna, hogy Vászolyi számára ismeretlen, kellőképp meg nem világított területre tévedtem.

Hajdani írásomban valóban van egy hiba (Rédei 1968: 172): „A tranzitívusz *I* eleme ...” helyesen „A tranzitívusz *T* eleme...” Elnézést sajtóhibáért!

Az *ili* 'weit', *vili* 'oben, in der Höhe (fliegen)' defektív alakok történetileg latívusi (FU **j*), leíró szempontból viszont prolatívusi formák. Vászolyi (2004: 448) tévesen nevezi őket latívusi alakoknak. Az *ili*, *vili* a locatívusi *ilin* 'weit', *vilin* 'oben' formákkal szemben mindig mozgást jelentő igékkel kapcsolatban használatos: *ili vetlin*, *munin* 'weit zogst du, gingst du', *ili bergavni* 'weit von etwas sein'; *kaga vili lebe* 'ein kleiner Vogel fliegt in der Höhe'.

A *-t*, *-ti* (*-t* + *-i*) transitívusrag csupán eredetére néve locatívusi (< **-tt3* < **-ta/*-tä*), a mai zürjén nyelvben mozgást jelentő igék mellett prolatívusi funkciója van, hiszen a *t* „a dinamikus mozgás kifejezésére foglaldott le” (Rédei 1968: 172), pl. *V set céccijštas* 'er hüpfte denselben Weg', *ta t mun!* 'hier (diesen Weg) geh!'. Vászolyinak (2004: 446–449) minderről nincs tudomása terjedős fejtegetéseiben.

Sapienti sat!

Irodalom

- Bañcerowski, Jerzy (1969), Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung. Unversytet im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Bañcerowski, Jerzy (1971), Bemerkungen zu den Theorien über das Klusilsystem im Proto-Uralischen und einige Modellvorschläge. NyK 73: 49–64.
- Lytkin, V. I. et al. (szerk.) [Лыткин, В. И. и др. (ред.)] (1974), Основы финно-угорского языкознания. Наука, Москва.
- Rédei Károly (1968), Szélgjegyzetek Vászolyi Erik „Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben” c. cikkéhez. NyK 70: 171–173.
- Rédei, Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Rédei Károly (1992–1993), Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből. NyK 93: 79–94.
- Rédei Károly (2000), Accusativus a permi nyelvekben (A PU **t* többesjel eredetéhez). NyK 97: 140–146.
- Uotila, Toivo Emil (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Vászolyi Erik (1968), Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben. NyK 70: 47–85.
- Vászolyi Erik (2004), Perújrafelvétel – A permi prolatívusz ragok [sic!] és a finnugor lokatívusz ügyében. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Permie, finne, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 432–450.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Rosemarie Radomski

1930–2006

2006. március 6-án hosszú, súlyos betegség után elhunyt Rosemarie Radomski. Ez a név szakmánkban egyet jelent az osztják helynévkutatással, de felidézi ugyanakkor Wolfgang Steinitz tanítványi körét is, melyhez az elhunyt is kötődött, bár hosszú évtizedeken keresztül az egyik legszigorúbban őrzött országhatár választotta el azoktól, akikkel együtt kezdte pályáját az 1950-es években. Mivel én sajnos nem kerültem vele személyes ismeretségbe, a nekrológ írásához korábbi kollégája, Gert Sauer professzor bocsátotta rendelkezésemre életrajzi adatait, amit ezúton is hálásan köszönök. Gert Sauer, aki kortársa, diáktársa, rövid ideig munkatársa és élete végéig jó barátja volt az elhunynak, szintén megemlékezett róla a *Finnisch-ugrische Forschungen* 2006. évi számában (FUF 59: 269–272).

Rosemarie Radomski (leánykori nevén Brachwitz) 1930. szeptember 23-án született a brandenburgi Treuenbrietzenben. Apja tanár és helytörténész volt, ő alapította 1936-ban a treuenbrietzeni helytörténeti múzeumot. Az 1952–1956 közötti időben Rosemarie Brachwitz a berlini Humboldt Egyetemen tanult Steinitz professzor tanítványaként, s ez meghatározta további pályáját. Diplomamunkájának témájául az osztják helyneveket választotta, s az onomasztika egész életében fontos területe volt kutatásainak.

Az egyetem elvégzése után, 1956 és 1960 között a Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének volt a munkatársa. A könyvtári munka mellett részt vett Steinitz nagyszabású vállalkozásának, az osztják nyelvjárási és etimológiai szótárnak (*Dialektologisches und Etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache* [= DEWOS] 1966–1993) előkészítő munkálataiban.

Rosemarie Radomski 1960-ban, férjhezmenetele után átköltözött a Német Szövetségi Köztársaságba. Előbb Dél-Németországban, a francia és a svájci határ közelében lévő Freiburg im Breisgau városában élt, 1967-ben pedig az ország északi csücskében, Kielben telepedett le. A kiel Christian Albrecht Egyetem Általános Nyelvészeti és Indogermanisztikai Szemináriumának lett az oktatója, ahonnan 1990-ben vonult nyugdíjba. Általános nyelvészeti és finnugrisztikai előadásokat tartott, s közben folytatta obugrisztikai kutatásait. Doktori disszertációját 1969-ben védte meg (1).¹ Értekezésében a helynevek

¹ A zárójelben közölt számok a bibliográfia megfelelő sorszámú tételére utalnak.

szerkezeti elemzésére helyezte a hangsúlyt. A helynévgyűjtést és -kutatást azonban később sem hagyta abba, erről tanúskodnak közleményei, konferencia-előadásai (1. 2, 3, 10, és 11. tételek). Főműve, a mintegy 3000 szócikket tartalmazó helynévtár 1994-ben jelent meg Münchenben az *Ars Ob-Ugrica* sorozat 11. köteteként (13). Erre a kiadványra utal a DEWOS 14. füzetében található utószó, amely arról tudósít, hogy a szerkesztők eltekintenek az eredeti tervektől, mely szerint a tulajdonnevek jegyzéke külön kapcsolódott volna a szótárhoz. Csak a személyneveket közlik, mert a helynévmonográfia Münchenben fog megjelenni (DEWOS 1663).

Rosemarie Radomski abban az időben végezte kutatásait, amikor nem volt lehetőség helyszíni gyűjtésre. Éppen ezért minden elérhető 17–20. századi nyomtatott és kéziratos forrást átnézett. Szótárakból, útleírásokból, folklór-szövegekből, térképekről gyűjtötte anyagát. Kutatómunkáját nagyra értékeli Oroszországban is. A jekatyerinburgi egyetemen, ahol Matvejev professzor kezdeményezésére a legátfogóbb obi-ugor toponimikai kutatás folyik, 2005-ben jelent meg Tatyjana Dmitrijeva majd 600 oldalas monográfiája a Kazim folyó völgyének helyneveiről (Т. Н. Дмитриева: Топонимия бассейна реки Казым. Издательство Уральского Университета, Екатеринбург. 2005). Ennek a műnek a tudománytörténeti bevezetőjében a szerző a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg Radomski kutatásairól (Dmitrijeva 2005: 40).

A helynevek egy része szorosan kötődik a hitvilághoz. Gyakran találkozunk szent helyek elnevezéseivel vagy csodás eseményekről, szellemekről elnevezett helyekkel. Így természetesen fordult Radomski érdeklődése a folklór és a mitológia felé is. Másrészt ő még annak a generációnak volt a tagja, amely mindent elolvasott és feldolgozott, ami az osztjákokkal kapcsolatos volt, s ebben a „minden”-ben nagy helyet foglalt el Reguly, Pápay, Patkanov, Karjalainen és Paasonen folklórgyűjtése. A hősénekek helynevei mellett (4, 8) foglalkozott a folklór nyelvének sajátágaival (5, 9, 12, 14), utolsó közleményében pedig az osztják istenségek neveit elemzi (15).

2001-ben a Berlin melletti Potsdamba költözött, ekkor ismét közelebb került volt munkatársaihoz. A munkakapcsolat azonban mindvégig megmaradt közöttük, Radomski részt vett a Steinitz-hagyaték kiadásában is. Az *Ostjakologische Arbeiten* III. kötetében (Texte aus dem Nachlass, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989) egy serkáli és egy obdorszki mese, valamint K. I. Marenjanyin önéletrajzi írása az ő szerkesztésében és jegyzeteivel jelent meg (OA III: 3–29, 131–200, 525–555).

Rosemarie Radomski minden írását a források tisztelete és módszertani következetesség jellemzi, valamint az a törekvés, hogy az adatokat önmagukon túlmutató, szélesebb rendszerekben is elhelyezze. Ez a tágabb összefüggésben való látásmód tette őt szűkebb szakmánk nagykövetévé is a nyelvészek

világában. Közvetlen munkatársai általános nyelvészek és indogermanisták voltak, s a fórumokon, ahol megjelent, nem ritkán ő volt az egyetlen finnugrista. A szélesebb nyelvésztársadalom az ő munkássága révén értesült szakterületünk részeredményeiről. Amikor életművét értékeljük, ezt a szolgálatát is meg kell köszönnünk neki.

Csepregi Márta

Rosemarie Radomski fontosabb finnugrisztikai publikációi

- (1) Ostjakische Ortsnamen. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts Universität zu Kiel. Kiel. 1969. 245 o.
- (2) Die Struktur ostjakischer Toponyme. CUFU III. Pars I. Acta linguistica. Tallinn. 1970. 666–669.
- (3) Dialektvarianten in ostjakischen Ortsnamen. Proceedings of 13-th International Congress of Onomastic Sciences. Kraków. 1978. 275–278.
- (4) Ortsbezeichnungen in ostjakischen Heldenliedern. Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft, Arbeitsberichte. Heft 2. Kiel. 1980. 153–161.
- (5) Zur Variabilität in der ostjakischen epischen Dichtung. FUM 4 (1980): 177–189.
- (6) László Honti, Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. FUM 6 (1982): 189–194.
- (7) Marianne Sz. Bakró-Nagy: Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. ÉFOu 16 (1983): 268–273.
- (8) Geographisch-topographische Angaben in ostjakischen Heldenliedern. UAJb NF 5 (1985): 1–29.
- (9) Zur Interdependenz von Leben und Erzählen. In: Pieper, Ursula – Stickel, Gerhard (eds): Studia Linguistica Diachronica et Synchronica. Werner Winter Sexagenario Anno MCMLXXXIII, Mouton de Gruyter, Berlin. 1985. 697–708.
- (10) Überlegungen zu nordostjakischen *χορη*. FUM 10 (1986): 329–337.
- (11) Spuren ostjakischer Ortsnamen im westsibirischen Industriegebiet. FUM 12–13 (1988–1989): 163–170.
- (12) Zum Parallelismus im Ostjakischen. Brigitte Schulze Der Wortparallelismus als ein Stilmittel der (nord-)ostjakischen Volksdichtung. Studia Uralo-Altaica 29. FUF 49 (1990): 269–273.
- (13) Ortsnamen des Ostjakischen Wohngebietes. Zusammengestellt und bearbeitet von R. Radomski. Ars Ob-Ugrica, Band 11. Congregatio Ob-Ugrica, München, 1994.
- (14) Anfang und Ende in ostjakischen Märchen. UAJb NF 15 (1997–1998): 64–89.

- (15) Merkmale ostjakischer Geisternamen. In: Helinski, Eugen – Widmer, Anna (Hrsg.), *Wuša, wuša – Sei gegrüßt! Beiträge zur Finnougristik zu Ehren von Gert Sauer* dargebracht zu seinem siebzigsten Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 57. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2002. 251–270.

Kaisa Häkkinen: Linnun nimi

Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki. 2004. 416 o.

Az uráli nyelvek szókészletének kutatásában mindig központi szerepük volt az állat- és növényneveknek. Ez a szócsoport a nyelvek jelentős részében a szókészlet legrégibb rétegeihez tartozik, hiszen a nyelvek korai állapota idején a nyelv beszélői szoros kapcsolatban álltak a természettel, s így szükség volt a természeti jelenségek, állatok, növények minél pontosabb megnevezésére. Bár a lakóhely-változtatások óhatatlanul magukkal vonták egyes állat- és növénynevek eltűnését és a megmaradottak jelentésváltozását, mégis a népi elnevezések jelentős része ősi korokból eredeztethető. Különösen igaz ez a kisebb finnugor (uráli) népek nyelvében, hiszen e népek még nem is olyan régen természetközeli életmódot folytattak, egyesek folytatnak ma is, így tehát elevenebben élhettek köreikben olyan szavak, amelyek a már jóval korábban a földművelő-állattenyésztő életmódra áttért magyarok, finnek vagy észtek nyelvéből könnyen kikophattak. Ugyanakkor e három utóbbi nép madár- és általában állatnevei is nagy fontossággal bírnak, így az állat- és növénynevekre nagy súlyt fektettek az eddigi etimológiai kutatások. Monografikus feldolgozásra azonban még – néhány kivételtől eltekintve – nem került sor. Az uráli nyelvek állat- és növénynevei közül a magyar madárnevekről Kiss Jenő (*Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései. Budapest, 1984, ill. A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. Budapest. 1985*), az észti madárnevekről Mart Mäger (*Eesti linnunimetused. Tallinn. 1967, ill. Linnud rahvas meeles ja keeles. Tallinn. 1994*) jelentetett meg monográfiát. A kisebb finnugor nyelvek állatnevei közül leginkább a zürjén állatneveket kutatták, ezekről ugyanis két monográfia jelent meg: Anu Reet Hausenberg (*Названия животных в коми языке. Сравнительно-исторический анализ, Таллинн. 1972*), ill. Reingert Broicher-Schmidt (*Struktur, Semantik und Dialektographie syrjänischer Tiernamen. München. 1975*) tollából. Külön szótár jelent meg 1994-ben a votják nyelv biológiai szakszókincséről is *Биологической нимкылйосын кылбугор – Словарь биологических терминов* címen. A téma kutatója Sz. V. Szokolov, aki több rész tanulmányt is közreadott a votják madárnevek rendszeréről,

kialakulási típusairól, valamint a tabunevekről. Az obi-ugor állatnevek közül a prémes állatok neveit Kálmán Béla dolgozta fel (Obi-ugor állatnevek. Budapest, 1938.). A lapp növényneveket Máté József, a madár-neveket a recenszens gyűjtötte össze és rendszerezte (egyelőre mindkettő kézirat-ban van csak meg).

A finn nyelv madárneveinek korábban nem volt részletes feldolgozása, bár résztanulmányok erről a témáról is készültek. Nyelvészeti szempontból talán a leg-fontosabb H. Suolahti cikke, a Lintujen nimityksiä suomen kielessä (Vir. 1906: 138–142). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyelvészeti szempontú feldolgozások csekély száma mellett ornitológiailag talán a leggazdagabb irodalmú finnugor nyelv a finn.

Az etimológusként, nyelvtörténészként eddig is kiemelkedőt alkotó Kaisa Häkkinen több mint 400 oldalas, színes képekkel illusztrált, így a szemet is gyönyörködtető könyvével tehát hiánypótlásra vállalkozott, amikor megjelentette a finn madárnevekről szóló monográfiáját. A kötet két főbb részre oszlik: az első rész a finn madárnevek kialakulásának és fejlődésének rendjében tárgyalja az ornitológiai nomenklatúrát, míg a második a történeti madárnévjegyzéket tartalmazza.

Az első fejezet (Linnunnimien tarpeellisuus ja tehtävät) bizonyos általános alapelveket mutat be, mint pl. a nevek típusait, a névanyag felépítését stb. A második fejezet az írásbeliség előtt kialakult neveket ismerteti, ezen belül külön alfejezet szól az alapnyelvi és a korai jövevényszavakról, valamint itt találjuk meg az ebbe a korai rétegbe tartozó madárnevek formájáról és a névadás motivációjáról szóló – igaz, mindössze kétoldali – elemző részt is.

A második fejezet a 17. századi forrásokban található névanyagot veszi górcső alá, Agricola ábécéskönyvétől a szótárakig, a következő fejezetben a 18. századból ismert nevek kerülnek sorra, míg a negyedik fejezet a 19. században megkezdődött tudományos alapú névadás történetével foglalkozik. Újabb rész szól az első „valódi” finn nyelvű madárkönyvekről, ezután találhatjuk meg a 20. század során történt terminológiai újítások során keletkezett neveket, míg az utolsó történeti fejezet az 1992-es újdonságot, a világ teljes ornitológiai nomenklatúrájának finn nyelvre adaptálását mutatja be. Az első részt tartalmilag a finn madárnevek fejlődésének összegzése zárja.

Érdekes módon még az első rész végén, nem pedig a második elején helyezte el a szerző a második rész összeállításának elvi alapjait tartalmazó részt: itt ismerhetjük meg a történeti madárnévjegyzék forrásait, az írásmóddal kapcsolatos tudnivalókat, a jelentésmegadás rendszerét, a szinonim nevekre vonatkozó információkat.

Maga a második rész a biológiában szokásos rendszertani sorrendben, három hasábra törölve tartalmazza a madárneveket. (Talán ezért árulják a finn könyvesboltokban a biológiai művek között?) A címszó mindig a mai hivatalos

megnevezés. Minden címszó számmal ellátva, vastagon szedve szerepel; alatta az előfordulásokat találhatjuk kronológiai sorrendben, külön sorokban, az eredeti forrásban szereplő jelentéssel együtt. A szójegyzék összesen 427 + 4 szócikket tartalmaz; az utolsó négy a Häkkinen által ML rövidítéssel ellátott és marginálisnak tekintett (vagyis Finnországban nem honos) fajokat jelenti.

A szójegyzékben szereplő finn madárneveket a kötet végén ábécérendben is megtaláljuk, ezek, bár nem számoltam össze, kb. 3500 szót tesznek ki. A feldolgozott anyag tehát óriási, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a mutatóban természetesen nem szerepelnek az egzotikus madarak nevei, melyeket ha nem is részletesen, de ismertet a szerző az első részben.

Kaisa Häkkinen madárnévkönyve nemcsak hiánypótló, de úttörő mű is. Módszerében részben eltér az eddigi hasonló témájú nyelvészeti feldolgozásoktól, köszönhetően többek között annak is, hogy a finn madárnevek összegyűjtéséhez jól használható történeti források is rendelkezésre álltak. Mivel a monográfia kimondottan a finn irodalmi nyelvben fellelhető madárneveket mutatja be, így természetsszerűleg hiányoznak belőle a mai nyelvjárási alakok. Ezekkel bővítve a madárnévanyag jóval nagyobb lenne, ám a rendszerezésben komoly gondok jelentkezhetek volna. A finnugrista azonban mégis hiányolja ezeket a neveket, hiszen gyakran a nyelvjárásokban őrződtek meg olyan alakok, melyek a történeti-összehasonlító nyelvészet számára igencsak fontosak lehetnek. Ugyanígy hiányolhatjuk az alapnyelvi eredetű és jövevényszavak esetében a rokon nyelvek és az átdó nyelvek adatait: a szerző megelégszik a nyelvek felsorolásával. Így tehát a történeti rész adósunk marad a nevek teljes etimológiájával, igaz ugyan, hogy aki erre kíváncsi, megtalálhatja ezeket a különböző etimológiai szótárakban (SKES, SSA, UEW stb.). Ha a mutatók közé a recensens felvenne még egy viszonylag csekély terjedelmet igénylő részt, mégpedig a latin nevek ábécérendbe szedett, az azonos jelentésű nevekre történő hivatkozásokkal bővített jegyzékét: ez nem lenne több 6–8 oldalnál, s nagyban megkönnyítené a keresést.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Kaisa Häkkinen a tőle megszokott alapossággal, filológiai pontossággal állította össze a finn irodalmi nyelv madárneveiről szóló munkáját, remélhetőleg újabb lendületet adva ezzel a további kutatásoknak is. Elsősorban a minden bizonnyal gazdag finn dialektológiai adatok feldolgozását várjuk akár az ismertetett mű szerzőjétől, akár a finn nyelvjárástan vagy szókincstan jeles művelőitől. Ha az új mű megjelenésében esetleg nem is lesz olyan impozáns, díszes, mint a jelen kötet, a nyelvészek bizonyára lelkesen fogják fogadni azt is.

Michael Geisler: Vokal-Null-Alternation, Synkope und Akzent in den permischen Sprachen

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 68.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2005. 320 o.

Michael Geisler widmet sich einem Thema, das Uneingeweihten als kleines Detail in der Phonotaxe der permischen Sprachen erscheinen mag, nämlich der Vokal-Null-Alternation. Bereits aus der Einleitung geht hervor, daß es sich um eine zentrale Erscheinung handelt und daß Geisler sie aus einem möglichst breiten Blickwinkel betrachten will. Die Vokal-Null-Alternation ist in den permischen Sprachen ein höchst frequentes Phänomen, das mit der Entwicklung des Vokalismus und der Akzentverhältnisse in der nichtersten Silbe und mit der Etymologie in Verbindung steht. Die Verfahren, deren sich Geisler bedient, reichen von der historisch-vergleichenden Methode u.a. zur autosegmentalen Phonologie und zur Optimalitätstheorie. Die phonologischen Methoden werden in keiner Weise erläutert, Geisler geht davon aus, daß sie ebenso bekannt sind wie die traditionelle historisch-komparativistische Methode. Bei Einzelfragen verwendet er auch zahlreiche andere Theorien, von der *constraint*-basierten Phonologie bis zur Semiotik. Als Material hat Geisler sowohl den Dialekt als auch die Schriftsprache gewählt, der Wortschatz ist wissenschaftlichen Dialektwörterbüchern und zweisprachigen Wörterbüchern der Schriftsprachen entnommen. Darüberhinaus hat der Verfasser alle in den Jahren 1966–2003 erstellten Dialektmonographien über die Komi-Dialekte durchgearbeitet. Die Einleitung enthält auch eine Darstellung der Dialekte der permischen Sprachen, was durchaus angebracht ist, da die Analyse sich bis zur Ebene der Mundarten erstreckt. Sowohl das Korpus als auch das methodische Spektrum sind also erstklassig.

Im ersten Hauptkapitel stellt Geisler alle morphonologischen Erscheinungen in den permischen Sprachen kurz vor, darunter auch die Vokal-Null-Alternation und die gesamte Entwicklung des Vokalismus der nichtersten Silben. Das als typologischer Vergleich konzipierte Kapitel über die Vokal-Null-Alternation in den anderen finnisch-ugrischen und den indogermanischen Sprachen erscheint in seiner Oberflächlichkeit überflüssig. Voraussetzung für die Analyse ist die Kenntnis der Wortgeschichte, d.h. man muß wissen, ob Vokal oder Schwund ursprünglich ist. Deshalb hat Geisler etymologisch unklare Fälle ausgeklammert. Die Vokal-Null-Alternation tritt in der zweiten Silbe auf, die offen sein muß, z.B. udm. *kijed* 'Dünger' ~ *kijdo* 'gedüngt', k. *pides* 'Boden' ~ *pidsal* 'einen

Boden einsetzen'. Meist ist auch die erste Silbe des Wortes, also die der Vokal-Null-Alternation vorhergehende Silbe, offen; im Udmurtischen ist die Anzahl der vorhergehenden geschlossenen Silben deutlich größer als im Komi. Auch hinsichtlich der Silbe, die eine Alternation enthält, ist ein deutlicher Unterschied zwischen den Sprachen zu beobachten, denn im Komi ist die Alternation nur in zweiter Silbe möglich, während sie im Udmurtischen, wenngleich selten, auch in der ersten und dritten Silbe auftreten kann. Im Prinzip können alle Vokale der zweiten Silbe alternieren, doch gibt es große Frequenzunterschiede; am häufigsten unterliegt in beiden Sprachen das *i* der Alternation. Geisler vergleicht die Frequenz der alternierenden Vokale mit derjenigen aller Vokale der zweiten Silbe und stellt fest, daß *i* überraschend häufig und *a* ausgesprochen selten vom Wechsel betroffen ist, während *e* im Komi und *i* in beiden Sprachen seltener alternieren als aufgrund ihrer Frequenz zu erwarten wäre.

Es ist charakteristisch für Geislers wissenschaftlichen Ansatz, daß er Statistiken verwendet, wo immer es möglich ist: Alle Phänomene und ihre Erscheinungsdichte wurden gezählt und statistisch ausgewertet. Dies macht die Untersuchung vertrauenswürdig, insbesondere angesichts der begrenzten Anzahl der behandelten Wörter. Zur Veranschaulichung der Alternation verwendet Geisler aus der CV- und der metrischen Phonologie übernommene Diagramme, die stellenweise ausgesprochen schwer lesbar (und deshalb wenig anschaulich) sind — glücklicherweise erläutert er ihren Inhalt meist auch verbal.

Geisler weist nach, daß die Alternation bedeutend häufiger vor Ableitungssuffixen als vor Flexionssuffixen auftritt (im Udmurtischen ist die Relation 11 % – 88 %, im Komi 13 % – 86 %). Er geht sämtliche Suffixe durch, vor denen die Alternation stattfindet. Diese Liste ist wertvoll für alle, die sich für die Phonotaxe der finnisch-ugrischen Sprachen interessieren. Für überflüssig halte ich die detaillierte Klärung der Semantik einiger Verbalableitungssuffixe (z.B. S. 52): Zum größten Teil handelt es sich um sog. strukturelle Ableitungssuffixe, die ihre Bedeutung erst bei der Verbindung mit dem Wortkern erhalten, weshalb die Aufgliederung ihrer zahlreichen Bedeutungen unnötig ist (vor allem in einer Untersuchung, deren Schwerpunkt auf anderem Gebiet liegt). Geisler führt auch die wenigen Komposita an, bei denen im angegliederten Wortstamm Vokal-Null-Alternation auftritt. Nach der Darstellung der auf die Alternation folgenden Morpheme geht er alle Flexionsendungen und Suffixe durch, in denen Alternation begegnet. Diese ist ja nur in unselbständigen Morphemen möglich — freilich können vor allem die Ableitungssuffixe in der Regel nur historisch rekonstruiert werden, da sie in der heutigen Sprache nicht mehr produktiv sind. Am Ende des Kapitels werden alle der Alternation unterliegenden unselbständigen Morpheme mit der jeweiligen Anzahl der Belege in einer Tabelle angeführt.

Nachdem er im 2. Hauptkapitel die Voraussetzungen für das Auftreten von Alternation dargelegt hat, befaßt sich Geisler im 3. Kapitel mit der Geschichte dieses Phänomens. Zunächst muß zwischen Anaptyxe und Synkope unterschieden werden. Bei der Anaptyxe ist die vokallose Nullform primär, und in die Mitte ihrer Konsonantverbindung schiebt sich in einigen Fällen ein Vokal (-CC > -CVC). In synkopierenden Fällen ist die einen Vokal enthaltende Vollform die ursprüngliche; ihr Vokal schwindet, wenn ihr ein neues Morphem angefügt wird. Zur Feststellung von Anaptyxe und Synkope muß man die Etymologie des betreffenden Wortes und seine Entsprechungen in den anderen finnisch-ugrischen Sprachen kennen, um daraus erschließen zu können, zu welchem Typ die ursprüngliche Form gehört. Um die Beziehung zwischen diesen beiden Erscheinungen zu veranschaulichen, beschreibt Geisler die Stammbildung im Ungarischen, bei der beide Typen vorkommen. Danach betrachtet er alle die Anaptyxe vertretenden Konsonantenverbindungen und ihre Alternationsverhältnisse, untersucht ihre Entstehung und Geschichte und stellt für jeden Fall Regeln auf (A1–A12). Ein Teil der Fälle ist durch Schwund des auslautenden Vokals entstanden, ein Teil bei der Vereinfachung von Konsonantenverbindungen. Andererseits kann sich in eine Konsonantenverbindung, die am Wortauslaut verblieben ist, ein Sprossvokal drängen, der also Anaptyxe repräsentiert. Geisler behandelt alle Konsonantenverbindungen – vor allem die auslautenden – möglichst ausführlich, bevor er auf die eigentlichen Anaptyxe-Fälle zu sprechen kommt, die er dann unter dem Aspekt der Qualität des alternierenden Vokals betrachtet. Im Urpermisschen begegnet Anaptyxe nur zwischen zwei stimmhaften Konsonanten. In der zweiten Silbe konnten im Urpermisschen nur *a*, *e* und *i* auftreten, und bei der Anaptyxe kamen von diesen nur *e* und *i* in Betracht, wobei die Wahl vom Vokal der ersten Silbe und von der Qualität des zweiten Glieds der Konsonantenverbindung abhing (geschlossener Vokal in erster Silbe → *i*, mittlerer oder offener Vokal → *e*). Hier ist also eine Vokalharmonie nach Öffnungsgrad zu erkennen, die nur durch *r* als zweites Glied der Konsonantenverbindung durchbrochen wird (dann ist der Sprossvokal *i*). In Wörtern, die jünger sind als das Urpermissche, ist der Sproßvokal immer *i*. Auch alle möglichen Ausnahmen von dieser Regel führt Geisler an.

Weitaus häufiger als Anaptyxe ist Synkope (-CVC > -CC) der Grund für die Vokal-Null-Alternation. Nach Geislers Ansicht folgt die Synkope einem prosodischen Grundmuster (Template), das u.a. beinhaltet, daß der Vokal nur in offener Silbe schwinden kann, der im allgemeinen eine weitere offene Silbe vorangeht. Für das Komi und das Udmurtische gelten zudem Zusatzregeln (insgesamt gibt es vier Regeln des prosodischen Templates: T1–T4). Die eigentlichen Synkoperegeln (S1–S11) wechseln in verschiedenen Stadien der Geschichte der permischen Sprachen. Im frühen Urpermisschen wurde der Vokal

unabhängig von seiner Qualität immer synkopiert, wenn er in der letzten von zwei aufeinanderfolgenden offenen Silben stand (S1). Bereits im Urpermischen, aber auch im Urkomi und Urudmurtischen trat bei den o.a. Voraussetzungen ein Schwund des haplogologischen geschlossenen Vokals ein (S2), sofern sowohl der Vokal der ersten als auch der zweiten Silbe geschlossen war und in der dritten Silbe ein Suffix mit mittlerem oder offenem Vokal stand (im allgemeinen Kasusendung oder Possessivsuffix). Der dritte Synkopetyp, der bereits im Urpermischen wirksam wurde, war der Schwund des geschlossenen oder mittleren Vokals in der zweiten offenen Silbe, falls dieser eine Silbe mit offenem Vokal folgte (z.B. das Verbalableitungssuffix *al*) (S3).

Die restlichen Synkoperegeln betreffen die einzelnen permischen Sprachen, sind also später entstanden. S3 begegnet fast unverändert auch während der Sonderentwicklung des Udmurtischen (S4). Später, nach der Verschiebung des Akzents auf die letzte Silbe, konnte der +enge Vokal der zweiten Silbe im Udmurtischen synkopiert werden (S5). Anders als im Komi konnte im Udmurtischen auch der Vokal der ersten Silbe schwinden, wenn er zwischen Klusil und Liquida stand (S6); hierfür gibt es überraschend viele Belege, rund dreißig, doch die Synkope tritt dialektal auf, nicht systematisch im gesamten Sprachgebiet. Bereits im Urudmurtischen ist auch die sog. *o*-Haplologie zu beobachten, d.h. der Schwund des *o*, wenn in der vorhergehenden Silbe ein *o* steht (S7); dieser Wandel wird auch in alten russischen Lehnwörtern sichtbar. Im Udmurtischen kann die Synkope auch den dritten geschlossenen, illabialen Vokal dreisilbiger Wörter betreffen, wenn ein Ableitungssuffix folgt (es gibt nur ein halbes Dutzend Fälle) (S8).

Im Urkomi erstreckte sich die Synkope auch auf das *a*, das im Urpermischen nicht synkopiert werden konnte. Voraussetzung für den Schwund des Vokals im Urkomi war das Vorhandensein desselben oder eines offeneren Vokals in der folgenden Silbe (sog. Stärkebilanz-Synkope) (S9). S10 enthält in etwa dieselben Voraussetzungen wie S9, begegnet jedoch in den Dialekten des Komi, nicht systematisch im gesamten Sprachgebiet.

Nach der Aufstellung der Synkoperegeln betrachtet Geisler die durch den Schwund des Vokals entstandenen Konsonantenverbindungen und stellt fest, daß sie dem Prinzip der Sonoritätsdispersion (Sonority Dispersion Principle) folgen: Der Vokal schwindet am leichtesten zwischen Konsonanten, die hinsichtlich ihrer Sonorität weit voneinander entfernt sind. Bei den Konsonanten, die infolge des Vokalschwunds zu Nachbarn wurden, sind u.a. unterschiedliche Assimilationen (Stimmhaftigkeit/Palatalisierung/Artikulationsstelle), Vereinfachung dreiteiliger Konsonantenverbindung und Geminatio eingetreten. In einem eigenen Kapitel behandelt Geisler die innerhalb eines selbständigen Morphems

auftretende Synkope, die für Lehnwörter charakteristisch ist, weil nur diese genügend Silben haben, um Synkope innerhalb des Wortstamms zu ermöglichen.

Geisler betrachtet die Semantik der Formen und die darauf anzuwendenden Theorien, die in diesem Fall weitgehend in der Luft hängen. Interessant ist jedoch die Beobachtung, daß in den Fällen, in denen dasselbe Ableitungssuffix sowohl an die einen Vokal enthaltende als auch an die Nullform tritt, so daß zwei verschiedene Ableitungen von zwei Allomorphen desselben Stamms entstehen, die vom längeren Stamm gebildete Ableitung dem Wortkern semantisch näher steht als die vom kurzen Stamm gebildete. Die kürzere Form wurde früher lexikalisiert, und man weiß sie nicht mehr so leicht mit dem Wortkern in Verbindung zu bringen. Aus diesem Grund wird die Ableitung in einem späteren Entwicklungsstadium der Sprache erneut vorgenommen. Der Unterschied zwischen Stammvarianten wurde ja z.B. bei der Bildung von Neologismen im Finnischen bewußt genutzt, doch dasselbe Verfahren scheint also auch spontan aufzutreten.

Die Synkope führt Geisler auch zur Betrachtung des Akzents in den permischen Sprachen. Er unterscheidet in den heutigen permischen Sprachen vier Akzente: a) freier Akzent mit Hang zur Betonung der Prima (Komi-Syrjänisch), b) fester Akzent auf bestimmten Suffixen (Komi-Permjakisch), c) fester Akzent in Abhängigkeit vom Vokalismus des Wortstammes (Ost-Permjakisch, Oni-Dialekt des Komi-Permjakischen), d) fester Akzent auf der Ultima (Udmurtisch). Geisler geht alle Fälle durch, die vom festen Akzent auf der Ultima im Udmurtischen abweichen; da auch die Dialekte einbezogen werden, sind dies recht viele. Nach einer detaillierten Betrachtung des Akzents in allen Dialektgebieten des Komisyrjänischen erläutert er die beiden Akzenttypen des Komipermjakischen und führt alle betonten Suffixe an. Bei der Behandlung des Akzents wird auch der sog. Evgenij-Text aus dem 14. Jahrhundert berücksichtigt, eine in kyrillischer Schrift aufgezeichnete syrjänische Handschrift, in der der Wortakzent markiert ist. In diesem Text begegnet ein vom heutigen Komi abweichender Akzent: Ein großer Teil der Suffixe ist betont, insbesondere wenn sie den Vokal *a* enthalten. Nach einem Überblick über die Forschungsgeschichte zum Akzent in den permischen Sprachen präsentiert Geisler seine eigene Hypothese. Im Früherpermischen herrschte seiner Ansicht nach das gleiche Akzentsystem wie im Finnischen: Der Hauptakzent lag auf der ersten Silbe, die Nebenakzente auf den folgenden geraden Silben. Dies paßt gut zur Grundregel der Synkope (S1), wonach der zweite – also unbetonte – Vokal des Wortes schwindet. Beim Übergang zum Späterpermischen veränderte sich das Akzentsystem radikal: Der Akzent verschob sich von der ersten Silbe auf die erste einen nicht-geschlossenen Vokal enthaltende Silbe des Wortes. Das System stimmte in seinen wesentlichen Teilen

mit dem des heutigen Ostpermjakischen überein, und dies wird auch in den haplogischen Synkopefällen sichtbar (S2). Im Späturpermischen festigte sich der Akzent auf der ein *a* enthaltenden nichtersten Silbe. Dieser Akzenttyp blieb im Vym-Dialekt des Komisyryjänischen und in den komipermjakischen Dialekten relikartig erhalten, und sein Einfluß wird noch sichtbar im Schwund des Vokals der Silbe, die dem (ursprünglich betonten) *a* vorangeht (S3). Alle Akzenttypen der heutigen permischen Sprachen lassen sich vom späturpermischen System ableiten, wenn man das türkische Superstrat des Udmurtischen und den Einfluß der ostseefinnischen Sprachen auf einige Komi-Dialekte berücksichtigt.

Das 4. Kapitel (S. 183–292) enthält alle Wörter mit Vokal-Null-Alternation in Geislers Korpus; sie werden in Wörterbuchform angegeben: Dem Lemma folgen alle Fälle, in denen Alternation auftritt (Flexionssuffixe, Nominal- und Verbalableitungssuffixe, Adverbialableitung). Danach wird die Geschichte des Wortes bis zum Urpermischen dargestellt. Die vorpermische Etymologie wird nur dann angegeben, wenn sie im Hinblick auf die Alternation wesentlich ist. Der Typ der Alternation wird durch Hinweis auf das betr. Lautgesetz (im 3. Kapitel erläutert) angegeben. Dieses Wörterbuch ist jedoch keine Wiederholung des bereits Gesagten: es enthält mehrere Dutzend neue Etymologien (z.B. Komi *janas* 'getrennt, abgesondert' < tschuw., während das Wort von der bisherigen Forschung als uralisch angesehen wurde) und Korrekturen zu (vor allem im UEW vorgeschlagenen) Etymologien (z.B. verbindet Geisler das Komi-Wort *ilis* 'fern, entfernt' – anders als das UEW – mit dem finnisch-ugrischen Stamm **eðe*; als ururalische Form des udm. Wortes *joreg* 'schmal, eng' rekonstruiert Geisler **järkä*, das UEW dagegen **järə*). Zum Schluß legt Geisler die von ihm skizzierten Lautgesetze und die wichtigsten Ergebnisse seiner Arbeit zusammenfassend dar.

Geislers Untersuchung über die Vokal-Null-Alternation in den permischen Sprachen zeugt von wissenschaftlicher Reife. Seine Analyse reicht weit über den Ausgangspunkt hinaus bis zur Entwicklung der Akzentverhältnisse in den permischen Sprachen. Die synchrone und die diachrone Perspektive laufen parallel, und die Untersuchung liefert neue Erkenntnisse zu beiden Aspekten. Das vorliegende Werk ist ein wichtiger Meilenstein für alle, die sich mit der Phonologie, Morphologie und Wortbildung in den permischen Sprachen beschäftigen, und bringt die Forschung einen großen Schritt voran.

Sirkka Saarinen

Карпова, Л. Л.: Среднечепецкий диалект удмуртского языка. Образцы речи

Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, Ижевск. 2005. 581 о.

A tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején, az udmurt nyelvjárások kutatásának kezdetén készült munkákból még csak meglehetősen vázlatos képe bontakozik ki az udmurt nyelvjárásoknak: az egyes nyelvjárások csak néhány település nyelve alapján rajzolódnak ki, nem világos, mekkora a kiterjedésük, hol húzódnak az izoglosszák. Alapos nyelvföldrajzi kutatások helyett inkább csak „próbaírások”-ról beszélhetünk. Bár a húszas-harmincas években több néprajzi–nyelvjáráskutató expedíció is gyűjtött nyelvjárástani anyagot, ez lényegében a mai napig feldolgozatlan maradt. Az udmurt dialektológiai kutatások az 1970-es évektől lendülnek fel újra, ekkor kezdik részletesen feldolgozni az udmurt nyelvterületet, ekkoriban kezd formálódni az udmurt nyelvjárások mai felosztása. A legjelentősebb szöveggyűjtemények az 1980-as évektől jelennek meg (Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи. Ижевск. 1981; Образцы речи удмуртского языка. Ижевск. 1982; В. К. Кельмаков: Образцы удмуртской речи: Северное наречие и срединные говоры. Ижевск. 1981; Уӧ: Образцы удмуртской речи 2: Срединные говоры. Ижевск. 1990). Az egyes területek nyelvének monografikus feldolgozásai (többségükben disszertációk) általában kéziratban maradtak (egyetlen kivétellel: Т. И. Тепляшина: Язык бесермян. Наука, Москва. 1970), kisebb terjedelmű cikkekben azonban meglehetősen nagy anyag gyűlt össze. Az udmurt nyelvjárásokról való ismeretek monografikus összefoglalása В. К. Кельмаков: Краткий курс удмуртской диалектологии (Ижевск. 1998) című munkája (a továbbiakban КК).

Az udmurt nyelvjárásokat ma három fő nyelvjárási régióra (or. *наречие*, udm. *uloskyl*) szokás osztani: északira (az Udmurt Köztársaság – a továbbiakban UK – északi részén, továbbá szigetszerűen a Kirovi Terület egy részén, az UK-tól északnyugatra), délire (az UK déli részén, továbbá több, egymástól nagy távolságra található nyelvjárásszigeten az UK-tól délre vagy az UK déli részével egy földrajzi szélességen keletre és nyugatra) és beszermánra (az UK északi részén szigetszoportszerűen). Az UK középső részén található nyelvjárások átmenetet képeznek a déli és az északi régió között, nem sorolják őket egyikhez sem, de nem tartják őket számon önálló régióként sem.

Az északi nyelvjárási régiót három nyelvjáráscsoportra (or., udm. *диалект*) szokás osztani: felső-, közép- és alsó-csepcaira (utóbbihoz tartoznak a Kirovi területen beszélt változatok, az előbbi kettő határa nagyjából az UK észak-déli

felezővonalán húzódik). A csoportok a nevüket a Permi területen eredő, az UK északi részét délkelet-északnyugat irányban átszelő, Kirovnál a Vjatkába torkolló Csepca (udm. Csupcsi) folyó mentén való elhelyezkedésük alapján kapták.

Ljudmila Leonyidovna Karpova, bár maga nem erről a területről származik, munkásságát az északi nyelvjárási régiónak, azon belül is a közép-csepcai nyelvjárás csoportnak szentelte. PhD-fokozatát Észtországban, Tartuban szerezte meg a közép-csepcai nyelvjárás csoport fonetikájáról és morfológiájáról szóló disszertációjával, mely 1997-ben *Фонетика и морфология среднечепецкого диалекта удмуртского языка* (a továbbiakban FM) címen meg is jelent és azóta, mint azt a szerző jelen munkájában meg is jegyzi (19), könyvritkasággá vált. Szintaktikai vizsgálatokra az udmurt nyelvjárásban alig van példa, a nyelvjárás lexikai feldolgozását pedig a szerző egy későbbi kötetben szándékozik megtenni (18). Itt kell azt is megjegyezni, hogy az udmurt nyelvjárásban fonetika címszó alatt szokás tárgyalni – az általunk fonetikaiként ismert jelenségek mellett – azt is, amit a nyugati vagy a magyar nyelvészetben inkább vagy kizárólag fonológiaiként szokás megnevezni. Mivel a két terület határa amúgy sem mindig éles, a továbbiakban megmaradok a kötet eredeti szóhasználata mellett. A most megjelent kötet (a pusztán oldalszámmal megadott hivatkozások erre vonatkoznak) elsősorban szöveggyűjtemény, amelyet egy önmagában is viszonylag nagy terjedelmű (közel negyven oldalas) bevezető nyelvtani vázlat egészít ki. Ez utóbbi lényegében az FM erősen (közel negyedére) rövidített változata. A bevezető tartalmazza a Közép-Csepca településtörténetét és a helyi nyelvjárások kutatásának történetét is, a nyelvtani leírásból azonban hely hiányában sajnos kimaradt néhány igen értékes adat, pl. a példaparadigmák.

A nyelvjárás fonetikai és morfológiai tulajdonságait ismertető nyelvtani vázlat alapos és kielégítő, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy szöveggyűjtemény kiegészítésére készült. Csúpn néhány megjegyzést tennék a leírtakkal kapcsolatban. (Mivel a leírás az FM-ből származik, ezek a megjegyzések az FM-re is vonatkoznak.)

1. Az udmurt nyelvjárásról szokás szerint Karpova morfológiai tulajdonságnak tekinti, ha egy-egy kötött morféma hangalakja a nyelvjárások között különbséget mutat, még akkor is, ha a különbség egyébként szabályos hangtani különbségből fakad. Például külön említi, hogy az elativus alakja *-ys*, az egressivusé *-ysen* (65), a jelen idő első és második személyű alakjaiban az *-ysk*-szegmentum jelenik meg (szemben a déli nyelvjárások *-is*, *-isen*, *-isk* alakjaival), holott ez a különbség abból a hangtani változásból ered, hogy az udmurt nyelvterület déli részén és a beszermánban a palatális mássalhangzók előtt kisebb-nagyobb gyakorisággal végbement az *y > i* változás. A fent említett

toldalékokat ez éppen úgy elérhette, mint a szótöveket, véleményem szerint ezeket a különbségeket indokolatlan morfológiai sajátosságokként számon tartani. Hogy mégis ez a szokás alakult ki, az bizonyára annak is köszönhető, hogy bizonyos esetekben a jelenség másképp érinti a töveket, mint a toldalékokat: a beszermánban a változás általában végbement, de a toldalékokban megmaradt (esetleg később, a környező nyelvjárások hatására visszakerült) az *y*.² Különösen szembetűnő azonban, hogy Karpova morfológiai különbségként tartja számon, hogy a más nyelvjárásokban *íske* alakban előforduló, 'azaz, akkor' jelentésű módosítószó a közép-csepcaiban *síke* alakban jelenik meg (79), holott hasonló metatézis egyébként is jellemző a nyelvjárásra (amint azt az 57. oldalon tárgyalja: itt példaként előfordul a *síke* is).

2. Karpova az elízió jelenségét úgy határozza meg, hogy a szóvégi magánhangzó kiesik a következő szó magánhangzója előtt. Három példája közül azonban kettőben mássalhangzó követi a kieső magánhangzót: *taž(y) ik* 'ugyanígy', *tiň(i) ta* 'íme ez', *tiň(i) so* 'íme az' (46–47). Ugyanakkor az apokópa tárgyalásánál (46) azt mondja, hogy a szóvégi *y* és *i* gyakran kiesik palatális mássalhangzó után bizonyos mutató funkciót betöltő szavakban: *taň(i)* 'íme', *tať(i)* 'itt el', *taž(y)* 'így'. Kétségtelen, hogy az elízióként tárgyalt esetekben ugyanerről van szó, ezért nem kell külön elíziós jelenségeket számon tartanunk.

3. A szerző a számjelölésre és az esetragozásra vonatkozó információkat a főnévnel tárgyalja, holott esetragozás tekintetében a leírtak a melléknévre és a számnévre, részben a névmásokra is vonatkoznak. A névmásokra vonatkozó sajátosságokat külön, a névmásoknál tárgyalja. Bár a szerző említi, hogy a többes szám harmadik személyű személyes névmásban accusativusragként a *-ty* jelenik meg (71), a ragozásra vonatkozó adatok elszórtságából adódik, hogy nem szembetűnő: itt a szabályos névszói többesjellel és accusativusraggal van dolgunk (vö. 58, 65), míg az első és második személyű alakok végződései specifikusak. Ezért azonban nem elsősorban a szerzőt kell hibáztatni: az udmurt nyelveírási hagyományra jellemző ez az előnytelen gyakorlat.

4. A melléknév felsőfokára vonatkozó tudnivalókat Karpova a melléknév morfológiai leírásánál adja meg, holott a felsorolt kifejezésekben a felsőfokot segédszók fejezik ki, ráadásul gyakran nem is valódi felsőfokról, csupán a tulajdonság fokozott mértékéről van szó (a *nagyon* szóval alkotott magyar szerkezetekhez hasonlóan). Mivel a morfológia a szavak belső szerkezetével foglalkozik, az ilyen eseteket célszerűbb lenne a szintaxisban, vagy az adott

² Tipográfiai okokból cikkemben a felső nyelvválású centrális *y*-vel, a középső nyelvválású centrális *ö*-vel, a zöngés palatális affrikátát *dž*-vel, a zöngés kakuminális *dž*-vel jelölöm: minden egyéb jelölés megegyezik a Csúcs Sándor Chrestomathia Votiacica (Tankönyvkiadó, Budapest. 1990) c. művében használtakkal.

segédszók körében tárgyalni. Ismét az udmurt nyelvtani hagyomány hatásáról van szó.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy az említett kifogások semmit nem vonnak le a leírás értékéből.

Sajnálatos módon a bevezetőből kimaradt a közép-csepcai nyelvjárásokat a szomszédos nyelvjárásoktól elkülönítő izoglosszák összefoglaló leírása. Mivel ezeket a nyelvjárások osztályozása szempontjából igen fontosnak tartom, és az FM nehezen hozzáférhető, az alábbiakban röviden összefoglalom a legfontosabb sajátosságokat.

A közép- és a felső-csepcai nyelvjárásokat elkülöníti az, hogy a közép-csepcaiban megmaradt az ősudmurt, *a* előtt álló, szókezdő bilabiális réshang; a közép-csepcaiban a toldalékezdő *j* hasonul a tövégi *ń*, *l*, *d*, *t*, *ś*, *ź* palatális mássalhangzókhoz, a palatalizálatlan *n*, *l*, *d*, *t* mássalhangzók pedig palatalizálja és így hasonul hozzájuk; az *i* előtt álló *t* egyes toldalékokban palatalizálódott. A közép-csepcaiban a *d*, *r*, *s* előtt álló szókezdő *u* kiesett; a *v* zöngésíti az előtte álló mássalhangzót, továbbá előfordulnak zöngésülések intervokális helyzetben és szonoránsok mellett is; használatosak az *ń*-elemű helyragok. Ezek a tulajdonságok a felső-csepcaira nem jellemzőek (FM 187).

Karpova szerint a közép- és az alsó-csepcai között csupán egyetlen eltérés van: a közép-csepcaiban az *y*-nek többféle realizációja lehetséges, míg az alsó-csepcaiban csak egy (FM 184, 187). Ez azonban még kevés lenne a két nyelvjárás csoport elkülönítéséhez, hiszen a közép-csepcainak az alsó-csepcaival szomszédos területein az *y*-nek éppen azt a változatát találjuk, amelyet az alsó-csepcaiban (ill. az udmurt nyelvjárások többségében és az irodalmi nyelvben is). Kel'makov (KK 169–171) több, az alsó- és a közép-csepcai közötti különbséget is említ: a többi nyelvjárás szókezdő *kwa*-, *kwi*- kapcsolata helyett az alsó-csepcaiban *kva*-, *kvi*- található (bilabiális helyett labiodentális); az alsó-csepcaiban (szemben a többi udmurt nyelvjárással) a palatális szibilánsok és affrikáták csak enyhén palatalizáltak; míg a tizeseket az udmurt nyelvjárások többségében a *-don*-, *-ton* végződés (Kel'makovnál: szuffixum) jellemzi, addig az alsó csepcaiban a *-das*-, *-tas* (vö. *das* '10'); a középfok jele az alsó-csepcaiban *-džyk*, a többi udmurt nyelvjárásban *-ges*-, *-gem*; az egyidejű határozói igenév képzője az alsó-csepcaiban *-ky*, a közép-csepcaiban *-ku*; a befejezett határozói igenév képzője az alsó-csepcaiban *-čož*, a közép-csepcaiban *-ćčož*.

(Néhány esetben Kel'makov és Karpova adataiban van eltérés: Kel'makov szerint a nyomatékositott személyes névmás többes számú alakjai a felső-csepcaiban *aśme(o)s*, *aśte(o)s*, *aśse(o)s*, a közép-csepcaiban *aćimes*, *aćides*, *aćizes* (vagy *aćymes*, *aćydes*, *aćyzes*) (KK 170). Karpova szerint viszont a közép-csepcaiban az *aśmes*, *aśtes*, *aśses*, ill. az *aćimes*, *aćides*, *aćizes* alakok fordulnak elő (FM 121). Kel'makov szerint a többes számú első és második

személyű személyes névmás accusativusi végződése az alsó-cseppcaiban *-es*, a közép-cseppcaiban *-esty* (KK 170), Karpova szerint a közép-cseppcaiban mindkettő előfordul (FM 119.).

Különösen rejtélyes a közép-cseppcai nyelvjárás déli határa. Az 563. oldalon (FM 189) található vázlatos térkép szerint a közép-cseppcai nyelvjáráscsoporthoz délre eső területek (tkp. a Krasznogorszkoei járás) szintén az északi nyelvjárás régióhoz tartoznak. (Ezt a területet az északi nyelvjárás régióhoz sorolja Keľmakov is, l. KK 42.) Ugyanakkor ez a terület nyilvánvalóan nem tartozik sem a felső- sem az alsó-cseppcai nyelvjáráscsoporthoz (KK 168). Az 564. oldalon (FM 190) található térkép szerint ezen a területen a kilmezsenti nyelvjárások találhatók, de a kilmezsenti nyelvjárásokat hagyományosan a középső nyelvjárások közé szokás sorolni (vö. KK 39).

(Itt kell megemlítenem, hogy a térkép eltér a KK 42–43 osztályozásától abban is, hogy a teljes Sarkani járást az északi nyelvjárás régióhoz sorolja, míg Keľmakovnál a járás déli fele már a középső nyelvjárásokhoz tartozik. A térkép besorolja az udmurt nyelvjárások közé a Votkinszki, Szarapuli, Karakulinói és Kambarkai járások területét is, holott ezeken a területeken nincs eredeti udmurt lakosság – újonnan betelepedett is csak szórványosan, udmurt településeket nem alkotva –, és ezeket a járásokat a KK sem említi. A térkép forrása sajnos nincs megjelölve – talán a szerző alkotása –, az említett jelenségekről magyarázatot nem kapunk.)

A közép-cseppcai nyelvjárás csoport belső tagolásáról az új kötetben csak az 564. oldalon található térkép tájékoztat, ezért fontosnak tartom a felosztás alapját képező sajátosságok összefoglalását (a FM 186–187 alapján): az igealakokban található *tć*, *ddź* fonémakapcsolat realizációja a jukamenszki és a jari nyelvjárásban *ts*, *dz*, a glazovi nyelvjárásban *ćć*, *dźdź* (l. még FM 79); a prolativus *-et'i*, *-yt'i*, *-t'i* ragja mellett a glazovi és a jari járásban a *-yt'*, *-t'*, *-ki* alakváltozatok is előfordulnak, a jukamenszkiből ezek hiányoznak; a glazovi és a jari nyelvjárásban használatos a gyakorító képző megduplázott *-ll'al'la-* alakja, a jukamenszkiiben nem; a jukamenszkiiben több lexémában *e*-t találunk a jari és glazovi *ö* helyén. Eltérnek a nyelvjárások az *y* realizációja szempontjából is: a jari nyelvjárásban az irodalmi nyelvvel megegyezően felső nyelvválású centrális illabiális, a jukamenszkiiben azonban ennél hátrébb és nyíltabban képzett. A glazovi nyelvjárás ebből a szempontból megosztott: a kozsili alnyelvjárásban az *y* realizációja a jukamenszkihez hasonló, a ponyinói nyelvjárásban azonban a két realizáció szabadon váltakozik, és egy köztes változat is előfordul. (A nyíltabb, velárisabb ejtismód (észak-)nyugati határa tehát éles, míg (dél-)keleti határa elmosódó.)

Ez utóbbi jelenség szempontjából különösen értékes adatokkal szolgálnak a most publikált szövegek. A FM három rövid példaszövege alapján (FM 217–

219) úgy tűnik, hogy a ponyinói alnyelvjárásban a három variáció nem váltakozik egymással, egy-egy adatközlőnél (településen?) ugyanis csak a háromféle realizáció egyikével találkozunk. Ugyanakkor Karpova példamanyagában találunk olyan szavakat is, amelyekben két variáns is előfordul ugyanabban a szóban, sőt, elvben az sem zárható ki, hogy ugyanabban a szóban mindhárom variáns előforduljon.

A most megjelent szövegekből – saját felmérésem alapján – úgy tűnik, hogy a ponyinói alnyelvjárásban is az *y*-nek az irodalmi nyelvben is megtalálható változata dominál. Kizárólag ezzel találkozhatunk a következő szövegekben: 1–13, 15–20, 22–27, 30, 32, 36–37, 41–42, 47–48, 51, 60–62, 64–68, 71–80, 85–89, 103, 111–112, 121, 124, 129, 131–132, 135–136, 138, 153–156, 158–161, 163, 167–168, 171, 173–176, 178–183, 185–187, 189. A veláris és nyílt változat a következő szövegekben kizárólagos: 40, 49–50, 52–56, 58–59, 69, 90–93, 95–96, 99, 102, 104–105, 108, 110, 114–116, 118, 122, 125, 128, 130, 134, 162, 190. A kettő közötti átmeneti variáns csak néhány szövegben kizárólagos: 139, 147, 164. Ez utóbbi három szöveg ugyan viszonylag rövid, a többi között viszont hosszú, esetenként több oldalon át húzódó szövegek is vannak. Ha mindemellett figyelembe vesszük, hogy a szövegek szintén jelentős részében az egyik változat nagyon nagy túlsúlyban fordul elő, és egy-egy másikat csak egy-két előfordulás képvisel (a hosszabb szövegek közül ilyen a 14. vagy a 43.), feltételezhetjük, hogy egy-egy beszélőre általában az egyik használata a jellemző. Két allofón nagyobb számban csak kevés szövegben fordul elő (45, 70, 81, 83–84, 94, 97, 98, 107, 120, 126–127, 140–141, 143, 145, 148, 150, 152, 157, 165, 192), arányuk gyakran ezekben a szövegekben sem kiegyenlített. Mind a három allofón csak még kevesebb szövegben fordul elő (106, 123, 144, 166), de ezekben is az egyik változat van túlsúlyban, a másik kettő csak szórványosan jelenik meg.

Természetesen a szöveggyűjtemény tekintélyes terjedelme ellenére sem teszi lehetővé, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le egy-egy település nyelvhasználatáról. Mégis megkíséreltem térképre vetíteni a három allofón előfordulási helyét, és a következő kép rajzolódott ki: az erősen velarizált és nyílt változat a szövegek alapján kizárólagosnak vagy erős túlsúlyban levőnek mutatkozik a Csepca mentén, ill. a Csepca-ba torkolló Pyzep, Varyž és Sepyč alsó folyásánál, ugyanakkor az irodalmival megegyező változat kizárólagos vagy erős túlsúlyban van az Omyť, a Varyž és a Kep felső folyásánál, a Csepctől távolabb eső területen. A változatok keveredése leginkább az alnyelvjárás nyugati határára, Glazovval észak-déli irányba nézve egy vonalban, ill. ettől nyugatra jellemző. Az átmeneti változat kizárólag a Sepyč felső folyásánál, Pusošurban, Otogurtban és különösen Lumpašurban, továbbá kissé keletebbre

Isakovóban fordul elő nagyobb arányban, máshol csak ritka kivételleként jelenik meg.

Már az 565. oldalon található térképet nézve is feltűnik, hogy a veláris-nyílt változat nyilvánvalóan a jukamenszki nyelvjárásból indult ki, ott a beszermán hatására alakult ki. A kozsili alnyelvjárásban feltehetően úgy terjedt el, hogy az Ubyť mentén terjedt északra, és erről a területről ki is szorította a többi változatot. Ezután a Csepca mentén ék alakban kelet felé terjedt: ezen a területen az egyik változat van erős túlsúlyban, míg a Csepctől távol eső területeken az egyes településeken belül is nagy az ingadozás. A változatok harcának történetét érdemes lenne részletesebben kutatni, figyelembe venni a korábbi, mára eltűnt beszermán települések helyzetét, és különösen az egyes változatok presztízsét legalább egy évszázadra visszamenőleg, amennyiben lehetséges.

A kötet legnagyobb részét a szerző másfél évtized alatt (1989–2004) gyűjtött szövegei teszik ki (83–522). A szövegeket cirill alapú fonetikus-fonologikus transzkripcióban közli. (Az udmurt nyelvjárásban hagyománya szerint csak azokat a nem fonologikus fonetikai tulajdonságokat jelölik, amelyeknek nyelvjárás-megkülönböztető szerepük lehet (22).) A szövegek nyelvjárások és települések szerint vannak csoportosítva, minden oldal felső felén az udmurt szöveg, alsó felén az orosz fordítása. A tipográfiai megoldás példásnak mondható: a szöveget és a fordítást vonal választja el, mely minden oldalon ugyanabban a magasságban található. (Sajnos a hasonló oroszországi kiadványok esetében ez nem mindig van így, ezért gyakran kell lapozgatni az eredeti és a fordítás között, ami megnehezíti a szövegekkel való munkát.)

A szövegek tartalmuk szerint meglehetősen sokfélék. Sajnos a szerző nem ad meg külön statisztikát a szövegek jellegéről, de úgy tűnik, különösen az önéletrajzi jellegű elbeszélő szövegek dominálnak. Ezek sokszor tartalmaznak értékes néprajzi (szokásleírások, népi orvoslás) vagy történelmi adatokat (pl. a kolhozosításról vagy a világháborúról). Bár a szerző saját bevallása szerint tudatosan nem gyűjtött folklóranyagot, dalokat viszonylag nagy számban találunk a szövegek között (közülük 13-at kottával is közöl) – igaz, más műfajból (pl. mesékből, közmondásokból, találós kérdésekből) alig közöl anyagot. Véleményem szerint ezt a hátrányt bőven egyensúlyozza az a tény, hogy a szövegek többsége a valódi élő beszédhez áll közel. Sok gyűjteményből éppen az ilyen szövegek hiányoznak.

A közölt szövegek már terjedelmükkel is hatalmas munkáról árulkodnak. A függelékben pontosan meg van adva az adatközlő neve, születési éve és helye, hogy mióta él az adott településen, ill. hogy hány osztályt végzett. Előfordulnak a szöveghez fűzött kommentárok is. Jelölve van a szöveg feljegyzésének időpontja is. Külön lista mutatja, hogy az egyes adatközlőktől mely szövegek származnak.

A szövegek túlnyomó többsége magnetofonról lett lejegyezve. Remélhetőleg a felvételeket archívumban, megfelelő körülmények között őrzik. Ezeket, de legalább egy részüket helyes lenne minél hamarabb digitalizálni és kiadni. Sajnos udmurt nyelvjárási hanganyagot eddig még nem publikált senki, pedig ez elengedhetetlen lenne az udmurt beszéd szupraszegmentális jelenségeinek, a mondatlejtés és a beszéddallam vizsgálatához, vagy eszközfonetikai elemzéshez, és ezen kívül jó szolgálatot tehetne az udmurt nyelvoktatásban is.

A kötet jelentőségét nagyban emeli, hogy kevés ilyen terjedelmű udmurt nyelvjárási szöveggyűjtemény jelent meg, és egy nyelvjáráscsoportot ekkora kötet még sosem reprezentált. Különösen fontos az északi nyelvjárások dokumentálása, ezen a területen ugyanis a fiatalabb generációk rendkívüli sebességgel oroszosodnak el: gyakran a tisztán udmurt falvakban sem beszélnek udmurtul, mivel a szülők oroszul szólnak hozzájuk. Reméljük, hogy a szerző a nyelvjárás szótárát is minél hamarabb publikálja, és kutatásait kiterjeszti más északi nyelvjárásokra is. Nagy szükség lenne arra, hogy más nyelvjárásokról is hasonló terjedelmű kötetek jelenjenek meg – sajnos erre nem igazán látok reményt.

Fejes László

Csúcs, Sándor: Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2005. 410 o.

Dieses Buch ist in mehrerer Hinsicht bemerkenswert: es ist auf Deutsch geschrieben, obwohl doch das Deutsche heutzutage selbst in Deutschland nicht mehr als Wissenschaftssprache hoch im Kurs steht; es beschäftigt sich mit historischer Sprachwissenschaft, obwohl dieser Bereich in den letzten Jahren gegenüber der synchronen und typologischen Sprachwissenschaft stark ins Hintertreffen geraten ist; und es stellt die Rekonstruktion einer Grundsprache in den Mittelpunkt, obwohl dieses Thema gerade in der Finnougristik der letzten Jahre völlig in den Hintergrund gedrängt wurde. Das Buch steht also fest in der besten Tradition der Finnougristik, ohne deshalb altmodisch zu sein: Nicht selten wird ja im englischen Gewande bereits Bekanntes noch einmal neu erfunden (offensichtlich weil man des Deutschen nicht mächtig ist) und die Erkenntnisse der angelsächsisch orientierten Finnougristik sind doch bislang recht bescheiden geblieben.

Das Buch behandelt die permischen Sprachen, zu denen erst jüngst Raija Bartens ihre große Monographie *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys* (= PKRK. 2000) vorgelegt hat. Der Unterschied zu Bartens' Werk besteht in erster Linie darin, daß die synchronen Verhältnisse nur insofern berücksichtigt sind, als sie für die Bearbeitung des Themas notwendig sind. Während PKRK als klassische synchron angelegte Grammatik konzipiert ist, die in separaten Abschnitten die diachronen Verhältnisse skizziert, steht bei Csúcs immer die Frage im Vordergrund, inwieweit das jeweilige Phänomen permisches Erbe ist; entsprechend machen die historischen Ausführungen den Hauptteil des Werkes aus. Auch muß der primär historisch Arbeitende die dialektalen Verhältnisse deutlich stärker im Auge behalten als derjenige, der die Struktur einer Sprache beschreiben will. Daß schließlich bei Csúcs zum Teil unterschiedliche historische Schlußfolgerungen gezogen werden als bei Bartens, ist zu erwarten. Durch diese beiden Arbeiten, aber auch durch die gerade erschienene Dissertation von M. Geisler (*Vokal-Null-Alternation, Synkope und Akzent in den permischen Sprachen*, Wiesbaden 2005) hat die Permistik, lange Jahrzehnte eher ein Stiefkind in der Finnougristik, einen großen Schritt nach vorne getan.

Das Buch gliedert sich in vier Teile, und zwar „Lautsystem“, „Morphologie“ (beide je 140 Seiten lang), „Entwurf einer Satzlehre“ (10 Seiten) und „Der urpermische Wortschatz“ (90 Seiten); vorangestellt ist eine Einleitung, die wichtige Ausführungen zu Csúcs' Methodik enthält. Die beiden großen Kapitel sind traditionell weiter unterteilt (also z. B. Vokalismus der ersten Silbe, Vokalismus der nichtersten Silbe, Konsonantismus usw.); erfreulich ist, daß sowohl der Morphonologie als auch der Ableitungslehre, beide sonst eher im Hintergrund stehend, ein eigenes Kapitel gewidmet ist. Das Wörterverzeichnis, dem eine Gliederung des Wortschatzes nach Sachgruppen vorangestellt ist, stellt im Grunde genommen ein etymologisches Wörterbuch der permischen Sprachen dar, wobei neben dem Beleg der beiden permischen Sprachen auch die rekonstruierte protopermische Form und, sofern einschlägig, auch die ältere finnisch-ugrische oder uralische Grundform angeführt wird.

Das Buch stellt meines Erachtens den ersten Versuch in der Finnougristik dar, eine Zwischengrundsprache zur Gänze, d.h. soweit es mit den zur Verfügung stehenden Methoden möglich ist, zu rekonstruieren. Die bisherige Forschung konzentrierte sich zuvorderst auf die Nennung von Kriterien, mittels derer sich der Ansatz einer Zwischengrundsprache rechtfertigen läßt. Während dies einen minimalen Ausschnitt der rekonstruierten Sprache wiedergibt, strebt Csúcs die Darstellung des gesamten Systems an, was dieses Werk zweifellos zu einem Meilenstein macht. Das Werk geht auch keinem der speziellen Probleme der permischen Sprachen aus dem Weg — als da z. B. wären: Vokalismus, Denasalisierung, Stammbildung, Akkusativ, Suffixreihung (Cx, Px), Deklination

der Personalpronomina und Endung der 2.Sg. — und legt oft genug neue Lösungen vor. Die Darlegung ist dabei zumeist minutiös, die Argumentation sehr detailliert und erfreulicherweise klar und gut verständlich: Es wird also sehr deutlich Rechenschaft abgelegt, warum man diesen oder jenen Ansatz gewählt hat oder eine bestimmte Erklärung für schlagkräftig hält.

Die bisherige Literatur (vor allem PKRK) ist in der Regel eingearbeitet, wird zum Teil in eigenen Kapiteln referiert. Nicht berücksichtigt sind an wichtigeren Arbeiten z. B. Hartmut Katz' „Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen“ (2003), wo sich sowohl zur Rekonstruktion des Lautsystems als auch zum Wortschatz nicht vernachlässigbare Ansichten finden, Sergej Belychs Aufsatz „The Disintegration of the Proto-Permic Community. On the History of Studies“ (FUM 24–25: 29–53), der auf jeden Fall dann zu berücksichtigen ist, wenn man Bereczkis Arbeit über die türkischen Züge in der Struktur des Syrjänischen verwendet, oder Steinitz' Erwiderung auf Itkonen in der 2. Auflage seiner „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus“ (1964), die zwar nicht in das Konzept von Csúcs paßt, die man aber redlicherweise nicht unter den Tisch hätte fallen lassen sollen.

Natürlich hat ein solches Buch auch Schwachpunkte. Gewünscht hätte sich der Rezensent, daß in stärkerem Maße auf die Fremdkontakte (türkisch-syrjänisch? permisch-ungarisch?) eingegangen worden wäre, die gerade mit dem Problem Konverbien, die nur sehr knapp behandelt werden, verknüpft sind; auch auf die Evidentialität, die in diesem Kontext zu erörtern wäre, wird praktisch nicht eingegangen. Nicht überflüssig wäre es auch gewesen, den Abbau der Vokalharmonie zusammengefaßt kurz zu skizzieren (auf sie wird nur lapidar S. 199 verwiesen) oder die Frage zu erörtern, ob die fraglichen Konsonanten wirklich palatalisiert sind oder ob es sich nicht um palatale Laute handelt; die Arbeit von Elena Stadnik (Die Palatalisierung in den Sprachen Europas und Asiens. Tübingen. 2002), wiewohl mit großen Schwächen und Fehlern behaftet, hätte man dabei gut berücksichtigen können.

Der sicher umstrittenste und kontroverseste Teil des Buches sind die Ausführungen zur Methodik im einleitenden und deren Anwendung im lautlichen Teil, primär natürlich im Vokalismus, bekanntlich dem heikelsten Gebiet der permischen Sprachgeschichte. Obwohl Csúcs selbst darauf hinweist, daß die Vertreter der klassischen lautgestzlichen Methode, zu denen Csúcs auch Itkonen rechnet (8; vgl. dagegen die oben erwähnte Entgegnung Steinitz'), die „überzeugendsten Ergebnisse“ (10) erzielt haben, lehnt er diese Methode ab und ersetzt sie durch ein Bündel vor allem typologischer Methoden. Unregelmäßiger Lautwandel, sporadische Lautveränderungen sind für ihn wie zu Grimms, d. h. Vor-Vernerschen, Zeiten Gegebenheiten, für die man keine genaueren Erklärungen zu suchen brauche (8). Als Gründe für ihr Auftreten gibt Csúcs an:

Teleologie von Lautwandel (9; dies spielt im übrigen schon in der Itkonen-Steinitz-Kontroverse eine Rolle, vgl. die Erwiderung von Steinitz), die in Anlehnung an Martinet im Hinblick auf Ökonomie, Kommunikationsbedürfnisse, Aufrechterhaltung von Redundanz wirkt, Natürlichkeit von Lautwandel und das Prinzip der „Unschärferelation“, wonach sich „der gleiche Laut ... zur gleichen Zeit in verschiedene Richtungen entwickeln“ (13) kann, woraus für den Forscher folge: „er braucht nicht um jeden Preis und krampfhaft bestrebt zu sein, die unregelmäßig erscheinenden Fälle zu erklären, statt dessen muss er das Unregelmäßige und das Unerklärliche als organischen und untrennbaren Bestandteil des Regelmäßigen und des Normalen akzeptieren“ (13). Die *lectio difficilior* der klassischen Methode ist damit obsolet. Auch der dort zentrale Erklärungsansatz „Analogie“, deren Wirken sich ja z. B. in der ungarischen Sprachgeschichte so schön und zahlreich beobachten läßt, hat hier ausgedient.

Es versteht sich von selbst, daß eine solche Methode „leicht“ anzuwenden ist – der Forscher selbst legt fest, wo das „Unerklärliche“ beginnt, über das es sich nicht mehr lohnt, weiter nachzudenken. Eine solche Methode ist natürlich sehr arbiträr, denn jeder Forscher wird nach eigenem Kenntnisstand die Grenze unterschiedlich ziehen und nach eigenem Gusto Unregelmäßigkeit und sporadische Lautwandel ansetzen: Darüber dann eine Kontroverse zu führen, ist sinnlos, da es keine objektiven Kriterien mehr gibt. Mit der Arbitrarität hat man also die Möglichkeit aus der Hand gegeben, mit der Rekonstruktion möglichst nahe an die historische Wirklichkeit zu gelangen.

Für die Anwendung dieser Methodik seien einige wenige Beispiele angeführt:

1. Ein wesentlicher Kritikpunkt Csúcs' (59) an den bisherigen Rekonstruktionen des urpermischen Vokalismus der 1. Silbe besteht darin, daß die Vokalsysteme Lytkins, Itkonens und Rédeis vier Öffnungsgrade und zuviel Vokale (bis zu 15) enthalten. Ein Blick in den entsprechenden Abschnitt in Band 2 (Phonology) von Greenbergs *Universals of Human Language* zeigt, daß vier Öffnungsgrade selten sind, aber durchaus in den Sprachen der Welt vorkommen – kein Grund also, ein solches System a priori aus typologischen Gründen zu verwerfen. Was die Menge der Vokale betrifft, so stellt auch das prinzipiell kein Problem dar: Sowohl Itkonen als auch Steinitz gehen davon aus, daß es im Vokalismus der Grundsprache eine Dichotomie gegeben habe, entweder lang/kurz oder volltonig/reduziert. Man könnte nun annehmen, daß sich die langen bzw. volltonigen Vokale qualitativ von den kurzen bzw. reduzierten (oder umgekehrt) weg entwickelten – also so, wie dies bei ungarisch *á/a* und *é/e* der Fall ist. War dieser Stand erreicht, war die Quantität bzw. Volltonigkeit/Reduziertheit redundant und wurde aufgegeben („Quantitäten-kollaps“), was

man ohnehin annehmen muß, legt man eine der beiden Theorien zugrunde. Das Ergebnis war ein qualitativ sehr entwickeltes und ausgeprägtes System, das zur Vereinfachung neigte, die sich ja auch in der Folgezeit, spätestens im Eigenleben, vollzog.

Csúcs dagegen begrenzt von vornherein die Möglichkeiten der Rekonstruktion, ohne daß es dafür empirische Belege gäbe: Meines Erachtens bestimmen die Daten die Rekonstruktion, nicht der Forscher. Das methodische Vorgehen Csúcs' besteht nun darin, daß bestimmte Lautentsprechungen, die die Rekonstruktion eines so entwickelten Systems notwendig machen, mit anderen Kriterien wegdiskutiert werden, um damit die Menge der zu rekonstruierenden Vokale zu reduzieren: z. B. dadurch, daß die heutigen Verhältnisse den Ansatz nicht stützen (49: es gebe heute keine syrjänische Mundart, die ein offenes und ein geschlossenes *e* aufweisen; *mutatis mutandis* 35, 50, 59), daß der Zeichner (Genetz) falsch gehört habe (51), daß es sich um Allophone handle (z. B. 60, 63), daß lautliche Spaltung aufgetreten sei („entsprechend der Unschärferelation meist durch den Zufall bestimmt“, 64; ebenso z. B. 54, 55), daß ein rekonstruierter Vokal ausweislich der Etymologien so selten vorgekommen sein müsse, daß „nicht einmal ausgeschlossen werden [kann], dass es sich dabei um ein aufgrund fehlender Informationen entstandenes theoretisches Konstrukt handelt“ (63), daß die Schreibung der altsyrjänischen Denkmäler möglicherweise falsch gedeutet wurde (49f.) und anderes mehr.

2. Csúcs scheint Lautwandel abzulehnen, wenn sie mehrere Schritte (z. B. „Schließung, Rundung und Zentralisierung“, 61; *mutatis mutandis* 35) erfordern; er selbst betont, daß bei seiner Rekonstruktion des wotjakischen Vokalismus die Entwicklungen „ausnahmslos mit der Veränderung eines einzigen distinktiven Merkmals beschrieben werden“ (39) können. Die Sprachgeschichte ist voll mit Lautentwicklungen nach mehr als einem Parameter: Es ist nur eine Frage der Zeit, und es gibt wohl keine für alle Sprachen der Welt gültige Regel, wie lange eine Entwicklung nach einem Parameter dauern muß. Einfachheit ist kein Kriterium, dem sich alles unterzuordnen hat.

3. Lautwandel dienen bei Csúcs einem höheren Zweck: Die Sprache strebe nach ökonomischen Artikulationsverhältnissen und Aufrechterhaltung sprachlicher Redundanzen (d.h. daß sprachliche Mitteilungen grundsätzlich mehrfach abgesichert sind), die die Erfüllung der Kommunikationsbedürfnisse nicht zuwider laufen dürfen. Meines Erachtens kann man nach der Rekonstruktion, also *a posteriori*, versuchen, aus der Entwicklung eine Ratio herauszulesen, aber nicht *a priori* diese Faktoren zur Richtschnur der Rekonstruktion machen. Csúcs merkt in diesem Kontext an (9): „Es gilt nämlich die Gesetzmäßigkeit, zumindest in der finnisch-ugrischen Lautlehre: je mehr Sprachen oder Dialekte in den Vergleich mit einbezogen werden, desto mehr unterschiedliche Laute

müssten für die Grundsprache theoretisch rekonstruiert werden". Dieser Satz ist nicht wahr, man beachte doch nur die Verhältnisse im Konsonantismus, sondern ausschlaggebend ist, wie Csúcs im sich direkt anschließenden Satz formuliert: „Diese Tendenz ist im Falle der permischen Sprachen deutlich sichtbar: für die heutigen permischen Sprachen ist ein Vokalsystem mit sieben, für beide Sprachen identischen Vokalen charakteristisch, dennoch [sic!] werden aufgrund der Vielfalt der Entsprechungen für das urpermische System von Itkonen und Rédei 11, von Lytkin 14 und von Harms sogar 15 Vokale rekonstruiert" (Hervorhebung E. W.). Ausschlaggebend ist die Zahl der Entsprechungen, wobei diese gerade im Permischen besonders hoch ist. Das Verfahren, die Zahl der Entsprechungen und damit der Rekonstrukte klein zu halten, weil die heutigen Sprachen nur 7 Vokale haben, und damit anzunehmen, daß die zur Debatte stehende Entwicklung dieses Ziel vor Augen hatte (Teleologie!), beruht auf axiomatischen Annahmen, für die es keine Empirie gibt.

Ich bezweifle, daß die Finnougristik mit den Erkenntnissen Csúcs zum permischen Vokalismus einen Schritt nach vorne gekommen ist. Aber als sehr positiv ist anzumerken, daß der Verfasser seine Entscheidungen explizit begründet, so daß der Rezipient immer die Möglichkeit hat, sie nachzuprüfen und ggf. abzulehnen. Auch gibt es Bereiche, für die Csúcs keine Lösung anbieten kann, was ebenfalls deutlich herausgestellt wird. Auch dies kann man nur begrüßen.

Diese Methodik hinterläßt aber im wesentlichen nur im Kapitel über den Vokalismus ihre Spuren. Der Konsonantismus ist bei weitem nicht so kontrovers und hier finden sich in der Tat auch, weil unabhängig von den zitierten methodischen Vorgaben, wirklich neue und überzeugende Erkenntnisse. Als Beispiel sei die Denasalisierung der Konsonantenverbindungen aus Nasal + Klusil oder Affrikate genannt, die ja in der Diskussion über möglichen permischen Einfluß auf das Ungarische eine große Rolle spielt. Rédei hat in diesem Zusammenhang für beide Sprachen unterschiedliche Entwicklungen angesetzt, weil er eine sehr reservierte Position zu diesem gerade in der ungarischen historischen Grammatik vertretenen Standpunkt einnahm. Nach Rédei habe sich im Ungarischen zuerst der Obstruent im Stimmton an den Nasal assimiliert, der anschließend schwand, im Permischen dagegen sei der Nasal zuerst geschwunden und der Obstruent dann von der vokalischen Umgebung im Stimmton angeglichen worden. Csúcs weist nun überzeugend nach, daß dies wie im Ungarischen vonstatten gegangen sei, ohne gezwungen zu sein, damit irgendwelche Einflußnahme des Permischen auf das Ungarische anzusetzen (Parallelentwicklung).

Anzumerken wäre noch, daß sich die Rekonstruktionen an das Uralische etymologische Wörterbuch anlehnen, an dem Csúcs bekanntlich mitgearbeitet hat.

Das Kapitel zur Morphologie ist ebenso lang wie das zum lautlichen Bereich, die historischen Verhältnisse in diesem Bereich sind aber erheblich weniger umstritten als dort. So wird dieser viele Raum dazu verwendet, sehr genau die fraglichen Bereiche zu diskutieren, jedes nominale und verbale Suffix und z. B. jedes Pronomen und jedes Zahlwort in aller Ausführlichkeit auf seine Geschichte hin zu behandeln und dabei immer auch die Forschungsgeschichte, die bislang vorgelegten Deutungen mit einzubauen. Neue Erklärungen werden vorgelegt z. B. für die *j*-Stämme im Syrjänischen (*j* sei Hiatusilger urpermischer Herkunft, der zu einem Teil des Stammes geworden ist; 169), für das syrjänische Personalpronomen der 3Sg *sije* (Rückbildung aus der Akkusativform *sijes*; 228), für die verbalen *al*-Stämme im Syrjänischen (ursprüngliches Frequentativsuffix, das sich zum Präsenszeichen entwickelt habe; 254) oder die Personalendung der 2Sg *-n* (analogisch nach dem Vorbild der 3. Person aus der 2Pl gebildet). Abgesehen von den oben genannten Punkten läßt der Morphologieteil also keine Fragen unbeantwortet.

Die große Ausführlichkeit führt aber gelegentlich zu einer etwas undurchsichtigen Darstellung: So ist dem Rezensenten auch nach mehrmaligen Lesen das Kapitel über die Suffixabfolge Cx-Px und Px-Cx, die beide bekanntlich im Permischen vorkommen, im Hinblick auf seine Entstehung und deren Gründe im Detail nicht klar geworden. Einen Anteil hat dabei auch die Übersetzung, die im lautlichen Kapitel fast einwandfrei, in den übrigen Abschnitten aber zum Teil unklar und deutlich fehlerhaft ist. Einige Beispiele: *gebildeten* statt *abgeleiteten* (164), *zwischen den parallele Formen* statt *parallelen Formen* (172), *R. Bartens, der* statt *R. Bartens, die* (177), *Apokopie* statt *Apokope* (199), *noch nur* statt *nur noch* (205), *kann eine Akkusativwert zugeschrieben werden* statt *ein Akkusativwert* (260), *wir sollen annehmen* statt *wir müssen annehmen* (265), *das Plural* statt *der Plural* (268); dann Sätze offensichtlich mit ungarischer Syntax: *In den meisten verwandten Sprachen "n" im Auslaut der Personalpronomina im Singular kann ein Pronominalsuffix sein* statt ... *Sprachen kann* ... (228); *Wie und warum ist diese syrjänische Endung entstanden, und ob es irgendeine Verbindung zu obugrischen Suffixen mit ähnlicher Form und Funktion hat?* statt z. B. *Hier steht die Frage im Raum, wie* ... (264); ... *kann daraus entstanden sein, durch Anschluss* ... statt *kann durch Anschluss entstanden sein* ... und viele andere mehr. Es ist sehr bedauerlich, daß kein kompetenter Muttersprachler nochmals Korrektur gelesen hat, denn durch solche Übersetzungen wird der Übergang zum Englischen deutlich gefördert.

Der Syntaxteil ist kurz und beschränkt sich nur auf einige wenige Bereiche (z. B. Attribut, Wortfolge, Satzentsprechungen und zusammengesetzte Sätze). Dies ist erwartungsgemäß, verschließt sich doch die Syntax einer ähnlich exakten Rekonstruktion wie der lautliche und morphologische Bereich.

Das Wörterverzeichnis — über etwas Vergleichbares verfügt Bartens' Monographie nicht — enthält die Wörter, die für das Urpermische rekonstruiert werden können, sei es, daß sie sich weiter in eine der früheren Sprachstufen (z. B. finnisch-ugrisch, uralisch) zurückverfolgen lassen oder in urpermischer Zeit entstanden sein müssen; Csúcs gibt 1554 Wörter dieser Art an. Für die Herkunft der 628 Wörter urpermischer Herkunft werden als Quelle angegeben: iranische und wolgabolgarische Lehnwörter, Komposita, Derivativa, Onomatopoeica und als größte Gruppe solche unbekannter Herkunft. Diese verteilen sich vor allem auf folgende Begriffsbereiche: Landwirtschaft und Viehzucht, Handwerk, Gesellschaft und soziale Verhältnisse, Religion und Maßeinheiten. Das Verzeichnis ist alphabetisch nach der wotjakischen Form geordnet, was sehr sinnvoll ist, da man bislang die für wotjakischen Verhältnisse das Register von Lytkins Краткий этимологический словарь коми языка bemühen mußte: es handelt sich also um eine Art kleines etymologisches Wörterbuch des Wotjakischen, das es ja bislang noch nicht gibt.

Will man das Buch abschließend beurteilen, so steht ganz außer Frage, daß es sich um ein wirklich großes Werk handelt, um ein echtes Kompendium zur Sprachgeschichte der permischen Sprachen. Daß es insbesondere im lautlichen Bereich Fragen aufwirft, die noch auf die Beantwortung warten, schmälert nicht seinen Verdienst, sondern liegt in der Natur von Forschung. Sicherlich würde auch nicht der Verfasser annehmen, daß mit diesem Werk die historische Permistik zum Abschluß gekommen ist. Das Buch hat aber alle bisherigen Forschungsergebnisse zum Stoff systematisch zusammengetragen und ihm in der Auseinandersetzung mit ihnen viele neue Erkenntnisse hinzugefügt – man wäre froh, wenn es auch zu anderen Teilbereichen der Finnougristik Vergleichbares auf dem Stand der Zeit gäbe. Dafür gebührt dem Verfasser der Dank seiner Kollegen.

Eberhard Winkler

**Клара Адягаши: Ранние русские заимствования
тюркских языков Волго-камского ареала.
Часть I. Этимологический справочник.**

Studies in Linguistics of the Volga Region, vol. II,
Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2005. 213 o.

Agyagási Klárának, a Debreceni Egyetem docensének könyve az areális nyelvészeti kutatás eredményeit gazdagítja a Volga–Káma-vidék török nyelveibe került orosz jövevényszavak vizsgálatával. Könyvének bibliográfiája arról tanúskodik, hogy több mint húsz éve foglalkozik a Volga mentén élő török népek, elsősorban a csuvas és a tatár orosz kontaktusaival. Az általa elemzett kérdéskör jelentőségéről győznek meg N. Sz. Trubeckoj etnokulturális kapcsolatokat elemző munkái, amelyek az orosz nép és a Volga vidékén élő népek kontaktusaival foglalkoznak. N. Sz. Trubeckoj az orosz kulturális zóna fontos területeként jelöli meg a Volga-medencét, ahol a sokoldalú kölcsönhatások rendszere alakult ki az ott élő törökség, a finnugor népek és az orosz nép között. Mivel Trubeckoj elsősorban a kulturális kölcsönhatásokat elemzi, a nyelvi kontaktusok vizsgálata további fontos adatokat szolgáltat az említett terület népeinek kapcsolatrendszeréről.

A Введение (Bevezető) című fejezetben (13–16) meghatározza kutatásának jellegét, körvonalazza a történeti-összehasonlító módszer alapvető kritériumait. Agyagási Klára munkája két fontos kérdést emel ki, az egyik az orosz nyelv 206 lexikai egységének elemzése a történeti dialektológia szempontjából. E szókincs a csuvas, tatár és a baskír nyelvbe került közvetlen átvétel révén. A másik fő kérdéskört az orosz szavakat kölcsönző török nyelvek történeti fonetikájának és strukturális változásainak bemutatása alkotja. Ennek jelentőségét az adja, hogy a Volga-vidék török népei nem rendelkeztek korai írásbeli emlékekkel. Agyagási Klára történeti áttekintést ad, amely elősegíti a vizsgált areális nyelvi kapcsolatok korának és helyének pontosítását. Könyvében áttekinti az orosz nép történetét a Kijevi Oroszország korai időszakától kezdve az Arany Horda uralmának, majd a függetlenségét kivívó Moszkvai Oroszország bemutatásával az Orosz Birodalom kialakulásán át napjainkig. A történeti áttekintés az orosz kultúra és nyelv fokozatosan erősödő presztízséről, a meghódított népek kultúrájára és nyelvére gyakorolt egyre intenzívebb hatásáról is képet ad.

Agyagási Klára megemlíti, hogy az oroszok és a volgai török népek nyelvi kontaktusa elsődlegesen szóbeli volt. A Volga-medence török népeinek nyelvében megőrződött orosz kölcsönszavak zárványként őrzik az áttelepülés

időszakában használatos orosz nyelv állapotát tükröző sajátosságokat. A vizsgált lexikai elemek arról is ismereteket szolgáltatnak, hogy mely korban vált legintenzívebbé a Volga-Káma-medence népeinek kapcsolata az oroszokkal. A szerző kutatása eredményeként az orosz szavak dialektológiai vizsgálata révén fontos adatokat nyerhetünk az orosz telepések származásáról, s az átvétel korának nyelvvállapotáról.

A szerző utal arra, hogy az adott területen élő török népek orosz jövevényszavait már több kutató is vizsgálta, R. N. Teregulova (Русские заимствования в башкирском языке. Уфа, Башкирское Книжное Изд. 1957) a baskír nyelv, A. J. Gorskov (Роль русского языка в развитии и обогатении чувашской лексики. Чувашское Книжное Изд. 1963) a csuvas, E. M. Ahunžanov (Русские заимствования в татарском языке. Казань, Изд. Казаньского Университета. 1968) a tatár nyelv orosz jövevényszavait elemzte. Az említett művek hiányosságaként azt jelöli meg, hogy a történeti fonetika nem kap helyet elemző munkájukban. A korai orosz kölcsönszavak vizsgálatára nem fordítanak kellő figyelmet az említett kutatók, s csak „forradalom előtti kölcsönszavak” terminussal jelölik őket, s nem utalnak az átvételük időpontjára. A forradalom előtt átvett orosz szókincs gyakran a mai orosz irodalmi nyelvi formában kerül bemutatásra az említett lexikológiai munkákban, így a helyesírás szempontjából is ana-kronisztikus képet mutatnak. Az említett szavak az orosz irodalmi nyelv helyesírási normáit tükrözik, pedig az csak az átvételt követően alakult ki, s hozta létre helyesírási normarendszerét. Agyagási Klára rámutat arra, hogy az orosz szerzők mun-káiban szereplő szókincanyag nem tükrözi kellőképp az átvétel időszakának fonetikai változásait.

A szerző öt jól elkülöníthető kronológiai réteget jelöl meg az átvett szókincanyagban. A lábjegyzetben megmagyarázza a „korai orosz átvétel” és a „kései átvétel” terminusok jelentését (14). Az adott kiegészítő információ fontos, mivel az orosz szavakat átvevő török nyelvekben a 17. század második felétől lényeges fonetikai változások mentek végbe. E fonetikai sajátosságok utalnak az orosz lexikai egységek átvételének időpontjára, mivel nyomon viselik az átvevő nyelvek sajátosságait. A szerző R. I. Avanyeszov (1973) dialektológiai kutatására támaszkodik az orosz nyelvi példák dialektológiai szempontú vizsgálata során. A volgai török nyelvek dialektológiai kérdéseivel kapcsolatban Róna-Tas Andrásnak a bolgár-török nyelvek történeti fonetikáját elemző munkáját (1982) használja forrásul az összehasonlító lexikológiai elemzés. A Теоретическое обоснование и методы исследования (17–38) című, a kutatás módszereit és elméleti alapjait bemutató fejezetben a vizsgált area nyelvi kapcsolatrendszerét mutatja be. A történeti áttekintést az Исторические основы русско-волжско-тюркских языковых контактов (17–32) című egység adja,

melynek címe önmagában is utal a vizsgált area nyelvi kapcsolatainak sokrétűségére, összetettségére. A szerző rámutat, hogy maga az adott területen élő törökség sem egységes, míg a csuvas a bolgár-török ághoz, addig a kazanyi tatár és a baskír a kipszak törökség északi ágához tartozik. További problémaként jelöli meg, hogy a török népek nem őslakosok a Volga és a Káma vidékén, ami a megtelepedésükkel kapcsolatos eltérő elméletek kialakulását eredményezte. A számos összetett kérdés objektív vizsgálata céljából a szerző öt pontban foglalja össze a tudományos igényű kutatás jegyeit. Utal az etnikum és a nyelv történetének eltérő jellegére, amelyet korábban sokáig nem kellő módon határoltak el a kutatók. A különböző tudományágak által feltárt tények konvergens jellegét határozza meg. A nyelvi-kulturális kapcsolatok kialakulásának történeti áttekintését térképekkel is szemlélteti, melyek segítik az összetett kapcsolatrendszer bemutatását. A volga-kámai nyelvi area jellemzőit tárgyaló Характеристика волго-камского языкового ареала fejezetben (32–36) a szerző ismerteti azokat a finnugor-török kapcsolatokat, amelyek meghatározták az oroszral kontaktusba kerülő nyelvek specifikus vonásait. Bereczki Gábor (1983) e területre vonatkozó kutatási eredményeit ismertetve felvázolja a legjellemzőbb vonásokat. A vizsgált areális nyelvészeti kérdéseket L. Campbell (1998), S. G. Thomason és T. Kaufman (1988) és P. Muysken (2000) kutatási eredményeire támaszkodva elemzi. Az említett vélemények elfogadásával a volga-kámai areát mint történeti vonatkozású képződményt jellemzi. Kiemeli a volgai bolgár nyelv jelentőségét, amit az adott terület nyelvi sajátosságainak formálódásában játszott szerepe igazol a tatár hódításig, majd ez a nyelv a 15. századig mint domináns szubsztrátumnyelv funkcionált. Az orosz szó-kincsnek a volga-kámai area nyelveire gyakorolt hatását az Особенности лексического воздействия русского языка на языки волго-камского ареала (37–38) című fejezet vázolja fel. A szerző ismerteti az átvétel módjait, bemutatja az area egyes nyelveibe közvetlen átvétellel került szókincset s a domináns nyelv közvetítésével átvett szavakat. Az oroszból átvett szavak kormeghatározását elősegíti a 13. század után megszűnő szótagharmónia, amely a török nyelvekben mindvégig fennmaradt. A török nyelvek az eltérő fonetikai sajátosságú szavakat a saját törvényszerűségeik szerint alakították át. Épp ezért tekinti a szerző fontosnak a korai orosz átvételek kutatását, a történeti fonetikai aspektusú vizsgálatukat. A történeti összehasonlító és a nyelvföldrajzi módszernek fontos szerepet szán e kutatásban.

Az orosz nyelvből átvett 206 jövevényszót vizsgáló egységhez – mely könyve fő részét alkotja – kapcsolódik a Принципы построения словарных старей (39–42) című tájékoztató jellegű fejezet. E fejezetben a szerző ismerteti a szókincsanyag elrendezési elvét, az elemző munka során felhasznált forrásmunkák szerepét, az elemző munka koncepcióját. A forrásmunkák (Источники.

(43–47) és a szakirodalom jegyzéke (Литература. 49–62) ezt követően kerül bemutatásra, ami az előzetes tájékoztató alapján segíti az olvasó tájékozódását az egyes címszavakat elemző fejezettel való ismerkedés során. A vizsgált nyelvek dialektusait a rövidítések jegyzéke (Принятые сокращения. 63–66) ismerteti, ahol rendszeresen ismerkedhetünk meg az elemző munka során ismertetett dialektológiai sajátosságokkal.

Az Agyagási Klára munkájának gerincét képező etimológiai elemzés (Этимологические словарные статьи. 67–213) a vizsgált area nyelveibe került orosz jövevényszavak vizsgálatát vállalja fel. A korábban ismertetett koncepció következetesen érvényesül az elemző munka során. A volga-kámai törökség nyelveibe került 206 orosz jövevényszónak mind az orosz dialektusaiban való használatáról, mind történeti vonatkozású jellegzetességeiről, mind a befogadó nyelvekbe kerülésének folyamatáról, dialektológiai, szemantikai vonatkozásairól pontos képet nyerhetünk. A szerző munkájának érdeme, hogy nemcsak az adott area török nyelvei, hanem az ottani finnugor nyelvek is helyet kapnak az orosz jövevényszót használó befogadó nyelvek között az elemzés során. Jól szemléltetik az areális kapcsolatrendszer teljességre törekvő bemutatásának igényét a *баня, бочка, безмен, калач, мох, труба* stb. lexikai egységek, melyekben a csuvas, tatár, baskír adatok mellett a cseremis és a mordvin nyelvi adatok is helyet kapnak. A finnugor adatok bekapcsolásával még pontosabb képet kapunk mind az orosz jövevényszavak elterjedésének köréről, mind az area nyelvei között kialakult igen összetett kapcsolatrendszerről. A 206 elemzett adatot Az átvett orosz szavak szemantikai mezői (Семантические группы русских заимствований, 215–216) című egységben is megtalálhatjuk. E csoportosításnak a további etnolingvisztikai kutatás szempontjából van jelentősége, ugyanis képet ad az átvétel korának gazdasági-társadalmi jellegzetességeiről. Elsősorban azon denotátumok (fogalmak) idegen nyelven történő jelölésére volt szükség, amelyek az adott nyelvközösség számára ismeretlenek, illetve más tartalmúak volt.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy Agyagási Klára könyve mind a szlavisztika több területét, mind az areális nyelvészetet, mind a turkológiát, mind a finnugor nyelvtudományt új, fontos adatokkal, újabb összefüggések feltárásával gazdagítja. A bemutatott munka tudományos értékét az önálló kutatási eredmények és a mély, sokoldalú elemzés képviselik, így e könyv a további kutatómunkához fontos forrásmunkául szolgálhat több tudományág művelői számára.

Jelentések Szibériából

Szerkesztette Sipos Mária. Schmidt Éva Könyvtár 1.
MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2005. 171 o.

Új, az obi-ugor nyelvészet iránt érdeklődők számára fontos sorozat indult útjára az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályáról. Mint ahogy az a sorozat nevéből is sejthető, legközelebbi nyelvrokaink nyelvének és kultúrájának kiváló ismerője, a 2002-ben elhunyt Schmidt Éva hagyatékához kapcsolódnak darabjai. A 2005-ben megjelent, „Jelentések Szibériából” című kötet nemcsak nyelvészek, obi-ugristák figyelmére számíthat, hanem a szélesebb olvasóközönségnek is izgalmas élményt ígér.

Folyóiratunk 99. kötetében Csepregi Márta tollából olvashattunk a kutató munkájáról és munkásságáról (Csepregi 2002). Az azóta megjelent megemlékezésekből megtudhatjuk azt is, hogy Schmidt Éva úgy rendelkezett, az általa gyűjtött anyagot 20 évig nem lehet kiadni (pl. Kerecsi 2002). A felbecsülhetetlen értékű hang- és videofelvételek, a hozzájuk készült jegyzetek és lejegyzések fizikai mentése (korszerű adathordozóra való átültetése) jelenleg is folyik a Finnugor Osztályon.

A jelen sorozat részben a majdan megnyíló anyag közzétételét lesz hivatott biztosítani. Az addig hátralévő időben viszont az intézmény szeretné nyilvánossá tenni mindazon dokumentumokat, dolgozatokat, amelyek nem esnek a végrendeleti tilalom alá. Így lát napvilágot még 2006-ban Schmidt Éva szakdolgozata, mely az északi-osztják írásbeliséggel, annak történetével foglalkozik, és később serkáli nyelvtana is.

A kötetet két intézmény, az MTA Néprajzi Kutatóintézete és a Nyelvtudományi Intézet közösen jelentette meg. Megtalálható benne mindazon 1991-től készült – és Schmidt Éva tollából származó – irat, mely a Belojarszkijban működő Folklórarchívumhoz, annak megteremtéséhez, ill. későbbi munkájához kapcsolódik. Az egyszerűségében is tetszetős borítón egy, a kutatónő saját kezével rajzolt térkép részlete látható. A szabadkézzel is pontosan papírra vetett térkép, rajta a kollégáktól és tanítványoktól oly jól ismert apró, jól olvasható betűk nemcsak azokat a helyeket idézik meg, ahol több mint 10 évig élt Schmidt Éva, hanem kicsit a személyiségét is. S valóban, a hivatalos beszámolók sorában is meg-megvillan az a sajátos viszony, amely alkotójukat kötötte a tudományhoz. Egyrészt pontos és óriási tudást, hely- és emberismeretet tükröznek, másrészt eszünkbe juttatják azt a – talán tudományos szlengnek nevezhető – stílust, amely csak Schmidt Évára volt jellemző.

A szerkesztői előszóban Sipos Mária rövid áttekintést ad az obi-ugor népek jelenlegi helyzetéről, megismerteti az olvasót Schmidt Éva életrajzának azon eseményeivel, melyek fontosak lehetnek a kötetet forgatók számára, felhívja a figyelmet a kötetben található azon ismeretekre, melyek elsősorban a mai kutatók, esetleges terepmunkások számára hasznosak, érdekesek. A sorozat és első kötetének keletkezéstörténete mellett ez utóbbi szerkezetéről, a benne foglaltakról is képet kapunk: „A jelentések – amelyek az archívumnak mindig előző évi munkáját írták le –, valamint a Schmidt Éva előző évi teljesítményéről számot adó beszámolóok változás nélkül, kronológiai sorrendben sorakoznak egymás után.” (11).

A kötet első darabja az 1986–1990-es éveket felölelő egyéni munkabeszámoló (13–16). Szerencsés szerkesztői választás volt e négy oldalt fakszimileként megjelentetni. Az írógéppel készült oldalak felidézik azokat az éveket, amikor ilyen formában készült teljesítési jelentéseket kellett készíteniük a kutatóknak és előre sejtetik, hogy milyen anyagok olvasására számíthatunk a következő lapokon. Ezzel szemben kellemes meglepetés, hogy a szigorú pontokba szedett, száraz számadások gyakran egészülnek ki színes kitérőkkel, betétekkel; különböző műfajba tartozó szövegek teszik színessé a szükségszerűen semleges összefoglalókat. „A folklórarchívum alapításának előzményei” (17–40) c. fejezetben a belojarszkiji munkát közvetlenül megelőző idők eseményeiről olvashatunk, lépésről lépésre bemutatva, hogyan szövődött a kapcsolati háló. Azokon a pontokon, ahol az olvasó háttérismeretei feltételezhetően vagy biztosan hiányosak, megkapunk minden olyan információt, melyek a helyzet és az események megértéséhez szükségesek. Megtudhatjuk például, hogy milyen volt az állami vezetés viszonya a medveünnephez régebben és 1985 után, de olvashatunk arról is, hogy kik és milyen előzmények után vesznek részt egy ilyen eseményen. Az első „újkori” medveünnep után az 1990 nyarán Magyarországon tartott folklóreseményekről olvashatunk. A híradás mellett Schmidt Éva eligazít abban is, hogy ezek a rituálék mennyiben felelnek meg a hagyományok előírásainak (19).

A kapcsolatok 1990 telén Hanti-Manszijszkban szövődtek tovább. Az erről szóló hivatalos beszámolóban a számtalan közreműködő ember és szervezet neve, az események pontos időpontjának felsorolása mellett egy újságcikket és ennek részét képező éneket is olvashatunk. A cikk és az ének Schmidt Éva tollából az *Osztják* szó című hetilapban jelent meg kazimi nyelvjárásban (a kötet a szerző fordításában hozza mindkettőt: 22–26). A fejezet további részeiben a gyűjtés lehetőségeiről olvashatunk (hol, milyen személyi és anyagi feltételekkel folyt, folytatható a munka), és a Nemzeti Kultúra Hete juilszki rendezvényeiről. A több mint 10 oldalas leírás – melyet Schmidt Éva Lázár Katalinnal közösen készített – Juilszk község, történelme, lakossága és gazdasági helyzete bemuta-

tása után a 7 x 7 rénszarvas Kazimi istennőnek való feláldozását és az ehhez kapcsolódó medveünnepet írja le igen részletesen (28–40).

A következő nagyobb egység az intézmény alapításáról szól (A Belojarszkiji Északi-osztják Folklórarchívum alapítása 41–52). 1991 májusában, mire hivatalosan is elkezdődött a munka, a Folklórarchívumnak kialakult profilja volt, ezen belül a szellemi néprajz, a folklór és a nyelvészet területén kiemelt kutatási témák is meg lettek határozva. Ezek azok a területek, amelyeken elért eredmények a következő évek beszámolóiban is rendre megjelennek, kiegészülve az aktuális témák, expedíciók leírásával. Az 1991-es jelentés ezek köré a kiemelt kutatási témák köré csoportosul (44–46), valamint kitér az Obi-Ugor Kutató Team munkásságára és három expedícióra, ebből egy a Tremjugán, kettő pedig a Kazim mentére vezetett.

Ahogy telik az idő, a beszámolók egyre inkább egységesek, egyre következetesebben térnek vissza ugyanazok az egységek évről évre. A „sematizálódásnak” egyszerű oka volt: az idők során egyre nagyobb teret kapott egy kutató életében is a számítógéppel végzett munka, azaz az évről évre ismételendő jelentések megírása is egyszerűbbé vált az előző sémák felhasználásával (erre a jelenségre a szerkesztő is felhívja a figyelmünket az előszóban 11). A kötet hátralévő részében alapvetően kétfajta dokumentum jelenik meg: a „Munka-beszámoló” címet viselő tömör, pontokba szedett adathalmaz, ezeket 1997 és 1998 kivételével minden évből megtaláljuk, míg a „Jelentés” kezdetűek olvasmányosabbak, többször melléklettel is kiegészülnek, de nem minden év anyagában találhatók meg. Az 1994-es évi jelentésben például „Az osztják nemzeti mozgalom és tudomány”-ról ad számot, élénk képet rajzolva az obi-ugor autonómia kezdeteitől az areában megtalálható gazdasági, tudományos és szellemi viszonyokról (64–65). Ugyanezen évben az archívum intézményi kapcsolatait bemutatandó Schmidt Éva sort kerít a nemzetiségi iskolák helyzetének leírására. Csak egy rövid idézet a helyzet szemléltetésére: „Anyanyelven előadott tantárgyak az előkészítő és alsó osztályokban vannak, kidolgozás alatt áll az anyanyelv és bizonyos népismereti tárgyak 8. osztályig való oktatása” (67). Nem csak az állami oktatásról szól, hanem részletesen bemutatja az archívumban folyó kutató-, ill. dokumentátorképzést is, külön részt szentelve a belső és a külsős munkatársak oktatásának. Ebben az évben született a „A XIX. században lejegyzett kultikus szövegek átdolgozása” c. rész is, melyből megtudjuk, hogy a Reguly és Pápay által gyűjtött anyagok cirill betűs átdolgozása és részletes magyarázó jegyzetekkel való ellátása volt az elsődleges célja annak, hogy Berjozovban, ill. Szalehárdban mellékszerződéseket kötöttek (76–77).

Az 1995-ös jelentés az eddigiekhez hasonlóan a gazdasági helyzet vázolásával kezdődik, azzal a különbséggel, hogy ebben az előzőekhez mérten sokkal tragikusabb kép rajzolódik ki. Ebben az évben már nemcsak a belojarszkiji,

hanem a berjozovi, varjogáni, hanti-manszijszki archívumról is olvashatunk – bár mindegyiküket anyagi bizonytalanság jellemzi, csakúgy, mint a Ljantorban alapítandó újabb munkahelyet –, és egy magánarchívum létrejötte is körvonalazódik már. A területen lévő archívumok szervezési és módszertani irányítását Schmidt Éva mellett Tyimofej Moldanov végzi, biztosítva az egységességet. Ehhez az évhez kapcsolódik a „Melléklet az obi-ugor szellemiségről” (94–98). Ebben a szellemi kultúra szerveződéséről, a hozzá kapcsolódó „területi energetikáról”, ezek egymáshoz és a civilizációhoz való viszonyáról alkothatunk képet. Megismerkedhetünk az „Arvisura jelenség” rövid történetével és Schmidt Évának erről alkotott nézeteivel is. Ebben is felismerni véli az etnikus újjászületés lehetőségét, melynek „Feladata: az új obi-ugor kultúrvariáns kialakítása a hagyományos «természeti» kultúra és a civilizáció összehangolásával” (96). Ezt a részt kétségkívül – a beszámoló hivatalos stílusától elütve – némileg átlengi a misztikum.

A kötet hátralévő részében a „Jelentések” is ugyanazokat az egységeket tartalmazza évről évre, mindig aktuális információkat hozva, de melléklet már nem tartozik hozzájuk. A beszámolókból egyre gyakrabban tűnnek fel táblázatok arról, hogy hol, hány óra videó- és audiófelvétel készült, l. 155, 156, 163, 169 oldalakon.

A 2002. évi munkaterv – a következő évek programjára vonatkozóan – az egyetlen, amelyben a kötet szerkesztője megtartotta a Schmidt Éva által használt eredeti tipográfiát: vastagon szedve, dőlt betűkkel, aláhúzva olvashatunk egyetlen mondatot: „Kérem feltétlenül támogatni a meghosszabbítást!”

Az 1992-es jelentésben és még számos helyen a gyűjtött anyagról szóló híradás mellett szerepel a jelentés írójának a kiadásra, megjelentetésre vonatkozó megjegyzése is, pl. hogy melyik részt milyen gyorsan lehetne a szélesebb publikum elé tárni: „A videós folklór felvételek..., egyéni portréfilmek ..., valamint a folklór együttesek szinte teljes repertoárja oktatófilm minőségben készülnek az osztják iskolák (és esetleg magyar egyetemek) számára kb. hat óra terjedelemben.” (56).

Bár Schmidt Éva maga már nem vehet részt az irányítása alatt gyűjtött anyag rendszerezésében, visszatartásában, hatása kitörölhetetlen az obi-ugorok, különösen az osztják nép történelméből. Nemcsak az archívum léte, de a tudományos feldolgozásra váró anyagok is biztosítják az általa megkezdett út folytatását, melynek egyik alappillére a róla elnevezett sorozat is.

Oszkó Beatrix

Irodalom

- Csepregi Márta (2002), Schmidt Éva 1948–2002. NyK 99: 309–318.
Kerecsi Ágnes (2002), Búcsú Schmidt Évától. Finnugor Világ 7/3: 4–6.

Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban

A Magyarságkutatás könyvtára XXVIII. Teleki László Alapítvány, Budapest. 2006. 317 o.

Pusztay János könyve látteleket a 21. század Oroszországának kisebbségi létben tengődő uráli népeiről, eredeti életformájuk lassú eltűnéséről, életterük beszűküléséről, létszámuk csökkenéséről, anyanyelvük sorvadásáról. A szerző a kívülálló tudós szenvtelenségével – ugyanakkor mély átérzéssel – tárja elének a kíméletlen diagnózist. Nem kendőzi el a valóságot, nem esik a „rokonainkról csak szépet és jót” csapdájába, hanem az okokat tárgyilagosan elemezve mutatja be, hogyan és miért jutott a kihalás szélére jó néhány uráli nyelv. Az okok között természetesen vannak jól ismert külső, objektív tényezők is (orosz elnyomás, vegyes házasságok hatása stb.), de egyúttal kíméletlenül előszámolja azokat a jelenségeket is, amelyekről e népek többé-kevésbé maguk tehetnek: etnikai nihilizmus, passzivitás, beletörődés, alkoholizmus, öngyilkosságok, egészségtelen testi-lelki életvitel. A könyv vége felé azért felcsillantja a szebb jövő ígérését: ha az utolsó fejezet programpontjai (vagy legalább azok egy része) megvalósulna, sokkal optimistábban láthatnánk hányatott sorsú nyelvrokonaink következő évtizedeit.

Pusztay János az oroszországi uráli népek nyelvpolitikai kérdéseinek egyik legjelentősebb szakértője, konferenciák előadója és szervezője. Évek óta fáradhatatlanul járja Szibériát és a Volga-vidéket, figyel és anyagot gyűjt. Szakértője az Európa Tanácsnak, nemrég az észti Katrin Saks EP-képviselővel együtt nyújtott be jelentést e témában. E könyve a Finnugor Népek IV. Világkongresszusán (Tallinn, 2004) tartott, finnugor körökben nagy érdeklődést kiváltó plenáris előadásának átdolgozott, kibővített változata.

Az első fejezet (A kisebbségi kérdés folklorizálása: a politikai/közigazgatási keretrendszer és annak tervezett átalakítása) elején a szerző áttekinti, hogy az egyes uráli népek a róluk elnevezett közigazgatási egységek lakosságának hány százalékát teszik ki. Az áttekintés adatgazdag, Pusztay igyekezett összegyűjteni az egyes népekről hozzáférhető/létező forrásokat. Ebből adódóan azonban a táblázatok kissé heterogének, a mordvinokról az első adatok a 18. századból valók, a marikról, komikról és udmurtokról a 20. század 20-as éveiből közli az első adatokat, az obi-ugorokról az 1950-es, a nyenyeccekről az 1970-es évekből bukkannak fel számok, míg a karjalaiak első adatai az 1989-es népszámláláshoz köthetők. Az természetes, hogy a különféle források nem adnak egységes képet, de talán egy áttekintő táblázatot érdemes lett volna közreadni, legalább a legfrissebb (2002-es) adatok alapján. Eszerint a legjobb helyzetben a komi-

permjások voltak (a körzet lakosságának 59%-át ők adták), őket a marik (42,9), mordvinok (31,9), udmurtok (31) és komik (25,2) követték. Aggasztó a karjalaiak helyzete (9,2), s reménytelennek tűnnek a hantik (1,2) és manysik (0,7) kilátásai. A nyenyeczek közül a legjobb helyzetben a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzet lakói vannak (7,7), őket a jamalföldiek (5,2) követik, míg az Arhangelszk megyében élők csak 0,6%-át teszik ki az ottani népességnek. Persze – s ezt talán többször, erősebben lehetett volna hangsúlyozni a kötetben – ezek az adatok viszonylagosak, hiszen sem a régi, sem a mai népszámlálási adatok nem tükrözik pontosan az etnikai hovatartozást (felülről irányított, az elvárt adatokat eredményező összeírások, a vegyes házasságok gyerekeinek hovatartozási bizonytalansága, az ún. „megélhetési kisebbségek” kérdése stb.).

Aggasztó képet fest a jövőről Pusztay a közigazgatási rendszer átalakítása kapcsán: a legutóbbi javaslat mindössze hét területre osztaná Oroszországot, ami azzal járna, hogy a szovjet időkben létrehozott, az etnikumok létezését többé-kevésbé mégiscsak elismerő nemzeti köztársaságok, autonóm területek, körzetek stb. megszüntetésével az egyes kisebbségek eddigi nyelvi-politikai jogai is elenyésznének. Ennek első jelét már tapasztalhatjuk: 2005-ben a Komi-Permjak Autonóm Körzetet beolvasztották az ún. Permi tájba (jó lenne a *táj* helyett valami más terminust találni a *kraj* magyarítására!), ezáltal az eddig viszonylagos egységben élő permjások helyzete meggyengülni látszik. Még elgondolni is rossz, milyen helyzet állna elő, ha a Komi Köztársaság Arhangelszk, Vologda és Kirov megyékkel kerülne egybe, a volgai finnugor és törökségi köztársaságok egy fortyogó Volga-vidéki masszába olvadnának bele, a Hanti-Manysi AK pedig a Tyumenyi táj része lenne (16, 20). Az oroszok gondolatmenete szerint a titulás köztársaságokban élő oroszok hátrányos helyzetben vannak az őslakossággal szemben, ezt pedig orvosolni kell (22).

E fejezet negyedik alpontjában Pusztay az oroszosítás történetét és jellemvonásait foglalja össze röviden, a lenini nemzetiségi politikától, a múlt század húszas éveinek viszonylagos jó helyzetétől kezdve a harmincas évek szörnyű eseményein (mari föderalisták, SzOFIN-ügy) át a mai helyzetig. Ez az áttekintés kicsit vázlatosra sikeredett, a mordvinok elmúlt 300 évének elnyomástörténete minden bizonnyal többet érdemelne 26 sornál, s az udmurtok ügyét sem érdemes tíz sorban elintézni (persze, ezek a kérdések később még többször előkerülnek).

A könyv második fejezete (Úton a megsemmisülés felé: a demográfiai helyzet) véleményem szerintem inkább nyitófejezet lehetett volna. Sőt, megkockáztatom, az első két fejezetet kicsit szigorúbb szerkesztési elvekkel, kicsit határozottabb rostálással akár egybe is lehetett volna olvasztani – ezt maga a szerző is érzi, hiszen például az udmurtok kapcsán egész egyszerűen visszaautal az 1.1.6. pontra (53).

A fejezet elején Pusztay jól érzékelteti, milyen reménytelen a szovjet/ orosz nemzetiségi politikában bármiféle logikus rendet keresni. A nemzetiségek száma (és persze státusa) időről-időre az éppen aktuális politikai igények szerint változott: 1926-ban 190 etnikai közösségről beszéltek, ez 1939-re 62-re csökkent, de 1959-ben visszakapaszkodott száz fölé. 1994-ben 143 nemzetiségről (etnikai közösségről) tudtak hivatalosan, 2002-ben viszont 374 etnonima szerepelt a népszámlálási adatokban (bármit is jelentsen itt ez a kifejezés). Természetesen ezek az adatok is viszonylagosak, s a hatalom kénye-kedve szerint variálhatók–értelmezhetők: a jól ismert mordvin/erza/moksa fel- és megoszlás mellett a 2002-es adatokban a beszermánok önálló etnikumként szerepelnek, a vótok két, a vepszék három (vepsze, csuhar, csud) néven is felbukkannak stb. (44).

Pusztay könyvének e fejezetében (45) teszi közzé az uráli népek lélekszámának táblázatba foglalt adatait (megismétlem: ezt talán korábban is meg lehetett volna tenni), s áttekinti a változásokat 1926-tól napjainkig. Az adatsorokból számos tanulság olvasható ki. A legutóbbi összeírás (1989) óta az oroszországi uráliak összlétszáma 3,122 millióról 2 693 000-re esett vissza, ez 13,7%-os csökkenés (számomra mindig furcsán fest, ha egy népszámlálási adatsort nem kerekítve adunk közre; annak esélye, hogy a manysik valóban – és ebben a pillanatban is – 11 432-en vannak, nem túl sok; a kerekítés hangsúlyozná az ilyesféle adatok tájékoztató jellegét). Ez még annak fényében is baj, hogy tudjuk, az Orosz Föderáció összlakossága is jelentősen csökkent (145,2 millióról 143,4-re) (44). A legnagyobb veszteséget a nganaszanok (35%), a vepszék (33%), a karjalaiak (26%) és a mordvinok (21%) könyvelhetik el. (Jó lett volna itt legalább utalni az anyanyelvhasználatról foglalkozó 4. fejezetre, hiszen a pusztai létszámadatoknál lényegesebbek, vajon hányan – és melyik korosztály tagjai – beszélnek még az anyanyelvüket.) Öröndöses viszont a manysik (38%), hantik (30%) és nyenyeczek (21%) létszámgyarapodása – még akkor is, ha élünk a gyanúperrel, itt nem feltétlenül arról van szó, hogy hirtelen ennyivel több manysi stb. született...

Bármennyire is viszonylagosak ezek az adatok, 1926-tól napjainkig bizonyos tendenciák mégis világosan kirajzolódnak: a mordvinok létszáma az elmúlt hét census során állandóan csökkent (1,335 millióról „indulva” ma már csak 843 ezren vannak, ez 37%-os visszaesés 76 év alatt!); szintén elkeserítő a karjalaiak helyzete (248 000 > 93 000); s szinte már csak múlt időben lehet beszélni az izsórokról (17 000 > 300). A másik oldal pozitív tendenciái: a nyenyeczek (18 ezer > 41 ezer), a manysik (5800 > 11 400), és a szölkupok (1600 > 4200) létszámának gyarapodása.

Pusztay eljátszik a gondolattal, mi lenne 2093-ban, ha az elmúlt két népszámlálás (1989 és 2002) között megfigyelt tendenciák állandósulnának (46). Ötletnek jó, de egy ilyen igényes könyvben táblázatszerűen közreadni kissé

komolytalannak tűnik. Az már valóban a futurológia tárgykörébe tartozik, hogy száz év múlva tényleg több hanti lesz-e, mint mordvin, több manysi fog-e élni, mint komi, létezni fog-e még akkor néhány vepsze és nganaszan stb. Amit viszont feltétlenül ki kell olvasnunk az adatokból: ha a népességfogyás ilyen ütemben folytatódik, száz év múlva a jelenlegi 2,6 milliós (oroszországi) uráli népesség valóban 1,5 millióra csökkenhet. Sőt...

A fejezet második részében a szerző az egyes finnugor népek demográfiai helyzetét mutatja be részletesen. Ezt az egységet feleslegesnek tartom: részben szólt már róla az első fejezetben, másrészt pedig sokszor csak az összefoglaló táblázat adatait ismétli meg. Megismétlem: talán célszerű lett volna az első két fejezetet egybegyűmni!

A kötet harmadik fejezete (Etnikai környezetszennyezés: az ökológiai helyzet hatása) borúlátó képet mutat az uráli népek jövőjéről. Borúlátó a kép, de sajnos, megalapozottan az. Pusztay a két volgai és a két permi köztársaság halálozási adatait elemezve arra a következtetésre jut, hogy az őslakos népek fogyásának egyik legfőbb oka életmódjuk: a rossz fizikai állapotuk és a katasztrofális pszichikai kondíciójuk együttesen odavezet, hogy pl. a komi férfiak 56%-a 60 éves kora előtt eltávozik az élők sorából, ill., „a munkaképes korú férfiak több mint fele alkoholmérgezésben, gyilkosságtól vagy öngyilkosságban hal meg” (58). A mordvinok öngyilkossági rátája néhány éve 34,7 volt, míg az oroszországi átlag „csak” 18,5. Megdöbbentő adatok.

Pusztay részletesen szól a magas halandóság legfőbb okairól (a reménytelen élethelyzetből adódó depresszió, az ezt kísérő alkoholizmus, az eredeti élettér zsugorodása), de itt talán még részletesebben taglalhatta volna a szibériai népeket sújtó környezetszennyezési gondokat.

E fejezettel egy szerkezeti gondom van: véleményem szerint nem itt van a helye, ugyanis a demográfiai helyzettel foglalkozó második fejezetet inkább a hozzá szorosabban kötődő anyanyelv-használati egységnek kellene követni.

A kötet egyik legfontosabb fejezete éppen ez, az anyanyelvvel foglalkozó egység (Identitáshordozó vagy nyűg? – az anyanyelv). A szerző körüljárja az anyanyelv és nemzetiség összefüggésének kérdését. A statisztikai adatok látszatra kedvezőek: a marik háromnegyede, a komik 80%-a, az udmurtok 72%-a tartja a nyelvet a legfőbb identitáshordozónak (sajnos, itt a mordvinokról nem olvashatunk adatokat, pedig az árulkodó lenne...). A nyelvhalás taglalása (71–73) kissé elnagyoltnak tűnik, e fontos kérdés érdemelhetett volna kicsit nagyobb figyelmet is.

Lehangoló azonban az egyes demográfiai csoportok anyanyelvhasználatának adatai. A 14 év alattiak közül a karjalaiaknak mindössze 11%-a vállalta anyanyelvét, a komi 18–34 éveseknél ez az arány 14%. Ez az alfejezet rendkívül

adatgazdag, ám itt is heterogén adatsorok kerülnek egymás mellé. Jó lett volna, ha összefoglaló táblázattal és értékeléssel zárta volna e részt a szerző.

Az oroszországi statisztikai adatok viszonylagosságát jól mutatja az anyanyelvtudással kapcsolatos adatsor (93): a körülmények ismeretében eléggé meglepőnek tűnik, hogy a mordvinok közel 73%-a beszéli anyanyelvét. E tekintetben nem olyan rossz az uráliek helyzete: tíz nép adatai 50–70% között mozognak, csak a hantik (47,3%), kolai lappok (39,5%), szölkupok (38,6%) és manysik (24%) maradnak e lélektani határ alatt. Pusztay ismét futurológiai fejtegetésekbe bocsátkozik, de itt a korábbinál is jobban kiviláglik a helyzet képtelensége: ha a mai tendenciákat extrapolálnánk 2093-ra, akkor azt kapnánk, hogy egyrészt minden mordvin és (a korábban közreadott hasonló szellemiségű táblázat szerint majdnem kihaló) karjalai beszélné anyanyelvét, tőlük alig maradnának le a permjakok és komik, másrészt viszont teljesen elvesztené nyelvét az egyébként óriásira duzzadó hanti és manysi népesség (94).

Úgy érzem, Pusztay ebben a fejezetben néhány lehetőséget kihasználatlanul hagyott, részletesebben is szólhatott volna olyan, általa csak épphogy felvillantott problémákról, mint az aktív kétnyelvűség és a csoportos félnyelvűség.

A mű talán leginkább adatgazdag, legjobban kidolgozott része az ötödik fejezet (Nyelvével hal a nemzet: nyelvi jogok, kisebbségi emberi jogok). Pusztay e területen otthonosan mozog, biztosan idézi a különböző dokumentumokat, keretgegyzményeket.

A Fishman-féle skálát (98) korábban, a karjalai nyelv kapcsán is bemutatja, elég lett volna egyszer közreadni; esetleg ezt vezérfonálként használva lehetett volna bemutatni az egyes nyelvek jogi státusát. Pusztay részletesen ábrázolja a finnugor köztársaságok küzdelmét az államnyelvi státus eléréséért: a két volgai nyelv esetében az 1920-as évektől napjainkig, míg a permiek esetében az elmúlt 15 esztendő történéseit tekinti át. A barcelonai nyilatkozat megvalósulását (ill. meg nem valósulását) nem kellett volna külön részben taglalni, hanem be lehetett volna építeni az egyes nyelveket áttekintő egységbe.

A 6. fejezet az anyanyelvhasználattal szorosan összefüggő kérdésről, az iskoláról szól (talán egy fejezettel előrébb is kerülhetett volna). Általános jelenség, hogy az anyanyelvi oktatás csak az általános iskola alapszintjén folyik, s ahogy halad előre a diák, úgy kerül előtérbe az orosz nyelv. A helyzet már-már feloldhatatlanul paradox: minél tanultabb valaki, annál inkább kötődik az orosz nyelvhez, s annál kevésbé fogja anyanyelvét használni mondjuk a jogi, orvosi vagy éppen fizikai ismeretanyag megtanulására-átadására. Ezáltal az anyanyelv használati köre erősen beszűkül, s másodrendűvé válik. Ezen a helyzeten kicsit enyhít, de az ideálistól még így is távol áll, hogy a felsőfokú képzésben legalább az ún. nemzeti tárgyakat lehet anyanyelven tanulni. Nem valószínű, hogy az ún. nemzetiségi iskolák létrehozása gyökeresen javítana a helyzeten...

Pusztay részletesen elemzi az iskolai oktatás helyzetét, bemutatja a különböző szociológiai vizsgálatokat, felméréseket. Rendkívül adatgazdag áttekintése kitér az anyanyelvi oktatásban résztvevők létszámára, az egyetemi tanszékek helyzetére és a tankönyvkiadásra is. Konkluzióként élhetünk egyik megállapításával: „Kevés a modern szemléletű nyelvkönyv és egyéb oktatási segédeszköz...” (130). Itt talán hivatkozhatott volna Bátori István 1980-ban megjelent művére is (Russen und Finnougrier. Kontakt der Völker und Kontakt der Sprachen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 13. Otto Harrassowitz, Wiesbaden).

Statisztikai adatai világosan mutatják, hogy nagymértékben csökken az iskolák és a tanulók száma: a mordvin diákok létszáma az elmúlt öt évben ezer fővel lett kevesebb (133), s hasonló a visszaesés a marik körében is (139).

A 7. fejezet címe (Patyomkin falu – a kultúra) önmagáért beszél. A szerző rendkívül részletesen tárja eléink az egyes köztársaságok kulturális életének számadatait – és ami mögöttük van. Ha pusztán a számokat nézzük, azt hihetnénk, hogy (majdnem) minden rendben van: vannak színházak, működik a könyvkiadás, sugároz a helyi tévé és rádió. Azonban ha Pusztay segítségével a száraz adatok mögé kukkantunk, teljesen más kép rajzolódik ki. Karjalában azt sem lehet eldönteni, van-e karjalai nyelvű színházi élet, a mordvinoknál egyedül a Torama a „húzónev”, Joskar-Olában eloroszosítják a Sketan Színházat és akkor még nem is szóltunk az orosz esztrád mindent magába szippantó hatásáról...

A könyvkiadásról közölt adatokat nézegetve meglepő információkra bukkanhatunk. Mordvinföldön a negyvenes években évente több mint száz könyvet adtak ki, mára ez a szám tizenöt-húszra zuhant vissza; az udmurtoknál az utóbbi években az átlagszám mindössze 16,5 és így tovább...

Pusztay adatait összegezve: a vizsgálatba bevont népek (mari, udmurt, komi, mordvin, karjalai, nyenyec, hanti és manysi) népek nyelvén jelenleg 53 különböző folyóirat/újság jelenik meg, összesen 102 600 példányban. Ez azt jelenti, hogy minden 25 000 „urálira” jut egy példány! A legtöbb újság Mariföldön és Udmurtiában lát napvilágot (15 és 10), a legkevesebbel a nyenyeceknek (3) és az obi-ugoroknak (2) kell beérniük. Külön kutatást érdemel az újságok nyelvezete (vö. Sipos Mária cikkét a hanti újságírásról a Folia Uralica Debreceniensia 13. számában).

A 8. fejezet (A többség kegyelemkenyerén? – a diaszpóra) még tovább árnyalja-feketíti az eddig sem túl rózsás képet az uráli népek jelenéről és jövőjéről. Köztudott, hogy legrosszabb helyzetben a mordvinok vannak, hiszen csak mintegy harmaduk él a róluk elnevezett köztársaságban. Pusztay adatai alapján őket a marik követik (51,7%). Jobb a karjalaiak (70,3%) és az udmurtok (72,3%) helyzete, s e szempontból egész jól állnak a komik (87,4%).

Pusztay megállapítása szerint (179) „a diaszpórában élő kisebbségek nemzeti/etnikai öntudata gyakran erősebb a saját köztársaságban élőkénél”. Ezt a népesség fogyásának számadatai is mutatják: 1970 és 2002 között az egyes finnugor népek létszáma „otthon és idegenben” egyező ütemben csökkent, azaz a diaszpórában élők fogyása nem gyorsult fel a mostoha nyelvi-politikai körülmények ellenére sem.

Talán ebben a fejezetben sikerült az adatokat a legjobban „homogenizálni”, az ugyanazon évekből származó, ugyanazon elvek szerint elrendezett adat-sorokat így lényegesen könnyebb összevetni. (Ugyanakkor a 184. oldalon a marik adatai feleslegesen, a következő oldalon ugyanazon számok szépen táblázatba vannak foglalva.) Külön „csemege” a baskíriai helyzet részletes bemutatása.

A 9. fejezet (Újjáélesztés a klinikai halálból – a nyelvi tervezés) kulcsmotívuma: a nyelv fennmaradásának legfőbb záloga az élet minden területén használható nyelvváltozat megteremtése. E téren az oroszországi finnugorok igencsak rossz helyzetben vannak: ezek a nyelvek családi-hétköznapi funkciójukat betöltik ugyan, de sem a szépirodalom (tágabban a kultúra), főként pedig a közigazgatás és a tudomány területén nem tudnak versenyre kelni az oroszsal. Így ezeknek a nyelveknek a presztízse gyors ütemben csökken, ami oda vezet, hogy a fiatalabb generáció nem szívesen tanulja-alkalmazza apái, nagyapái „csökkentett használati értékű” nyelvét. De még ha használná is, lehetőségei korlátozottak, hiszen egyrészt az iskolai oktatásban sem kap elegendő teret az etnikumok nyelve, másrészt pedig megfelelő szakterminológia híján nehéz feladatnak tűnik a komi, mordvin stb. nyelvű jogi vagy éppen orvosi könyvek használata.

A szaknyelvek megteremtésének igénye 1990 óta erősödni látszik – a 20. század kisebbségi létéről sok mindent elárul például a mordvin nyelvtervezés „történelme”, a kérdéssel foglalkozó nyelvészeti konferenciák időpontjai: 1933, 1934, 1938, majd tudományos ülésszak 1952-ben, ezt követően pedig 1993-ban... (226–228). Mostanában, ha lassan csordogálva is, de napvilágot látnak a különböző szakterületek kifejezéstartói; a feladat nagyságát jól szemlélteti, hogy Matti Erelt számításai szerint a kilencvenes években a tudatos nyelvtervezés egyik kiemelkedően teljesítő helyén, Észtországban mintegy 160 terminológiai szótár és szójegyzék jelent meg (220). Pusztay sorra veszi a nyelv gazdagításának különféle eljárásait: új szavak alkotását szóképzéssel és összetétellel, régi szavak felelevenítését, nyelvjárási szavak beemelését, tükörfordításokat, közsavak terminologizációját, jelentésbővülést – mindezeket bőséges nyelvi adatokkal illusztrálva. Külön szól a bibliafordítások szükségességéről is.

A problémát helyesen látja: a nyelvészek és egyéb szaktudósok munkája önmagában vajmi keveset ér, ha ezek az új terminusok nem rögzülnek, nem épülnek be a beszélők szókincsébe. Ez pedig nehéz feladat, objektív és

szubjektív szempontból egyaránt. Objektívnek a tankönyvek, a szakkönyvek, a nem orosz nyelvű tudományos fórumok stb. hiányát tekinthetjük (képzeljünk el egy orvosi konferenciát manysiul...), szubjektívnek pedig a kisebbségi beszélők elszántságának (patetikusabban szólva: nyelvi elkötelezettségének), a purista nyelvszemlélet terjedésének csekély mértékét. Jőmagam is ismerek olyan mordvin nyelvészt, aki gyermekeivel oroszul társalog... (Vö. még ehhez Pusztay elemzését: az udmurt bölcsesek 78%-a nyilatkozott negatívan az új terminológiáról, 207). A tudományos szaknyelvénél is rosszabb állapotban van a közigazgatás, a politikum nyelve: az orosz dominanciája ott még egyértelműbb, még nyomasztóbb.

A helyzetet mindemellett a belső megosztottság is nehezíti: a nyelvi pluralizmusra való törekvés az „oszd meg és uralkodj” elvvel „elegyedve” a finnugor népek esetében sajátos jelenséget produkál. Hiába deklarálják a különféle (főként persze nyugati) tudósok az „egy nemzet – egy nyelv” elvet, ez a gyakorlatban alig-alig érvényesül. A legszomorúbb talán a mordvinok jól ismert megosztottsága: hiába látnak időről-időre napvilágot a különféle elemzések az erza és a moksa összetartozásáról, hiába a mintegy 80%-os lexikai egyezés, ha maguknak a mordvinoknak (főleg az erzáknak) az ellenállásán minden ilyen kezdeményezés megbukik. Ahogy Pusztay saját bőrén is tapasztalta, az erzák véleménye szerint „az egységes nyelv az erza etnosz megszűntetését hozza magával” (202). Az orosz funkcionáriusok közben meg röhögnek a markukba. Nem sokkal jobb a mari és a karjalai helyzet sem, a „semmit nem szabad elsietni” (200) régi szép szovjet elve a mai napig él és virul... (Ehhez egy megjegyzés, a Mari Tudományos Kutatóintézet 196–197. oldalakon közreadott felmérése a Mariföldön uralkodó hihetetlen toleranciáról, a más nyelvet beszélők mélységes megbecsüléséről, az idegenek szeretetéről talán megért volna egy rövid kommentárt...)

E fejezet szerkesztése kapcsán is teszek egy megjegyzést: a 9.2.2. pontot (206–217, de különösen az egyes nyelvekről közöltek, a 210. oldaltól kezdve) talán érdemes lett volna beolvasztani az előző és az ezt követő alfejezetbe.

A 10. fejezet (Euthánázia vagy... – a finnugor népek jövőjének feltételei) a tudós vívódása. Pusztay egyrészt közreadja a kíméletlen tényeket (a politika célja, etnikai nihilizmus, az anyanyelv státuszának romlása, a kétnyelvűség irányába tett lépések csekély hatékonysága, az alig vegetáló kisebbségi sajtó nem létező nevelő hatása, az iskolázottság rossz mutatói, a falusi lakosság hagyományos életformájának elsorvadása, a városi lakosság eloroszosodása), másrészt viszont ahol csak tud, igyekszik pozitív jövőképet festeni. Nem sikerül neki, de ez a legkevésbé az ő hibája. Nem sikerülhet, hiszen a kisebb finnugor népek helyzetének gyökeres javulásához olyan intézkedések lennének szükségesek, mint „a föderális és a helyi politika a nemzetközi jogi normák

szellemében bánik az őslakossággal; leállítják a föderáció megkezdett átalakítását; visszaállítják a nemzetiségi minisztériumot; az érintett népek felhagynak nihilista, depresszív, önromboló magatartásukkal...” (245). Sajnos, a különféle kongresszusokon időről-időre felbukkanó általános állásfoglalások („a nyelvi jogok biztosítása, a nemzeti iskola rendszerének tökéletesítése, a kétoldalú kétnyelvűség megteremtése” stb., 246) önmagukban, a deklaráció szintjén egy tapodtat sem visznek közelebb a célok eléréséhez. Minden (vagy majdnem minden) az anyanyelv megőrzésén, továbbfejlesztésén múlik, de ezt – cinikusan szólva – a többségi társadalom is felismerte. Jól látja Pusztay, hogy a szülők meggyőzése a kis presztízsű (anya)nyelv tanulásáról szinte reménytelen, a fiatalok számára is vonzó nyelvi/kulturális programok megteremtése gyermekcipőben jár, a kölcsönös kétnyelvűség álom marad (adatok: a Mari Köztársaságban az oroszok 3,4%-a beszél mariul, Mordvinföldön az oroszok 3–4%-a tud moksául/erzául stb., 255–256).

Rosszak a finnugorok iskolázottsági mutatói is. Pusztay adatai szerint Oroszország orosz népességének 19%-a rendelkezik valamilyen felsőfokú végzettséggel, ehhez képest az egyes finnugor köztársaságokban/autonóm területeken ez az arány lényegesen alacsonyabb (átlagban 13–14% lehet), s ha csak az őslakosokat vizsgáljuk, a helyzet még rosszabb (8–9%). A legkevésbé iskolázottak az északi népek (nyenyec 2,7%, obi-ugor 7%, ill. permjak 5,5%), de még a lista élén álló mordvinok (12,6%) sem lehetnek büszkéik mutatóikra. Persze, az iskolázottsági mutatók pusztá emelkedésének sem lenne egyenes következménye az anyanyelvi ismeret javulása, hiszen – mint erről korábban már esett szó – minél feljebb haladunk az oktatási szinteken, annál inkább az orosz dominanciájával találkozhatunk.

Hasonló feloldhatatlan ellentmondás rejlik a településfajták vizsgálatában is. Pusztay megállapítása szerint a városi lakosság aránya egyre nő. Az adatokat összesítve: 1970-ben az uráli népesség 23,5%-a lakott városokban, míg 2002-re ez a szám 42,4%-ra nőtt. A probléma két síkon jelentkezik: a városok nyelve javarészt az orosz, tehát az urbanizáció törvényszerű kísérő jelensége az eloroszosodás. A másik gond: a falu életszínvonala alacsony és egyre romlik, így gyors és határozott intézkedések híján az etnikai nihilizmus még tovább fog nőni.

A könyv utolsó fejezete (Nemzetközi együttműködéssel megvalósítható nemzeti program) egyfajta (kötelezően?) optimista jövőt felvázoló programnyilatkozat. Pusztay János az Európa Tanácshoz 2006-ban benyújtott, az oroszországi finnugor népek helyzetéről szóló jelentés szakértőjeként fogalmazta meg ezt a kiáltványt, melyet ő „a három finnugor nyelvű EU-tagállam összehangolt programjaként az EU támogatásával lát végrehajthatónak, s amelynek középpontjában a nyelv és a kultúra – s így a nép – megőrzésének, a nemzeti öntudat erősítésének, az öntudatos nemzeti értelmiség kinevelésének kérdése áll”

(279). Ennek megvalósítása érdekében az oktatás, a kutatás és a kultúra területén nemzetközi alapítvány létrehozását tartja szükségesnek. A három terület legfőbb céljai: a felsőoktatásban a nemzeti tárgyak programja, lektorok és vendégtanárok küldése, doktori programok beindítása, tananyagok összeállítása; a közoktatásban tanártovábbképzés, szakmódszertani és infrastrukturális segítség; a kutatásban: közös projektek, expedíciók, kiadványok; a kultúra terén: fordítások számának növelése, tévé- és rádióműsorok választékának bővítése stb. (280–282). Nyilvánvaló, hogy rövid időn belül jelentős mérvű javulásra nem számíthatunk, de már az első lépések megtétele is szép eredmény lenne. Bizakodásra adhat okot Sólyom László kezdeményezése is: az Európai Unió önálló államisággal rendelkező finnugor köztársaságai elnökeinek részvételével megalakított „finnugor platform” létrehozása.

Terminológiai részletkérdések. Pusztay az uráli népek lakóterületének megnevezése során többféle elvet követ. Egyrészt használja a politikai-közigazgatási egységek magyar nevét (Komi Köztársaság, Hanti-Manysi Autonóm Körzet, ill. a semleges Karjala nevet), másrészt a helyi elnevezést (Marij El, Jugra), harmadrészt pedig az orosz nevet (ill. annak magyarított változatát): Mordóvia, Udmurtia. Úgy érzem, ezek helyett talán szerencsésebb (és egységesebb) lett volna a Mordvin/Udmurt Köztársaság változatot használni. A mordvinok kapcsán hol erza/moksa nyelvet, hol nyelvjárást emleget, ennek megfelelően a mordvin is hol nyelvként, hol nyelvekként (pl. 104, 226), hol pedig nyelv(ek) formában (pl. 210) kerül elő.

A fiatalabb generáció iránti figyelmesség jele, hogy a cirill betűvel lejegyzett adatoknak mindenütt megadja a latin betűs átíratát is. Tudom, hogy az olvasó telhetetlen, de a könyv terjedelmének határt kell szabni, emiatt csak egy hiányérzetemet teszem közzé: jó lett volna többet olvasni a latin/cirill betűs írásmód sajátosan finnugor problematikájáról is.

Pusztay János könyvében óriási anyagot dolgozott fel, bibliográfiája több mint 420 tételt tartalmaz (néhol a túlzott adatmennyiség a szerkesztési fegyelem rovására megy: jó lett volna minél több helyen egységesíteni a táblázatokat – s ebből következtetéseket levonni –, s talán kicsit szigorúbb, feszebb szerkesztéssel az adathalom okozta némi töredezettséget is le lehetett volna küzdeni). Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a szerző a nyelvhalás-népmegmentés nehéz, szomorú kérdéséről mindenféle hamis pátoz nélkül, tárgyilagosan, állításait szigorú adatokkal alátámasztva ír, elkerülve így az ebből adódó csapdahelyzeteket. Könyve a jelenlegi helyzet pontos leírása, s egyben segélykiáltás e népek jövője érdekében. Reméljük, utolsó fejezetében felvázolt programjának minél több pontja valósul meg a közeljövőben.

Zaicz Gábor (szerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2006. XXI + 998 o.

1. Újabb művel bővült a magyar etimológiai szótárak sora. Az elmúlt évtizedekben kiadott többkötetes, elsősorban a (bel- és külföldi) szakembereknek szóló kézikönyvek után egy olyan szóeredeztető szótár jelent meg, amely a művelt nagyközönség számára foglalja össze a különféle magyar szavak és – elsőként a magyar etimológiai szótárak sorában – a magyar toldalékok eredet-magyarázatait. A Zaicz Gábor főszerkesztő vezette munkaközösség valós olvasói igénynek igyekszik megfelelni egy olyan szótárral, amelynek egyik mintája Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára volt (SzófSz. 1941). Szótárának tájékoztatójában Bárczi a következőt írja: „Az egyes szavak [...] eredetükkel és a hozzájuk kapcsolódó, sokszor színes művelődéstörténeti tanulságokkal, azon kívül, hogy szintén bepillantást engednek a nyelv multjába [!] s ezen keresztül a nemzetnek gyakran történeti adatok híján kódos előidőibe, mindenki számára érthető nyelven is tudnak beszélni” (SzófSz V) – úgy gondolom, ez még ma is helytálló kijelentés.

Régi tapasztalat, hogy a nem szakmai közönség a nyelvet alapvetően a szavakkal, a szókinccsel azonosítja. Ennek a valójában „tudománytalan” vagy „féltudományos” megközelítésnek annyi reális alapja azért van, hogy a szavak alkotják a nyelv „látható felszínét”, s tartalmazzák nyelvi formában a világról alkotott fogalmainkat. Éppen ezért a szavak eredete, története, tágabb rokonsága és jelentésbeli összefüggései iránt az érdeklődés mindig is megvolt a nyelv iránti naiv vagy laikus érdeklődésben is.

2. A szótár három fő részre osztható. Az első az ilyen kézikönyvekben általában megtalálható bevezető információkat tartalmazza (VII–XXI). A Bevezetőt a szerzők Kiss Lajos emlékének szentelték: ezzel tisztelni akartak a magyar etimológiai kutatások egyik legnagyobb alakja előtt, aki kezdettől fogva támogatta ennek a szótárnak az elkészítését. Ebben a fő részben találjuk a magyar etimológiai szótárak áttekintését Budenz munkájától „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-n (TESz) át az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”-ig (EWUng). Ugyancsak itt olvashatunk a magyar szókincs eredetbeli csoportjainak főbb jellemzőiről, majd az Etimológiai szótár céljáról és jellegéről. A szótár kiadójának és szerzőinek elsődleges célja az, hogy „a magyar szókincs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben.

Forrásként elsősorban *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* és ennek német nyelvű változatát [EWUng – G. K.] használtuk a szócikkek tartalmi részének összeállításában” (XI). Ez a két szótár adja tehát a szükséges tudományos alapot ehhez a tudománynépszerűsítő és nyelvi-művelődéstörténeti ismeretterjesztő kézikönyvhöz. Ebből következik, hogy a szócikkek tartalma jelentős mértékben megegyezik az említett szótárak megfelelő részeinek tartalmával, természetesen azokkal az egyszerűsítésekkel, amelyek révén egy tudományos szakszótárból egy, az érdeklődő művelt közönség számára is érthető szótár lesz. A kiinduló forrásokhoz képest természetesen több ponton is találhatunk kisebb-nagyobb eltéréseket. Ezek közé tartoznak az újabb szakirodalom alapján végrehajtott kiegészítések, illetve kiigazítások. Ilyen például a *-vel* határozórag szócikke, melyben Bereczki Gábor újabb keletű magyarázata is helyet kap, valamint az *isten* szócikk, melyben Rédei Károly iráni etimológiájára is utal a szótár – szerintem ez utóbbinál a finnugor magyarázat mellett részletesebben lehetett volna foglalkozni ezzel az új eredeztetéssel is.

Minden korábbi magyar etimológiai szótártól eltérően – tehát valódi újdonságként – az új kézikönyv tartalmazza a magyar nyelv egykori, illetőleg mai toldalékainak etimológiáját is. Hasznosnak tartom ennek a 275 szócikknek a beiktatását, hiszen ezzel nemcsak az egyes komplex szavakról (hangsorokról), hanem a különféle szóalakok létrehozásában szerepet játszó toldalékok eredetéről, keletkezési módjukról is tájékozódhatunk. Ez különben nehézkes feladat volna, mivel a toldalékok eredetéről csak olyan összefoglaló nyelvtörténeti művekből szerezhetne ismereteket a nem szakember is, amelyek talán nem minden közönyvtárban állnak a polcokon. Egyébként a történeti morfológiával kevésbé foglalkozó nyelvészek számára is érdekes és meglepő lehet, hogy például a *-d* morféma hatos, a *-k* ötös, de még az *-n* is hármas homonímiával (tehát ennyi eltérő funkcióval) szerepel(t) a magyarban.

A korábbi szótárak és a legújabb etimológiai szótár között természetesen a címszóállományban is eltérés mutatkozik, ami a célközönség és a terjedelmi különbségek miatt érthető. Az eltérés egyrészt a már említett toldalék-etimológiákból is fakad, másrészt nyilván mérlegelni kellett, mi az, ami egy ismeretterjesztő szótárba bekerülhet. A lexémákat tárgyaló 8670 szócikkre vonatkozóan egyetérthetünk azzal, hogy „a mai magyar nyelv szókincsének leggyakoribb, legfontosabb tö- és származékszavait tartalmazza az Etimológiai szótár” (XI), az egyéb nyelvi rétegekbe tartozó szavakból viszont csak ritkán kerültek be szavak. Ezzel a célkitűzéssel kicsit ellentmondónak tartom a következő szempontot: „Véleményünk szerint viszont valamennyi ősi (uráli, finnugor, ugor eredetű) szó, valamint honfoglalás előtti iráni és török jövevényszó akkor is bekerül szótárunkba, ha a szó ma nem köznyelvi, hanem például csak nyelvjárásainkban él” (XII). Érvként (a főszerkesztő és a szó-

cikkírásban közreműködők szűkebb szakterülete mellett) nyilván elsősorban az szólhatott, hogy ezek igen régi elemei a magyar szókészletnek, melyek erősen meghatározták annak alapjellegét, és kevésbé az, hogy művelődéstörténeti szempontból milyen tartalmúak. Mert ha ezt is – tehát a művelődéstörténetet is – fő válogatási érvnek tekintjük, akkor bizony számos korai szláv (de akár más eredetű), mára már elavult vagy csak a nyelvjárásokban élő szó is helyet kaphatna a szótárban. Hogy végül is milyen hatásfokkal valósult meg ez a szándék, az csak alapos vizsgálat után derülhet ki. Egyébként a magyar szókészlet alaprétegének erősen finnugor jellegét nem árt ebben a szótárban sem hangsúlyozni, hiszen manapság újra bőven tenyésznek a legképtelenebb nyelvrokonítási kísérletek és ezek részeként a lehetetlen szófejtések.

Az előzményekhez képest új szavakat is találunk az Etimológiai szótárban: ez érthető és helyeselhető, hiszen folyamatosan jelennek meg olyan új fogalmak a nyelvben, amelyeket addig nem létezett szavakkal kell kifejezni. A kérdés csupán az, hogy az újonnan tárgyalt szavak mindegyike megfelel-e a címszavak fölvetelénél alkalmazott kritériumoknak. Szerintem helyénvaló például a következő szavak szerepeltetése: *allergia*, *globalizáció*, *szupermarket*, esetleg a *netkávészó* és a *szkinhed* stb. Kérdés, hogy „nagyon” kellett-e a következők: *arbitrázs* ’döntőbírótság’, *cunami* ’szökőár’, *iglu* ’jégkunyhó’, továbbá *second hand* ’másodkézből való’, *shake* ’kevert (szeszes) ital’, *shopping* ’(be)vásárlás’ (de ha már bekerült, miért nem magyar írásmóddal, miként pl. a *szkinhed* ?) stb. Ez utóbbiak javarészt vagy szaknyelvek, vagy a sajtóban időlegesen felbukkanó szavak, melyeknek (egyelőre vagy véglegesen) jó helyük lenne az idegen szavak szótáraiban is. Persze, aki már foglalkozott szótárak címszóállományának összeállításával, az tudja, hogy ez az egyik legnehezebb lexikográfiai feladat, melynek során igen sok szempontra kell ügyelni. És általában nem a felvett szóállomány szokott „megütközést” kiváltani, hanem azok a szavak, amelyeket éppen keresünk, és nem találunk.

Az Etimológiai szótár bevezető részében található három lista is. Az első az Irodalomjegyzék (XVI–XVII): az ebben található művek segítségével az érdeklődő olvasó a tárgyalt szavak szélesebb etimológiai háttéréről is olvashat. A felsorolt művek is javarészt a TESz és az EWUng hasábjairól kerültek ide, de találhatunk itt újabb munkákat is, pl. Kiss Lajostól, T. Somogyi Magdától és Tótfalusi Istvántól is. – Hasznosnak tekinthetjük A jelentősebb magyar nyelvemlékek a 16. század végéig című összeállítást (XVIII–XIX), az ebben található rengeteg hiba viszont igen bosszantó! Tévesen írt nevek: *Ibn Ruszta* helyett *Rusztafa*, *Anonymus* helyett *Anonimus*; ugyanaz a mű kétféleképpen közölve: *Anonymus Gesta Hungarorum*-a 1150 k. és (az újabban kikövetkeztetett) 1200 k. évszámmal is szerepel, a *Várad Regestrum* szerepel egyszer 1208–1235-ös (eredeti keletkezési) évszámmal, majd később *Ritus explorandae*

eritas... címmel 1550-es évszámmal: ez utóbbi a nyomtatásban közzétett nyelvemlék. De ezeken kívül is szép számmal találhatók következtetlenségek és tévedések, amelyek feltétlenül szükségessé teszik ennek a két lapnak a teljes újraszédését. – A harmadik lista a nyelvi adatok hangjelölési gyakorlatát foglalja össze (XX–XXI). Néhány fogalmazásbeli pontatlanság itt is előfordul. A β -ról ezt olvashatjuk: „w-féle ejtésű bilabiális (két ajakkal képzett) zöngés réshang” – a *w* tulajdonképpen nem takar magyar hangot (fonémát), s ha kiejtjük, általában „simán” *v*-t, tehát labiodentális hangot ejtünk. A φ szerintem nem „a *p*-nek megfelelő [...] réshang”, hanem a *p* képzési helyén keletkező „zöngétlen bilabiális (két ajakkal) ejtett réshang”. Stb.

Az Etimológiai szótár második fő részét, törzsanyagát a 8945 szócikket tartalmazó szófejtő rész alkotja (1–941). A szócikkek elrendezésén és megformáltságán is látható a szótár ismeretterjesztő jellege. A magyar etimológiai szótárak gyakorlatától eltérően itt csak egy főcímszava van az egyes szócikkeknek, vagyis a bokrosítás elvét nem követik az alkotók. Érthető és elfogadható eljárás ebben a műfajban, hiszen ezzel a nem szakember olvasót segítik a szótár gyors, kényelmes használatában. A TESz, illetve az EWUng szócsaládjában található (és értelemszerűen egymással alfabetikusan is szorosan összefüggő) lexémák közül a mai magyar köznyelvben általánosan ismert szó kerül a szócikkek élére, de a többi alcímszó (és egyéb származék) sem tűnik el, ha köznyelvinek minősülnek, hanem a szócikk szövegébe fogalmazva találhatók meg. Így például az EWUng-beli *andalodik* (főcímszó), *andalog*, illetve *andalít* (alcímszavak) közül az *andalog* áll a szócikk élén, az említett másik két szóról pedig az etimológiai részben olvashatjuk, hogy ezek is azonos töre vezethetők vissza. Ezzel szemben az EWUng-beli *baktat* (főcímszó), *baggadoz* 'bukdácsol', illetve *baggat* 'betűzve olvas' (alcímszavak) közül az itteni szócikkben csak a *baktat* szerepel, hiszen a másik kettő kevésbé ismert nyelvjárási szó. Ezzel az anyagelrendezéssel a szótár összességében 20530 nyelvi elem eredetéről ad felvilágosítást az olvasónak.

A szócikkek alapvetően a tárgyalt szavak eredetmagyarázatát adják, ezzel szemben a magyar történeti-etimológiai szakszótárakból ismert szó- és jelentéstörténeti részek itt csak igen redukált formában találhatók meg. A címszó után évszám utal az illető szó első írásbeli előfordulására, jelölve azt is, ha ez bizonytalan, továbbá azt, ha az tulajdonnév: ilyenkor az első közzéadott adat évszáma is szerepel. Jelentéseket csak a homonimák esetében találunk, illetve akkor, ha a címszó nem a köznyelv szava. Ezt a megoldást ebben a szótárfajtában általánosságban elfogadhatjuk (más nyelvek hasonló szótáraiban is ennek megfelelő eljárasmódot találhatunk), de néhány esetben bizonyos ellentmondásokat figyelhetünk meg az adatolás és a jelentések között. Így például a *vonat* címszó után nem szerepel jelentés, amiből az következik, hogy a

szót a mai köznyelvi jelentésben ('vasúti szerelvény') kell érteni. Ám az 1780 körüli első írásos adat ezt anakronisztikussá teszi: ebből az évből a *vonat* szónak a már elavult 'sorshúzás' jelentése származik, amire a szócikk szövege csak általánosságban utal, de természetesen konkrétan megemlítve, hogy a mai köznyelvi jelentés 1840-ből adatható. Ugyancsak „inkoherencia” figyelhető meg az *arc* és az *orca* esetében. Ez a két szó az EWUng.-ban az *orca* alatt egy szócikkben található, hiszen etimológiailag szorosan összefüggnek egymással. Az Etimológiai szótárban természetesen van önálló *arc* címszó, mellette az 1372 u. évszámjelzés található. Ez azonban a Jókai-kódex *arcája* adatára utal, ami csakis a később, 1405 körül már *orca* alakban rögzült lexéma (s az Etimológiai szótárban önálló címszó) adata lehet. Az első „igazi” *arc* 1513-ban jelenik meg a magyar írásbeliségben. Jelentéstörténeti „homály” található a *donga* szócikkében is. A szó a mai jelentésében először 1233-ban fordul elő. A szócikkben váratlanul ezt olvashatjuk: „A 'hordó' jelentés érintkezésen alapuló névátvitel eredménye”. Ilyen köznyelvi jelentése viszont a szónak nincs, és az sincs megjelölve, hogy ez 1564-ből adatható először (vö. EWUng). Ezekben és a hasonló esetekben érdemesebb lett volna a szótörténeti valóságnak pontosabban megfelelő folyamatokat a szócikkekben ábrázolni.

Az etimológiai kifejtő részek bevezető mondatai javarészt megfelelnek az EWUng-ban kidolgozott elveknek, s azokat adekvát módon adja vissza a magyar fordítás. A szócikkek tartalma is javarészt a német nyelvű szótárban olvashatóknak felel meg, bár itt-ott érthetetlen (semmiképpen sem az újabb kutatásból fakadó) hibás változatok is fölbukkannak. A *báj* szócikkében azt olvashatjuk, hogy a szó a honfoglalás előtt kerülhetett valamelyik török nyelvből a magyarba, ezt követi néhány török nyelv adatának a felsorolása, miként az EWUng-ban is. Majd váratlanul az áll, hogy „A magyarba az oszmán-török *bay* szó kerülhetett (...)” – ez egyrészt nyilvánvaló önellentmondás, másrészt illet az EWUng egyáltalán nem állít, csupán a török nyelvi megfelelők között megadja az oszmán-török adatot is, miként ez sok más török eredetű szó esetében is előfordul. Ugyancsak érthetetlen eltérés található az *oláh*, illetve *olasz* szócikkében. A két szó távoli etimológiai háttereként (végső forrásaként) megadott ófelnémet *walah* szónak az 'idegen; kelta' jelentése mellett magyarul semmiképpen sem lehet még az is a jelentése, hogy 'román', mert ez erősen félrevezető és vaskos anakronizmus. Az EWUng-ban egyébként az ófelnémet szónál a következő jelentéseket találjuk: 'Fremder; Kelte; Romane', vagyis nem 'román' (ahogy ma értenénk), hanem 'újlatin nyelvű (ember)', tehát akár 'olasz' vagy 'francia' is (illetve elsősorban ezek). Az említett tévedések feltehetőleg a német szöveg félreértéséből, félreértelmezéséből fakadtak, s csak a két szótár szócikkeinek tüzetes egybevetése során derülhetne ki, hogy vannak-e még hasonlóak az Etimológiai szótárban – remélhetőleg nincsenek. Egyébként azt

tapasztaltam, hogy a toldalékok eredetével foglalkozó szócikkekben (melyeket T. Somogyi Magda állított össze és Horváth László lektorált) ilyen jellegű egyenetlenségek nincsenek.

Az eredetmagyarázatokban található magyar és idegen nyelvi adatok esetében a szótár a filológiai hűség engedte keretek közötti egyszerűsége törekszik, tapasztalatom szerint elég jól. Bizonyos kettősséget érzek viszont az eredetileg cirill betűs, illetve görög adatok közlési módjában. Az első esetben ugyanis a cirill betűs alakokat is olvashatjuk (már aki tudja ezeket olvasni – a 25 éves életkor alattiak aligha...), s ezeket követi latin betűs átírásuk (pontosabban magyar kiejtésük), míg a görög szavak esetében csak a latin betűs átírást kapjuk. Magyarázatot erre az eljárásra nem találunk; az egységesség kedvéért a görög adatokat görög betűkkel is meg kellett volna adni (l. ehhez pl. az „Etymologisches Wörterbuch des Deutschen” eljárását is).

A szótár elvi és gyakorlati okokból (a könnyebb olvashatóság érdekében) az etimológiai kifejtő részben nem alkalmaz rövidítéseket. Ebben a műfajban ezt a megoldást is elfogadhatónak tartom, egy kivételt azonban feltétlenül tettem volna. Ez pedig az *ugyanaz* szó, ha az adatolásban egy már említett jelentésre vonatkozik: ezt mindenképpen az 'ua.' rövidítéssel lehetett, illetve kellett volna megoldani. Elégge furcsa ugyanis pl. ilyet látni: (a *pecér* alatt) „horvát-szerb *psar* [...] 'kutyagondozó', szlovák *psiar* 'ugyanaz, ebtenyészítő' – abszurdra hangolva: igen sok magyar és más nyelvi szónak egyik jelentése az 'ugyanaz'...

A szócikkek egyébként olvasmányosak, rövidségük ellenére tartalmazzák a legszükségesebb információkat, az alkalmazott stílus világos és mentes a fölösleges tudományoskodó sallangoktól – az érdeklődőket szinte folyamatos olvasásra serkenti a magyar szókészlet feltáruló összetettsége és színessége.

4. Az Etimológia szótár harmadik fő része két mutatóból és egy „kislexikonból” áll – ezek is újdonságok, hiszen ilyen jellegű összeállítások egyetlen magyar etimológiai szótárban sem voltak (és más nyelvek szótáraiban sem fordul elő ilyen). Az egyik mutató a szavakat és toldalékokat sorolja föl ötvenéves szakaszokra bontva első írásos előfordulásuk sorrendjében (943–968). Tudjuk persze, hogy a szavak írásbeli adathozhatósága gyakran igen esetleges, és nyilvánvaló, hogy ezer és ezer esetben egy-egy szó megléte hosszú idővel megelőzi első írásbeli előfordulását. Azt azonban kiolvashatja az érdeklődő olvasó ezekből a listákból, hogy mikor mely szavak voltak már „mélthók” az írásbeliségre, illetve azt is, hogy az írásbeliség mennyiségi gyarapodásával és műfajbeli gazdagodásával egyre inkább szaporodik a mindenkorit átgázoló műveltséget tükröző szavak száma. Csak a két „szélsőséget” említve: egy 870 körüli muszlim forrásban bukkan föl elsőként a *magyar* szó, míg 2005-ös datálása a *cunami*.

A másik mutató a szavak eredet szerinti csoportosítását tartalmazza (969–990). Ez valójában a szócikkek etimológiai részének bevezető mondatait próbálja meg a kategóriák keretei közé szorítani, ami több ponton is következetlenségekkel járt. A figyelmesebb olvasónak rögtön föltűnhet: miként szerepelhet ugyanaz a szó a valószínűleg ősi szavak és a jövevényszavak nagy csoportjában található permi jövevényszavak között, pl. *ezüst* és *küszöb*. Ez csak akkor lehetséges, ha az illető szó eredete vitatott, azaz egymással egyenértékes, de egymást kizáró etimológiája van. Az ilyen szavaknak külön kategóriát nyitottak ebben a szótári mutatóban, de az említett szavak mégsem abban szerepelnek. Egyébként a permi jövevényszavak közé tévesen lett besorolva például a *harminc* és a *kilenc*: maguk a szócikkek – helyesen – belső magyar keletkezésűnek tekintik ezeket, megemlítve a bizonytalanságokat és az esetleges permi összefüggéseket.

Másfajta téves besorolásokat is találhatunk ebben a mutatóban. A kaukázusi jövevényszavak közé még a bizonytalanságra utaló kérdőjellel ellátva sem lett volna szabad fölvenni a következőket: *kefir* (nemzetközi), *körte* (honfoglalás előtti török), *legény* (alán) és *ló* (ősi örökség az ugor korból): ezeknél legfeljebb (távolabbi) etimológiai előzményként szerepel(het) valamilyen kaukázusi nyelv. A német eredetűek nagy kategóriájában a Szász jövevényszavak alcsoportjában két szó szerepel. Ám a *köpöly* közelebbről szepesi szász eredetű, a *bocs* viszont ismeretlen eredetű: ez utóbbinál ez is áll a szócikkben. Igaz, itt szerepel egy erdélyi szász szóval való összefüggés elhárítása, vagyis éppen nem szász jövevényszóval van dolgunk!

Az Ismeretlen eredetű jövevényszavak című alkategória (978) javarészt olyan szavakat tartalmaz, melyeknél a jövevényszóság éppenséggel teljesen biztos, csak az átadó nyelv vitatott (pl. *apáca*, *bélyeg*, *csákány*, *karám*, *káva*, *pünkösdi* stb.): helyesebb lett volna egy Vitatott eredetű jövevényszavak csoportot kialakítani.

A Más nyelv mintájára keletkezett szavak nagy csoportjában is találhatunk tévesztéseket, különös megoldásokat. Így például a *felszín*, a *névszó* és a *tengerszem* nyilvánvalóan nem latin mintára keletkezett származékok, hanem összetételek. A *cibetmacska* és a *rabicfal* német mintára keletkezett részfordítások (nem tükörfordítások). A mutató három, angol mintára keletkezett összetett szót is felsorol: ezek közül azonban csupán a *lemezlovas* tekinthető ennek, a *shoppingcenter* és a *szkinhed* közönséges jövevényszó (illetve azzá válhat), természetesen teljesen függetlenül attól, hogy ezek a szavak az angolban valóban összetett szavak.

A szavak eredetbeli viszonyait összefoglaló mutató – az említett hiányosságok ellenére is – hasznos része a szótárnak. Az olvasó rögtön láthatja, hogy az egyes fő kategóriák, illetve ezeken belül az egyes alcsoportok hogyan

aránylanak egymáshoz, ráadásul könnyen lehet találni példaszavakat bármelyik kategóriára, s ez például az iskolai, de még a felsőoktatásban is nagy segítség lehet (persze, az ellenőrzés időnként nem árt...).

A szótár végén található a Szakkifejezések lexikona (991–998). Ez a műben használt tudományos kifejezések értelmezését tartalmazza közérthető nyelven megfogalmazva. Néhány pontatlanság ebben is előfordul. Az *alapnyelv* szerintem nem „helyreállított, kikövetkeztetett” nyelv, hanem csak kikövetkeztetett nyelv. Az *egyszerejtés* (haplológia) működését példázó esetek között téves az *elegendő* > *elég* szópár. Az EWUng alapján az *elég* az alapszó, amelyből először az *elegendő* jött létre (1525), majd ebből egyszerejtéssel az *elegendő* (1588). A *tükörszó* értelmezésében a példaként felhozott magyar *szabadkőműves* német mintája, a *Freimaurer* helyett *Freimauser* áll, azaz kb. ’szabadegerésző’...

5. Összegzőként elmondhatjuk, hogy üdvözlendőnek tartjuk ennek a hiánypótló, ismeretterjesztő szótárnak a megjelenését. Ezzel napjaink magyar szótárirodalma is csatlakozhat azokhoz a nemzetekhez, amelyek nyelvük kis etimológiai szótárát már régebben megalkották, s folyamatosan frissítve a piacon tartják: ilyen a közismert német Duden sorozat darabja, vagy a szintén német Wasserzieher-féle kisszótár, továbbá a Jacqueline Picoche által összeállított és 1971 óta számos kiadásban megjelent francia etimológiai szótár, a De Vries-féle holland kisszótár és mások. Az Etimológiai szótár feltehetőleg népszerű lesz a művelt közönség köreiben, ami nyilván azzal is együtt jár, hogy újabb lenyomatokra, kiadásokra lesz szükség. Ezekben viszont a jelen ismertetésben említett (és esetlegesen még feltáruló) hiányosságokat feltétlenül meg kell szüntetni, hogy a szótár nem szakember használói valóban a hiteles etimológiai tényeket kapják, hiszen ők szakmai alapon nem tudnak „védekezni” a nem helytálló szófejtésekkel szemben.

Végezetül álljon itt azon közreműködők neve is, akiket eddig nem említettem. A szócikkeket Jankovicsné Tálás Anikó, Tamás Ildikó, Dolovai Dorottya és Sipőcz Katalin írta (utóbbi kettő állította össze a szakkifejezések lexikonát is), a szerkesztésben Falk Nóra és Temesi Viola működött közre, a mutatókat Kiss Gábor állította össze.

Gerstner Károly

Maticsák Sándor: Vándorló napok. A hét napjainak elnevezése az európai nyelvekben

Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 2006. 222 o.

Vándorló napok című könyvében Maticsák Sándor a hét napjainak elnevezéseit vizsgálja. E lexikai csoportra különösen érvényes az, hogy a szavak vizsgálata elválaszthatatlan az azokhoz kapcsolódó művelődéstörténeti háttértől, és e tekintetben e könyv szinte elkényezteti az olvasót: érdekes olvasmányt nyújt az idő mérésének kialakulásáról, alapegységeiről, és főképpen a napnevek eredetéről, típusairól, vándorlásáról, valamint mindezek sokrétű kultúrtörténeti vonatkozásairól. A Vándorló napok ismeretterjesztő könyvnek készült, ahogy az Előszóban olvashatjuk: „...elsősorban a nyelv- és kultúrtörténet iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek szól...” Ez magyarázza, hogy a nyelvészeti szakirodalomban megszokott formai jegyeiktől a szerző – „olvasóbarát módon” – eltér a nyelvi adatok közlésénél, továbbá hivatkozási és rövidítési rendszerében is.

A könyv főképpen a földrajzi értelemben vett európai nyelvekre koncentrál, de éppen az erős művelődéstörténeti összefüggések miatt a Közel-Kelet, Közép-Ázsia és Szibéria néhány nyelvét is figyelembe veszi. Összesen 66 nyelv adatai szerepelnek, ezek az alábbiak: angol, arab, azeri, baskír, belorusz, bolgár, breton, cseh, cseremis, csuvas, dán, észt, färdi (feröeri), finn, francia, fríz, görög, héber, holland, inkeri, ír, izlandi, karacsáj-balkár, karaim, karakalpak, karjalai, katalán, kazah, kirgiz, kymro (walesi), lapp, latin, lengyel, lett, litván, lív, macedón, magyar, máltai, mordvin, német, nogaj, norvég, olasz, orosz, osztják, perzsa, portugál, provanszál, román, spanyol, svéd, szerb-horvát, szlovák, szlovén, szorb, tatár (kazanyi és miser), török, türkmén, ukrán, üzbég, vepsze, vogul, votják, zürjén. Az ismeretterjesztő célt szolgálja, hogy a mű végén a kevésbé közismert, államnyelvként nem beszélt nyelvekről rövid ismertetést olvashatunk (A kisebbségi helyzetben levő nyelvek rövid leírása, 171–182). Az itt szereplő 31 nyelvről az olvasó megtudhatja a legfontosabb adatokat, hol és hányan beszélik az adott nyelvet, mely nyelvcsaládba tartozik, melyek a legközelebbi nyelvrokonai stb.

A könyv 1. fejezete (Miért hétnapos a hét? Az idő mérésének egységei, 9–27) tartalmazza azokat az ismereteket, amelyek az idő mérésének kialakulásához, történetéhez és az időmérés alapegységeihez kapcsolódnak. E részből megtudhatjuk, hogy az alapegységek egy része természetes kategória, azaz az égitestek – vélt vagy valós – mozgásán alapul (év, holdhónap, nap), a másik csoportja pedig mesterséges, tehát a naptárkészítők hozták létre őket (másod-

perc, perc, óra, hét, dekáda, naptári hónap). E két rendszer, valamint a természetes kategóriák alapegységei tökéletesen nem illeszthetők össze, és ezek okozzák azokat az „anomáliákat”, melyek a hétköznapi emberek számára is ismertek. Ilyen anomália például az év hossza, mely ráadásul két természetes kategória „összeegyeztethetlensége”, hiszen az év pontosan nem osztható a 24 órás napokkal. Ez okozza a szökőnap beiktatásának szükségességét, melyet a történelem során, valamint a különféle kultúrkörökben különféle módokon valósítottak meg. A kb. 27,3 napos holdhónapok hasonlóképpen nehezen egyeztethetők az év hosszával, hiszen a 365 nap 12 egyenlő egységre osztva 30,41 napos hónapokat eredményez. Emiatt van az, hogy a különféle kultúrkörökben az évet más és más módon osztják hónapokra, és bár a 12 hónapos naptári év a legelterjedtebb, például még a 20. század elején is a gyűjtők szibériai nyelvrokainknál gyakran 13 hónapnevet jegyeztek fel az adatközlőktől. Kevésbé problémás időegység a nap, melynek időtartama állandó és változatlan, és kiindulásul szolgálhatott a kisebb egységek (óra, perc, másodperc) létrehozásához. Mindezek után eljutunk a hét időegységéhez, melynek megalkotását voltaképpen csak az indokolta, hogy a hónap túlságosan hosszú időtartam az emberek életritmusához. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy miért éppen hétnapos egységekre osztották fel valaha az évet. Egyértelmű válasz nem adható a kérdésre, de összefüggésben lehet a 28 napos holdhónap négy (hétnapos) fázisával, a mezopotámiai csillagászok által ismert hét égitesttel, és tény, hogy már az Ószövetségben is jelen van a hétnapos hét, továbbá, a hetes szám mágikus volta is szerepet játszhatott a kialakulásában. Nyelvészeti vonatkozása a bevezető fejezeteknek alig van, csupán a hónap, nap és hét fogalmának megnevezésénél szemlélteti a szerző, hogy egyes nyelvekben (ilyen a magyar is) ezek az elnevezések egybeeshetnek a Hold és a Nap megnevezésével, valamint a hetes számnévvel, de számos ennek ellentmondó nyelvi példát is találunk.

A könyv következő fejezetei már a napnevek tárgyalását tartalmazzák. A fejezetek a napnevek nyelvi csoportosításán alapulnak: sorszámnévi vagy helyzetviszonyító eredetű, asztrológiai-mitológiai alapú nevek, valamint fontos tevékenységekhez, jeles alkalmakhoz kapcsolódó elnevezések, illetve vallási indíttatású napnevek. Nézzünk néhány érdekesebb példát mindegyik típusra!

A sorszámnévi eredetű napnév (2. fejezet: Melyik a hét első napja? A sorszámnévi eredetű nevek, 29–44) számot kap, azaz „valahányadik” lesz. E napnévi rendszerben a fő kérdés az, hogy mihez viszonyítva számolják a napokat, azaz ez a típusú elnevezés feltételezi egy kitüntetett – más típusú elnevezéssel bíró – napnak a meglétét. Ilyen nap volt a zsidók *šabbath*-ja, azaz a szombat ünnepe, mely voltaképpen az egyetlen névvel illetett nap volt, az összes többi a szombathoz viszonyítva sorszámmal nevezték meg, pl. *yōm rī'šōn* 'vasárnap' < *rī'šōn* 'első', *yōm šēnī* 'hétfő' < *šēnī* 'második'. Hasonló szem-

léletmódot tükröznek a görög napnevek is, de a héber névrendszer az arabon és perzsán át a Kaukázus, Közép-Ázsia és a Volga-vidék számos nyelvére is hatással volt. A sorszámnévi napnevek ma alapvetően két csoportra oszthatók: a héber mintát követők esetében a szombat a viszonyítás alapja, de ismerünk számos olyan nyelvet is, ahol a számolás egy nappal eltolódik, azaz a hétfő számít a hét első napjának. (A magyar napnevek között ilyen például a *kedd*, mely a *kettő* számnévvel van kapcsolatban, eredetileg tehát a hét második napját jelentette.) Mindennek hátterében az áll, hogy a kereszténység terjedésével a vasárnap (Jézus feltámadásának napja) vált a hét ünnepp napjává, tehát ez vette át a zsidó hetiünnep, a *szabbath* helyét, a vasárnaphoz viszonyítva pedig a hétfő lett az első, a kedd a második stb. A mai szláv nyelvekben a kedd, csütörtök és péntek visel ilyen sorszámnévi nevet (vö. orosz *вторник, четверг, пятница*), a balti nyelvekben szinte az összes napnév hétfővel kezdődő sorszámnévi típusú megnevezés, és a finnugor nyelvekben is gyakori ez a típus (vö. észt *esmaspäev* 'hétfő' tkp. „első nap”, *teisipäev* 'kedd' tkp. „második nap”, *kolmapäev* 'szerda' tkp. „harmadik nap”, *neljapäev* 'csütörtök' tkp. „negyedik nap”). Érdekes jelenség, hogy a vogulban az északi és keleti nyelvjárásokban a hétfő számít első napnak, a nyugati nyelvjárásban viszont a vasárnap. Maticsák egy korábbi tanulmányából (A vogul napnevek rendszere. FUD 6: 101–112) kiderül, hogy ez a kettősség akár ugyanazon nyelvjáráson belül is előfordulhat, tehát a 'hétkezdő nap' jelentésű elnevezés a hétfőre és a keddre is utalhat. Jó lett volna, ha erre a jelenségre a szerző magyarázatot próbált volna adni, hiszen azt nem feltételezhetjük, hogy a kétféle számolás a zsidó és keresztény hatásokat mutatná a voguloknál.

A napnevek következő csoportját alkotják az asztrológikus-mitológikus nevek (3. fejezet: Zeus, Mars és Ódin – a görög és a római istenektől a germán napnevekig. Az asztrológikus-mitológikus eredetű nevek, 45–72). Az asztrológikus névtípus elsősorban az indoeurópai nyelvekben jelentkezik, és a hellenizmus korában gyökerezik. A hellenisztikus kor csillagászai azt tartották, hogy minden bolygó a nap egy-egy órájáért felelős, és az adott napot arról a bolygóról nevezték el, amelyik a nap első órájáért felelt. Így lett a Szaturnusz a szombat felelőse, a Nap a vasárnapé, a Hold a hétfőé, a Mars a kedde, a Merkúr a szerdaé, a Jupiter a csütörtöké, a Vénusz pedig a pénteké. Mivel a bolygókat külsejük és tulajdonságaik alapján egy-egy istennel kapcsolták össze, például a kedd így 'Árész napja' lett. (A Mars vörös színe a háborúra utalt, ezért a bolygót Árészsal, a hadistennel társították.) Ezt a rendszert átvették a rómaiak, de a görög istenek helyébe a saját isteneiket helyezték. Ez őrződött meg az újlatin nyelvekben (vö. francia *lundi* 'hétfő', *mardi* 'kedd', *mercredi* 'szerda', *jeudi* 'csütörtök', *vendredi* 'péntek'), és részben a kelta, valamint a germán nyelvekben is. A germánoknál annyiban módosult a rendszer, hogy néhány nap

nem a felelős bolygó nevét kapta, hanem az azokkal azonosított germán istenek, istennők nevét. A hétfő továbbra is a Hold, a vasárnap a Nap, a szombat pedig az angolban és a hollandban a Szaturnusz napja maradt, de a kedd Tyr hadisten (vö. például angol *Tuesday*, német *Dienstag*, svéd *tisdag*), a szerda Ódin főisten (vö. például angol *Wednesday*, holland *woensdag*, norvég *onsdag*), a csütörtök Thór égisten (vö. például holland *donderdag*, német *Donnerstag*, dán *torsdag*), a péntek pedig Frigg istennő (vö. például angol *Friday*, német *Freitag*, svéd *fredag*) napja lett. A germán nyelvek asztrológikus-mitológikus napnevei Észak-Európa több finnugor nyelvbe is átkerültek, a finn napnevek (a szerda és szombat kivételével) mind ide tartoznak, és „laikusok” számára is összekapcsolhatók a megfelelő germán elnevezésekkel, vö. finn *maanantai* 'hétfő', *tiistai* 'kedd', *torstai* 'csütörtök', *perjantai* 'péntek', *sununtai* 'vasárnap'.

A kereszténység hatása a napok megnevezésére (4. fejezet, 73–80) c. rész azokat az elsősorban vasárnapot jelölő napneveket ismerteti, melyek a keresztény valláshoz kapcsolódnak. Ilyenek az 'Úr napja' típusúak (vö. olasz *domenica*, katalán *diumenge*, ír *Domhnach*), a 'szent nap'/'szent' jelentésűek (vö. észt *pühapäev*, inkeri finn *püha*), valamint a szláv nyelvekben jelentkező, a 'nem' tagadószó és a 'munka' főnév kapcsolatából keletkezett elnevezések (vö. bolgár *неделя*, szlovák *nedel'a*, lengyel *niedziela*), melyek egyes nyelvekben (pl. orosz) a nagyobb egység, a hét megnevezésévé is váltak. Vallási alapúak ezen kívül még a több nyelvben is jelentkező 'böjt napja'-féle napnevek, melyek a péntek mellett néhány nyelvben más napokra is vonatkozhatnak.

A helyzetviszonyító napnévtípus (5. fejezet: A hét feje és a kis péntek. A helyzetviszonyító nevek, 81–92) az adott napot a hét többi napjához viszonyított helyzete alapján nevezi meg. Ilyen végső soron a magyar *szerda* szláv forrása is, mely etimológiailag a 'közép' jelentésű szóval áll kapcsolatban, tehát a napnév jelentése voltaképpen a 'hét közepe'. Ez azért is érdekes, mert a szláv nyelvekben a 'hétfő' számít az első napnak, és ily módon a hét közepe nem is szerdára, hanem csütörtökre esik, azaz a valamikor vasárnappal, illetve hétfővel induló rendszerek harca/keveredése ilyen aszimmetrikus végeredményhez vezetett. A helyzetviszonyító nevekre a szerző az alábbi típusokat sorolja: hétfő – 'vasárnap utáni nap' (vö. szerb-horvát *ponedeljak*), 'fej-nap' (vö. baskír *baş-kön*), 'hét-kezdő-nap' (vö. osztyák *lapət-olan-χatl*), 'születő nap' (vö. votják *vordiškön-nunal*); kedd – 'üres nap' (vö. moksa mordvin *šavə-ši, šav-ši*), 'köztes nap' (vö. karaim *orta-kün*); szerda – 'a hét közepe' (vö. finn *keskiviikko*); csütörtök – 'kis péntek' (vö. cseremisiz *iz-arña*), 'a péntek előtti este' (vö. baskír *aðna-kis*), 'köztes nap' (vö. karacsáj-balkár *orta-kün*); szombat – 'péntek utáni nap' (vö. nogaj *yuma-ertesi*), 'a hézag napja' (vö. karatáj *ara-kən*); vasárnap – 'a hét vége/kezdeté' (vö. északi vogul *sāt-puŋk-χōtal*). A helyzetviszonyító napnevek tehát elsősorban a péntekhez és a vasárnaphoz viszonyítanak, ami érthető,

hiszen e két nap a mohamedán, illetve a keresztény kultúrkör legfőbb napja. A két kultúra találkozásának érdekes terepe a Volga–Káma-vidék, melynek nyelveiben a napnevek sajátos módon tükrözik a vallások egymásra rétegződését.

A napnevek negyedik típusát azok az elnevezések képviselik, melyek valamely fontos, az adott naphoz kapcsolódó eseményt, tevékenységet neveznek meg (6. fejezet: A fürdés idejétől a lóra szállásig. Jeles napok, 93–95). Ilyen például a 'mosás napja'-féle elnevezés (vö. svéd *lördag*, finn *lauantai*, lapp *lávvordat*, vót *laukopäivä*), mely a szombatot jelöli. A névadás alapja az, hogy a heti ünnepnapra, vasárnapra tisztának kellett lenni, de vasárnap e tevékenység már tiltott volt. Ide tartoznak a magyarból is ismert 'vásár napja'-féle napnevek, melyek főképpen a török nyelvekben használatosak (vö. török *pazar*, *pazar günü*, azeri *bazar*, nogaj *bazar kün*). Kevésbé egyértelmű a háttere a keddet jelölő 'lóra szállás napjának' (vö. votják *pukšon-nunal*) és a szerdát megnevező 'vér napjának' (vö. csuvas *yun-kun*). Az előbbi onnan ered, hogy a keddet sok nép szerencsés napnak tartotta, és ily módon a lovas népek kiemelt tevékenységére e nap volt a legalkalmasabb; az utóbbi napnév motivációja pedig az lehet, hogy ekkor hajthattak végre véres áldozatokat.³

A záró fejezet a korábbi fejezetekben már „elszörtan” ismertetett magyar napnevek eredetének összefoglalását tartalmazza (7. fejezet: Kettednaptól a vasárnapig. A magyar napnevek, 97–101).

A tárgyaló részeket követi a szójegyzék (A napnevek etimológiai szótára, 103–170), mely nyelvenként, szótárszerűen írja le az adott nyelvnek – a könyvben is tárgyalt – napneveinek az eredetét, valamint a szócikkekben megnevezi azt is, hogy a tárgyalt napnév mely típusba sorolható. Egy-egy nyelvnél általában hétnél több napnév szerepel, ezek lehetnek nyelvjárási változatok, vagy az adott nyelv különböző korszakaihoz kapcsolható elnevezések, valamint egymás mellett élő különféle megnevezések azonos napokra. A szótári rész az anyaggyűjtés és -feldolgozás apróbb egyenetlenségeiről árulkodik: a „kisebb” nyelvek napnevei e nyelvek egy-két – néha nyelvjárási, vagy nyelvtörténeti – szótáraiból származnak, további forrásfeldolgozások feltehetőleg még jó néhány napnévre derítenének fényt. De ezt talán nem is vethetjük a szerző szemére,

³ Megfigyelhetjük, hogy a fenti napnév-elnevezési motivációk tulajdonképpen napjainkban is újabb elnevezéseket hozhatnak létre a mindennapi nyelvhasználatban, gondoljunk csak pl. az óvodák „gyümölcs-nap”-jára (az a nap, amikor a szülőnek gyümölcsöt kell vinnie az óvodába), vagy a finn gyerekek életében igencsak kiemelkedő „*karkki-päivä*” 'cukor-nap' napnévre (az a nap, amikor a gyerekek édességet ehetnek, ez többnyire a szombat), vagy akár a szintén finn „*pikku-perjantai*”-ra 'kis péntek' (amikor a péntekhez hasonlóan egyre általánosabb a fiatalok körében az alkoholfogyasztással együtt járó szórakozás). Az ilyen napnevek is egyértelműen besorolhatók az ismertetett típusokba.

hiszen 66 nyelv adatainak kimerítő összegyűjtése és bemutatása aligha lehetne reális cél. Mindenesre azoknál a nyelveknél, ahol ez lehetséges, utalhatott volna arra, hogy melyek tekinthetők az adott nyelv „normalizált” napneveinek. A lapp esetben némileg ellentmondásos, hogy az Előszóban a szerző azt írja, hogy bár általában nem vette figyelembe a nyelvjárási változatokat, ez alól kivétel a lapp dialektusai között mutatkozó nagy különbségek miatt. Ennek ellenére sem a tárgyaló fejezetek, sem pedig a szótári rész nem utal arra, hogy éppen mely lapp nyelvből (nyelvjárásból) származik az adott alak. A szótári részt követi az ismertetés elején már említett leírás a kisebbségi helyzetben lévő nyelvekről. E rész többnyire a Fodor István szerkesztette *A világ nyelvei* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999) kézikönyv alapján készült. A nyelvek ismertetései informatívak és lényegre törőek, a népeségek lélekszámára vonatkozó adatokat viszont a szerző frissíthette volna, hiszen a kézikönyv megjelenése óta már volt újabb népszámlálás Oroszországban. A nyelvek elnevezésében Maticsák Sándor saját szavai szerint a „hagyomány elvét” követi, azaz a finnugor és törökségi népek ún. külső nevét használja (vö. vogul és nem manyisi, votják és nem udmurt, kazah és nem kazak stb.). Ezzel az eljárással talán nem mindenki ért egyet, hiszen a finnugor népek esetében a szakirodalomban is egyre általánosabbá válik a belső elnevezések használata.

Maticsák Sándor könyve a fenti kisebb kifogások ellenére kiváló olvasmány, mely logikusan és közérthetően mutatja be azt, hogy miképpen kapcsolódhat össze a történelem alakulása, a vallás, a mindennapi élet, azaz a kultúrtörténet egésze egy szókészleti területtel.

Sipőcz Katalin

H. Varga Márta: A magyar fosztó- és tagadóképző

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 51.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2006. 180 o.

H. Varga Márta *A magyar fosztó- és tagadóképző* című könyvének áttanulmányozása után az a benyomásom alakult ki, hogy ennél teljességre törőbb képzővizsgálat még nem született a hazai szakirodalomban. Már maga az a tény se szokványos, hogy egyetlen képző monografikus feldolgozást kapjon, az a körütekintés azonban, amellyel a szerző a *-tlan* képzővel kapcsolatos összes mozzanatot felderíti – a legkisebb, periferikusnak tűnő lehetséges szempontot sem hagyva ki a tárgyalásból – biztosan egyedülálló.

A tanulmány a bevezető és az összefoglaló részekén kívül tizenkét elemző fejezetre tagolódik. Ezeket irodalom- és rövidítésjegyzék követi, valamint egy a tagadóképzős lexémák minden felvetett szempont szerinti minősítését tartalmazó táblázat.

A tiszta, logikus szerkezetű, informatív Bevezetésben (7–10) a szerző meghatározza a vizsgálat célját, megadja a későbbiekben kutatandó kérdéseket, indokolja a választott elméleti keretet – ez a kognitív szemantikának a prototípus fogalmára épített kategorizációs rendszere –, számot ad a korpuszról, annak nagyságáról és kiválasztásának módjáról, valamint egy terminológiai kérdést tisztáz: elkülöníti a formáns megnevezéseit. A denominális *-tlan* neve a származék jelentése alapján ('hiány, valamitől való megfosztottság') fosztóképző, a deverbálisé pedig ('az alapszóban megjelölt cselekvés nem következett be') tagadóképző. A szerző jelzi, hogy vizsgálatainak döntő hányada szinkrón jellegű, s ettől csak a két kezdő fejezetben tér el (Nyelvtörténeti kitekintés és Alaktani kérdések). Megjegyzendő azonban, hogy későbbi fejezetek sem érintetlenek egészen történeti kérdések tárgyalásától (pl. a IV. A fosztó- és tagadóképzős derivátumok a mondatban, a VIII. A nem főnévi alapú denominális *-tlan* képzős derivátumok és máshol is).

A nyelvtörténeti kitekintés (11–17), a képző eredet- és korkérdéseivel foglalkozik, ütköztetve a különféle eltérő nézeteket. Általában is jellemző, hogy a szakirodalom a legalaposabban van ismertetve, ez a fejezet az idevágó finnugor és magyar nyelvtörténeti szakirodalom teljességére támaszkodik. Érdekes megjegyzésnek tartom, hogy a *-tlan* képző homonímiáját (azaz azt, hogy denominális és deverbális alapszóból egyaránt képez származékokat) elősegíthette a képzőnek az a funkcióbeli sajátossága, hogy nemcsak morfológiai és szintaktikai, hanem logikai kategóriákba illő változásokat is előidézik (az

állítást tagadássá változtatja), s ez nagyobb szabadságot ad a szófaji határok átlépéséhez. (Egyébként a magyar szóképzésben a deverbális és denominális képzés lehetősége egyazon képző esetében – nyilván finnugor örökségeként vagy annak mintájára – más formánsokkal kapcsolatban is fennáll.)

Az alaktani (II.) fejezet (18–27) elsősorban azokat a morfofonológiai változásokat elemzi, amelyek kapcsán az elsődleges *-tAlAn*-ból kialakultak a képző allomorfjai (*-tAlAn*, *-tlan*, *-Atlan*). Ezekben a folyamatokban az alapszó (képző előtti) teljes vagy csonkatövétségének és – megfelelő szótagfelépítés esetén – a kétnyíltszótagos tendenciának volt szerepe. A szerző itt szabályt is megfogalmaz a fosztóképzővel, illetőleg a tagadóképzővel kapcsolatos allomorfhasználatról. A szabály alóli kivételeket is vizsgálja, továbbá részletesen bemutatja a párhuzamos származékokat, amelyekben az azonos alapszóhoz járuló különböző képzőalternánsok szóalakhasadásos formákat hoznak létre (pl. *gondtalan* ~ *gondatlan*, *íztelen* ~ *ízetlen* stb.). Megfigyelése, hogy az alakpárokból a *-tAlAn*-nal szemben jelöltebbnek számító *-Atlan* képzős derivátumokkal kapcsolatban gyakrabban fordul elő szemantikai specializáció.

A szerző idézi azt a ma már érdekességnek számító tudománytörténeti epizódot is (26–27), amelynek során egykor arról folyt a vita, melyik elem hordozza a képzőben a negatív jelentéstartalmat. Vörösmarty a Tudományos Gyűjteményben egyenesen harcot indított a fosztóképző *-t-* eleme ellen. Mindez az erőszakos nyelvművelés kudarcára is példa lehet. Nyelvművelő vélemények egyébként több kérdéssel kapcsolatban is előkerülnek: nagyon tanulságos, milyen kérdések körül forognak.

A fosztó- és tagadóképzős derivátumok szófajisága a témája a III. fejezetnek (28–35). A részletesen taglalt szakirodalomból a szerző egyetértőleg emeli ki D. Máta legújabb, elméleti tisztázó tanulmányait. Ezek alapján a szófajváltás – helyesen – nem szóalkotási módnak, hanem szemantikai–szintaktikai folyamatnak tekintendő, mivel a szó szófaji sajátosságainak megváltozása morfológiai eszköz hozzáadása nélkül történik meg. Hozzátehetjük, hogy az esetek egy tekintélyes hányadában a szófajváltás grammatikalizációs folyamat velejárója. Ilyen például a szófajváltások egy részében központi szerepet játszó (alapszófajú) határozószó → (viszonyzó) névutó, igeikötő, kötőszó, partikula szófaji változás. A szófajváltások más részében viszont (ha pl. határozószó → főnév, melléknév a szófajváltás iránya) nem számolhatunk efféle szemantikai–szintaktikai folyamattal. E rész tanulmányozása közben az olvasó elgondolkodik azon is: milyen lehetett az a „bizonyos mondatbeli helyzet”, amelyben a jelzői és a határozói funkció összekeveredhetett (33), amelynek során az eredetileg határozói szerepű *-tlan* képzős lexémák a nyelvérzék számára gyakran jelzőnek tűntek fel. Hiszen az első esetben az ige bővítményei voltak, a másodikban pedig valamilyen főnévhez kellett kapcsolódniuk. Kár, hogy – bár az utalórendszer az

egész monográfiában mintaszerű – éppen itt maradt el egy utalás a következő fejezetre, amely részletesen tárgyalja a fentebb említett szófajváltó környezetet a magyarban (és a vogulban is). Ott válik világossá, hogy a jelzői értékű határozónak a létige melléknévi igenevével (*való, levő*) történő kapcsolódása (*szüntelen való* imádság), majd az igenév elmaradása tette lehetővé a váltást (38). A melléknév–főnévi kettős szófajúságnál viszont már ebben a fejezetben nagyon jó mondattani és morfológiai alapú magyarázatot kapunk a szófajváltás hátterére (34). S bár a 716 lexéma besorolásának alapja deklaráltnan A magyar nyelv szóvégmutato szótárának minősítési döntése (32), mégis felmerül a kérdés: mi határozza meg, hogy a kettős szófajú szavaknak melyik volt az elsődleges szófajisága? Miért melléknév és határozószó pl. a *szüntelen*, de határozószó és melléknév a *hirtelen*? A hármas szófajiságú szavaknál még kevésbé tudnám eldönteni, hogy hogyan alakult az elsődlegesség sorrendje például a melléknév, a határozószó és a főnév között. A melléknév és főnév minősítésű csoport egyes egyedeinél – a saját nyelvérzékelem szerint – nem vagyok biztos a főnévi szerepnek nem alkalmiságában (*méltatlan, munkátlan, fejetlen* stb.). Milyen kritériumokkal kell itt számolni? Ugyanezekkel a gondokkal láthatóan H. Varga Márta is szembesült, s ennek hangot is adott: „A szótárban talált kategorizálástól ugyan nem tértem el, néhány esetben azonban erős kételyek támadtak bennem bizonyos lexémáknak a szótárban feltüntetett szófaji értékével kapcsolatban” (34). Ez a megjegyzés a besorolások ismertetése előtt még megnyugtatóbb lenne. Tanulságos, hogy aggályaiban a szerző is a saját anyanyelvi kompetenciájára hivatkozik. Az általa kifogásolt alkalmi vagy periferikus főnevesülések közül viszont én a *kietlen*-t s talán még a *láthatatlan*-t sem érzem annyira alkalminak, mint sok más a példák közül. Ugyanakkor a határozószóvá váltként idézett *torlatlan* nem tartozik a szótáramba. A szerző lelkiismeretességére jellemző, hogy kételyei ellenére táblázatos formában is számba veszi a szófajokat „helyezéseik” szerint, majd – a fejezet legvégén – nagyon jólesően megállapítja, hogy „Előfordul, hogy a melléknév – főnév, a melléknév – határozószó stb. sorrend megállapíthatatlan, illetve nem is lényeges” (35).

A IV., a derivátumok mondatbeli szerepéről szóló fejezetben Csepregi Márta nyomán érdekes összefüggést mutat be H. Varga Márta: a határozói → jelzői funkcióváltások folyam(at)ában mindig a határozói funkció volt a jelölt, a jelzői a jelöletlen. A 39. lapon levő táblázat nagyon jól szemlélteti, hogy a határozói funkciónak mindig újra „menekülnie” kellett az újabb és újabb jelöltségbe, mert a jelzői funkció magáévá tette a formánsát. A legújabb *-Ul* jelölőelemet ez még (egyelőre?) nem érinti. Annak ellenére, hogy a filológiai pontosság magas fokon áll a könyvben, ebben a fejezetben előfordulnak pontatlanságok (feltehetőleg az idézett szakirodalmak okán): a 37. lapon hiányzik az ÉrdyK lapszáma, a KulcsK

72. lapján pedig az idézett adat nem található (nagyon valószínű, hogy a forrás lehet más).

Az V. fejezet a képzőproduktivitás kérdéseit feszegeti (40–49). Megállapítása, hogy a termékeny szabályok által szabályosan létrehozott és a rendszer szintjén kifogástalan derivátumok egy – nem is csekély – része nem aktualizálódik, marad csupán potenciális lexéma. (Ennek többrendbeli okairól is olvashatunk.) Produktív szóképzésről csak az úgynevezett nagy lexikai kategóriákkal kapcsolatban lehet beszélni; a magyarban ezek: N, V, Adj, Adv és NV.

A *-tlan* képzővel kapcsolatban a szerző az alábbi produktivitási megállapításokat teszi:

produktív képzések:

egyszerű N $\rightarrow$ Adj; egyszerű V_{tr} $\rightarrow$ Adj; képzett V_{tr} $\rightarrow$ Adj;

improduktív képzések:

egyszerű Adj $\rightarrow$ Adj; képzett Adj $\rightarrow$ Adj; képzett N $\rightarrow$ Adj.

A produktív képzésekben is vannak azonban megszorítások. Ilyen például, hogy az egyszerű N-ek olyan konkrét tárgyi jelentésű főnevek, amelyekkel kapcsolatban rész-egész viszony áll fenn, s a derivátum az egésznek egy elidegeníthető részét jelöli (*fületlen csésze, lombtalan fa*). Az elidegeníthetetlen dolgot jelölő egyszerű N-ek fosztóképzős származékai átvitt értelműek: *szívtelen ember, fejetlen rohangálás*. Ugyanígy a V-k tranzitivitása csak szükséges, de nem elégséges a produktív képzéshez (állapotigék pl. nem lehetnek alapszavai tagadóképzős derivátumoknak: *kedvel, gyűlöl*). Hasonlóan szorítja meg képzett V-k esetében a produktivitást, hogy például a *-gat* gyakorító képzős, illetve a műveltető képzős igékhez nem járul a tagadóképző. Ezt a szerző úgy magyarázza, hogy „a fent említett képzők valószínűleg automatikusan blokkolják a fosztó- és tagadóképzős toldalékolás előtt feltételezett passzíválási lépést” (48). Ez a megállapítás a tagadóképzőre igaz lehet, a fosztóképzőre azonban nemigen.

A fosztó- és tagadóképzőt a természetes morfológia kritériumrendszerének megfelelően is vizsgálja H. Varga Márta (Dressler – Ladányi-féle kritériumrendszer). Eszerint a legproduktívabbaknak azokat a képzőket kell tartani, amelyeknek a képzésmód során a legnagyobb akadályokat kell leküzdeni, s amelyek a minél nagyobb nehézségek ellenére is képesek működni (ilyenek pl. az idegen szavakat a magyarba beillesztő ún. honosító képzők). A *-tlan* képző szembesítése a természetes morfológia kritériumaival és kategóriáival (48–49) azt az eredményt hozza, hogy magas produktivitású formánssal állunk szemben, amely több nyitott csoportra is kiterjed.

A VI. fejezet a főnévi alapú képzések szemantikáját részletezi (50–72). A derivátumok jelölhetik magának a denotátumnak a hiányát (*ablaktalan, gyermektelen*), de jelölhetik a képző antonim párjával (*-(V)s*) alkotott

származékokban kifejezett tulajdonság hiányát is: *barátságtalan, törvénytelen, egészségtelen* ↔ *barátságos, törvényes, egészséges*. (A potenciális szavak köre ebben a csoportban is nagyobb az aktuálisokénál: a *túrós, diós [sütemény]* ellentétpárjaként nem létezik a különben szabályos képzésű **túróltan, dióltan [sütemény]*). Ez a kategória úgy is előfordul, hogy a párok jelentésbelileg nem tökéletes antonimái egymásnak: *aránytalan* 'torz', *íztelen* 'nem megfelelő ízű' stb. (53). Bevallom, itt nem mindig értettem a besorolást. Pl.: *gazdátlan, idomtalan* – van ezeknek párjuk?; a *sóltan* az 1.2.2. (c) pontjában már szerepelt, azt jó helynek véltem; viszont való lenne ebbe a csoportba például az 1.3.-ból a *szívtelen*. Mivel azonban én nem foglalkoztam a jelentésbeli kérdésekkel, különösen nem olyan mélyen, mint a szerző, könnyen lehet, hogy véleményemmel tévúton járok.

Vizsgálat tárgya az is, hogy milyen módon függ az alapszó pozitív vagy negatív jelentésétől a *-tlAn* képzős derivátum jelentésének érzelmi töltése. Ezek – a már megfogalmazott képzőjelentés függvényében – természetesen fordított arányban állnak egymással: *igazságtalan*, illetőleg *fájdalmatlan*. Mindemellett nem lehet eltekinteni a megítéléskor a kontextus szerepétől sem: *vértelen [forradalom]* ↔ *vértelen [produkció]*. Magához a képzőhöz semmilyen érzelmi töltés nem fűződik.

A következőkben a 'hiány' kifejezési lehetőségeit és módozatait veszi sorra a tanulmány. Itt a fosztóképzős változaton kívüli, nem derivációs természetű lehetőségek kerülnek terítékre: tagadott melléknév (körülírás); más tövű ellentétes jelentésű szó; *nélkül* névutó, *nélküli* névutó-melléknév; *-mentes* képzőszerű utótag; összetételi elő- és utótagok. Az egyes 'hiány'-lehetőségek részletezésében, használati körük megrajzolásában igen finom elemzések vannak (*bélyegtelen* ~ *bélyeg nélküli* ~ *bélyegmentes*), bőséges az előtárt anyag, öröm olvasni ezt a részt. A feltérképezés alapja a kognitív prototípuselmélet. A szerző ehelyt (59–61) kerít sort arra is, hogy ismertesse az elmélet mibenlétét (centrum–periféria elv, skaláris jelleg, fokozatosság, nyitott kategóriák). Ez talán kerülhetett volna előbbre, akár a bevezetőbe is. A 'hiányt' kifejező elemek jelentéséről megállapítható, hogy skalárisak, a centrumhoz való viszonyukban fokozatosságot mutatnak. A továbbiakban azt vizsgálja a tanulmány, hogy a 'hiány' jelentésére a magyarban rendelkezésre álló, egyenként részletesen megvizsgált nyelvi kifejezőeszközök jelentései között milyen a viszony. A bemutatás fokozatosan történik, mindig egy-egy újabb elem hozzávételével (kettő ~ három ~ négy elemű megfelelések). Kezdődik a „főhős” fosztóképző és a *-mentes* képzőszerű utótag egybevetésével, majd a továbbiakban hozzávevődik a *nélküli* névutó-melléknév és a *-szegény* összetételi utótag is. A különféle 'hiány'-elemekkel alkotott (tágabb értelemben vett) származékok egymás mellé helyezésével világossá válik – a szinonim jellegű megfelelések mellett – a

funkciómegoszlás, az, hogy egyes származékok a kiszámítható szóképzési jelentések ellenére, a szóképzési jelentésen kívüli egyéb tényezők hatása következtében egyedi jelentésűvé válhatnak (*akadálytalan ~ akadálymentes; illetéktelen ~ illeték nélküli ~ illetékmentes; vértelen ~ vér nélküli ~ vérmentes ~ vérszegény*). Mint az utolsó példából is látható, a 'hiány' jelentésnek fokozatai vannak, az abszolút mellett a relatív hiány is kifejezhető. Ezek jelentéseit is egybeveti a szerző: fosztóképzős származék (*életlen*), *-szegény* (*csapadék-szegény, vérszegény*), *-fukar* (*szófukar*) *-szegett* (*szárnyaszegett, kedveszegett*), *szűk-* (*szűklátókörű, szűkszávú*), *kevés-* (*kevésbeszedű*) + egyedi lexémák (*ügyefogyott*). A relatív hiány kifejezésére láthatóan kevesebb az eszköz, mindenképpen igen korlátozott a szabályba foglalhatóság, és – egyetértve a szerző megállapításával – valóban jók a lehetőségek finom stilisztikai árnyalatok érzékeltetésére.

A jelentésösszefüggések áttekintését négy kiváló ábra teszi szemléletessé. Ezek a *beszédes*, a *vizes*, a *húsos* valamint a *sós* mellékevek különféle módokon létrehozható szemantikai ellentétpárjait mutatják be, s így átvezetnek a következő fejezet mondanivalójához, amely teljes egészében a szemantikai ellentétpároknak van szentelve (73–80). A logika és a szemiotika ellentétfogalmainak ismertetése után tér rá H. Varga Márta a 'hiány'-t kifejező denominális (jelen esetben: főnévi alapszávú) fosztóképzős mellékevek szemantikai ellentétpárjainak elemzésére, amelyeket az *-(V)s* és a *-(j)Ű* képzővel alkotott mellékevekkel való szembenállásukban vizsgál – e képzők definíciójából kiindulva. A *-(j)Ű* képzőre nézve ez azt jelenti (mivel inherens jegyű denotátumok képzésére szolgál), hogy a fosztóképzős származékok szemantikailag többnyire helytelenek (vö. **orrtalan* <*ember*>), az *-V(s)* képzősök szemantikai ellentétpárjai azonban jól vizsgálhatók a kognitív prototípuselmélet keretében. A szerző a derivátumok jelentéseinek fokozati skálákon való elhelyezkedését több példán mutatja be. A szabályosnak nevezhető jelentéspárok mellett (az alapszó pozitív jelentésárnyalata → negatív jelentésárnyalatot képviselő fosztóképzős derivátum – és fordítva) a tanulmány alaposan foglalkozik azokkal a párokkal, amelyek csak képzésre nézve azok, szemantikailag már nem. Például *becses ~ becstelen*, *házas ~ házatlan*, *jeles ~ jeltelen*, *profás ~ profátlan*, *számos ~ számtalan* stb. A jelentésspecializáció a morfológiai párokat messze is vethette egymástól: *híres ~ hirtelen*, de szemantikai szinonimákat is eredményezhetett: *számos ~ számtalan*, *modoros ~ modortalan* stb.

Ebben a részfejezetben észrevehetően harcolnak egymással a tanári erények a kutatóéival. Az ismétlő–magyarázó tanár kerekedik fölül például a barslédéci *hirtel* forma újbóli megemlítésével (ami egyébként is alaktani ügy, s ily módon nem tartozik ide), de a prototípuselmélettel kapcsolatban is elég lett volna ehelyt csak az utalás a korábbi kifejtés helyére. Kissé furcsállom az alábbi példa-

mondatot és annak felvezetését: „Furcsa szeszélye a nyelvnek, hogy két egymás mellett megférő, sőt gyakran együtt járó (az én kiemelésem, HL) tulajdonságot ellentétes értelmű képzők segítségével fejezünk ki ... *Milyen kedves ez a kedvetlen ember!*” (Egy másik példamondatra jobban áll a megállapítás is, s maga a példa is szerencsésebb, életszerűbb: *De csinos ez a csintalan lány!* – vö. H. Varga Márta 2005, A ’hiány’-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjai. Nyr 129: 106). Amúgy a *kedvetlen* olyan szempontból is speciálisnak látszik, hogy a fosztóképzős dublettjével kettejük között nem alakult ki jelentéskülönbség (szóalakhasadás): *kedvetlen*, *kedvtelen* (ÉKsz²), utóbbi ’ritka’ minősítést kapott.

Különlegesek a morfológiaiilag és a jelentés szempontjából is hibrid derivátumok, amelyekben jól felismerhető a fosztóképző az *-(V)s* képző előtt: *alkalmatos*, *szemérmetes*, *állhatatos* (80; bár ez utóbbiban – igei alapszavú lévén – inkább tagadóképzőt kellene mondani).

A nem főnévi alapú denominális *-atlan* képzős derivátumok fejezetcím néhány kivételtől eltekintve (*egyetlen*, *bizonytalan*, *nincstelen*, *iktelen*) a melléknévi alapszavú származékokat rejti (81–90). Ezek a derivátumok többnyire improduktív képzések, problematikájuk, tárgyalásmódjuk is más, mint a főnévi alapszavúaké. A szerző részletes nyelvtörténeti adatolással bizonyítja, hogy már a korai nyelvtörténeti korokban is jelentősebb számú ilyen derivátum létezett, a bemutatásból viszont egyben az is kiderül, hogy egy részük mai nyelvünknek már nem lexémája, viszonylag jelentősebb számban avultak ki a nyelvből, vagy meg sem gyökereztek benne (*késztelen*, *álnoktalan*, *jámbortalan*, *egésztelen*, *szűzetlen*). Az újabb keletű képzések pedig (*komolytalan*, *őszintétlen*) a múlt században, még annak utolsó negyedében is – nem egészen érthető módon – magukra vonták a nyelvművelők rosszallását mindamellett, hogy magában a képzésmódban grammatikai szempontból nem talál(hat)tak kivetni valót. Az *ébertelen* és a *gyengédtelen* lexémákkal kapcsolatban a szerző mintegy megelőlegezi, hogy ezek esélyesek arra, hogy később bekerülhetnek majd értelmező szótárainkba („egyelőre nem találjuk”; 83) – ezt ugyan tudni nem lehet, de nem tűnik valószínűnek, a folyamat inkább ellentétes irányt látszik venni. Viszont éppen a produktivitás hiánya hathat oda, hogy stilisztikai szempontból e derivátumok megkülönböztetett jelentőségűek legyenek (109).

Kissé zavaró, hogy a nyelvújítási származékok felsorolásakor (83) hiányoznak a szerzői kommentárok. Itt ugyanis váratlanul összetett (vagy annak vélt) képzők jelennek meg: *-ótlan/-őtlen* (*felelőtlen*, *kedvezőtlen*, *önállótlan*); *-ütlen* (*valószínűtlen*, *népszerűtlen*); *-iatlan/-ietlen* (*udvariatlan*, *férfiatlan*, *hazafiatlan*, *valódiatlan*, *lovagiatlan*). Erről nem ártott volna szót ejteni, illetőleg azt tisztázni, hogy a felsorolt származékokban levő formánsokban valóban a megadott (összetett) képzők jelentkeznek-e. Ez nem valószínű ugyanis például

az *önállótlan* és talán az *egyenlőtlen* származékban sem; ha a képző viszont valóban az *-őtlen*, akkor pedig nem denominális a képzés: *kedvez-őtlen*, *felel-őtlen*. Hasonlóan kétséges a képző összetettsége (*-ütlen*) a példaként felsorolt származékokban (nem *valószínű-ütlen*, *népszerű-ütlen* stb.). Az *-iatlan* képzős származékok esetében sem ártott volna egy megjegyzés arról, hogy a *férfiatlan*, *hazafiatlan*, *valódiatlan* derivátumokban a képző csak *-tlan* lehet, ebben az esetben viszont az alapszó nem melléknév, hanem főnév, így az előző fejezethez húznak. Mindezek a problémák nem fordulnak elő a mai magyar származékok bemutatásában (84–90), amelynek rendező elve az alapszó képzőtlenessége, illetve képzőssége. Ezen a helyen már az alapszó képzőjének tulajdonítva találjuk az *-i-t*, a *-szerű* képzőszerű utótagot, valamint a melléknévi igenév képzőjét.

A képzőtlen melléknévi alapszóból létrejövő származékok nem gyakoriak, jelentésük pedig gyakran lexikalizálódott (*igaztalan* ≠ 'nem igaz', hanem 'igazságtalan' stb.). Azt az összefüggést is felidézi H. Varga Márta (Kiefer nyomán), hogy minél kevésbé produktív egy képzésmód, annál több esély van arra, hogy eredménye ellentétes és nem ellentmondásos ellentétként értelmezhető. Pl.: *boldog* ↔ [*nem boldog* ≠ *boldogtalan*]. Képzett mellék-nevekből viszont ellentmondásos értelmű tagadást hoz létre a fosztóképző *célszerű* ↔ *nem célszerű* = *célszerűtlen*.

A deverbális kategóriába tartozó melléknevek (IX. fejezet; 91–106) csoportosítása az alapige vonzat- és morfológiai szerkezetének, valamint kettejük együttesének figyelembe vételével történt (a képző neve e kategóriában tagadóképző). Az egymással szembeállított csoportok alapján (1.1–1.6.) nekem úgy tűnik talán, hogy logikusabb, egységesebb felosztást eredményezett volna, ha 1.1 és 1.2.-ből a képző nélküliség lenne fő szempontként kiemelve, és ezen belül (alcsoportként) lenne érvényesítve a tranzitivitás–intranszitivitás szempontja. Lényeges kérdés persze, hogy melyik hat jobban a tagadóképzős származékok tulajdonságaira. Az alapige tranzitivitása láthatóan fontos jegy: a tagadóképzővel való elláthatóságnak szükséges, de nem elégséges feltétele. Kiesnek például a tranzitív állapotigék; a *-gAt* gyakorító és a *-tAt* műveltető képzős származékok: **gyűlöletlen*, **nyitogatatlan*, **olvastatlan*, és produktív módon is csak tárgyas cselekvésigékhez járul a tagadóképző. Másik nehézség, hogy a morfológiai felépítettség szempontja sem mindig egyértelmű, nincs egészen világossá téve, hogy leíró vagy történeti szempontból tekintjük-e (a *borotvál*, *iskoláz* leíró szempontból is képzettnek minősül). Mindenesetre a képző nélküli igei alapszók közé az 1.1.-es csoportba több képzett is keveredett (91–92). Némileg vitakoznék a szerző azon megállapításával, hogy ha egy és ugyanazon igenek azonos szerepű tárgyi és határozói vonzata is van, akkor a tagadóképzős derivátum – változatlan szintagmában – aktív és passzív jelentésű is lehet: *átláthatatlan kód* 'amelyet nem lehet átlátni' (passzív) és 'amin nem

lehet keresztüllátni' (aktív) vagy *lakatlan sziget* 'amelyet nem laknak' (passzív) és 'amelyen (ahol) nem laknak' (aktív) (92). A tárgyi, ill. határozói vonzattal történő interpretáció szerintem nem hat ki az aktív vagy passzív jelentésre. Más a helyzet a *járatlan út*, illetve *járatlan ember* viszonyában, ott valóban az első passzív, a második aktív jelentésű (92).

Jóllehet az alapige tranzitivitása szükséges jegye a tagadóképzésnek, nem produktív és többnyire lexikalizálódott használatban intranszítív ige is lehet alapszó: *független, kelleetlen, ártatlan* – sőt néhány mediális igei származéknak még a jelentése sem lexikalizálódott: *sületlen, keletlen* (hasonlóképpen az elvértve aktív cselekvő igéből létrehozott származékoknak is: *mozdulatlan, vigyázatlan*).

A deverbális származékok bemutatásának sorában a nehezen elemezhető alapszavú származékok jelentik a következő csoportot. Ebben a kategóriában persze produktivitásról szó sem lehet, igen alapos listázás következik, többnyire etimológiák megadásával, történeti példákkal (95–96). Szóba kerülnek itt az igésítő (honosító) képzős alapszavak, valamint a haplológias származékok (igaz, ez már nemcsak az alapszó ügye): *okvetlen, sebhetlen, siratlan, vétlen*.

A képzős alapszóhoz járuló tagadóképző produktív elsősorban olyan esetekben, amelyek tárgyas, passziválható tövek, ez leggyakrabban a *-hAt* képző. A *-hAtAtlAn* képzőtársulás több grammatikai problémát is felvet: van-e igenévi jellege, illetőleg tekinthető-e összetett képzőnek. Az igenévi jellegre – a szakirodalmi megítélések alapos áttekintése és mérlegelése után – negatív választ ad a szerző: az összes *-tlAn* képzős derivátum, a *-hAt* képzőhöz kapcsolódók (azt tartalmazók) is, melléknévnek minősülnek. Bonyolultabbnak látszik a *-hAtAtlAn* összetett mivoltának megítélése. A szakirodalomban eltérő – és sokszor egy szerzőn belül is ellentmondó – nézetek sorjáznak. H. Varga Márta legmeggyőzőbbnek Komlósy András véleményét tartja, aki a *-hAtAtlAn*-t szételemezhetőnek (tehát nem összetett képzőnek) tartja, szemben a *-hAtÓ* képzővel.

Ennek a fejezetnek is nagyon szép részei a szemantikai elemzések: először a *-hAtAtlAn* magában, majd a *-hAtÓ* igenévképzővel való korrelációjában ('amin nem igaz, hogy lehetséges a cselekvés végrehajtása' ↔ 'amin lehetséges a cselekvés végrehajtása'); mindez szabályos tárgyas igéből való használatban (*elemezhetetlen* ↔ *elemezhető*), valamint a kivételes tárgyatlan igéből létrejött párokon (*éghető* ↔ *éghetetlen*) – megemlítve a szemantikai korreláció meg-bomlásának eseteit is. Végül a *-tlAn* ('amire nem igaz, hogy végrehajtották rajta a cselekvést'), valamint a *-hAt* ('lehetséges, hogy...') + *-AtlAn* ('nem igaz, hogy...') [= 'amire nem igaz, hogy lehetséges a cselekvés végrehajtása'] képzős derivátumok közötti szemantikai kapcsolatot elemzi (*lakatlan* ~ *lakhatatlan*,

eladatlan ~ eladhatatlan, változatlan ~ változhatatlan stb.) – a produktív esetektől haladva a nem produktívák felé.

Már eddig is elszórva több helyen esett szó a fosztó- és tagadóképző stilisztikumáról, a X. fejezetet (107–116) egészében is ennek szenteli a szerző. Szabó Zoltánra hivatkozva három alapvető funkció köré csoportosítja e derivátumok sajátosságait. Ezek: elsőként a tömörítés, sűrítés. Itt elsősorban az egyébként vitákat kiváltó melléknévi alapszavú származékok stilisztikai jelentősége, szemantikai többlete hangsúlyozódik – az analitikus szerkesztésmódú formák lehetőségeivel szemben: *őszintétlen* ↔ *nem őszinte, bátortalan* ↔ *nem bátor, tisztátalan* ↔ *nem tiszta*. Második szempont a finomabb értelmi árnyalatok megkülönböztetésének lehetősége. Ennek kapcsán elsősorban a képző különböző allomorfjai által létrejött szóalakhasadásos párok kerülnek elő: *gondtalan ~ gondatlan, íztelen ~ ízetlen* stb. Harmadikként a finom érzelmi, hangulati árnyalatok megkülönböztetése a szempont. Itt tulajdonképpen a korábban egyszer már tárgyalt probléma említődik meg: rendelkezik-e maga a képző érzelmi töltéssel. Tanulságosak a stílus színezése pont alatt felsorolt, szokatlan alkotású *-tlan* képzős írói származékok (*nincsetlen, végetlen, ősztelen, józantalan, egységtelen*). Ezek – a normaszegésből adódó stílusértékükön túl – részben a formáns produktivitását is bizonyítják.

Kiemelendő része ennek a fejezetnek a fosztóképzős formákat tartalmazó figura etymologicák boncolgatása (*boldog-boldogtalan, únos-úntalan, kénytelen-kelletlen, időtlen időkig, régestelen rég, akarva-akaratlan* stb.), amelyből kiderül, hogy ezeknek az „elmés oktalanságoknak” vagy „látszólagos képtelenségeknek” mennyi irányban vannak kapcsolódási pontjaik, akár grammatikai, akár szemantikai tekintetben (112–115). (Figura etymologicára, s egyben szokatlan alkotású származékokra is ad friss példát a Csillagszálló 2006. decemberi számából Szabó T. Anna „Szilveszter” c. versének mottója: „S én mit hagyok rád, milyen kincseket? [...] *életlen éltem, és álmatlan álmom*”.)

A stilisztikai szerepet taglaló rész végét hatásosan zárja le két – mondanivalójukat címadó verseikben egyaránt a fosztóképző morfológiája adta lehetőségekre építő – verseskötet bemutatása (Fábrí Péter „Fosztóképzőkkel” és Károlyi Ami „-talan -telen”).

A recenzió elején említett teljesség jegyében kontrasztív fejezet következik (117–128). A 'hiány' kifejezésének (a magyarra nézve módozatai a VI. fejezetben) morfológiai vagy egyéb eszközökkel megvalósuló idegen nyelvi megfelelőit vizsgálja a szerző ebben a (XI.) részben. A megfelelők összeállításakor a magyart mint kiinduló nyelvet és mint célnyelvet egyaránt tekintetbe vette (117). A kiválasztott nyelvek különféle nyelvcsaládok tagjai: finnugor nyelvek (kiemelten a finn), angol, német, olasz, orosz. A szembeállítás rámutat például arra, hogy a fosztóképzőnek csupán a denominális funkciója

általános finnugor nyelvi sajátosság, a deverbális már nincs meg minden finnugor nyelvben, viszont az ugor ág nyelveiben igen. A 'hiány' kifejezésére a finnben eszköz lehet például (többféle) képző, rag, prefixum, prepozíció, posztpozíció, összetételi elő- és utótag, s kifejezhető analitikus szerkezettel is. Az angolban sok az összetételi előtag, az analitikus szerkesztésmódú megvalósulás, s kevesebb a szabályszerű produktív alkotásmód. A szembesítést informatív táblázat zárja az egyes nyelvek és kifejezőeszközök összefüggéseiről.

Végül záró fejezetként H. Varga Márta – felidézve a tudományos háttérrel (produktivitási szabályok) és alapozva saját tapasztalataira – bemutatja a képzők (főleg természetesen a *-ılan*) tanításának módszertanát a magyart mint idegen nyelvet tanuló diákok számára (129–137).

Inkább már függeléknek tekinthető a tagadóképzős származékok sokszempontú elemzése. Ebben a 19 lapos táblázatban a korpusz minden igei alapszavú eleme minősítve van a képzés alapjául szolgáló igék morfológiája, szintaktikai jegyei, a derivátumok jelentése és a képzés alapját alkotó igei derivátumok képzőinek milyensége szerint. Pl.: *illetetlen*: az alapszó képzett; tranzitív ige; szenvedő jelentésű; műveltető; *készületlen*: képzett alapszavú; intranszitív ige; cselekvő jelentésű; *-Ul* a képzője. Az eldönthetetlen, bizonytalan eseteknél kérdőjelek állnak.

H. Varga Márta tanulmányában megvallja, hogy gyakorló tanár. Ezt azonban e megjegyzés nélkül sem tagadhatná le: művéből egyértelműen kiderül. Nemcsak azért, mert – mint említettem – a könyv egyik utolsó fejezete kifejezetten a fosztó- és tagadóképző taníthatóságával, ennek legmegfelelőbb módozataival és mértékével foglalkozik, hanem végig árulkodik az a tanáros mód, ahogyan felépíti fejezeteit: a tárgyaló kérdéskörrel kapcsolatban a rendszeres „képbe helyezés”, a szakirodalom ismertetésének módja, az, hogy mindent kifejt, nemcsak hivatkozik. Ez kényelmes helyzetbe hozza az olvasót. Persze, ami az előnye, az olykor a hátránya is. Néha túlságosan is kifejtő, olykor redundáns. Többször előfordul, hogy ugyanazt két helyen is elolvashatjuk, és még precíz hivatkozás is van (8 és 55, 53 és 65, 41 és 50, 47, 48 és 91, 93 stb.).

A szerzőnek nem volt könnyű dolga. Mint azt könyvében el is mondja, ezek a származékok olyan sok szempontúak, annyira a nyelvhasználatától függött a sorsuk, hogy a megtalált szabálynak sok esetben nem engedelmessé kell válni. Ezért elkerülhetetlen, hogy egy-egy származék a tárgyalás során olyan kategóriába is belekeveredjék, ahova valójában csak egyes vonásaival tartozik. Ezért a kognitív szemantikai keretben, a prototípus-elmélet alkalmazásával H. Varga Márta a legmegfelelőbbet találta meg ennek a jelenségcsoportnak a bemutatására. Ez a könyv arra is kiváló példa, hogy egy kutatónak a korpuszalapú jelenségek megítélésakor mennyit kell győzködni és mennyi szempontot kell figyelembe vennie, ha azok teljes körű feltérképezésére törekszik. Mert viszonylag egyszerű

néhány látványos, jól ülő példát hozni egy-egy (elméleti) kérdés illusztrálására, egy probléma(csoport), egy tétel érzékeltetésére. Korpusz alapján teljes képet alkotni azonban, nem lesöpörni egyetlen kényelmetlen adatot sem – köztük elavulóban levőt, feljövőt, a szabályt megkerülőket – már nehéz feladat. Az utóbbi időben – a funkcionális grammatika előtérbe kerülésével is – láthatóan új lendületet kapott a valóságos, tényleges nyelvi adatokra épülő korpusz-nyelvészet. H. Varga Márta korpuszalapú monográfiája sokszempontúságával, példaszerű alaposságával, mikrodiakroniai jellegű értékes megállapításaival a fosztó- és tagadóképzőről teljes képet nyújt. Ma ennél többet erről a képzőről nem lehet mondani. A munka ennek ellenére folytathatónak látszik: mivel a jelenlegi korpusz törzsanyaga a 20. század hatvanas éveinek a nyelvi anyagára, nyelvhasználatára megy vissza (l. 9. lap), nagyon tanulságos lenne megismételt (igazi mikrodiakronikus) vizsgálatként a jelenleg feldolgozott korpuszt egy körülbelül húsz évvel későbbivel szembesíteni és a nyelvhasználati eltolódásokat regisztrálni.

Haader Lea

Simoncsics Péter: *Chrestomathia Hungarica*

Segédlet a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozásához.

Ábel Kiadó, Kolozsvár. 2006. 131 o.

Simoncsics Péter legújabb könyvének címében nem véletlenül szerepel a „chrestomathia”. Ahogy az előszóbeli szerzői vallomásból megtudhatjuk, a címválasztásnak kettős oka is volt: egyrészt finnugor nyelvészként jól ismeri az uralisztikában megszokottnak számító, a nyelvcsalád nyelveiről összeállított, nyelvtani jegyzetekkel ellátott rövid szöveggyűjtemény műfaját, másrészt magának a *chrestomathia* szónak a jelentése is ösztönözte a címválasztásra: szándéka szerint olyan ’hasznos, nemes, barátságos tanulnivalók’-at tartalmazó rövid jegyzetet igyekezett összeállítani elsősorban magyar anyanyelvű diákok számára, amelyben „emberi léptéknél nagyobb dimenzióban” (9) próbál rámutatni a magyar nyelv sajátosságaira.

A szubjektív hangú, rövid bevezetőből a magam részéről (legalább) két fontos tényközlést hiányolok: (1) kik (milyen korúak, határon inneniek vagy túliak, milyen érdeklődésűek, milyen pályára készülők stb.) azok a magyar anyanyelvű diákok, akik a könyv potenciális olvasótáborát képezik, (2) vajon mennyire tekinthető adekvátnak az előszóban kijelölt módszer a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozása szempontjából, ha a szerző „emberi léptéknél nagyobb dimenzióban” szemlélődve, „egyszer fölülről, madártávlatból, néha más nyelvekhez való viszonyában, máskor meg mikroszkóp alatt, hol a múlt töredékei föl-fölcillannak” (9), vizsgálja nyelvünk sajátosságait.

Első lapozgatásra is szembetűnő, hogy a szerző szakítani kíván a nyelvleírás hagyományaival: a Chrestomathia Hungaricának a tartalomjegyzékét (3–6) és a rövid szerzői előszót (9–10) követő fejezetei nem a nyelvleírásban megszokott, a klasszikus és a modern nyelvészet újfajta szempontjaira és eredményeire építő leíró magyar grammatikák által is általában tiszteletben tartott tárgyalásmódot (hangtan, alaktan, szófajtan, szintagmatan, mondatan stb.) követik, hanem a különböző grammatikai egységek kissé szokatlan sorrendben (megítélésem szerint kaotikusan, logikai rend nélkül) sorjáznak egymás után, egyazon grammatikai jelenség tárgyalására mintha többször is sor kerülne, pl. a főnév „A szófajok rendszere” című fejezetben (72), majd jóval később, az „Alapszófajok” című részben is (120). Ismétlődések természetesen tudományos munkákban is előfordulnak, mindez helyénvaló, érthető is, hiszen egy-egy témának többféle vonatkozása is lehet. Ilyenkor azonban elkerülhetetlenek lennének az oda-vissza történő utalások a lapszám vagy a fejezetszám, a fejezetcím pontos feltüntetésével. Simoncsics adós marad mindezzel, az utalások bosszantó és fájó hiánya végigkíséri a munkát. Amennyiben hinni lehet a tipográfiai következetességben, akkor talán nagybetűkkel jelzi a főfejezeteket. Ezek a következők: Előszó (9–19), A nyelv mint tér (kb. szintaxis) (20–66) és A nyelv mint térkép (kb. szófajtan, alaktan) (67–127). A főfejezeteken belüli kisebb tematikus egységeket is meglehetősen szokatlannak tűnő sor-rendben tárgyalja. Az egyértelműség és a könnyebb tájékozódás végett mindenképp célszerű és kívánatos lett volna az egyes (fő- és al)fejezetek össze-tartozását, tárgyalásuk logikai sorrendjét egyértelművé tevő számozás.

Simoncsics sem fonetikával, sem fonológiával nem kíván foglalkozni munkájában. Ezekről „Az írás mint a nyelvtan része” című fejezetben a „magyar nyelv írására” alapozva (sic!) tesz említést (11), amely fejezetben főként a helyesírás morfológiaiilag releváns vonásait igyekszik számbavenni. „A magyar helyesírás szabályai”-ban (1994) felsorolt 40 betűvel szemben kettővel több, azaz 42 grafémát mutat be Simoncsics. A mennyiségbeli különbség oka, hogy Simoncsics a magyar ábécé tagjának tartja a saját hangmegfelelővel nem rendelkező *w*, *x*, *y* grafémákat, ugyanakkor a szintén e csoportba tartozó és a

magyarban leggyakrabban előforduló *ly*-t (amely a köznyelvben mindig a [j] graféma által jelölt hanggal azonos) nem sorolja a betűk közé. Az „Artikulációs centrum”-ban elhelyezett hangokat (*n-ny*, *d-gy*, *t-ty*, *l-ly*, *r-0*, *dz-dzs*, *c-cs*, *z-zs*, *sz-s*) a nyelvészeti terminológiában ismeretlennek tűnő, nem világos jelentésű „száraz – nedves” párokba („dentális – palatalizált dentális” vagy „sziszegő – susogó” oppozíciókba) igyekszik rendezni abból a célból, hogy igazolhassa azt az állítást, miszerint „a megkülönböztető jegyeknek ezt az *l* esetében bűvópatakká alakult rekurzív futamát ismétli meg az írás azzal, hogy a »nedves« tagokat *y* hozzáadásával különbözteti meg” (*n-ny*, *d-gy*, *t-ty*, *l-ly*, *r-0*). Az „artikulációs periférián” elhelyezett hangok betűjeléről pedig mindössze egyetlen — számomra alig értelmezhető ábrával illusztrált — mondatot találunk, azt is a *h*-ről. E mondatban megfogalmazott mindkét állítást könnyű cáfolni: (a) a *doh*, *sah*, *Allah*, *potroh*, *APEH* stb. szavakra gondolva aligha tekinthető igaznak ugyanis, hogy a *h* abszolút szóvégi helyzetben soha nem ejtendő hangot jelöl, illetve (b) a *h* a családnevek végén is csupán arra való, hogy a tulajdonneveket megkülönböztesse a köznevektől (*Horváth* – *horvát*), a családnevek írásában ugyanis nem feltétlenül a helyesírást követjük, hanem a hagyományokhoz ragaszkodunk.

„Az ige tárgyhatározottsága” című részben (45–51) a magyar igeragozással kapcsolatos kérdéseket érinti. Abban minden bizonnyal egyetértés van közöttünk, hogy az „alanyi ragozás – tárgyas ragozás” kettős elnevezés nem a legszerencsésebb választás (jóllehet már több mint száz éve használja a szakirodalom), többek között azért sem, mert azt sugallja, hogy a fő választóvonal a tárgyas és a tárgyatlan igék között van, tehát félrevezető. A széleskörben elterjedt „általános ragozás – határozott ragozás”, „határozatlan ragozás – határozott ragozás”, valamint „általános ragozás – tárgyas ragozás” terminusok sem telitalálatok. A tárgyalt téma vonatkozásában számomra a legpontosabbnak, legegységesebbnek a Pete Istvántól (2006) származó, a személyragok fő egyeztetési kötelezettsége alapján megkülönböztetett oppozíció, az „alanyi ragozás – határozott tárgyas ragozás” tűnik (mivel az alanyi ragozás csupán az alany számát és személyét jelöli, a határozott tárgyas ragozás pedig az alany számán és személyén kívül kifejezi a 3. személyű tárgy határozott voltát is). Ahogy Simoncsics is megállapítja, nem a tárgy léte vagy nemléte a döntő tényező a két paradigma közötti különbségben, hanem a tárgy minősége, a tárgyhatározottság. Arra nézve, milyen determinánsok tesznek határozottá egy tárgyi funkcióban álló névszót, és igénylik a tárgyas igék határozott tárgyas ragozását, csak többé-kevésbé igazít el a szerző: a 3. személyű határozott tárgy eseteit felsoroló listáról (46) jónéhány determináns bizony hiányzik, pl. a visszaható névmások, a *Maga* és az *Őn* névmások, a kölcsönös névmás, az *-ik* képzőt tartalmazó, kiemelést kifejező névmások (*melyik*, *akármelyik*, *bármelyik*

stb.), a *kettejük*, *hármójuk* stb. gyűjtő jelentésű szavak, a *mindkét* számnév, a tárgyi mellékmondat. Simoncsics egyébként az alanyi és tárgyas ragozású igei paradigmákat újszerű, a magyar szakirodalomban legalábbis hagyomány nélküli műszókkal centripetális (= alanyi) és centrifugális (= tárgyas) paradigmaként aposztrofálja. Az ötlet egyébként Daniel Abondolótól (1988: 89 kk.) származik, aki arra mutatott rá, hogy az igei paradigmák kiválasztásában a grammatikai személyek közötti disztribúció játssza a döntő szerepet. Az ige két fő argumentumát, az alanyt (S) és a tárgyat (O) a tőlük elválaszthatatlan nyelvtani személyek beszédaktusban elfoglalt pozícióinak megfelelően koncentrikus körökben helyezte el olyanformán, hogy a kör középpontjában áll az első személy, a második személy a hozzá legközelebb álló körön helyezkedik el, míg a harmadik személy(ek) a következő körön található(k). Ha az O nyelvtani személyének sorszáma nagyobb az S-énél vagy egyenlő vele, akkor Abondolo szerint centrifugális paradigmáról, fordított konstelláció esetén pedig centripetális paradigmáról beszélünk. A szerző sort kerít a centrifugális paradigma különböző alakjainak morfológiai szempontú, részletes bemutatására is, jócskán túlfeszítve a szinkrón szempontú nyelvéírás kereteit. Meglepő, hogy a nyelvtörténeti hipotéziseket sokszor szinkrón nyelvi tényként értelmezi (ilyen pl. az implikatívuszi formákban levő *-le-* morféma azonosítása az egyes számú 2. személyű igeraggal alanyi ragozásban: *fázo-l*, *lesze-l*, *úszo-l*; 49). Simoncsics „a tranzitív igék két argumentumának, az alannak és az állítmánynak a nyelvtani személyekben megmutatkozó aszimmetrikus disztribúciója”-ként értelmezett, Lotz által az általános igei paradigmába sorolt, implikatívusznak nevezett kategóriát (az egyes számú első személyű ige és a második személyű, határozott jelentéstartalmú tárgy kapcsolatát) Abondolo nyomán a centrifugális paradigma részeként tárgyasnak minősíti (ti. a tárgy személye nagyobb az alannál).

A Karácsony Sándor nyelvtanából többször is idézett, beszédéről szóló *Én szóval tartalak téged* = *Beszélek* mondatra úgy tekint, mint minden nyelvi megnyilatkozás viszonyítási alapjára, konstansára: „Minden explicit mondat mellett (mögött, alatt, fölött) ott van ez az implicit mondat a beszédéről, mint valami árnyék követi a beszédet” (27). Ebből az alapmondatból igyekszik levezetni a nyelvtani szám és személy kategóriáit is, és ebben a témakörben kerül sor az „exkluzív : inkluzív” névmási kategória bevezetésére és értelmezésére is a *bennünket* (*engem + téged + téged*) ↔ *minket* (*engem + téged + őt*) és a *benneteket* (*téged + téged + téged*) ↔ *titeket* (*téged + téged + őt + őt*) többes számú névmások elkülönítése céljából. Mivel az „exkluzív : inkluzív” személyi kategória létezése több, nem európai (pl. szibériai, délnyugat-ázsiai, óceániai, ausztráliai, kínai, tok pisin, afrikai) nyelvben kétségtelenül létezik, felvetődhet a gyanú, hogy az alaki kettősség oka talán a magyarban is magyarázható (lenne) az inkluzivitással. Az alaki kettősségnek és a kettős forma közötti jelentésbeli

különbségeknek az okát mindenképpen érdemes lenne kutatni, de boncolgatása nyelvtörténeti kérdéseket vet fel, s ezen állítást alátámasztó, eldöntő és bizonyító erejű nyelvtörténeti tények hiányában Simoncsics felvetése is inkább csak érdekes és szokatlan kísérletnek tekinthető, amely egy leíró nyelvtenban annál is inkább öncélúnak is tűnik, mert e névmások sajátos használati szabályainak a mai magyarban úgyszólván semmi nyoma nem maradt, mára már szinonim alakokká váltak.

„A nyelvtani mód” (30–45) című fejezet (amelyben a konjunktívusz és az imperatívusz, a múlt idő, valamint a kondicionális tárgyalására kerít sort) is sok „meglepetést” tartogat az olvasó számára. Egyike ezeknek a szerzőnek az a következtetése, hogy a konjunktívuszt nem módnak, hanem egyfajta, *-j* jeles közvetlen jövő időnek kell(ene) felfognunk, ti. „két egymással szerves, következményes fölé-/alárendeltségi viszonyban álló igei állítmány közül a célhatározói mellékmondatok igei állítmánya annak jeléül áll konjunktívuszban, hogy jelezze: az általa kifejezett cselekvés közvetlen jövőbeli szerves következménye a főmondat igei állítmánya kifejezte cselekvésnek” (32). Meglepőnek tűnik az a megállapítás is, miszerint a célhatározói mellékmondatoknak abban a típusában, amelyben a főmondat állítmányaként ún. akaratnyilvánítást jelentő ige (pl. *akar, parancsol, követel, utasít, mond, kér, könyörög* stb.) áll, a főmondat utasító és a mellékmondat végrehajtó személye sohasem lehet azonos. Ezt cáfolni látszanak az *Azt akartam, hogy időben ott legyek* vagy a *Szinte könyörögtem magamnak, hogy ne szólaljak meg* típusú mondatok, amelyek tagmondataiban a személyek között nincs különbség, nincs úgynevezett komplementáris disztribúció. Simoncsics a konjunktívusz különleges eseteként értelmezett felszólító módot is voltaképpen „bármely nyelvtani igeidőhöz viszonyított, ahhoz szervesen kapcsolódó, közvetlen jövő idő”-nek tekinti, s „Ez akkor áll fenn, amikor a főmondat alanya egyes szám első személy, állítmányának másik argumentuma (bővítménye) második személyű közvetett tárgy (részeshatározó, azaz datívusz), s ez ugyanaz a személy, mint az alárendelt mondat alanya. Még egy elengedhetetlen feltétele van annak, hogy imperatívusról beszélhessünk: ez pedig a főmondat szupressziója [sic!] (háttérbe szorítása)” (32–33). A háttérbe szorított főmondat alanyának egyes számú első személyre korlátozása indokolatlannak tűnik nekem, hiszen többes számú első személyű alany éppúgy szerepelhet a szupprimált főmondatban, mint egyes számú első személyű, pl. [*Mi mondjuk, neked, Ne okoskodj, Pista!* A konjunktívusz és az imperatívusz elkülönítésével (a határozott igeragozás második személyében), az imperatívusz morfológiájával és a *gyere — gyerünk — gyere* paradigmával kapcsolatos fejtegetések (35–37) elolvasása után arra az elhatározásra jutottam, hogy részletekbe menő, további kritikára nem vállalkozom, mivel a Simoncsics által deklarált megállapítások nagy része

sem anyanyelvi kompetenciám, sem szakmai ismereteim szerint nem igazolható.

Nemcsak a könyv felépítése, tagolása tűnik nehezen áttekinthetőnek, de problémafelvetése, illetőleg az arra adott magyarázatok, érvek megfogalmazása is gyakran követhetetlen (nemcsak komplikált megfogalmazásuk, illetőleg az idegen szavak túltengése miatt, hanem elsősorban azért, mert a tudományos munka formai követelményeinek is csak helyyel-közzel tesz eleget a szerző). A munkát legjobb esetben is csak érdekes ötletek tárházának tartom; a kérdésfelvetésekre adott válaszok azonban kiérleletlenek. A lényeges problémák említése mellett a nyomdai, helyesírási, stilisztikai hibákra is utalnom kellene, a bibliográfia megszerkesztettségében és az utalásokban tapasztalt hiányosságokról nem is beszélve.

A szerző hiába minősíti munkáját *chrestomatiának*, e műfaj sajátosságainak — megítélésem szerint — egyáltalán nem felel meg: sem praktikusnak, sem „barátságosnak” nem tekinthetők azok a tanulnivalók, amelyeket e rövid könyv tartalmaz.

A munka ismeretében felvetődik azoknak a felelőssége is, akik a kéziratot „véleményezték”, illetőleg a szerzőt munkájában segítették.

Irodalom

Abondolo, Daniel (1988), *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. (1994), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pete István (2006), A határozott tárgyas ragozásról. *Nyrr* 130: 317–323.

H. Varga Márta

Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review

Edited by Balázs Gusztáv Mende,

Varia Archaeologica Hungarica XVIII, MTA Régészeti Intézet, Budapest. 2005. 407 o.

Az MTA Régészeti Intézete 2003–2004-ben előadássorozatot szervezett a magyar őstörténet-kutatás eredményeinek áttekintésére. Az előadók az antropológia, a történettudomány, a finnugrisztika és a régészet eredményeit foglalták össze a Bálint Csanád intézetigazgatótól előzetesen kapott kérdések és tematika szerint. Az előadásokat felkért hozzászólók egészítették ki. Az alkalmat az összegző visszatekintésre az intézet Archeogenetikai laboratóriumának felállítása szolgáltatta: új idők következnek, lássuk, mit értünk el eddig! Az előadók értékelték a különböző tudományos irányzatok és politikai ideológiák szerepét és hatását tudományukban. A rendszerváltás óta eltelt időszak immár kellő rálátást biztosít az 1945–1989 közötti periódus értékelésére is.

A Varia Archaeologica XVIII. kötete az előadások szerkesztett változatát tartalmazza (Csanád Bálint: Foreword. 7).

Az előszót Farkas Gyula tanulmánya követi (Biological anthropology/human biology and the prehistory of Hungarians. 9–32). A bevezető (I. Introduction. 9–12) az általános elvek és módszerek tisztázásával foglalkozik, a biológiai és társadalmi változások összefüggéseit elemzi. Ezt követi a kutatástörténeti áttekintés, és az elért eredmények bemutatása. A biológiai antropológia az 1960-as évek óta a korábbinál összetettebb statisztikai-matematikai módszerekkel értékeli vizsgálati anyagát. Ez talán ellensúlyozza azt a tényt, hogy a vizsgált anyag csak töredékét alkotja a vizsgálandónak: párszáz darabos sorozatok állnak szemben a Kárpát-medence 9. századi őslakóinak és a honfoglalóknak többszázazres létszámával. A biológiai antropológia a magyarság elődnéességének rendkívüli keveredését állapította meg, és a 895-ös hon-foglalókkal szemben jelentősebbnek találta a 9. századi Kárpát-medencei őslakosság szerepét az Árpád-kori magyarság kialakulásában. Ez az eredmény gyakorlatilag végtelen számú őstörténeti elmélet megalkotásra nyújt lehetőséget. Farkas Gyula előadása végén két kutató, Makkay János és Kiszely István nézeteivel szállt vitába. Az őstörténet-kutatás komplex tudomány. Már itt, a kötet elején előbukkan a legfőbb probléma: a társtudományok eredményeinek megértése nem egyszerű feladat. Csak nagy óvatossággal és alapos tájékozottsággal lehet vállalkozni őstörténeti következtetések levonására. Nem úgy, ahogy Kiszely István tette.

Farkas Gyula véleménye szerint a biológiai antropológiát politikai nyomás csak a két világháború között érte, amikor a rasszizmus természettudományos megalapozására történt kísérlet.

A tanulmányt két hozzászólás követi: Gyenis Gyula a kutatástörténeti tényeket egészíti ki (33–38), Fóthi Erzsébet pedig főként az avarok és a honfoglaló magyarok mongolid komponensének kérdéskörét elemzi (39–43).

Az előadássorozat történeti áttekintését Tóth Sándor László tartotta (*The past and present of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography.* 45–86). Az első alfejezetben a történeti forrásokat ismerteti, majd a kutatástörténetet következik, korszakolva:

2. Research on the prehistory of Hungarians between 1850 and 1918 (national-romantic and positivist schools) (52–60),

3. Research on the prehistory of Hungarians between the two World Wars (1918–1945): the period of the dominance of phenomenology (60–69),

3.(sic!) Research on the prehistory of Hungarians during socialism (1945–1990) and the period of regime change (1990–2005): Marxist and realist trends (69–84)

A kutatástörténet igen alapos munka, a kötet második nagyobb tanulmánya után levonhatjuk a következtetést, hogy a szerzők és szerkesztők rendkívül jól használható kézikönyvet alkottak.

Tóth Sándor László áttekintésében finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkák is szerepelnek, ő maga azonban nem tér ki arra, hogy a magyar őstörténet részének tekinti-e a finnugor őstörténetet. Én azt javaslom, hogy ne tekintsük annak, és a magyar őstörténetet számítsuk attól az egyébként nehezen datálható eseménytől, hogy az ősmagyar nyelvű és kultúrájú közösség megkezdte önálló életét.

Az őstörténet-kutatásban az 1930-as évektől megkülönböztethető a szegedi és a budapesti iskola, az áttekintés végigkíséri történetüket, bemutatva a két iskola kiemelkedő képviselőit. Györrfy György és Kristó Gyula munkássága kapcsán szerettem volna az ismertetésen túl olyan állásfoglalást is olvasni, amely eligazítana kettejük tudományos vitájáról, és segítene a véleményalkotásban.

A szocialista éra eseményeiről, történéseiről a középkorú és idősebb nemzedéknek saját véleménye van, egy kortárs nézőpontja csak szubjektív lehet. Én sem alkothatok objektív véleményt arról a képről, amelyet Tóth Sándor László rajzol a marxista és a polgári irányzatokról a magyar történet-tudományban és az őstörténet-kutatásban. Legfeljebb annyit állapíthatok meg, hogy a szerző szélsőségektől mentes véleménye számomra elfogadható.

A történeti összegzést három kiegészítés követi a kötetben. Zimonyi István a keleti források és feldolgozásuk áttekintését végezte el, önálló tanulmánynak is

beillő terjedelemben (87–102). Vásáry István először az őstörténet definíciójával foglalkozott, majd az őstörténet-kutatás politikai háttéréhez szolgáltat adalékokkal, végül pedig e diszciplína jövőjéről elmélkedett (103–109). Véleménye szerint az ugor alapnyelvet beszélő közösség története nem része a magyar őstörténetnek, az egy korábbi, egy másik történet.

Vásáry István meglehetősen pesszimista a magyar őstörténet-kutatás jövőjét illetően. Szerinte elértünk lehetőségeink határaihoz, tehetetlenül forgunk önmagunk körül. Ugyan minden generáció létrehozza a maga szintézisét, de újat hozzátenni az eredményekhez már nem tud. Makk Ferenc következő hozzászólóként azonban úgy ítéli meg, hogy a kutatás még nem merítette ki a lehetőségeit, vannak még kiaknázatlan források (111–114). Ez az (őstörténész) Ember tragédiája: Ádám (Vásáry István) a múltba révedve kilátástalannak találja a jövőt. Éva azonban terhes: a föld méhe kincseket rejt, a könyvtárakban ismeretlen kéziratok lapulnak. Ádám (Makk Ferenc) az ismeretlen jövő kihívásaitól erőre kap: küzdeni és bízni kezd.

Továbblapozva a kötetben, elérkezünk a finnugrisztikai összefoglaláshoz. Szij Enikő tanulmányának címe: *Research of the prehistory of the Hungarians and Finno-ugric studies* (115–156). A tanulmányt fokozott érdeklődéssel kezdtem olvasni. Vajon mit tud egy finnugrista e témával kezdeni? Egyetértve ugyanis Vásáry István imént idézett véleményével, a finnugor kort nem sorolom a magyar őstörténet korszakai közé. Szerintem a magyar őstörténetről a finnugor nyelvészetnek nincs mondanivalója. Talán lett volna mondanivalója e kérdés-körrel a magyar nyelv történetével foglalkozó kutatónak, célszerűbb lett volna egy ilyen jellegű előadásra felkérni valakit.

Szij Enikő tanulmánya a kötet legkülönösebb alkotása. Azt a szerző is felismerte, hogy a finnugor őstörténet más, mint a magyar őstörténet, s a finnugrisztika csak a magyarok önállósulásáig szolgálhat nyelvi adattal bármiféle őstörténet-kutatás számára, ezért rendkívüli tudása birtokában inkább művelődéstörténeti áttekintést nyújt a magyar őstörténet-kutatás mindenféle nyelvi-nyelvészeti vonatkozásáról. Írása mélyebben visszanyúl az időbe, mint a kötet antropológiai és történeti áttekintése, hiszen a magyar nyelv ősei és rokonai felőli elmélkedés jóval korábban kezdődött, mint a modern tudományos kutatás. Ez a tanulmány bőven tartalmaz a tudomány körébe nem sorolható elméleteket, gondolatokat. Értéke abban rejlik, hogy a tudomány képviselőit emlékezteti arra, hogy milyen társadalmi környezetben élnek s alkotnak, és milyen vágyaik, elképzeléseik vannak a magyar embereknek népük múltjával kapcsolatban.

Szij Enikő tanulmányát Honti László és Rédei Károly hozzászólása követi (157–169 és 171–173). Honti László alkalmazkodva a helyzethez (a többitől eltérő jellegű tanulmányhoz), oly módon egészítette ki Szij Enikő előadását,

hogy csoportosította a magyar nyelv eredetéről vallott tudománytalan nézetek képviselőit és műveiket, hogy aztán rendezőelvét követve mondjon bírálatot róluk. Honti László igyekezett tisztázni a nyelvészet és az őstörténet-kutatás viszonyát is. Rédei Károly kiegészítésében összefoglalta a finnugor őstörténet eredményeit, így próbálván áthidalni a különböző őstörténet-felfogások közti különbséget. A 171. oldalon Szij Enikő szemére veti, hogy miért egy antifinnugristától (Somogyi Zoltántól) vett idézettel zárja tanulmányát. Ha azonban visszalapozunk a 152. oldalra, akkor azt látjuk, hogy Szij Enikő tanulmánya egy Bárczi Gézától vett idézettel zárul. Talán Rédei Károlyhoz nem jutott el Szij Enikő művének végleges változata? Egy apró szerkesztői figyelmetlenség.

A nyelvészeti tanulmányok kapcsán kell kitérni az angol fordításra. Remélem, hogy figyelmesen olvastam a szöveget, és olyan vitatható fordítási megoldás másutt nem fordul elő, mint itt. A 'tongue' szó használata talán nem a legszerencsésebb a következő esetben: *mother tongue* 'anyanyelv' (pl. 150., 152. és 167. oldal), inkább *native language* lehet a helyes fordítás. (E kérdésben tájékozódva egymásnak ellentmondó véleményeket hallottam. Egyik forrásom szerint ebben az esetben kizárólag a *native language* használható, míg másik adatközlőm állította, hogy bármily furcsa, a *mother tongue* a helyes fordítás. Ugyanez a probléma fennáll a „nyelvében él a nemzet” fordítása esetében is – 121: *the nation lives in its tongue*, 151: *a nation lives in its tongue*).

Az előadássorozatot a Régészeti Intézet rendezte, érthető, hogy a kötet legnagyobb terjedelmű tanulmánya a régészeti összefoglalás: a bibliográfiával együtt 165 oldal (Langó Péter: *Archeological Research on the Conquering Hungarians: a Review*. 175–340).

A tanulmány bevezetője a források és a társtudományok áttekinthetőségéről szól: megállapítja, hogy napjainkban már lehetetlen az egész felhalmozott tudásanyagról megfelelő ismereteket szerezni. Az alapfogalmak (tér, idő, régészeti kultúra, korszakhatárok, források) tisztázása után kezdődik a kutatástörténeti áttekintés. A tanulmányt rendkívül bőséges jegyzetanyag kíséri. Ennek gondos átolvasása elkerülhetetlen, mivel a jegyzetekben olyan irodalmi hivatkozások is szerepelnek, amelyek nem találhatók meg a bibliográfiában.

A kutatástörténet 4. fejezete (The history of the research on the archaeology of the conquest, 92–225) az egyes korszakokat és iskolákat kiemelkedő régészek személyéhez köti, és az ő tevékenységük jellemzésével mutatja be.

Az 5. fejezet a régészet és a politika kapcsolatát mutatja be (The archaeology of the conquest and political history. 225–246). Kényes témakör, az elmúlt 60 évet ki-ki aszerint értékeli, hogy mennyit élt meg belőle. A fiatalabbak hajlamosak a kemény, ám sematikus, olykor igazságtalan ítéletekre.

A 6. fejezet az interdiszciplináris kapcsolatokkal foglalkozik (Interdisciplinary connections. The relationship of Conquest Period archaeology with fellow disciplines, 246–278). Különös alapossággal járja körbe az őstörténet-kutatás azon jellegzetességét, hogy a kutatók több tudományból merítik érveiket, miközben valójában csak egy tudományban mozognak otthonosan.

Langó Péter a továbbiakban még a régészeti datálás és kronológia problémáival foglalkozik.

A tanulmány bibliográfiája harminchárom oldal. A sok szerző között előfordulnak azonos családnévűek is. Célszerű lett volna nemcsak családnévükkel, hanem keresztnévük kezdőbetűjével is hivatkozni rájuk. Így ezek a szerzők a szövegben és a bibliográfiában is jobban elkülönültek volna.

A régészeti előadáshoz, illetve tanulmányhoz ketten fűztek megjegyzéseket: Révész László (341–350) és Kovács László (351–368). Révész László véleménye szerint a sok lábjegyzet a szerző nagy tudását bizonyítja, de nem engedi láttatni saját véleményét. A továbbiakban saját kutatásai alapján a honfoglalás kori temetők társadalmi rétegeinek problémáit vázolta. Kovács László — ha lehet, Langó Péternél még több lábjegyzettel — a honfoglalás etelközi-levédiái előzményeinek kutatástörténetével egészítette ki az áttekintést, de kitért a honfoglalást követő első évtized leleteire is.

Ezután a kötetben Fodor István tanulmányának kellene következnie, amely azonban sajnos nem készült el. Így Makkay János hozzászólása eléggé árván maradt (The secondary homeland and the Proto-Hungarians in Western Siberia, 369–391). Láthatóan Fodor István nézeteivel kívánt polemizálni a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról, de tanulmánya több más téren is kikezdi az őstörténet-kutatásban elfogadott közvélekedést. Makkay Jánost a társ-tudományok művelői közül nyelvészek és antropológusok is bírálták nézeteiért. Tanulmánya bibliográfiájából hiányoznak a finnugor régészet orosz nyelvű kiadványai. Előadásai, tanulmányai azonban figyelmeztetnek arra, hogy ne kényelmesedjünk el, kövessük folyamatosan a tudomány változásait, és mindig akarjunk megújulni.

A *Varia Archaeologica Hungarica* XVIII. kötetét Róna-Tas András összefoglaló megjegyzései zárják (393–399). Az őstörténet-kutatás időtálló eredményeinek összefoglalása után a politika hatásával foglalkozik részletesebben. Felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai változások után a korábban egyik irányba elfogult nézetek átcsaphatnak az ellenkező végletbe. Az *Internationalism – provincialism* című bekezdésben (398) a magyar kutatás viszonylagos elszigeteltségére és a kitörés módjaira irányítja rá a figyelmünket. Remélhetőleg ez a kötet is hozzájárul a magyar őstörténet-kutatás eredményeinek megismertetéséhez.

Végezetül egy szomorú kötelezettségemnek szeretnék eleget tenni: a tartalmi elemzés és kritika után minden recenzensnek meg kell emlékeznie az általa bírált kötetben található apró-cseprő hibákról. Nem gyűjtöttem az ilyen apróságokat, de azért találtam bőven. Elszámozott fejezeteket, elírt neveket (különösen a finn nevek okoztak gondot a szerkesztőknek), a hivatkozásokban téves oldalszámokat stb. Egy-két ilyen problémára már fentebb utaltam is. Az egyik szerzőtől arról is értesültem, hogy nem kapta meg korrektúrára a tanulmányát. Ezt jobb, ha nem hiszem el, szeretnék inkább gondtalanul örülni a kötet megjelenésének.

Klima László

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.

- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPHk** = Egyetemes Philológiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest. 1959.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** = International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amsterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- Kann** = Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Helsinki. 1982.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., Jurak-samojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.
- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.

- MdWb** = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Helsinki. 1990–1999.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- Munk** = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest. 1896.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NytudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- Paas** = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угроведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SrSIK** = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
- SSA** = Ikonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin –Leipzig.

ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.),
Új magyar tájszótár I–III.
Budapest. 1979–1992.

UT = Urálistikai Tanulmányok.
Budapest.

UUA = Uppsala Universitets
Årsskrift. Uppsala.

Vir = Virittäjä. Helsinki.

VJa/BJA = Вопросы языкознания.
Москва.

VSUA = Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica.
Wiesbaden.

Wichm–Korh = Wichmann, Yrjö –
Korhonen, Mikko,
Wotjakischer Wortschatz.
Helsinki. 1987.

Wied = Wiedemann, F. J.,
Syrjänisch–Deutsches
Wörterbuch. St. Petersburg.
1880.

WUo = Wichmann, Yrjö – Uotila,
T. E., Syrjänischer
Wortschatz. Helsinki. 1942.

WWb = Munkácsi, Bernát –
Kálmán, Béla, Wogulisches
Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 103. KÖTET SZERZŐI:

Agyagási Klára	DE BTK, Orosz Nyelvészeti Tanszék
Alberti Gábor	PTE BTK, Nyelvtudományi Tanszék
Bereczki Gábor	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
G. Bogár Edit	PE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Fejes László	MTA Nyelvtudományi Intézet
Gerstner Károly	MTA Nyelvtudományi Intézet
Gugán Katalin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Haader Lea	MTA Nyelvtudományi Intézet
Horváth-Szulimán Zsuzsanna	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Klima László	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Maticsák Sándor	DE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Németh Renáta	PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba
Oszkó Beatrix	MTA Nyelvtudományi Intézet
Pacsai Imre	Nyíregyházi Főiskola, Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék
Rédei Károly	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Saarinen, Sirkka	Turkui Egyetem, Finnugor Tanszék
Simoncsics Péter	Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Sipőcz Katalin	SzTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Szalai Andrea	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szépe Judit	MTA Nyelvtudományi Intézet
Tamás Ildikó	Budapest
H. Varga Márta	KRE BTK, Budapest
Winkler, Eberhard	Göttingeni Egyetem, Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg.

Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 1000 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 800 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
IBAN: HU 40 10032000-01731732-00000000 MTA Nyelvtudományi
Swift code: MANEHUHB

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

2001 APR 28.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kézirat nyomtatott változatát egy példányban postán kérjük. Majd a lektori vélemények ismeretében kialakított végleges szöveget **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez egy példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) kimentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosítási jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők. A jelentéseket ' ' között (félidézőjelben) adjuk meg.

A **cirill betűs** szláv nyelvi és bibliográfiai adatok, valamint jelentések közlésekor kérjük az eredeti, cirill betűs írásmód megtartását.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példák szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), *Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja*. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), CT 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), *A -t tárgyrág eredetéhez*. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), *Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában*. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), *Вероятностные обоснования в компаративистике*. Наука, Москва.

Ára: 1000 Ft (előfizetőknek: 800 Ft)